

491.99-53

A $\frac{0}{376}$

Կոլալան, Բ.

Կապարանուրյան

Հուն

15a25

Э. А. Б. АГАЯН

И С Т О Р И Я АРМЯНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(О НАЧАЛА ДО НАШИХ ДНЕЙ)

Том I

Էդ. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

191 99-53

Ա

Հ Ա Յ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ՍԿՋՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Հատոր 1

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

, ԵՐԵՎԱՆ—1958

Ի՞նչ սիրելի ուսուցչի՝ մեծանուն լեզվաբան
ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ պայծառ հիշատակն անհուն
երախտագիտությամբ և առական խոնարհությամբ
նվիրում է նեղինակը

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարիներ առաջ, երբ հանձն տառնք գրել հայ լեզվաբանության պատմությունը, մեր ստանձնած նյութը թվում էր մեզ միաժամանակ և՛ չափազանց դյուրամատչելի, և՛ չափազանց դժվարին. նա հեշտ էր թվում այն պատճառով, որ, այդ նյութին նախապես ունեցած մեր ծանոթությունից դատելով՝ ենթադրում էինք, թե արտակարգ չափով շատ չէ մեր անելիքը. բայց և միաժամանակ դժվարին էր թվում, որովհետև մեր ձեռքի տակ չունեինք այս նյութի մի փոքր ի շատե ամբողջական ուսումնասիրություն: Միակ աշխատությունը, որ վերարկրում էր հայ լեզվաբանության պատմությանը, Կարստի գիրքն էր (տե՛ս «Մատենագիտություն»), որ սակայն, թե՛ յուր կառուցվածքով, և թե՛ յուր տեսական սկզբունքներով հակասում էր այն ծրագրին, որով պետք է կազմեինք սույն աշխատությունը, ուստի և առաջին օրվանից իսկ հրաժարվեցինք այդ գիրքը մեզ՝ իբրև առաջնորդ ընդունելուց և նույնիսկ օգտագործելուց: Միակ օգտակարն էր Աճառյանի հոգվածը (տե՛ս «Մատենագիտություն»), որ և մեր ուղեցույցը դարձավ. բայց նա էլ չափազանց համառոտ է և առանձին հեղինակներին չի վերաբերում, այլ լեզվաբանական դպրոցներին: Այդպես էլ, առանց նախապես որոշելու մեր հետադոտության սահմանները, առանց իմանալու, նույնիսկ, թե ո՞ր հեղինակները՝ հատկապես նախնական շրջանից (V—XIX դար)՝ պետք է ուսումնասիրենք,—որովհետև, ինչպես գիտենք, նախնական շրջանի հայ լեզվաբանության մասին (քերականություն չենք ասում) բառացիորեն և ոչ մի՛ թեկուզ և աննշան՝ ուսումնասիրություն չկա,—ձեռնարկեցինք հում նյութի հավաքմանը, մտածելով՝ թե այդ նյութն ինքը ցույց կտա մեզ, թե ինչ պետք է անենք: Ամենից առաջ սկսեցինք, հարկավ, նախնական շրջանից, այսինքն՝ հայ հին մատենագրությունից. պետք էր կարգալ մեր հին մատենագրությունը և քաղել այն ամենը, ինչ որ

վերաբերում էր մեր ուսումնասիրությանը: Բայց դա այնպիսի մի գործ էր, որ տասնամյակներ էր պահանջում. բարեբախտաբար այստեղ էլ օգնեց մեզ Աճառյանի Արմատական բառարանը, որի մեջ յուրաքանչյուր բառի տակ ստուգարանությունների պատմության հատվածում բերված են տվյալ բառի բոլոր այն ստուգարանությունները, որ տեղ են գտել հայ հին մատենագրության մեջ: Այսպիսով, մեզ մնում էր միայն քաղել դրանք և սիստեմավորել: Դրանով մեր անելիքի զավարագույն մասը կատարեցինք. մնում էր միայն հին մատենագրությունից քաղել լեզվաբանական գիտությունները, որ, հարկավ, ավելի դժուրին էր և ժամանակի ընթացքում կատարեցինք լիովին: Դրան զուգընթաց կարդում էինք, իհարկե, նաև այն, ինչ որ հանդիպում էր մեզ նոր շրջանից. հին մատենագրությունից անհրաժեշտ նյութը քաղելով, անցանք հայ մամուլին, որի մեջ այնքան շատ նյութ կա հայ լեզվաբանության պատմության համար, շարունակելով միաժամանակ առանձին հեղինակների գործերի ուսումնասիրությունը. այստեղ էլ օգտագործել ենք Աճառյանի «Մատենագիտությունը» (անտիպ), որ հեղինակը լիովին մեր տրամադրության տակ է գրել: Այս կերպով երկար և համբերատար աշխատությամբ 1943 թվի վերջին դրեթև ամբողջությամբ հավաքել էինք մեր ուսումնասիրության առաջը, չհաշված առանձին պահասները: Հավաքվել էր մի հսկայական նյութ. բայց այդ դեռ սկիզբն էր միայն. պետք էր դասդասել այդ ամբողջը, պետք էր մի որոշ կարգի վերածել, իսկ դրա համար էլ պետք էր նախ և առաջ որոշել, թե այդ նյութից ի՞նչը պետք է վերցնել, այսինքն՝ պետք էր մեր ուսումնասիրության սահմանները ճշտել: Մենք հավաքել էինք այն ամենը, ինչ որ հայոց լեզվին էր վերաբերում՝ սկսած քերականություններից (հատկապես՝ մինչև XIX դարի կեսերը) և վերջացրած բարբառագիտական ուսումնասիրություններով. բայց այդ նյութն այնքան շատ էր, որ մի քանի հատորում հազվիվ կարելի էր ընդգրկել. ուստի և պետք էր կրճատել այն, պետք էր սեղմել մեր ուսումնասիրության շրջանակները: Այդպես էլ վարվեցինք մենք, հանելով մեր աշխատության ծրագրից քերականությունն ու քերականագիտությունը և բարբառագիտությունը: Այսպիսով, մեր ծրագրի մեջ մնացին. ա) Լեզվի փիլիսոփայությունը, ո՛ր չափով այն տեղ է գտել հայ լեզվաբանության մեջ. բ) Ստուգաբանությունը (թե՛ բառերի, և թե՛ քերականական ձևերի). գ) Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը: Սրան համապատասխան էլ մեր հավաքած ընդարձակ նյու-

թից առանձնացրինք այն բոլորը, ինչ որ հայերենի փրակահանության կամ բարբառագիտության պատմությանն էր վերաբերում: Բայց այստեղ էլ երկրորդ հանգամանքը երևան եկավ. նախնական շրջանում, մինչև XIX դարի կեսերն անգամ (Պետերսբուրգի փրակահանությունը), լեզվաբանությունն իր արտահայտությունն է գտել գլխավորապես փրակահանությունների, բարբառանների, փիլիսոփայական՝ և, նույնիսկ, պատմական գրքերի մեջ. ուստի և անհրաժեշտ էր դարձյալ դիմել փրակահանություններին: Այս պատճառով էլ, որոշեցինք վարվել հետևյալ ձևով. մինչև համեմատական լեզվաբանության հիմնադրման, այսինքն մինչև լեզվաբանության՝ որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ հիմնադրվելու, շրջանն օգտագործել անխափր բոլոր այն ազդյունները, որոնց մեջ լեզվաբանական գիտությունները տեղ են գտել, անկախ այդ ազդյունների հիմնական բովանդակությունից (փրակահանություն, բարբառ, պատմություն, փիլիսոփայություն ևն). այս բանն իր հերթին անհրաժեշտություն էր հարուցում փրակահանության և բարբառագիտության մասին ընդհանուր, հսկիրճ տեղեկություն տալ, որ և կատարել ենք հարկ եղածին չափ: Համեմատական լեզվաբանության հիմնադրման օրից փրակահանությունները, — գործնական փրակահանությունները, — մեզ այլևս չեն զբաղեցնում. փրակահանությունների մասին խոսում ենք այն դեպքում միայն, երբ նրանց մեջ լեզվաբանական տեսական հարցեր են շոշափված (օր. Ալյոնյանի «Քննական փրակահանությունը»): այդպես էլ բարբառանների նկատմամբ: Բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մասին խոսում ենք այն դեպքում, երբ դրանք սույն աշխատության մեջ տեղ գտած հեղինակներին են պատկանում, և այդ հեղինակների գիտական աշխատանքների մասին ամբողջական գաղափար տալու համար անհրաժեշտ է թվել նաև բարբառներին վերաբերող նրանց գործերը: Համեմայն դեպս, բարբառագիտության վերաբերող հարցերից մեկը մեր ուշադրության կենտրոնումն է եղել. այլ՝ բարբառների ծագման և մասնավորապես հայերեն բարբառների և վրացարի հարաբերության հարցն է. բայց այդ էլ, ինքնին հասկանալի է, նեղ բարբառագիտական, միայն հայ բարբառագիտությանը վերաբերող հարց չէ, այլ մի կողմից՝ ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական խնդիր, որի լուծման մեջ էլ իրար հակադրվում են տարբեր լեզվաբանական դրույթները, մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի պատմության կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Այս սահմանները որոշելով՝ մենք ձեռնարկեցինք բուն աշխատությունը, որ կազմել ենք հետևյալ սկզբունքով. նախ և առաջ ամբողջ նյութը բաժանել ենք երեք մասի, որով և հայ լեզվաբանության ամբողջ պատմությունը մեթոդոլոգիական ու ժամանակագրական տեսակետից ամփոփել ենք երեք շրջանի մեջ: Ժամանակագրական այդ շրջանները սակայն բացարձակորեն ճիշտ համարել չի կարելի, որովհետև հաճախ՝ մի շրջանի ուղղությունը շարունակվում է նաև հաջորդ շրջանում, իսկ հաջորդի սաղմերը լինում են նախորդի մեջ. այսպես, օրինակ, համեմատական լեզվաբանությունն ընդգրկում է երկրորդ շրջանը, բայց նրա տարրերը կարելի է գտնել նախորդ շրջանի վերջում, իսկ նախորդ շրջանի որոշ տեսակետներ էլ շատերի կողմից պաշտպանվել են գետն այս շրջանում էլ:

Յուրաքանչյուր շրջան իր հերթին ունի յոթ տարրեր ուղղությունները՝ լեզվաբանական տարրեր գալրոցները. ուստի և յուրաքանչյուր շրջանի մեջ էլ որոշ խմբավորումներ ենք կատարել՝ հեղինակների հիմնական հայացքների հիմամբ. վերջապես յուրաքանչյուր գալրոցի մեջ արդեն ներկայացրել ենք գլխավոր հեղինակներին: Յուրաքանչյուր հեղինակի մասին խոսում ենք չորս բաժնով. նախ՝ համառոտակի տալիս ենք հեղինակի կենսագրությունը, տալ՝ թվում ենք հեղինակի գլխավոր աշխատություններն ու տալիս համառոտ բովանդակությունը, այնուհետև՝ ներկայացնում հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական ու մասնավորապես հայագիտական տեսակետները. վերջապես այդ բոլորից հետո, իբրև եզրակացություն, տալիս ենք մեր կարծիքը և աշխատում ցույց տալ, թե ո՞րն է ավել հեղինակի ուսումնասիրությունների գրական կողմը, ինչո՞ւ են արժեքավոր նրա գործերը, ի՞նչ դեր է խաղացել նա հայ լեզվաբանության մեջ, և վերջապես, ի՞նչ թերություններ կամ սխալներ է ունեցել նա: Առաջին բաժնի համար մենք օգտագործել ենք գլխավորապես հայ մամուլը, ինչպես և բավաժանիվ ուրիշ աղբյուրներ. դրա շնորհիվ մենք կարողացել ենք առավել կամ պակաս չափով կենսագրական տեղեկություններ տալ բոլոր այն հեղինակների մասին, որոնց նվիրել ենք առանձին հատված. բացառություն են կազմում միայն երկուսը (Լիզեն և Թագվորյան), որոնց մասին, հակառակ մեր բոլոր պրպտումներին, կենսագրական որևէ տեղեկություն առայժմ չենք գտել:

Հեղինակների գործերը թվելիս ավելի կարևորություն ենք տվել, հարկավ, հայագիտական աշխատություններին. բայց այս

դեպքում էլ, բնականաբար, չենք թվել բոլոր երկերը, այլ միայն գրանցից կարևորները: Յուրաքանչյուր գրքի մասին խոսելիս աշխատել ենք համառոտակի ներկայացնել նրա բովանդակությունը, մանավանդ այն դեպքում, երբ կա'մ օտար լեզուներով է և, հետևաբար, ոչ բոլորին մատչելի, և կա'մ հազվագյուտ է:

Յուրաքանչյուր հեղինակի տեսակետների մասին խոսելիս նախ ներկայացրել ենք նրա ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները և ցույց տվել, թե ընդհանուր լեզվաբանության որ ուղղությունն է հետևում. այս պատճառով էլ, ահա, մեր ուսումնասիրությանը կցել ենք մի ներածություն, որի մեջ չափազանց համառոտ տվել ենք ընդհանուր լեզվաբանության պատմությունը: Այս բանը կարևոր էր երկու պատճառով. նախ՝ հայ լեզվաբանությունը մի մեկուսացած գիտություն չէ. նա սերտորեն կապված է ընդհանուր լեզվաբանության հետ. ուստի և, հայ լեզվաբանության պատմությունն ուսումնասիրել կարելի է միայն այն դեպքում, երբ նա պիտվում է ընդհանուր լեզվաբանության պատմության հետ կապված: Երկրորդ՝ յուրաքանչյուր հեղինակ հարում է այս կամ այն լեզվաբանական ուղղության. ուստի և որպեսզի բոլոր ընթերցողներին մատչելի լինեի այս աշխատությունը, հարկավոր էր համառոտ ծանոթություն տալ ընդհանուր լեզվաբանական դանազան ուղղությունների մասին. ներածությունը կարդալուց հետո այլևս ոչ ոքի համար զգվար չի լինի իմանալ, թե որն է երիտօրեականական կամ սոցիոլոգիական դպրոցը, որ բազմիցս հիշել ենք աշխատությանս մեջ: Ամեն մի հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքներին ծանոթացնելուց հետո անցնում ենք հայերենի մասին արտահայտած նրա տեսակետներին: Բոլոր դեպքերում էլ աշխատել ենք ըստ հնարավորին մանրամասն խոսել յուրաքանչյուր հեղինակի տեսակետների մասին. ըստ որում, քանի որ այս բաժնում մենք միայն հարադատորեն պետք է ներկայացնեինք հեղինակի սեփական տեսակետները, ուստի և, տմեն կարգի թյուրիմացություններից խուսափելու համար, մեր ասածները հաստատելու նպատակով շարունակ մեջբերումներ ենք կատարել նրա աշխատություններից: Բոլոր մեջբերումները հայերեն լեզվով են. թարգմանությունները մեծ մասամբ մենք ենք կատարել. այն սակավ դեպքերում միայն, երբ այս կամ այն աշխատությունը հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է, մեջբերումները քաղել ենք այդ հրատարակություններից, թեև այդ դեպքում էլ համեմատել ենք բնագրի հետ:

Այս բոլորի շնորհիվ, ահա, յուրաքանչյուր հեղինակի մասին կարելի է կազմել մի ընդհանուր գաղափար՝ կարգալով նրան նվիրված հատվածը:

Վերջապես մեր հայտնած եզրակացության մեջ աշխատել ենք վեր հանել յուրաքանչյուր ուսումնասիրության արժանիքներն ու թերութիւնները: Այստեղ էլ սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ մի գալրոցի բոլոր հեղինակներն էլ հիմնական հարցերում գրեթե բոլորովին նույն տեսակետներն անեն, և եթե ամեն մի հեղինակի մասին խոսելիս քննադատենք նրա այն տեսակետները, որոնք մշտաների մոտ էլ գտնում ենք, կստացվեր կրկնությունների մի երկար շարք, որ միայն ձանձրույթ կարող էր պատճառել. ուստի և այն տեսակետները, որ ընդհանուր են այս կամ այն գալրոցի բոլոր հեղինակների համար, քննության ենք առել ավել զգարոցին նվիրված ամփոփիչ մասում, և կամ, սակավ գեպքերում, այն հեղինակի մոտ, որ առաջին անգամ արտահայտել է ավելի տեսակետը:

Ահա այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով կազմված է սույն աշխատությունը: Իրիւ այս առարկայի առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունը, բնականորաւ ներկա աշխատությունը կարող է ունենալ անխուսափելի թերություններ: Հեղինակը՝ համոզված է, որ իրեն մեծապէս կօգնի անաշու քննադատությունը՝ այդ թերությունները վերացնելու գործում:

1945 թ. հունվար

Սույն աշխատությունը գրվել է 1944 թվականին և պատշապանվել որպէս գոլատորական դիտարոացիա 1945 թ. մայիսին: Պատրաստելով հրատարակության՝ ամբողջապէս վերանայել ենք աշխատությունը, կատարել անհրաժեշտ հավելումներ ու փոփոխություններ, որոնք սակայն չեն փոխել գրքի սկզբնական կառուցվածքն ու բովանդակությունը:

ՀԵՂԻՆԱԿ

1957 թ. սեպտեմբեր

ՄԱՏՆՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ լեզվաբանության պատմությունը, որպես գիտության մի առանձին ճյուղ, որպես ինքնուրույն առարկա, մշակված չէ։ Այդ առարկայի հաստատումը կենտուսումնասիրությունները, որոնք եղել են մինչև այժմ, կատարվել են բանասիրության կամ ավելի ճիշտ՝ ընդհանրապես հայագիտության հետ, իբրև նրա մի մասը, կամ փրակախությունների մեջ՝ իբրև փրակախության պատմության ակնարկ։ Հայ լեզվաբանության պատմությանը վերաբերող՝ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրի գործերն էլ, սակայն, բացի նրանից, որ չեն գիտում հայոց լեզվի ուսումնասիրությունն իբրև առանձին առարկա, ունեն նաև այն հիմնական բացը, որ քննում են առհասարակ հայագիտության զարգացման հարցը՝ միայն նվթողալով։ Նույնիսկ Կարստը, որ, այդ բոլորին հակառակ, յուր ուսումնասիրության նյութն է դարձրել հենց հայ լեզվաբանության պատմությունը, դարձյալ միայն նվթողալով կատարվածն է աչքի առաջ ունենում (զրա մեջ առնելով նաև Ռուսաստանը), մի կողմ թողնելով այն մեծ ծառայությունը, որ մատուցել են հայերը՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործին։ Այս նկատառումով է, ահա, որ մենք մեր օգտագործած բոլոր աղբյուրները միակողմանի ենք գտնում, անկախ նրանց պարունակած նյութի հարստությունից։ Իբրև բացառություն պետք է համարել Հրաչյա Աճառյանի հոդվածը (տե՛ս ստորև), որ հարցը քննում է յուր ամբողջությամբ։ Ինչ վերաբերում է փրակախությունների մեջ տեղ գտած համառոտ տեղեկություններին, ապա դրանք սովորաբար հայ փրակախության պատմության համառոտ ակնարկներ են, որոնք առանձին գիտական արժեք չեն ներկայացնում։ Իբրև օրինակ դրանցից կարելի է հիշել.

1) Ալեքիբեան Գաբրիել, «Փրակախություն Հայկական», նորոգ քննութեամբ և կարգաւ աշխատասիրեալ Տեառն Հ. Գաբրիէլի

Աւետիքեան Կոստանդնուպոլսեցոյ աթոռակալ վարդապետի, ի Մխիթարեան միաբանութենէ. Վենետիկ, 1815 թ., որ 158—162 էջերում համառոտակի լիւում է հայ քերականներին:

2) Զրպետ Շահան, «Grammaire de la langue arménienne par J. Ch. Cirbied, Paris, 1828, 2e ed., որի ներածութեան մէջ (էջ XXV—XLIX) հեղինակը հակիրճ կերպով թվարկում ու բնութագրում է մինչև իր աշխատութեանը տպագրւած՝ հայերէնի քերականութեանները թե՛ հայերէն, և թե՛ օտար լեզուներով, սկսած հինգերորդ դարից:

Ներկա աշխատութեաններն էլ, թեև համառոտակի ներկայացնում են հայ քերականագիտութեան սեղմ պատմութեանը, բայց և այնպէս լեզվաբանութեան պատմութեան համար իբրև աղբյուր չեն կարող ծառայել:

Իբրև օժանդակ աղբյուրներ կարելի է հիշել.

1. Աբրահամյան Ռ.—«Հնդեվրոպական լեզվախումբ և հայ լեզվաբանութեան պատմութեան», Արարատ, 1912 թ., էջ 696—719 (№ 7—8): Համառոտակի նկարագրում է համեմատական լեզվաբանութեան զարգացումը՝ Բոսպորի մինչև Բուզման և Դելբրուկ, որին զուգընթաց տալիս է նաև հայագիտութեան զարգացումը՝ Պետերմանից մինչև Հյուրշման (էջ 707—710, 712—714): Ամփոփ տեղեկութեան է տալիս լեզվաբանութեան մասին, բայց շատ թերի է թե՛ չափազանց համառոտ լինելու, և թե՛ համեմատաբար փոքր ժամանակաշրջան ընդգրկելու պատճառով: Վերջում (էջ 716—719) խոսում է նաև հայ բարբառագիտութեան մասին:

2. Անադյան Հր.—«Հայ լեզվաբանութեան անցյալն ու ներկան», Ոստան, 1911 թ., № 1, էջ 37—43: Ուրվագիծն է հայ լեզվաբանութեան պատմութեան, որ հեղինակը մտադիր էր գրել: Այդ ուրվագծում հեղինակը շնչած համառոտ, բայց գիտականորեն մշակել է նյութը և որոշ սխառմի բերել: Հեղինակը հայ լեզվաբանութեանը բաժանում է յոթ գլուխների. ա) նախնական վիճակ, բ) Հայերէնը՝ նախալեզու (Սքրուքեր, Ինճիճյան, Չամչյան և այլք), գ) Հայերէնը իրանյան լեզու (Պետերման, Վինդիշման և այլք), դ) Հայերէնը անկախ հնդեվրոպական լեզու (Հյուրշման և հաջորդներ), ե) Հայերէնը թուրանյան լեզու (Հյունքարպէյեանյան), զ) Տառական գրութեան (Թագվորյան), է) Հայերէնը հարեթական լեզու (Մառ): Համառոտ ակնարկով բնութագրում է յուրաքանչյուր գլուխը, ծանոթացնելով տվյալ գլուխի հիմնադրի կամ առավել ակնաւոր ներկայացուցչի տեսութեան հետ: Չնա-

յած իր փոքրության (ընդամենը՝ 7 էջ), հոգվածը կարող է ծառայել իրրեւ հայ լեզվաբանության պատմության ծրագիր, ավելացնելով այն դպրոցները, որոնք հոգվածի մեջ տեղ չեն գտել (օրինակ՝ Կարստի դպրոցը), ինչպես և հայ լեզվաբանությունը ժամանակագրորեն իր երեք շրջաններին բաժանելով: Այդպես և վարվել ենք մենք:

✓ 3. Benfey Theodor, Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rücksicht auf die früheren Zeiten, München, 1869, X, 836 p.. Հեղինակը շարադրում է ընդհանուր լեզվաբանության պատմությունը՝ Գերմանիայում, մինչև անցյալ դարի վախճանական թվերը: Մինչև Հնդեվրոպարանության շրջանին անցնելը հայերենի մասին եղած ուսումնասիրությունները հիշում է այն գեպքում միայն, երբ նա որեւէ կերպով կապվում է ընդհանուր լեզվաբանության հետ. այսպես օրինակ՝ Շիլլերերգերի, Ադելունդի, Պոստելլուսի և այլոց մասին խոսելով, հիշում է նաև հայերենը, քանի որ այդ հեղինակների դործերում տեղ է գտել նաև հայերենը: Հնդեվրոպարանության շրջանին անցնելով, առանձին խոսում է հայերենի՝ որպես իրանյան լեզվի մասին՝ «Uebrigc eranische Sprachen» («Թրանսական այլ լեզուներ») վերնագրի տակ, 631—633 էջերում, հիշելով Պետերմանի, Վինդիշմանի, Գոշեի, Բոսպի, Լադարդի (Բյոտտիխեր), Մյուլլերի և այլոց կատարածը՝ հայերենի ուսումնասիրության տաղարեզում՝ մինչև 1865 թվականը: Դրանցից առաջ եղած՝ հայերենին վերաբերող հատվածներն են. էջ 172, հայերեն այբուբենի ստեղծման մասին (հինգերորդ դարից այբուբեն ունեցող լեզուների թվում հիշում է նաև հայերենը). էջ 219, Ռեզեսս Ամբրոսիոսի մասին (էջատակի ծանոթությունը). էջ 226, Ադելունդի, Պոստելլուսի, Շիլլերերգերի մասին. էջ 238, առաջին հայերեն քերականության (Ռիվոլա) և առաջին բառարանի (Նեքսետիլ) հրատարակության մասին. էջ 260, Աբրուգերի քերականության մասին. էջ 276, Լակրոզի մասին. էջ 478—480, Բոսպի մասին՝ հայերենի առթիվ: Բոլոր տեղեկությունները հաղիվ թե մի էջ կազմեն՝ միասին վերցրած (չհաշված էջ 631—633-ը):

4. Esoff, G., Aperçu de l'étude de la langue arménienne en Europe, par..., Tiré des actes du 8-e congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania.

Leide, 1890. Զափազանց համառոտ տկնարկ է (ընդամենը 9 էջ, որից երկուսը ախտագրության), որը, հակառակ վերնագրին, դարձյալ նկատի ունի առհասարակ հայագիտությունը. նվիրույթում. ավելի շատ տեղ է հատկացված ներածական մասին, քան բուն նյութին. բուն նյութի մասին էլ խոսվում է ընդհանուր, վերացական կերպով, առանց որևէ սխառնավորման:

5. Налбандян. «Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы» (Երկեր լիակատար ժողովածու, II, էջ 330—337). Փարսաձավալ հոգված է, որի ձևագիրը հեղինակը 1860 թ. ներկայացրել է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետին՝ թեկնածուական աստիճան ստանալու համար: Առաջին տնգամ լույս է տեսել Նալբանդյանի «Անտիպ երկերում», ապա՝ երկերի լիակատար ժողովածուի մեջ՝ հայերեն թարգմանությամբ հանդերձ (էջ 338—345): Հոգվածի մեջ հեղինակը շատ համառոտակի թվարկում է եվրոպական. հայագետներին ու նրանց կարևոր գործերից մի քանիսը, ապա անցնում հայերենի ու հայ գրականության ուսումնասիրության կարևորությունը պարզաբանելուն:

6. Զարբհանալեան, «Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի և մատենագրության յարեմուտա», Վենետիկ, 1895: Շրտմալֆի ուսումնասիրության (տե՛ս ստորև) թարգմանությունն ու վերամշակումն է: Թարգմանությունը լույս է տեսել «Բաղմավեպ»-ում և «Մուրճ»-ում (տե՛ս ստորև), ապա թարգմանչի հավելումներով լույս է տեսել առանձին գրքով: Այդ հավելումները կազմում են դրեթի գրքի կեսը. այսպես. հավելված են՝ 57—69, 74—105, 120—129 էջերը և այդպես շարունակ. այնպես որ, դիրքը կարելի է ինքնուրույն աշխատանք համարել: Դիրքը բաղկացած է 400 էջից: Ուսումնասիրում է հայագիտության պատմությունը նվիրույթում՝ ընդհանրապես (լեզու, պատմություն, մատենագրություն և այլն), սկսած միջնադարից մինչև XIX դարի վերջը: Ավելի շատ ծանոթացնում է հայագետների կենսագրության հետ, թվարկում նրանց գործերը՝ հայագիտության վերաբերմամբ, ծանոթացնելով այդ գործերից գլխավորների բովանդակության հետ: Չնայած որ պարունակում է չափազանց հարուստ նյութ, բայց և այնպես, որտեղ սխառնմի ենթարկած չլինելու, որոշ դասդասումներ՝ ըստ հայագիտության ճյուղերի, էլ չենք ստում ըստ զանազան դպրոցների, կատարած չլինելու պատճառով խառնաշփոթություն է առաջացնում: Բացի այդ, ավելի նկարագրական բնույթ է կրում, քան դիտական, հե-

տագրատական: Գիրքը չունի ոչ հատուկ անունների, ոչ էլ մատենագրական ցանկեր, որոնք տեխնիկապես շատ կղզյաբացնեն նյութի օգտագործումը: Չնայած այդ բոլորին, գիրքը դարձյալ իր արժեքը չի կորցնում և մնում է իրրե միակ, ամբողջական ձևա-նարկը՝ հայագիտության պատմության մասին:

7. Karst, Joseph, Geschichte der armenischen Philologie in kritischer Beleuchtung nach ihren etnologischen Zusammenhängungen dargestellt mit Beilagen und Exkursen über die asianisch-mediterraneische Vorgeschichte, Heidelberg, 1930, XII 214 էջ: Վերնագրին հակառակ, ուսումնասիրության նյութ է դարձրել միայն հայ լեզվաբանության պատմությունը, անշուշտ դարձյալ նվիրվելով (ներառյալ նաև Ռուսաստանը), որոշ դեպքերում միայն հիշելով հայերի անունները (օր. Աճառյան, Մսերյանց և այլք): Գիրքը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասը նվիրված է բուն նյութին (էջ 1—138), երկրորդը (էջ 139—187)՝ հավելվածներին: Բուն նյութը պարունակում է հինգ գլուխ: ա) Հայերենի լեզվապատմական գիրքը (Sprachgeschichtliche Stellung des Armenischen, էջ 1—28), բ) Բարբառային բաժանում և լեզվաշրջաններ (Dialektische Gliederung und Sprachphasen, էջ 29—50), Ստուգարանություն (Etymologie, էջ 51—80), գ) Հնչյունաբանություն (Phonetik, էջ 81—102), ե) Ձևաբանություն (Morphologie, էջ 102—138), որ իր հերթին բաժանվում է երկու հատվածի՝ 1) Բառակազմություն, 2) Բերում: Հավելվածների մասում քննության է առնված հայերենի կապը բասկերենի ու ցեղակից լեզուների հետ, ըստ իր տեսության: Գիրքն ամփոփ գաղափար է տալիս հայ լեզվաբանության մասին, սակայն կազմված է յուրօրինակ սխառմով և հատուկ նպատակով, որ և իրրե հայ լեզվաբանության պատմություն՝ ուսումնասիրությանը բոլորովին այլ բնույթ է տալիս: Հեղինակի նպատակն է տալ հայերենի ցեղակցության մասին եզրած տարրեր տեսությունները, ապա՝ դրանց հակադրել իր տեսությունն ու ներկայացնել այդ իրրե հայ լեզվաբանության մի նոր փուլ: Հենց առաջարկում նա շեշտում է, որ չուր աչս գրքի հիմքն են կազմում չուր կատարած հետազոտություններն իր իսկ տեսության համեմատ. «ներկա աշխատությունը կառուցված ու հիմնված է նախապատմական ժամանակների ասիական միջերկրական ժողովրդա-լեզվական աշխարհի (Völker- und Sprachenwelt) մասին մի ուրիշ, ավելի մեծ, տաղադրության պատրաստ երկի ուսումնասիրությունների, արդյունքների վրա, որի հարեորագույն կերպա-2—հայ լեզվաբանության պատմություն

A-376

յությունները ներառվում են քաղվածորեն» (էջ VII): Հենց այդ սկզբունքն էլ, ահա, շեղում է սևտումնասիրության ուղղությունը: Հեղինակը ներկայացնում է ոչ թե լեզվաբաններին ու լեզվաբանական դպրոցները, այլ թվարկում է հայերենի տվյալ հարցի մասին (օր. ցեղակցության, հնչյունաբանության, ձևաբանության և այլն) եղած կարծիքները, ապա՝ ներկայացնում նույն հարցի առթիվ իր տեսությունը: Այս պատճառով էլ աշխատությունը կրում է միակողմանի, իսկ հաճախ նաև՝ տենդենցիոզ բնույթ: Բացի այդ, նույն հեղինակի տեսակետները անջատելով և հիշելով առանձին գլուխներում, տվյալ հեղինակի մասին ամբողջական դադարաբան չի տալիս, մի բան, որ անկարելի է դառնում հենց նյութի շարադրման սխալների շնորհիվ: Այսպես՝ փոխանակ ամբողջական դադարաբան տալու, օրինակ՝ Հյուրըմանի մասին, ներկայացնելու նրա ամբողջական տեսությունը հայերենի մասին, Կարստը մասնատում է նրա սասածները և հիշում առանձին-առանձին, իր գրքի տարբեր գլուխներում՝ ըստ համադաստատականության: Այս բոլորով հանդերձ, դա մի փորձ է հայ լեզվաբանության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, թեև թերի ու միակողմանի: Ունի անվանացանկ ու բառացանկ:

8. Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ց Կ.—«Հայագիտությունն Արևմտեան Եվրոպայում, համառոտ տեսություն և դրացուցակ», Թիֆլիս, 1910: Բաղկացած է երկու մասից. 1) ակնարկ հայագիտության՝ էջ Ա.—ՀԱ, որ Զարբհանալյանի ուսումնասիրության համառոտագրությունն է, թեև հեղինակն այդ չի շեշտում, և բ) Մատենագրական ցանկ, էջ 1—184, որ առաջին մասից արժեքավոր է. պարունակում է մինչև հրատարակությունը Եվրոպայում լույս տեսած հայագիտական աշխատությունների (թե՛ առանձին գրքեր, և թե՛ հոդվածներ) լրիվ ցանկը՝ ուստի և ավելի ճիշտ կլինեք գիրքը վերնագրել՝ Մատենագիտական ցանկ՝ հայագիտության ակնարկով հանդերձ. ունի հավելված, որ պարունակում է բուն ցանկում տեղ չկտած հայագիտական աշխատությունները. ունի նաև հատուկ անունների ցանկ, որի մեջ, սակայն, անունների դիմաց չեն նշված էջերը, ուստի և օգտագործման համար այդ ցանկը որևէ առավելություն չի ստեղծում: Նախորդներից թերի է նաև նրանով, որ ռուսերեն լեզվով հրատարակված հայագիտական աշխատությունները բոլորովին գուրս են մնացել՝ ինչպես պատմական ակնարկից, ախպես էլ դրացուցակից:

9. Lagarde, Paul de, Armenische Studien, Cöttingen,

1877, (p. 191—209). Համառոտակի տալիս է հայագիտության պատմությունը՝ դարձյալ եվրոպան նկատի ունենալով՝ սկսած Աբրահամից մինչև Հյուբշման՝ հիշելով յուրաքանչյուրի դերը հայերենի ուսումնասիրության դարձում՝ հատկապես համեմատական բերականության դարգացման և հայերենի համեմատական ուսումնասիրության ասպարեզում: Ընդարձակորեն խոսում է հայերենի ցեղակցության մասին յուրաքանչյուրի հայտնած կարծիքի վերաբերմամբ, հատկապես Հյուբշմանի տեսակետը քննադատում և պաշտպանում իր տեսակետը՝ հայերենի իրանյան ճյուղին պատկանելու մասին: Չնայած համառոտության և ընդգրկած ժամանակաշրջանի սահմանափակության (մինչև 1877), այնուամենայնիվ բավականաչափ ամբողջական պատկեր է տալիս այդ շրջանի հայագիտության պտպմության վերաբերմամբ: Որոշ տեսակետով նա յուր արժեքն այսօր էլ չի կորցրել, մասնավորապես հայերեն բառերի ստուգաբանությունների վիճակագրությամբ:

10. Schrumph, G, A., I. The Study of armenian in Europe, L'Armenie, 1891; II. On the progress of armenians study, L'Armenie, 1890—1891. Ամբողջովին խարգամունված է «Բաղմալիս»-ում՝ որոշ հավելումներով՝ 1891—94 թվերի ընթացքում (էջերը տե՛ս «Մատենագիտական ցանկ»-ում), նախ՝ «Հայկական ուսումն յԱրևմուտս», ապա՝ «Ուսումնասիրութիւն հայ լեզուի յԵւրոպայ», «Ուսումն հայ լեզուի յԵւրոպայ», «Հայ լեզուի ուսումնասիրութիւն յԵւրոպայ» վերնագրերով. թարգմանչի ու լինելը հայտնի չէ, գրված շլինելու պատճառով, թեև հաստատապես կարելի է ասել, որ Զարբհանալյանն է թարգմանել: Նույն թարգմանությունն է, որ հմուտ վերամշակությամբ առանձին գրքով հրատարակել է Զարբհանալյանը: Անփոփոխ թարգմանությունը (առանց հավելումների) արևելյան աշխարհաբարով տպված է «Մուրճ»-ում՝ 1891—92 թվերի ընթացքում:

Ամբողջը մի ընդարձակ հոդվածաշար է, որ բաժանված է երկու մասի. 1) Հայագիտությունը մինչև Բոսպոր, 2) Հայագիտությունը Բոսպորից հետո: Այս հոդվածին վերաբերում են այն բոլոր գիտողությունները, որ ասված են վերը՝ Զարբհանալյանի գրքի մասին. միայն պետք է նկատի ունենալ, որ սա շատ ավելի պակաս, շատ ավելի համառոտ, ուստի և՛ շատ ավելի թերի աշխատանք է, քան վերոհիշյալը: Առանց նրան որևէ բանում գերադանցելու,—և այդ հնարավոր էլ չէր, իհարկե, քանի որ նա է սրամշակումը,—ներկայացնում է նրա բոլոր թերությունները՝ հա-

ձախ ավելի մեծ չափերով: Ուղղակի կարելի է ասել, որ նրա լույս ընծայումից հետո, սա իր արժեքը կորցրել է և կարելի է պարզապես մի կողմ թողնել:

11. Zeller, Heinrich, Armenisch, „Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft, II. Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, B. 4, 2te Hälfte: Berlin und Leipzig, 1927, p. 85—104. Հոգվածը համառոտ նկարագիրն է հայոց լեզվի առաջին շորս էջերը (85—88) նվիրված են հայերենի ուսումնասիրության պատմությանը: Դարձյալ նվիրված է աչքի առաջ ունեցել, մասնավորապես նախնական շրջանը, մինչև Հյուլշմանի կողմից հայերենի իրրե հնդեվրոպական ինքնուրույն լեզու հաստատելը: Բնե շատ սեղմ է, բայց ամփոփ ծանոթություն է տալիս հայերենի համեմատական ուսումնասիրության պատմության մասին:

Ահա այն ազդաստիկ դրականությունը, որ կարելի է գտնել մեր ուսումնասիրած առարկայի մասին: Բայց եթե նկատի առնենք, որ դրանցից շատերը հնացած են, ոմանք էլ կողմնակիորեն կամ մասամբ են միայն վերաբերում հայ լեզվաբանության պատմությանը, ինչպես և այն, որ դրանք ըստ մեծի մասին իրենց ուսումնասիրությունները հասցնում են մինչև XIX դարի վերջը, ապա՝ մեր առջև կմնան Հ. Աճառյանի հոգվածն ու Կարստի աշխատությունը, որոնք գրեթե ժամանակակից լինելուց բացի, նաև ուղղակի կերպով սույն առարկային են վերաբերում, որոնցից, սակայն, միայն առաջինն ենք օգտագործել, վերը հիշված պատճառներով: Այստեղ սակայն չենք կարող չհիշել նաև Ակ. Հ. Աճառյանի մի ձեռագիր աշխատությունը, որ մենք օգտագործել ենք իրրե այս ամարկայի միակ կատարյալ ու ամբողջական աղբյուր. ձեռագրի վերնագիրն է. «Հայ լեզվաբանական մատենագիտություն», որ պարունակում է հայերենի մասին թե՛ հայերեն, և թե՛ այլ լեզուներով տպված բոլոր գրքերն ու հոգվածները՝ թվով 3800, բայցի հայոց լեզվի քերականության գտագրքերից ու հայերենի ուսուցման մասին եղած մանկավարժական-մեթոդական հոգվածներից: Հեղինակը մեր արամազրության տակ է գրել յուր ձեռագիրը, որ և մենք օգտագործել ենք՝ որքան անհրաժեշտ է եղել: Այնքան կատարյալ և այնքան ամբողջական աշխատություն չէ դա, որ չենք կարող ասել որեւէ ուրիշ բան, քան եթե գարմանք հայտնել այն առթիվ, թե ինչպես մի մարդ կարող է այդքան նյութ հավաքել:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Կան մի քանի հոգվածներ էլ, որոնք պարզապես անարժեք են թե՛ իրենց ծայրահեղ սեղմությամբ և թե՛ մանավանդ խղ-

ճուշդ բովանդակությամբ: Օրինակ, Բ. Խալաթյանն ունի գրախոսական լիզենզի գրքի մասին (ՀԱ, 1906, 1908 թթ.). գրախոսականի «Ասաջա-րան»-ում թվելով եվրոպական մի քանի գիտնականների հայադիտական գործերը, հիշում է նաև մի հեղինակ՝ ֆերֆասեր ՎVerfasser! «հեղինակ» անունով, որ իբրեւ թե գրել է «Սեմական փոխառությունները հայերենում» (ՀԱ, 1906, էջ 335). ինչպես գիտենք, այդ գրքի հեղինակն է Հյուբշմանը, որ յուր մի այլ աշխատության մեջ խոսելով իր իսկ գործի մասին, ասում է. «հեղինակը (=Verfasser) գրել է» են: Խալաթյանը չհասկանալով այդ, նոր հայադիտ է «հայանարեւել»։ Անտարակույս այդպիսի հոգիածների հիշելն ավելորդ է:

Սույն աշխատությունը գրելուց հետո լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրություններ հայ լեզվաբանության պատմության, ինչպես և առանձին հեղինակների լեզվաբանական ու քերականագիտական հայացքների մասին: Դրանցից կարևորագույններն են.

1. Ղ ա ռ ի բ յ ա ն Ա.—Հայադիտության զարգացման հիմնական փուլերը (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, Հասարակական գիտություններ, 1945, № 1—2, էջ 35—56): Հեղինակը հայ լեզվաբանության պատմությունը բաժանում է երեք շրջանի (ինչպես մեզ մոտ), համառոտակի բնութագրում այդ շրջաններից յուրաքանչյուրը, առանձնապես կանգ առնելով սովետահայ լեզվաբանության նվաճումների վրա:

2. Ա Ն Վ ա կ Գ.—Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948: Առանձին գլուխներում տալիս է Խ. Արովյանի և Մ. Նուրանյանի լեզվաբանական հայացքների տեսությունը:

3. Ջ ա ն ու կ յ ա ն Գ.—Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1955: Հայ քերականագիտության շատ լուրջ ու բարենիւղճ ուսումնասիրություն է: Հեղինակը հետազոտել է ինչպես տպագիր, այնպես էլ Մատենադարանում պահվող ձեռագիր աշխատությունները, վերհանել յուրաքանչյուրի բնորոշ կողմերը և գրանով իսկ ամբողջական պատկերացում տվել հայ քերականագիտության պատմական զարգացման մասին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան է մարդկային լեզուն: Լեզվաբանության պատմության առարկան՝ նույն այդ մարդկային լեզվի ուսումնասիրության պատմությունը: Լեզվաբանության պատմության խնդիրն է նկարագրել մարդկային լեզվի ուսումնասիրության ընթացքը, նրա սկզբնավորումն ու զարգացումը, քննել, երևան հանել ու պատկարզել այդ գիտության մեջ եղած զանազան դպրոցներն ու հոսանքները, տալով նրանց գնահատականը՝ իրենց խաղացած դերին և ստեղծած արժեքներին համապատասխան, վեր հանել առանձին անհատների՝ լեզվաբանների դերն այդ գիտության մեջ՝ տալով նրանց դրույթների տեսությունը: Այդ տեսակետից դատելով, լեզվաբանության՝ իբրև մարդկային լեզուն ուսումնասիրող գիտության՝ պատմությունն, ըստ էության, պետք է սկսի իր ուսումնասիրությունն անցյալ դարի առաջին քառորդից, երբ սկիզբն է առնում գիտական լեզվաբանությունը, երբ լեզվաբանությունը դառնում է առանձին, ինքնուրույն գիտություն: Սակայն, նախքան իբր առանձին գիտություն հանդես գալը, լեզվաբանությունն ունեցել է իր բազմազարյան նախապատրաստական շրջանը. ներառված լինելով երբևմն փիլիսոփայության, երբևմն բանասիրության մեջ, այնուամենայնիվ մարդկային լեզվի ուսումնասիրությունն, այսպես թե այնպես, առել է դուել հենքի մոտ: Այդ նախապատրաստական շրջանի ուսումնասիրությունը պետք է կազմի լեզվաբանության պատմության ներածական մասը, մի մաս, որ ցույց պիտի տա, թե ինչ է արված հենքի կողմից մարդկային լեզվի ուսումնասիրման բնագավառում, ինչ վիճակի մեջ էր գտնվում այդ ուսումնասիրությունը, երբ հենց նրա

զարգացումով էլ հիմնադրվեց լեզվաբանությունն իրրե գիտություն¹:

Մարդկությունը գեւ շատ վաղ ժամանակներից ուշադրություն է դարձրել լեզվի վրա, կամեցել է որոնել ու գտնել նրա աղբյուրները, բացատրել նրա ծագումը. դեռևս հնագույն ժամանակներում մարդիկ բացատրել են այդ իրենց հասկացողություններին համապատասխան, կապելով լեզվի ծագումը աստվածների հետ². իրրե օրինակ կարելի է հիշել հին հրեական ֆոլկլորը, որ հետագայում ամփոփվել է Աստվածաշնչում, ուր լեզվի ստեղծումը վերագրվում է ասածուն (Մն. Ա. 5, 8, 10), իսկ անասունների և թռչունների անվանումը՝ Ադամին (Մն. Բ. 19, 20). այդպիսի օրինակներ կարելի է գտնել նաև ուրիշ ժողովուրդների դիցաբանության մեջ³: Մարդիկ ի սկզբանե հետաքրքրվել են լեզվով. բայց որքան էլ մեծ եղած լինի այդ հետաքրքրությունը, այնուամենայնիվ մարդկանց ունեցած պատկերացումը՝ լեզվի ծագման և, առհասարակ, լեզվական երևույթների մասին, նույնքան հեռու է եղել ճշմարտությունից, որքան հենց իր իսկ՝ մարդու ծագման մասին ունեցած նրանց պատկերացումը: Դրանց հակառակ, հնդիկներն ու հույներն, արդեն, բավականաչափ լրջորեն, ճիշտ է, տարբեր ուղղություններով, զբաղվում են լեզվի ուսումնասիրությամբ: Հնդիկների մոտ լեզվի

¹ Ֆերդինանդ դը Սոսյուրն իր «Cours de linguistique générale» աշխատության մեջ (էջ 13—ուս. թարգմ. 1933 թ. էջ 28) այդ նախապատրաստական շրջանը բաժանում է երեքի. ա) քերականության շրջան, բ) բանասիրության շրջան, գ) համեմատական քերականության շրջան: Մեր կարծիքով այդ երրորդ շրջանը չպետք է միացնել նախորդներին. դա արդեն համեմատական լեզվաբանության սկիզբն է:

² Այդ մասին տե՛ս Փրեզեր, Фольклор в Ветхом завете, пер. с английского Д. Вольпина, М.—Л., 1931.

³ Փրեզեր, անդ. էջ 2. գտնում է, որ հակասություն կա այդպեղ,—նախ՝ Աստծուն է վերագրված լեզվի ստեղծումը, ապա՝ Ադամին: Այդ հակասությունը բացատրում է նրանով, թոր նրանք ծագում են երկու տարբեր և սկզբնապես ինքնուրույն աղբյուրներից, որոնք հետագայում մի գրքի մեջ են ներառվել խմբագրողի կողմից, որը մեխանիկորեն կապակցել է երկու պատմվածքները՝ առանց հոգ տանելու այն մասին, որ մեզմացնի՞ կամ հարթի հակասությունները: Թվում է, թե հեղինակը, որ ճիշտ կերպով գտնում է ուրիշ հակասություններ և ճիշտ էլ լուծում, այս հարցում ճիշտ չէ. իրականում Աստվածաշնչի մեջ լեզվի ստեղծումը Աստծուն է վերագրված միայն: Ադամին է պատկանում կենդանիների և թռչունների անվանումը: Չէ՞ որ Աստված խոսում է Ադամի հետ մինչև այդ. ուրեմն լեզու կար, և ստեղծողն ինքն էր, ինչպես արված է Մն. Ա. 5, 8, 10—ում:

ուսումնասիրությունը սկսվում է վեպայի սրբազան հիմների ուսմամբ. ժամանակի ընթացքում հնագույն հիմների լեզուն դժվար ըմբռնելի էր դարձել. խոսակցական լեզուն փոփոխությունների էր ենթարկվել, և դրա հետեանքով էլ հիմների հասկանալը որոշ զրժվարություն էր ներկայացնում. մինչդեռ անհրաժեշտ էր ոչ միայն հասկանալ այդ սրբազան հիմները, այլև բացարձակ ճշտությամբ հազորդել նրանք¹: Ահա այս երկու ձգտումներն էլ,—ըմբռնումն ու ճշտվ. հազորդումը,—խթան են հանդիսանում սանսկրիտի ուսումնասիրության, որը հանգում է սանսկրիտի քերականության ստեղծմանը: Լեզվի քերականական ուսումնասիրությունը, որ, հնդիկների մոտ, սկիզբ էր առել դեռ շատ վաղ ժամանակներում, իր կառարկությունն է հասնում Պանինիի (Panini) օրոք (IV կամ III դար Ն. Ք.): Պանինիի քերականությունը բաղկացած է մոտ 4000 հակիրճ կանոններից, որոնք ներկայացնում են սանսկրիտի ամբողջական պատկերը (հնչյունաբանություն, հատկապես՝ ձայնդարձի բոլոր կանոնները, բառակազմություն, հոլովում ու խոնարհում, հոլովների կիրառություն և այլն). ճիշտ է, հնդիկների քերականությունը բացարձակապես էմպիրիկ բնույթ է կրում, նա չի շոշափում լեզվաբանական-տեսական հարցեր. բայց դա, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ չի նսեմացնում նրա արժեքը: Դրա փոխարեն սանսկրիտի բոլոր կանոնները արվում են «այնքան հանդամանորեն ու լրիվ, որ հազիվ թե դանվի նման որևէ բան ուրիշ որևէ լեզվի քերականության շարադրանքում»²: Այդ կառարկությունն է, ահա, որ զխավոր արժանիքն է հիշյալ քերականության: Խհարկե, Պանինիի քերականությունը միակը չէ հնդիկների մոտ. կան շատ ուրիշ քերականություններ էլ, թե՛ Պանինիից առաջ, և թե՛ հետո. դրանց շնորհիվ է, ահա, որ լեզվի քերականական ուսումնասիրությունը հնդիկների մոտ հասել էր այնպիսի բարձրության, որի աստիճանին «Եվրոպայում լեզվի մասին գիտությունը չկարողացավ բարձրանալ ընդհուպ մինչև XIX դարը»³:

Հուշների մոտ լեզվի քննության մասին հերթին զբաղվեցին փիլիսոփաները. նրանք զբաղվեցին նախ բառերի և նրանց նշանակության, անունների և նրանց նշած առարկաների միջև եղած կա-

¹ Томсен, В., История языковедения до конца XIX века, М., 1938, էջ 9:

² Անդ, էջ 12:

³ Անդ, էջ 10:

պի խնդրով, բաժանվելով այդ հարցում երկու ուղղության¹։ Նրանց մի մասը գտնում էր, որ անունները տրված են առարկաներին ըստ բնության (իմա՝ ըստ նշանակության) — *φύσις*, մյուս մասը, ընդհակառակն՝ գտնում էր, որ առարկաների անվանումները տրված են ըստ օրինի, *νόμος*, ըստ ավանդության, *παράδοση*, ըստ սովորության, *ἔθος*, հետագայում նաև՝ ըստ գրության *βιβλίον*։ Այդ վեճը, որ գոյություն է ունեցել գեոևս հերակլիտի (մոտ 540—480 Ն. Ք.) և Դեմոկրիտի (մոտ 460—371 Ն. Ք.) ժամանակ, որոնցից առաջինը պաշտպանել է ըստ բնության² *φύσις* տեսակետը, իսկ երկրորդը՝ ըստ օրինի—*νόμος*, շարունակվել է ամբողջ հարյուրամյակներ։ Այդ հարցի քննությունը գտնում ենք Պլատոնի (427—347 Ն. Ք.) մոտ, որ արտահայտվում է հօգուտ ըստ բնության (*φύσις*) գրության³ իր «Կրատիկ» երկխոսության մեջ, Վերջապես Արիստոտելը (մոտ 384—322 Ն. Ք.) ավելի առաջ տարավ լեզվի ու սոսմանսիրության զորքը, իհարկե, որչափով այդ կապում էր տրամաբանության հետ։ Վիճարկվող հարցի առթիվ նա հակադրվում է Պլատոնին և պաշտպանում ըստ սովորության (*παράδοση* *παράδοσις*) տեսակետը⁴։ Բացի այդ, Արիստոտելն արդեն բաժանում է բառերը երեք դասի՝ անուն (*ὄνομα*, *nomen*), բայ (*ῥήμα*, *verbum*), շաղկապ (*σύνθεσις*, *coniunctio*), գրան ավելացնում է նաև հոլովը (*πτῶσις*, *casus*), որ սկզբնապես համարվում էր հիմնական ձևից տարբերվող յուրաքանչյուր խերական կամ բառակազմական ձև։ Եղա նա բաժանում է բառերը նաև ըստ սեռերի՝ արական անուններ (*ἄρσεν*, *arsen*), իգական անուններ (*θῆλυ*, *thely*) և միջակ անուններ (*ὀνόματι*, *onomati*)։ Հետո՝ *ὀυδέτερον*, *neutrum*—երկուսից ոչ մեկը՝ չեզոք։ Այդ բաժանումը կատարել էր նաև Պրոտագորը (մոտ 480—410 Ն. Ք.), որ որոշում էր սեռն ըստ բառիմաստի։ Արիստոտելը հակաճառում է նրա դեմ և փորձում սահմանել սեռերի համար որոշ կանոններ ըստ բառերի վերջավորության։

Այդ վեճը՝ բառերի և նրանց նշանակության մասին՝ շարունակեցին այնուհետև հունական փիլիսոփայության տարրեր դպրոց-

¹ Հմմտ. *Tomceh*, *անդ*, էջ 17, *Steinthal*, *Gesch.* էջ 39, *Benfey*, *Gesch.* էջ 100։

² Հմմտ. *Steinthal*, *անդ*, էջ 76, *Benfey*, *անդ*, էջ 112, *Tomceh*, *անդ*, էջ 11։

³ Հմմտ. Գավրիլ Սնահոթի մոտ, «Մեկնություն Պերիարմենիա Դրոցն» (*Մատ.* 191, 507—508), *Tomceh*, *անդ*, էջ 17։

ները: Այսպես. էպիկուրյանները գտնում են, որ լեզուն գոյություն ունի ըստ բնության (φύσις), բայց միևնույն ժամանակ տարրեր ցնդելը ըստ իրենց բնության, իրենց յուրահատուկ գրոշմն են դնում լեզվի վրա, և պատկերացումներն ու նշանակություններն ստանում են ավելի հստակ ձևավորում ըստ անհրաժեշտության, գործածման և սովորության: Այս դրույթն, ինչպես տեսնում ենք, երկու տեսակետներն իրար հաշտեցնելու, համադրելու մի փորձ է: Բայց էպիկուրյանները իրենց այս տեսությունը չզարգացրին ու չմշակեցին հանդամանորեն: Ստոյիկները, որ շատ ավելի մեծ դեր են խաղացել լեզվի ուսումնասիրության գործում, հատկապես Փրիսսիպը, արտահայտվում էին հօգուտ ըստ բնության (φύσις) տեսակետի. իսկ սկեպտիկները՝ ճիշտ դրանց հակառակ հօգուտ ըստ դուրյան (νέσις) տեսակետի: Ստոյիկները գտնում են, որ բառերը պարունակում են իրենց նշանակությանը համապատասխանող «ստուգություն» (επιστά), և ահա, այդտեղից էլ ելնելով՝ նրանք խնդիր են դնում. իրենց առջև գտնել բառերի մեջ եղած այդ «ստուգությունը», որով և զբաղվում է էպիմոլոգիան—επιμολογία (սկզբնապես՝ բառերի ստույգ նշանակությամբ զբաղվող գիտություն): Վերջապես, ստոյիկների դերն ավելի մեծանում է նրանով, որ նրանք բավականաչափ զարգացրին քերականական կարգերի ըմբռնումը. նրանք հույով (περί τῆς) բառը գործածում են արդեն անունների (գոյական, ածական ևն) համար և յուրաքանչյուր հոլովածի առանձին անուն են առելիս¹, սահմանում և անվանում են տարրեր հոլովները, ինչպիսի և՛ սահմանում մի քանի քերականական կարգեր: Սակայն, որքան էլ ստոյիկների դերը և, առհասարակ, բոլոր մինչ այժմ հիշված փիլիսոփաների ու առանձին գաղտնիների դերը մեծ լինի լեզվի ուսումնասիրության մեջ, այնուամենայնիվ լեզվի իսկական, մասնագիտական ուսումնասիրությունը նրանց չի պատկանում: Նրանց մոտ լեզվաբանական գիտությունները, հետևաբար և լեզվի ուսումնասիրումը լիակատար կախման մեջ է փիլիսոփայությունից: Լեզվի անկախ ուսումնասիրությունն սկսվում է ո՛չ այդ փիլիսոփաների կողմից, ո՛չ գրականության ու փիլիսոփայության

¹ Այդ անունները, որ լատիներեն կամ ազգային լեզուներով թարգմանված գործածում են զրեթե բոլոր ազգերը, հետևյալներն են. ἡ ὀρθή (περί τῆς) ուղիղ հույով, casus rectus, ի հակադրություն մյուս 3-ի, որոնք կոչվում են πλάγιαι—casus obliqui=թեք հոլովներ, որ առանձին-առանձին կոչվում են. γενική (=γενος «սեռ»), ὁστική (արական), αἰτιατική (=αἰτιατός «գործողության ենթարկվող» կրող):

փայլության ծագվածն, այլ նրա անկման շրջանում, սկսած Ն. Ք. III դարից, հատկապես Ալեքսանդրիայում: Անշուշտ այստեղ էլ քերականներն սկզբից լեզվի ընդհանուր, տեսական հարցերում հետևում են փիլիսոփայությանը, բայց, այդուհանդերձ, քիչ առ քիչ քերականությունը փիլիսոփայությունից առանձնանում և դառնում է ինքնուրույն գիտություն: Փիլիսոփայության մեջ վիճարկվող «ըստ բնության» և «ըստ սովորության» դրույթների փոխարին վեճը գնում է «անկանոնություն» (ἀνυπόθετος) և «նամաբանություն» (ἀναμάθετος) տերմիններով սահմանվող դրույթների միջև. դեռևս ստոյիկները դանում էին, որ լեզվի մեջ գոյություն ունի ո՛չ-միաձևություն, անկանոնություն: Ալեքսանդրյան դպրոցի քերականներն սկսեցին ջանասիրտաբար ուսումնասիրել այդ հարցը. նրանք, ի հակադրություն «անկանոնության», առաջ քաշեցին «նամաբանություն», իբրև լեզվի մեջ տիրող սկզբունքի՝ դրույթ¹: Այս ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչն է Արիստարքը (մոտ 200—150 Ն. Ք.): Հսկառակ ուղղության ներկայացուցիչը՝ նրան ժամանակակից Կրատես Մալլոսացին է (II դար Ն. Ք.): Դրանց վեճը, որի մասին մենք շատ քիչ բան գիտենք և այն էլ ոչ սկզբնաղբյուրներից, այլ լատին գրողների մոտ պահպանված հատվածներից, անշուշտ միակողմանի բնույթ էր կրում. նրանցից յուրաքանչյուրը լեզուն գիտում էր իբրև «անկանոնությունների», կամ դրան հակառակ՝ «համաբանությունների» վրա հիմնված մի բան և ուսումնասիրությունները կատարում մեկ կամ մյուս դրույթը հիմնավորող տվյալների ուղղությամբ: Սակայն, հենց այդ հատկությունն էլ նրանց մեծագույն արժանիքն էր. ստիպված լինելով հավաքել իրենց դրույթի հաստատող փաստերը՝ նրանք հենց այդ աշխատանքի ընթացքում էլ քննում էին լեզվի բոլոր երևույթները, իսկ դա այն հիմունքը եղավ, որի վրա կառուցվեց սիստեմատիկ քերականությունը յուր կանոններով ու բացառություններով, համաբանություններով ու անկանոնություններով: Այդ քերականություններից մեկ հասած հնագույնն է Արիստարքի աշակերտ Դիոնիսիոս Թրակացունը (առաջին դար Ն. Ք.), որի ἀρχαῖα γράμματα (Արևելյան քերականութեան) թարգմանվել է հայերեն հինգերորդի վերջերում, կամ վեցերորդ դարում և զբեղե մինչև XVII դարի վերջերը հայ քերականագիտության հիմնաքարը հանդիսացել:

Հունական քերականությունը, որ իր մշակման գաղաթնակետին

¹ Томсен, առդ, էջ 21, Steinthal, առդ, էջ 347:

² Томсен, առդ, էջ 22, Steinthal, առդ, 514, 700 շար.:

Հասավ մեր թվականության երկրորդ դարում՝ Ապոլլոնի Դիսկոլի (II դար) և յուր որդի Հերոգիանի (II դար) աշխատություններում, անցավ հռոմեացիներին, իսկ սրանց միջոցով էլ եվրոպացիներին, ուր շատ կետերում անփոփոխ կերպով պահպանվում է և այժմ։ Այդ քերականություններն ամենից ավելի մանրամասն քննում էին ձևաբանությունը, ավելի թույլ կերպով՝ հնչյունաբանությունը՝ կամ «տառերի դիտությունը» (τῶν στοιχείων), բավականաչափ հանդու-մանորեն՝ տաղաչափությունը (πρὸς ᾠδὴν), շեշտը, վանկերի քանակը, այլև շարահյուսությունը, որի հետո՞ւ անամոսիքությունը ավել է Ապոլլոնի Դիսկոլը։ Հռոմեացիք, որոնք հավանորեն դեռ ավելի վաղ հույներից ստացել էին որոշ ժանոփություններ քերականության մասին, լուրջ կերպով սկսեցին զբաղվել նրանով հույներից շատ ավելի ուշ և հենց նույն հույների ազդեցությամբ։ Նրանք առաջին հերթին այդ սկսեցին հենց «անկանոնության» և «համարանություն» վեճի մեջ մտնելով և սկսեցին շուտով կիրառել իրենց լեզվի վրա հույներից վերցրած հիմնական դրույթները։ Շուտով այդ զբաղմունքը նրանց համար այնքան զբաղվիչ դարձավ, որ նույնիսկ ժամանակի մեծագույն գործիչները, — օրինակ՝ Հուլիոս¹ Կեսարը (100—44 Ն. Ք.), զբաղվում էին զբաղմունքով։ Ժամանակի նշանավոր քերականն է Մարկ Տերենցի Վարրոնը (116—127 Ն. Ք.), որ գրել է «De lingua latina» («Լատիներեն լեզվի մասին») 25 գրքից բաղկացած աշխատությունը. զբաղմունք, ցավոք սրտի, մեզ հասել են միայն 5—10-րդ գրքերը, այն էլ՝ շատ պակասներով։ Հետագայում հռոմեացիների մոտ քերականությունն է՛լ ավելի մշակվում է. որքան խորանում է հին երկերի լեզվի և խոսակցական լեզվի միջև եղած տարբերությունը, որքան ավելի անհասկանալի է դառնում այդ հին երկերի լեզուն, այնքան ավելի անհրաժեշտ են դառնում քերականությունները և, առհասարակ, այնպիսի աշխատությունները, որոնք այս կամ այն կերպ օժանդակում էին հնավանդ լեզվի հասկանալուն։ Այդ բանի շնորհիվ էլ, ահա, III—V դարերում մենք հանդիպում ենք շատ քերականությունների, բառարանների (glossarium), որոնց հեղինակներից նշանավոր են Դոնատը (IV դար) և Պրիսցիանը (V դար)։

Հույների կողմից մշակված և հռոմեացիների կողմից որոշ փոփոխությունների ենթարկված այդ քերականական սխառման է,

¹ Ըստ ափանդություն, Հուլիոս Կեսարը Գալլիական արշավանքի ժամանակ գրել է «Անալոգիայի մասին» գիրքը, որ մեզ չի հասել (Томсен, անդ, էջ 24)։

ա՛հա, որ ժառանգությունն է մնացել մեզ, որը, թեև շատ բաներում փոփոխված, բայց շատ կետերում էլ նույն հիմունքներով մնացել ու զործադրվում է ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ուսուերեն, հայերեն և այլ լեզուների նկատմամբ. իսկ այդ հին հույների մեծագույն վաստակն է լեզվաբանության մեջ: Այդ փրականագիտությունն անշուշտ ուներ նաև շատ թերություններ. զրանցից կարելի է հիշել նախ այն, որ երկար ժամանակ լեզվի ուսումնասիրությունը և ուղղակի փրականությունը կախված է եղել փիլիսոփայությունից. իսկ այդ լեզվի զործնական ուսումնասիրությունը գրեթե անուշագրություն էր մատնում, մինչդեռ ճիշտ հակառակն էր հարկավոր: Բացի այդ, հնրի մոտ բացակայում էր թե՛ պատմական և թե՛ մանավանդ, համեմատական մոտեցումը. վերջինս հատկապես զգալի է մեզ համար նրանով, որ շատ լեզուներ գիտության համար փրկված կլինեին կորուստից, եթե հնրը զրանց վրա փոքրի շատև ուշադրություն դարձրած լինեին: Վերջապես, գլխավոր թերություններից է նաև ստուգաբանությունների կամայականությունը. այնպիսի ստուգաբանությունները, որոնցով բառերը բացատրվում են առերի բնույթով¹, սիմվոլիկայով, բարդություններով, ըստ հակադրության, առաջին (կամ գրախն) ձևերով (գրաֆիկ սիմվոլիկա) և այլն—ինչ խոսք, որ գիտական արժեք չեն ներկայացնում. բայց ինչ էլ որ լինի, մենք չպետք է մոռանանք նրանց ժամանակը:

Ակա՛սած երրորդ զարից լեզվի ուսումնասիրության շրջանակների բնդարձակմանը զարկ է տալիս քրիստոնեական կրոնի տարածումը: Կրոնական պրոպագանդայի արգյունավետության պահանջը խթան է հանգիստնում ազգային լեզուների այրուրենի ստեղծմանը՝ առաջին հերթին սուրբ գիրքը կամ նրա հտավածները թարգմանելու համար: Երրորդից հինգերորդ զարերի ընթացքում ստեղծվում են այրուրեններ զլարիերեն (հեռին եգիպտական), զոթական, հայերեն, հարեչերեն լեզուների, ապա՝ VII—IX զարերում՝ կելտերեն, հին անգլերեն և այլ լեզուների համար: Այրուրենների ստեղծմանը զուղընթաց սկիզբ է տոնում ու զարգանում թարգմանական աշխատանքը (իհարկե՝ առաջին հերթին կրոնական գրականության), ապա և՛ ինքնուրույն գրականությունը, որ և իր հերթին անհրաժեշտություն է հարուցում ազգային լեզուների ու-

¹ Օրինակ՝ Ավգուստինը (5-րդ զար) գտնում է, որ լատիներեն *v* ունեցող վանկերը առլիս են ինչ որ թանձր և ուժգին հնչում (*crassum et quasi validum sonum*), ինչպես՝ *vis* «ուժ», *vinum* «գինի» ևն:

ստամնասիրություն: Ճիշտ է, այդ ուսումնասիրությունները, եթե կարելի է այդպես ասել, հատկապես նվիրված, ամբողջ միջնադարի ընթացքում սահմանափակվում էին լատիներենի քերականության, մասնավորապես Դոնատի և Պրիսցիանի քերականությունների կոմպիլյացիաներով, իսկ հայերի մոտ՝ Դրսնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնություններով, որոնց զազաթնակեսն ու հանրագումարն է հանդիսանում Հովհաննես Երզնկացու «Հաաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատությունը, բայց, այսպես թե այնպես, այդ կոմպիլյացիաներն էլ որոշ դեպքեր խաղաղեւ են ազգային լեզուների ուսումնասիրության գործում՝ իբրեւ նախապատրաստական շրջանի գործեր:

Վերածնունդի շրջանում լեզվի ուսումնասիրությունը փոխադրվում է բանասիրության ասպարեզը: Գիտականները, հրատարակելով հին հունական ու հռոմեական հեղինակներին երկերը, միաժամանակ բացատրում էին դրանք. իսկ այդ հիմք է ծառայում հունարենի և լատիներենի քերականության ու բառարանագրության դարգացմանը. այդ ուղղությամբ մեծ գործ են կատարել Հուլիոս Կեսար Սկալիգերը (1484—1558), որ գրել է. «De causis linguae latinae libri XIII (13 գիրք լատիներեն լեզվի հիմունքների մասին), Ռոբեր Սանփանուսը (1503—1559) — «Thesaurus linguae latinae» («Գանձ լատիներեն լեզվի») լատիներենի, ապա և՛ Հենրիխ Ստեփանուսը (1528—1598) «Thesaurus linguae graecae» («Գանձ հունական լեզվի») և ուրիշներ՝ հունարենի քերականության ուսումնասիրման ասպարեզում: Սակայն հենց նույն XVI դարից սկսած, գիտունների ուշադրությունն են դրավում նաև արևելյան, հատկապես՝ սեմական լեզուները, որոնց քերականական ու բառագիտական ուսումնասիրության հիմնադրման գործում նշանավոր դեր են խաղացել Յոհանն Բուկստորֆը (1564—1629), Յոհան Բուկստորֆ կրտսերը (1599—1664), Էրպենիուսը (1584—1624), Հոր Լուդոլֆը (1624—1704) և ուրիշներ: Նույն ժամանակներում էլ սկսվում է զպոիերեն, ինչպես և հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում (հայերենի ուսումնասիրության մասին կխոսվի մանրամասնորեն՝ համապատասխան գլխում): Մասնավորապես սեմական լեզուների ուսումնասիրությունն այն նշանակությունն ունեցավ, որ նա առաջինը առիթ հանդիսացավ համեմատական քերականության փորձերի՝ սեմական լեզուների՝ իրար չափազանց նման լինելու պատճառով: Վերջապես, դրան հաջորդում է նաև եվրոպական կենդանի լեզուների ուսումնասիրությունը, որի նախապատրաստա-

կան շրջանն սկսվում է եվրոպական ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցման զարգացմամբ և ազգային լեզվի ստեղծման ձգտումով: Այսպես, սկսում են քերականական-բառարանական ուսումնասիրություններ կատարվել հենց այդ իսկ ձգտումին համապատասխան՝ իտալերեն (XV դարից), իսպաներեն և հոլանդերեն (նիդերլանդյան) (XV-ի վերջերից), ֆրանսերեն, անգլերեն, լեհերեն, չեխերեն, հունգարերեն (XVI դարից), գերմաներեն, դանիերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, պորտուգալերեն (XVII դարից) և այլ լեզուների՝ վերաբերմամբ: Ինչ խոսք, որ այդ քերականական ուսումնասիրությունները լիովին նորմատիվ չ'են եղել և կրում. ժամանակի նշանավոր և հատկանշական գործն է Պոր-Ռոյալի մենաստանում՝ 1600 թվին կազմված «Grammaire générale et raisonnée» («Ընդհանուր և տրամաբանական քերականություն»), որը, ի հակադրություն զուտ նկարագրական քերականություններին, փորձում է գտնել բոլոր լեզուներին ընդհանուր օրենքները, հիմնական տարրերությունների պատճառները և այլն: Քերականության մեջ ամեն ինչ դիտված ու բացատրված է առցիտնալիստական մոտեցմամբ, և այդ հիմունքներով էլ կառուցված ամբողջ քերականական սահմանումները:

Քերականական ուսումնասիրություններին զուգընթաց զարգանում է նաև բառարանագրական աշխատանքը, որ հատկապես ուժեղանում է XVII—XVIII դարերում. այսպես՝ կարելի է հիշել Ժիլ Մենաժի (1613—1692) «Dictionnaire etymologique de la langue française» («Ֆրանսերեն լեզվի ստուգաբանական (բացատրական) բառարան», Փարիզ, 1650) և «Origini della lingua italiana» («Իտալերեն լեզվի աղուները» = ծագումը), Փարիզ, 1669), Օտտավիո Ֆեռարիի (1607—1680) «Origines linguae italicae» («Իտալերեն լեզվի աղուները», Պադուա, 1676) աշխատությունները, որոնք մեծ նշանակություն են ունեցել մինչև նորագույն ժամանակները: Այս շրջանի քերականություններն էլ, չնայած իրենց ունեցած նշանակությանն ու խաղաղած դերին, դարձյալ հեռու են գիտական ստուգաբանություններից, ավելին. այստեղ ոչ միայն ստուգաբանությունները կատարվում են կամայականորեն, անճիշտ մեկնաբանություններով, այլև դրան, հատկապես ռեֆորմացիայի շրջանից հետո, ավելանում են նաև կրոնական

Ш о р, Краткий очерк лингвистических учений с эпохи возрождения до конца XIX века (послесловие к „История языковедения“ Томсена), Էջ 111:

բացատրությունները. այդ բացատրությունները վերջապես հանդուս են Սուրբ գրքի այն առասպելին, թե բոլոր լեզուներն առաջացել են մեկից, իսկ այդ մեկն էլ եղել է երբայեցեհնրը: Գրվել են այդ գրույթը հիմնավորող բազմաթիվ գրքեր, որոնցից կարելի է հիշել էայնն Գիշարի (XVII դարի առաջին կեսում) «L'harmonie étymologique des langues» («Լեզուների ստուգարանական ներգաշնակությունը», Փարիզ, 1606): Հեղինակը գտնում է, որ իրոք բառերը կազմված են տառերի ավելացմամբ, պակասեցմամբ, տեղաշրջությամբ, վերականգնումով. «Այս բոլորին զմիար չէ հավատալ—ասում է նա,— եթե մենք նկատի ունենանք, որ երբայեցիք գրում էին աչից ձախ, իսկ հույները և ուրիշները՝ ձախից աջ¹, ապա տալիս է ստուգարանություններ՝ երբայեցեհնրից կազմված բառերի, ինչպես օրինակ՝ երբ. *agāz* «թև» բառի հետագործ ընթերցմամբ ստացվել են գերմաներեն լեզվում *īaga* և *īacken* նույն իմաստով: Այս տեսությունը քննադատության ենթարկեց ու հերքեց Գոտֆրիդ Լայբնիցը (1646—1716), որ իր ժամանակին մեծ դեր է խաղացել լեզուների ուսումնասիրության ասպարեզում. նա մի կողմից ուշադրություն դարձրեց ստուգարանական հետազոտությունների, մյուս կողմից՝ լեզուների ցեղակցության ու զատակարգման վրա: Այդ ուղղությամբ նրա արտահայտած հայացքները թեև այժմ մեզ համար այլևս մեծ արժեք չեն ներկայացնում, բայց իր ժամանակի համար նշանակալից առաջադիմական դեր են խաղացել: Բացի դրանից, նա հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև ուրիշների մեջ՝ լեզուներ ուսումնասիրելու և աշխատել լեզուներից նորանոր նյութեր հավաքելու²: Դրա հետևանքով է, ահա, որ XVII և XVIII դարերում է՛լ ավելի ընդարձակվում է ուսումնասիրվող լեզուների շրջանակը, իր մեջ առնելով Ասիայի և Ամերիկայի լեզուները: Հատկապես Ռուսաստանում XVII վերջերում և XVIII դարում ուժեղ թափ է ստանում տեղական լեզուների (Սիրիերի, Կովկասի, Հյուսիս-արևելյան նվորդայի) վերաբերյալ նյութերի հավաքումը, ինչպես և ֆերականությունների կողմումը: Այդ բազմաթիվ լեզուներից հավաքված նյութը, որ պետք է օգտագործվեր լեզվաբանության համար, ստաջին հերթին հիմք է հանդիսանում XVIII դարի

¹ Томсен, *անդ*, 43:

² Տե՛ս, օրինակ, նրա նամակները Պեարտո Առաջինին, տպված՝ Гербье В., Отношение Лейбница к России и Петру Великому, СПб, 1871, էջ 132—135, 173—174, 177 են: Հմտ. նաև՝ Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910:

վերջում և XIX սկզբներում կազմված բազմալեզվյան բառարանների ստեղծմանը: Այդպիսի առաջին բառարանը լույս է տեսել Ռուսաստանում եկատերինա Երկրորդի անմիջական նախաձեռնությամբ, որ ինքն անձամբ կազմելով բառացանկերը՝ ուղարկել էր թե՛ Ռուսաստանում, և թե՛ այլուր եղած ռուս գիտուններին ու գեոպաններին՝ այլևայլ լեզուներով այդ բառերը թարգմանելու համար: Հավաքված նյութը հանձնվեց Պետրոս Սիմոն Պալլասին (1741—1811), որը հապճեպորեն հրատարակեց դրա առաջին մասը՝ 1786—1787 թվերի ընթացքում՝ «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы» վերնագրով: 1791 թվին բառարանը վերահրատարակվեց շորս հատորով, որոնցում տեղ էին գտել 272 լեզուներ: Այդ կարգի երկրորդ աշխատությունը պատկանում է իսպանացի եզովիտ Լորենցո Էրվասի Պանդուրոյին (1735—1809), որի հրատարակած քսանմեկ հատորանոց «Idea dell' universo» («Տիեզերքի դադափար») աշխատության 17-րդ հատորին է: «Յուշակ հայտնի լեզուների և գիտությունների նրանց նմանության ու տարբերությունների մասին» (1784 թ.): Այդ հատորը նա վերամշակել և հրատարակել է իսպաներեն լեզվով. «Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeration, division, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos» («Հայտնի ազգերի լեզուների ցուցակ, նրանց թվարկումը, բաժանումն ու դասակարգումն ըստ իրենց խոսվածքների ու բարբառների տարբերության», Մադրիդ, 1800—1804) վեց հատորով, որոնց մեջ տեղ է հատկացրել շուրջ 300 լեզվի: Էրվասի այս աշխատության գլխավոր արժանիքն այն է, որ, նախ՝ նա տեղեկություն է տալիս ամերիկյան լեզուների մասին, որոնց նա ծանոթացել էր Ամերիկայում իր միսիոներական աշխատանքների ընթացքում, երկրորդ՝ նա ոչ միայն սոսկ նկարագրում է լեզուները, այլև կամենում է ցույց տալ «ժողովուրդների ազգակցությունը կամ տարբերությունը լեզվի օգնությամբ. և եթե այդ բանում նոր միայն առանձին կետերում է անցնում ավելի առաջ, քան այդ հաջողվել էր մինչև այդ, ապա, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ նա առաջիններից մեկն էր, որ լեզուները համեմատելիս ուշադրություն դարձրեց քերականական կառուցվածքի վրա այն ժամանակ, երբ իրենից առաջ ուշադրություն էին դարձնում միայն բառապաշարի վրա»¹: Վերջին այդ կարգի մեծագույն աշխատանքն

¹ Томсен, անդ, 47—48:

է Յոհանն Ադելունգի (1732—1806) «Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem „Vater Unser“ als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten» («Միհրդատ կամ ընդհանուր լեզվաբանություն՝ իրր լեզվական օրինակ՝ մոտ հինգ հարյուր լեզուներով ու բարբառներով՝ «Հայր մեր»-ով հանդերձ», Բեռլին, 1806—1817) քառահատուկ աշխատությունը, որից սակայն միայն երկու հատորն է պատկանում իրեն. մնացյալ երկուսը, նրա մահից հետո, պատրաստել է Յոհան Փատերը (1771—1826): Աշխատությունը, չնայած իր հսկայական ծավալին ու նյութին, այն իկրությունն ունի, որ լեզուների մասին տրվող տեղեկություններն ըստ մեծի մասին, ընդհանուր, մակերեսաային բնույթ են կրում, ապա՝ լեզուների դասակարգումը կոտարված է ըստ աշխարհամասերի և, ի վերջո, սխալներ է թույլ տվել այնպիսի լեզուների ցեղակցության նկատմամբ, ինչպիսին է հունդարերենը, որի ցեղակցությունը ֆիննական լեզվին այն ժամանակ արդեն իսկ հաստատված էր¹: Առհասարակ, այդ աշխատությունն իր ժամանակի համար, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է Տոմսենը², «հնացած էր այն պահին, երբ ավարավել էր. մեր գիտություն մեջ նոր դարաշրջանն սկսվել էր, արդեն, վաղուց»³:

¹ Լույս էր տեսել արդեն Դյարմաթիի գիրքը. «Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata» («Հունգարերենի ցեղակցությունը ֆիննական ծագումով լեզուների հետ՝ քերականորեն ցուցաբերված», Դյոթմինգեն, 1799), որի մասին տես Benfey, անդ, 268, ծան. 1:

² ТОМСЕН, անդ, 49:

³ Թեև աշխատությունն ծրագրից դուրս է ընդհանուր լեզվաբանության պատմության առանձին հարցերի հետազոտությունը, բայց և այնպես անհրաժեշտ ենք համարում հիշել հետևյալը. 1937 թվին վրացի հայագետ Իլիա Արուստան էջմիածնի (այժմ Երևանի ձեռագրաստան) № 7117 ձեռագրում հայանաբերից ազվաներեն գրերը: Այդ գյուտի մասին հայանից իր ուսուցիչ Շանիձեին, որ և զավով երևան, հանդամանորեն ուսումնասիրելից ձեռագիրը և հրատարակելից իր ուսումնասիրությունը (տես «Մատենագիտական ցանկ»-ում): Ձեռագիրը մի մեծարժեք գործ է հարուստ բովանդակությամբ. նա բերված է եղել Կաֆայից (Թեոդոսիա) և արտադրված է 1411—48 թվականներին: Ձեռագրի բուն օրինակը բերել է Կիրակոս Վերապեցին, որ հետո կաթողիկոս է դարձել. արագրել է Հովհան Արճիշեցին՝ յուր ուսուցիչ և Մեծոփի աստվանուրդ Թովմա Մեծոփեցու հանձնարարությամբ ու սրբապրությամբ: Ամբողջ ձեռագիրը բաղկացած է երկու մասից, որոնք շատ նյութ են պարունակում լեզվաբանության համար: Այստեղ սակայն մեզ հետաքրքրում է մի բան միայն. ձեռագրում բերված են յոթ լեզվի այբուբեն

Ինչ վերաբերում է մինչև այդ «նոր դարաշրջանը» գոյություն ունեցած ընդանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերի ուսումնասիրությունը, ապա՝ այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքներն սկսվում են, իսկապես, բազմաթիվ շտապանասիրված լեզուների մասին նյութեր հավաքելուն և բազմալեզվյան բառարաններ կազմելուն գուցենթաց։ Այդ հատկապես ուժեղանում է այն պայքարի ընթացքում, որ սկսել էին նոր ժամանակների (XVI—XVII դարերի) էմպիրիկ ու ռացիոնալիստական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները սխոլաստիկ մեթոդի դեմ։ Փիլիսոփաները վերանայում ու քննադատում են ընդհանուր դադափարների, վերացական գոյական անունների հարցը, իսկ այդ քննադատությունն ու զրա համար կատարվող ուսումնասիրություններն իրենց հերթին հանդուժում են լեզվի ծագման ու լեզվի զարգացման պատմական բնույթի խնդիրների քննարկմանը։ Այդ խնդրի քննարկման ասպարեզում գլխավոր դերը պատկանում է արդեն լուսավորչինչեթին։ Քննադատելով ու ժխտելով Աստվածաշնչի առասպելական պատմությունը լեզվի ստեղծման մասին, ինչպես և նախորդ շրջանում զինականների կողմից լեզվի ստեղծումը առհասարակ զիցարանությամբ բացատրելու առթիվ եղած տեսությունները, «XVIII դարի մտածող-

(հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, աղվաներեն, խալիկերեն և արարերեն) և աղոթքի նմուշներ յոթ լեզուներով՝ հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, պարսիկերեն, արարերեն, քրդերեն։ Մի կողմ թողնելով ձեռագրի բոլոր մյուս արժանիքները, մենք շեշտում ենք այս կողմը, որով ձեռագիրը մեծ արժեք է ուսանում բնդհանուր լեզվաբանության պատմության համար՝ իրրե բազմալեզվյան տեքստերի հավաքման նախատեսարար թեև ձեռագրին արտագրված է 15-րդ դարի առաջին կեսում, բայց նրա մայր օրինակը պետք է զրված լինի 10—11-րդ դարերում, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Աճառյանը (Տեղ. ՍՍԽՄ Գիտ. Ակ. Հայկ. ֆիլ. № 3—4, էջ 5)։ Այսպիսի հնություն ունեցող բազմալեզվյան տեքստերի կազմումը մեծ պատիվ է բերում և՛ նրա հեղինակին, որ, սակայն, անհայտ է, և՛ հայ ժողովրդին։ Ինքը՝ Թովմա Մեծոփեցին էլ, որ արտագրել է տվել այդ ձեռագիրը, լիովին գիտակցել է նրա արժեքը, հիշատակարանի մեջ գրելով. «Բայց դուք բնկալարուք զսա՝ իրրե գտախոսկն Մովսիսի և զԱւետարանն Քրիստոսի և մի ոք պախարակեցէ զսա։ Այս առդերը պարզապես ցույց են տալիս թե որքան մեծ արժեք է տվել զրան Մեծոփեցին, համեմատելով Աւետարանի և Մովսիսի «Աստվածատուր տաճարանեայի» հետ։ Հետաքրքիր հարց է, թե հայերն այդ միտքը (բազմալեզվյան տեքստեր կազմելը) իրե՞նք են հղացել, թե՞ վերցրել են եվրոպացիներից։ Այն հանգամանքը, որ բնագիրը նախապես կազմված է կաֆայում, որոշ լույս է արձակում այդ խնդրի վրա. Ղրիմի հայերը զերագանցապես առևտրով էին զբաղվում ու կապված էին արևմուտքի

ները հակադրում են նրան երկու իրար հակասող լուծում: Մի ուղղությունը լեզվի առաջացման ու զարգացման բացատրությունը փնտրում է «մարդկային հասարակության» մեջ, հասարակական պահանջի և անհրաժեշտության մեջ (Ռուսո, Մոպերտյուի, Դը-Բրոս), լեզվի առաջացումը հանելով մերթ մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտությունից, մերթ «հասարակական դաշինքից»: Մյուս ուղղությունը, յուր ուշադրությունը լեզվի ու մտածողության փոխադարձ կապակցության վրա կենտրոնացնելով, լեզվի առաջացման ու զարգացման բացատրությունը որոնում է մարդու «ներքին կյանքում», խոսքի ու մտքի անհատական պարծոցության մեջ (Մոնբոդո, Հերդեր և այլք):

Տասնութերորդ դարի բոլոր տեսությունների հիմնական թևությունը լեզվատեսական խնդիրների ծալքահեղ պարզունակացումն է: Լեզվի ծագումը հանելով հասարակական . դաշինքից, լեզվի սոցիալական տեսության կողմնակիցները բախորովին հարց չեն հարուցում մինչև խոսքի գոյությունը «դաշինքի» հնարավորության մասին: Ծիշտ աչդպես էլ բառի՝ որպես մտքի նշանի՝ բացատրման ժամանակ շրջատրված է մնում իր իսկ՝ մտածողության բնույթ-

և արեւելքի հետ. դանադան երկրներում շրջելով, նրանք անշուշտ զգում էին շատ լեզուներ իմանալու կարիքը և, հարկավ, երբեմն էլ սովորում էին Այդ կարիքի արտահայտությունը կարելի է համարել, ահա, բազմալեզվյան տեքստերի կազմումը. հետո է, որ նա ստացել է նաև գիտական նշանակություն: Որ այդ անհրաժեշտությունը հայերն զգացել են և մտածել են դրա մասին, հաստատում է նաև մի երկրորդ հանդամանք: Ինչպես գիտենք, Լայբնիցն առաջիններից մեկն էր, որ հղացավ միջադպրոցի լեզու հնարելու միտքը. բայց նա էլ այդ բանն բոս երևույթին վերցրել է մի հայից: Այսպես, Փարիզում մի հայ դոմինիկյան խոսում էր Lingua franca-ով. Լայբնիցը, որ Փարիզում է եղել 1672—76 թվերին, տեսել ու խոսել է նրա հետ: Նա ասում է, թե այդ լեզուն կազմված էր լատիներենից, որից հանված էին հոլովները, բայի/ժամանակները և մյուս թերական ձևերը. այդ լեզուն բավականին հեշտութամբ հասակացվում էր. «ինքը՝ հայ դոմինիկյանը դյուրութամբ խոսում էր այդ լեզվով, որովհետև վարժվել էր դրան Այդ լեզուն,—ասում է Լայբնիցը,—կամ ինքը՝ հայ դոմինիկյանն էր հնարել, կամ սովորել էր ուրիշից: Այս տեղեկությունը մեզ տալիս է Մատթեյը (REA, հտ. 2, պրակ 1, էջ 89), որ և այն կարծիքն է հայտնում, թե Լայբնիցը համաշխարհային մի նոր լեզու հորինելու գաղափարը այս հայ դոմինիկյանի հետ խոսակցելուց հետո է հղացել:

Վերջապես նկատի առնելով նաև այն, որ բոլոր այդ յոթ լեզուներն այնպիսիներն են (գերադանցապես՝ արեւելյան), որոնք հայերը լավ գիտեն հենց նրանց հետ շարունակաբար ունեցած շփման շնորհիվ,—կարող ենք եզրակացնել, որ այդ հենց հայերի սեփական հղացումն է:

թը,—լուսավորության դարաշրջանին հատուկ ռացիոնալիզմով ուսումնասիրողները նախնական մտածողությունը նույնացնում են մարդու արդեն զարգացած լեզվին տիրապետող տրամաբանական մտածողության հետ: Բայց ըստ էության, այդ վեճերում, նյութերի ու մեթոդների ամբողջ անբավարարությամբ հանդերձ, ձևավորվում է լեզվի մասին գիտության հիմնական խնդիրը, լեզվի՝ իրրե նրա (լեզվաբանության.— է. Ա.) հիմնական առարկայի որոշման խնդիրը: Փխխտության մտքի հեղափոխական վերելքի դարաշրջանում լեզվի ծագման խնդիրը լուծումն է ստանում սոցիոլոգիական ու մատերիալիստական տեսություններում (Դը-Բրոս, Ռուսո և այլք): Ընդհակառակն, նրա անկման հետ, անգլիական (Մոնրոզյո) և դերմանական (Հերգեր) մտածողների աշխատանքներում առաջին սլանն է անցնում դարի կեսերում մատերիալիստների կողմից առաջ քաշված՝ լեզվի՝ իրրե կսկեկտիվի ստեղծագործության սոցիալական տեսությունից հրաժարումն ու հաստատվում է իդեալիստական հայացքը լեզվի՝ իրրե անհատի ստեղծագործական իրողության՝ նկատմամբ, որ իր ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է մտածողության ծագմամբ ու զարգացմամբ և գոյանում է հաղորդակցման պահանջներից անկախ¹:

Սակայն, ինչ էլ որ լինեն լուսավորության դարաշրջանի մտածողների թերություններն ու խոցելի կողմերը, չպետք է մոռանալ, որ նրանց են պատկանում լեզվի տեսական հարցերի լուրջ ուսումնասիրության փորձերը, որ նրանք են առաջին հերթին լրջորեն զբաղվել լեզվի փխխտությանով: Չպետք է մոռանալ, որ նրանց է պատկանում պատմական զարգացման տեսության կիրառումը լեզվի նկատմամբ: Պատմական զարգացման աշխարհայացքին զուգընթաց զարգանալով և ամրանում է նաև լեզվի վրա այդ ուսմունքի տարածման տեսությունը: Պատմության փխխտության հիմնադիր Վիկտ Զամբարտիստան (1668—1744) մարդկային լեզուների զարգացումը՝ մարդկային հասարակության զարգացման էտապներին համապատասխան՝ բաժանում է երեք հիմնական աստիճանների, որոնցով պետք է անցնեն բոլոր լեզուները. «աստվածների լեզու, հերոսների լեզու և մարդկանց լեզու»: Ժան Ժակ Ռուսոն (1712—1778) յուր «Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes» («Դատողություններ մարդկանց միջև եղած անհավասարության ծագման և հիմունքների մա-

սին») աշխատության մեջ նշում է լեզվի ու մտածողության համատեղ զարգացումը և «բնական ճիշից» դեպի հոդարաշխ լեզուն անցնելու ընդհանուր գծերը: Դը-Բրոսը (1709—1777) նկարագրում է առանձին ճիշերից բառապաշարով հարուստ, զարգացած լեզուներին՝ անցնելը, նշելով այդ զարգացման կապը մարդկային հասարակության զարգացման հետ: Ադամ Սմիթը (1723—1790) և Հորն Տուկը (1736—1812) նշում են լեզվի քերականական ձևերի առաջացումը բառ-նախադասություններից: Հորնը շեշտում է լեզվի զարգացման կապը մտածողության զարգացման հետ: Առաջ է քաշվում նաև լեզուների դասակարգման հարցը և շեշտվում նրա նշանակությունը ժողովուրդների դասակարգման համար: Ինչպես տեսնում ենք, տասնութերորդ դարի մտածողները բավականաչափ բազմակողմանիորեն կարողացել են դիտել լեզուն և նշել շատ կարևոր գծեր, սակայն այդ բոլորը մնացել են նրանց մոտ իրրի դիտողություններ, առանց որևէ հաստատուն լեզվաբանական ուսմունք ստեղծելու: Դարի, ժամանակի հիմնական ոգին, հատկանշական գիծը դարձյալ մնում է ոչ պատմական, մեխանիստական ըմբռնումը լեզվական երևույթների և հենց իր իսկ՝ լեզվի մասին: Նրանց համար լեզուն հանդիսանում է նշանների մի հանրագումար, նշաններ, որոնցով՝ իբրև փոխարինողներով՝ հաղորդում ենք մեր մտքերը:

Լեզվի՝ իբրև պատմական երևույթի տեսությունն իր իսկական զարգացումն ու ամրապնդումն է ստանում միայն տասնիններորդ դարում՝ համեմատական լեզվաբանության հիմնադրմանն ու զարգացմանը զուգընթաց: Ինչպես ուրիշ դիտողությունների, այնպես էլ լեզվաբանության համար տասնիններորդ դարը հանդիսանում է հիմնական բեկման ժամանակաշրջան: Դարի առաջին կեսը նշանավորվեց համեմատական քերականության հիմնադրումով (Համեմատական լեզվաբանության առաջին շրջան), արի պատմության մեջ առաջին ու պատմավոր տեղերն են դրավում զանազան Ռասմուս Կրիստիան Ռասկը (1787—1832), Ֆրանց Բոպպը (1791—1867), Յակով Գրիմը (1785—1863), Վիլհելմ Ֆոն Հումբոլդտը (1767—1835) և ուրիշներ: Ռասկը, որ իրավամբ համարվում է Սկանդինավյան բանասիրության հիմնադիրը, յուր «Հին հյուսիսային կամ իսլանդական լեզվի ծագման տեսումնասիրություն» վերքում (ավարտված 1814 թվին, տպագրված 1818-ին) արդեն լուրջ ուսումնասիրության է ենթարկում մի խումբ լեզուների ցեղակցու-

Սյան հարցը և հիմնավոր ու գիտական արժեք ունեցող եզրակացությունների հանդուժ: Նա շեշտում է, որ հարկավոր է զբաղվել ոչ միայն բառերի բացատրություններով, այլև նրանց կազմավորմամբ, նրանց թերմամբ (հորովում ու խոնարհում) և, առհասարակ, լեզվի ամբողջ կազմով: Նա շեշտում է նաև, որ լեզուների ցեղակցությունը պարզելու համար միայն բառային համապատասխանությունները բավական չեն. զրա համար ավելի վստահելի են լեզուների միջև եղած ֆերականական համապատասխանությունները: Համեմատելով իսլանդերենը զրենդանական, կելտական, բասկերեն, ֆինններեն լեզուների հետ, նա եզրակացնում է, որ իսլանդերենը զրանցից և ոչ մեկին էլ ցեղակից չէ: Նա լուրջ ուշադրություն է նվիրում նաև սլավոններենին ու լատիշերենին, որոնք և համարում է առանձին, ինքնուրույն ճյուղ: Ի վերջո նա համեմատում է իսլանդերենն ու զոթականը, «թրակյան լեզուների» (=հունարեն ու լատիներեն) հետ և հանում այն եզրակացությունը, որ սկանդինավյան, գերմանական, սլավոնական (լատիշերենի հետ) լեզուները փրենց ծագմամբ հանդուժ են «հին թրակյան» մեռած, անհայտ լեզվին, որի ամենահին ժառանգներն են հունարենն ու լատիներենը: Սակայն Ռասկն իր այդ համեմատությունները, թեև հիմնավորում ճիշտ, կատարում է ոչ պատմական մոտեցմամբ, նա բոլոր համեմատությունները կատարում է հունարենի հետ, որը մեզ ավանդված ձևով նույնացվում է «հին թրակյան» լեզվի հետ: Ռասկի դերը մեծ է ոչ այնքան ընդհանուր լեզվաբանության համար. նրա ճիշտ գրույթներն անգամ կրում են միակողմանի բնույթ. ծայրահեղորեն մեծ նշանակություն տալով իսլանդերենին, նա ասպարեզները, նույնիսկ գերմանական լեզուների համար, այդ լեզվից է քաղում: Բացի այդ, Ռասկն իր համեմատությունների ժամանակ բոլորովին անուշադրության էր մատենել ասիական լեզուները և հատկապես սանսկրիտը, թեև զենդերենին նա քաջ ծանոթ էր և մի առանձին աշխատություն էլ գրել է զրա մասին: Ռասկի դերը մեծ է առանձնապես Սկանդինավյան ֆիլոլոգիայի պատմության մեջ, որի հիմնադիրն է հանդիսանում ինքը, ինչպես և անդլո-սաքսոնական լեզուների ուսումնասիրման գործում:

Համեմատական ֆերականության հիմնադրման և, ընդհանրապես լեզվաբանության զարգացման ասպարեզում մեծ նշանակություն ունեցավ սանսկրիտի ուսումնասիրությունը: Սանսկրիտի հետ եվրոպացիները ծանոթացան անգլիացիների կողմից Հնդկաս-

տանին տիրելուց հետո: Սանսկրիտի, հունարենի և լատիներենի բառապաշարի նմանությունն սկզբից կմտադարձրէր բացատրում էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հնդկաստան գաղթեցրած հույներին ազդեցությունը. բայց շուտով նկատեցին, որ այդ նմանությունը ոչ միայն բառապաշարին է վերաբերում, այլև քերականությանը, ըստ որում, նմանությունն այնքան ակներև էր, որ չէր կարելի զիտենալ սանսկրիտն ու հունարենը, և չկոպել նրանք իրար հետ: Դեռևս 1786 թվին անգլիացի Վիլյամ Ջոնսը (1746—1794) մի աշխատության մեջ այն միտքն էր հայանել, արդեն, որ «Սանսկրիտ լեզուն, որպիսին էլ լինեք նրա հնությունը, ունի զարմանալի կառուցվածք, ավելի կատարյալ, քան հունարենը, ավելի հարուստ, քան լատիներենը և ավելի նուրբ, քան դրանցից յուրաքանչյուրը, բայց կրում է յուր մեջ այնքան մոտ ցեղակցություն այս երկու լեզուների հետ՝ ինչպես բայարմատների, այնպես էլ քերականական ձևերի մեջ, որ այն չէր կարող ծագած լինել պատահականորեն. ցեղակցությունն այնքան ուժեղ է, որ այս երեք լեզուների ուսումնասիրությունը դրադված և ոչ մի բանասեր չի կարող չհավատալ նրան, որ նրանք բոլորն էլ առաջացել են մի ընդհանուր աղբյուրից, որը, կարող է պատահել, այլևս դոյություն չունի արդեն. նույնանման, թեև ոչ նույնքան համոզիչ, հիմք կա ենթադրելու, որ և՛ գոթական, և՛ կելտական լեզուները, թեկուզ և ձուլված բոլորովին տարբեր բարբառների հետ, ունեցել են նույն ծագումը, ինչ որ սանսկրիտը. լեզուների այս ընտանիքին կարելի էր վերադրել և հին պարսկերենը...»¹: Սանսկրիտի ուսումնասիրությամբ են զբաղվում նաև Ֆրանսիայում Ավգուստ Վիլհելմ Ֆոն Շլեգելը (1767—1845) և դրա կրտսեր եղբայրը՝ Ֆրիդրիխ Շլեգելը (1772—1829): Սակայն սանսկրիտի ուսումնասիրության և այդ ուսումնասիրության հետ կապված լեզուների ցեղակցության տեսության իսկական հիմնադրման պատիվը պատկանում է ոչ վերահիշյալ դիտումներին, այլ՝ դերմանացի լեզվաբան Ֆրանց Բուպլին: 1816 թվին, Ռասկի վերահիշյալ աշխատության հրատարակությունից երկու տարի առաջ, Բուպլը հրատարակեց յուր «Ueber das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der Griechischen, Lateinischen, Persischen und germanischen Sprache» («Սանսկրիտ լեզվի խոնարհման սխեմայի մասին՝ հա-

¹ Томсен, անդ, 57—58, „Asiatic Researches“-ի առաջին հատորից բաղած մեջբերումը:

Ճեմատությամբ հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն և գերմանական լեզուների (խոնարհման սխառնմի) հետ» գիրքը, որը վերամշակումով հրատարակվեց անգլերեն լեզվով 1819 թվին։ Այդ աշխատության մեջ Բոսպոր, Ռասիդի անկախ, բայց նրա նման, լեզուների համեմատության հիմքն է ընդունում քերականությունը. համեմատելով հիշյալ լեզուների խոնարհման սխառնմաները, նա հանդում է ալն եզրակացության, որ բայական ձևերը հիմնականում հանդում են միևնույն, ընդհանուր ծագմանը, և ձգտում է գտնել դրանց սկզբնական ձևը՝ կցականության (ազգյուստինացիայի) մասին ունեցած իր դրույթով։ Նա գտնում է, օրինակ, ՁՏ «լինել» արմատը ոչ միայն հունարենի աորիստում ու սանսկրիտում, այլև լատիներենի կրավորականում (-է), իտալերենի կրավորականում (-է) և այլն։ Բոսպորի այս աշխատությունը, իր արժանիքներով ու լեզույններով հանդերձ, մի տեսակ նախապատրաստություն հանդիսացավ նրա գլխավոր ուսումնասիրության համար, որ նա հրատարակեց 1833—1852, ապա 1857—1861 թվերի ընթացքում. այդ գիրքը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen» («Համեմատական քերականություն սանսկրիտի, ղենդի, հայերենի, հունարենի, լատիներենի, լիտվաներենի, հին սլավոներենի, գոթերենի և գերմաներենի»)։ Առաջին հրատարակությանը հետևեց երկրորդը՝ 1857—1861 թվերին և երրորդը՝ 1868—1870 թվերին՝ հեղինակի մահվանից հետո. առաջին հրատարակության մեջ հայերենը բոլորովին չէր տեղաված, իսկ հին սլավոնները ավելացված էր միայն երկրորդ հատորից¹։ Հիմնական նպատակը, որին ձգտում է հեղինակը սույն աշխատության մեջ, լեզուների ծագումնաբանական-ցեղակցական կողմի լուսարանումն է, որ և նա հաստատում է հիշյալ լեզուների ամբողջ քերականական կազմի համեմատությամբ. իր համեմատությունների հիման վրա նա փորձում է հիմնավորել «ժողովրդական սխառնմի մասին» դրքում արդեն արտահայտած այն դրույթը, որ հնդեվրոպական լեզուներում բառերը առաջացել են միավանկ արմատեն-

¹ Մեր ձևերի տակ է երկրորդ հրատարակությանից կատարված ֆրանսերեն թարգմանությունը, որ արժեքավոր է հատկապես թարգմանչի՝ Միշել Բրեալի (1832—1915) հոգև առաջարկով. բոլոր ղեկավարում օգտագործեցին այդ

րից, իսկ խոնարհման վերջաւորությունները՝ անկախ անձնական դերանուններից: Համեմատաբար թույլ կողմն է հնչյունաւորությունը, որի համար մի ընդհանուր սիստեմ չի տալիս և համեմատությունները հաճախ կատարում է ըստ կամս:

Ռասկին ու Բուպլին ժամանակակից մի տարիչ լեզվաբան՝ Յակով Գրիմմը (1785—1863), նույնպէս մեծ դեր կատարեց լեզվաբանության առաջ մղման գործում: Նրա հիմնական աշխատությունն է «Deutsche Grammatik»-ը («Գերմաներենի քերականություն»), որ հրատարակեց 1819 թվին (առաջին հատորը), ապա՝ 1922-ին՝ երկրորդ վերամշակված հրատարակութունը (ամբողջ քերականությունը բաղկացած է չորս հատորից, որոնցից վերջինը լույս է տեսել 1837-ին): Չնայած իր համեստ ու սովորական վերնագրին, գիրքը հիմնականում նվիրված է գոթական-գերմանական լեզուների համեմատական, այլև՝ պատմական ուսումնասիրությանը: Հիմնական արժեքն էլ այդ գրքի հենց այն է, որ գրանով հիմնադրվում է պատմական քերականությունը. այդ իսկ պատմական մոտեցմամբ էլ ուսումնասիրելով գերմանական լեզուները, Գրիմմը հայտարարեց այդ լեզուների մեջ մեծ դեր խաղացող «հնչյունափոխության» (Lautverschiebung) օրենքը, ըստ որի, պատմական որոշ ժամանակում, որոշ լեզվում և որոշ հանգամանքների շնորհիվ մի հնչյուն փոխվում է մի ուրիշի:

Հիշյալ հեղինակներին զուգընթաց և նրանցից անկախ համեմատական սլավոնագիտությունը հիմնադրեց Ռուսաստանում Ալեքսանդր Խրիստոֆորովիչ Վոստոկովը. 1820 թվին նա հրատարակեց յուր «Рассуждение о славянском языке» աշխատությունը, որի մեջ ուսաներեն ու սլավոնական լեզուների պատմությունը որոշ շրջանների բաժանելով, պարզելով հին ուսաներենի կապը հիւնդեցական-սլավոնականի, լեհերենի ու սերբերենի հետ, իր ուսումնասիրությունը հիմնում է արդեն պատմական հնչյունաբանության որոշ սովյալների վրա (յօժ-երի նշանակությունը և այլն): Հետագայում նա գրեց ուսաներենի քերականությունը, սրբ, Շորի խոսքերով, հանդիսանում է «նոր էտապ ուսական քերականության մշակման մեջ կոմոնստովից հետո»¹, Վոստոկովի գերը շափաղանց մեծ է սլավոնագիտության մեջ: Նա է սլավոնական համեմատական-պատմական լեզվաբանության առաջին ներկայացուցիչը և, հետևաբար, հիմնադիրը²:

¹ Տե՛ս III օր, անդ, 63:

² Վոստոկովի մասին մանրամասն տե՛ս Գրիմ, անդ. 215—324:

Ահա այն բաղմամբաստակ գիտունները, որոնք իրենց հմուտ ուսումնասիրություններով հիմնադրեցին համեմատական լեզվաբանությունը: Ծիշտ է, նրանց տեսությունը և, առհասարակ, նրանց ուսումնասիրությունները դեռ շատ պակասներ ունեին. նրանց ստեղծածը, ինչպես Սոսյուրն է անվանում, համեմատական քերականություն էր. ընդհանուր լեզվաբանական-փիլիսոփայական հարցերը նրանց մոտ կամ չեն շոշափվում, կամ շոշափվում են մասնավոր կերպով. «Իր ուսումնասիրությունների մեջ, սահմանափակված, ի միջի աչլոց, միայն հնդեվրոպական լեզուներով, համեմատական քերականությունը երբեք հարց չի տվել իրեն, թե ինչի՞ էին համապատասխանում այն համեմատությունները, որ կատարում էին նրանք, ի՞նչ էին նշանակում այն նմանությունները, որ երևան էին հանում նրանք»¹: Համեմատական քերականության այդ ներկայացուցիչները, չնայած լեզվական որոշ հարցերի, հատկապես հնչյունաբանության նկատմամբ ունեցած պատմական մոտեցման, այնուամենայնիվ դիտում էին լեզուն սխոլաստիկ, մեթոդական տեսակետով, անջատելով լեզվական ձևերն ամբողջ լեզվական համակարգից. բայց, ինչ էլ որ լինեն նրանց թերությունները, պետք է ընդունենք, որ նրանք էին տասնիննրորդ դարի լեզվաբանության զարգացման հիմնական ուղին նշողը:

Մենք դիտմամբ մինչև այժմ չխոսեցինք հիշյալներին ժամանակակից Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտի (1767—1835) մասին, նկատի ունենալով նրա յուրահատուկ դերն ընդհանուր լեզվաբանության, լեզվի փիլիսոփայական ուսումնասիրության մեջ: Նրա կարևորագույն աշխատությունն է «Ueber die Kawisprache auf der Insel Java («Ջավա կղզու Կավի լեզվի մասին», 1836—1840) և առհասարակ ուսումնասիրությունը՝ լույս տեսած հեղինակի մահվանից հետո, որի հանրահռչակ առաջաբանում՝ «Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts» («Մարդկային լեզուների կառուցվածքի տարբերության և մարդկային ցեղի (սեռի) մտավոր զարգացման վրա նրա (ունեցած) ազդեցության մասին»)՝ շարադրել է յուր տեսությունը լեզվի մասին, փնտրության առնելով

¹ Соссов, անդ, 16:

² Այդ տառգրանին առանձին գրքով հրատարակված է ռուսերեն թարգմանությամբ (СПБ, 1859), որից և օգտվում ենք:

այդ բարդ երևույթի բաղմազան կողմերը: Առաջին և կարևորագույն տեսակետը, որ արտահայտում է նա, ի հակադրություն լեզուն իբրև քարացած երևույթ ընդունող հայացքի, այն է, որ նա ընդունում է լեզուն իբրև անընդհատ զրահորվող ու զարգացող երևույթ. «Լեզուն,—ասում է նա,—գործունեություն (עֲשֵׂה) է, և ոչ ավարտված դործ (עֲרֵה)». ...Լեզուն սգու գործունեության անընդհատ կրկնությունն է հագաբաշխ հնչյունի վրա...» (էջ 40): Այդ հարատև, անընդհատ ստեղծագործությունը նա ընդունում է որպես լեզվական բոլոր երևույթների մի միասնություն: «Լեզուն ներկայացնում է մասնակիությունների անհամար բաղմություն... Ննթադրենք, թե դուք տիրապետում եք երկու գլխավոր ցեղերի, օրինակ՝ սանսկրիտ և սեմական, լեզուների քերականությանն ու բառամթերքին, այս դեռ շատ չի հեշտացնի գծավորությունը՝ զբաղնելու համար այս լեզուների բնույթի այնպիսի հասարակ գծերը, որոնց միջոցով դուք կարողանալիք հաջողությամբ համեմատել նրանք իրար հետ և որոշել այն տեղը, որ պատկանում է նրանց՝ մյուս լեզուների մեջ, ըստ նրանցով խոսող ժողովուրդների ազգային ոգու հետ ունեցած նրանց հարաբերության: Այդպիսի արդյունք ձեռք բերելու համար պետք է գտնել բոլոր մասնակիությունների ընդհանուր աղբյուրը, միացնել բաժան-բաժան եղած մասերը մի կերպարի, մի օրգանական ամբողջության մեջ»: (էջ 39): Հակադրվելով այն ըմբռնմանը, թե լեզուն անփոփոխ կանոնների մի հավաքածու է, նա գտնում է, որ լեզուն անընդհատ փոփոխության մեջ է. «Լեզուն, ինչպես նա կա գործնականում, ներկայանում է յուրաքանչյուր վայրկյանում անընդհատ հոսուն և անցողիկ (վիճակով) ... Կենդանի խոսքը շեղվի առաջին և իսկական վիճակն է» (էջ 40—41): Այնուհետև հիգիենակը ճիշտ կերպով նշում է անհատի և հասարակության, իբրև առանձին խոսողի և ընդհանուր-ցեղային լեզվի հակադրամիասնությունը, ինչպես և ձևի և բովանդակության միասնությունն ու հակադրությունը. «Ձևվին հակադրվում է մատերիայի բովանդակությունը... լեզվի մեջ չի կարող լինել անձև մատերիա...» (էջ 44): Վերջապես, ուսումնասիրելով լեզվական ձևերի բաղմազանությունը, նա, վերհիմ ֆոն Շլեգելի հետեւողությամբ, տալիս է լեզուների ձևաբանական դասակարգումը (անջատական, կցական, թեքական և համադրական). այդ լեզվական տիպերն ըստ Հումբոլդտի հանդիսանում են այն հաջորդական աստիճանները, որոնցով անցնում է լեզուն իր զար-

գացման ընթացքում, մասածողության վարդապետներ զուգընթաց, քանի որ «լեզուն մաքի ձևավորման միջոցն է» (էջ 48): Սրանք են, ահա, այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է Հումբոլդտը յուր «Առաջաբանում»։ սակայն, այդ ~~իրատ~~ արժեքավոր դրույթների ~~հետ~~, նա ունի նաև լուրջ սխալներ։ Նրա փրկիստփայական ուղղությունը վերջ ի վերջո հանգում է իդեալիզմին։ սահմանելով դիտակցությունը որպես անկախորեն գոյություն ունեցող մի բան, նա, բնականաբար, ճիշտ չի բացատրում դիտակցության, լեզվի և կեցության փոխհարաբերությունը և ըստ այնմ էլ, լեզվի պարզացման օրենքները բացատրում է ոգու վարդապետան օրենքներով։ լեզվի վարդապետան ընթացքում նա տեսնում է երկու շրջան՝ ատկածագործական և անկման, կամ կառուցող ու քայքայող, որ ըստ ամենապահի ճիշտ չէ։ այդ երկուսը լեզվի մեջ հանդես են գալիս միասնաբար։ Այնուամենայնիվ, Հումբոլդտի գերը համեմատական-պատմական լեզվաբանության պատմության մեջ շատ մեծ է, և իրավացիորեն ոմանք համարում են նրան ընդհանուր լեզվաբանության իսկական հիմնադիրը։ Ընդունելով լեզուն իբրև մի անընդհատ գործունեություն, նա հաստատապես հիմնադրում է լեզվի նկատմամբ պատմական հայացքը։ Վերջապես, նրա արժանիքներից մի կարևորն էլ կենդանի լեզուների նվիրած ուշադրությունն է։ գտնելով, որ կենդանի խոսքն է «լեզվի իսկական վիճակը», նա դիտակցել է տալիս կենդանի լեզուների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, ի հակադրություն այն ավանդական մոտեցման, ըստ որի ուշադրության կենտրոնումն էին գտնվում մեռած, դատական լեզուները, իսկ կենդանի լեզուները մնում էին ոչ բավարար չափով ուսումնասիրված և արժեքավորված։ Կամ լեզվի մասին նրա կատարած ուսումնասիրությունն էլ հենց՝ կենդանի և հետամնաց լեզուների նկատմամբ ունեցած նրա այդ դրական հայացքի գործնական կիրառությունն էր։ Հումբոլդտի նշանակությունը մեծ է նաև լեզվաբանության վարդապետան հետագա շրջանի վրա թողած ազդեցությամբ։ Ճիշտ է, նրա տեսությունն ամբողջապես չի յուրացվում հետագայում, մանավանդ երիտքերականների կողմից, բայց առանձին դրույթները, հատկապես լեզուների ձևաբանական դասակարգման, լեզվի՝ իբրև գործունեության՝ մասին,— խոր արմատներ են ձգում լեզվաբանության մեջ և իրենց կնիքը թողնում նաև տասնիններորդ դարի վերջի լեզվաբանական տեսությունների վրա։

Լեզվաբանության մեջ հիշյալ հեղինակների աշխատությունների շնորհիվ առաջացած բեկումն իր հերթին բեկում առաջացրեց նաև առանձին լեզվական ճյուղերի ու առանձին լեզուների ուսումնասիրության մեջ: Սկսեցին ուսումնասիրել այդ լեզուները լեզվաբանական նոր ուղղության՝ պատմա-համեմատական մեթոդով: Այսպես, առաջին հերթին ուսումնասիրվում են հնդ-իրանական լեզուները, հատկապես սանսկրիտը, որի ուսումնասիրության ասպարեզում այդ շրջանի գիտուններից հատկապես նշանավոր դեր են կատարել Ռեոդոր Բենֆայը (1809—1881) ու Նիլս Լուդվիկ Վեստերգարդը (1815—1878), ապա՝ հունարենը, որի ուսումնասիրության դործում պատվավոր տեղ է զբաղում Գեորգ Կուրցիուսը (1820—1885), ռոմանական լեզուները՝ Ֆրանսուա Ռենուարի (1761—1836) և ռոմանական ֆիլոլոգիայի հիմնադիր Ֆրիդրիխ Դիցի (1794—1876) կողմից, գերմանականը և սկանդինավյանը (Գրիմմ ու Ռասկ), սլավոնականը՝ Իոսիֆ Դորրովսկի (1753—1829), Վոստոկով (1781—1864), Ֆրանց Միլլերշիչ (1813—1891), Ավգուստ Շլայխեր (1821—1868), կելտականը՝ Յոհան Կասպար Յեյս (1806—1856), հայերենը և այլն, և այլն: Հիշյալ հեղինակներից լեզվաբանության պատմության մեջ յուրահատուկ տեղ է զբաղում Ավգուստ Շլայխերը, որի գործունեությունը հանդիսանում է «Բարձրագույն կետը և միաժամանակ՝ նոր, համեմատական լեզվաբանության առաջին շրջանի ավարտումը»¹: Շլայխերը հանդիսանում է բիլլոգիական նախորդալիզմի հիմնադիրը լեզվաբանության մեջ: Նա սկզբնական շրջանում զբաղվել է սլավոնական լեզուների ուսումնասիրությամբ, սակայն իր լեզվաբանական տեսության համար հատկանշական դործը վերաբերում է ոչ թե միայն սլավոնական լեզուներին, այլ բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին. այդ տեսակետից նրա ամենակարևոր աշխատությունն է „Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen (Համառոտություն հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության», 1861—1862): Այն լեզվաբանական տեսությունը, որ արտահայտում է նա այդ աշխատության մեջ, համառոտաբար հետևյալն է. առաջին հերթին, նա դրոշմում է, որ լեզվաբանությունը սերտորեն կապված է բնագի-

¹ Томсен, անդ, 81—82:

² Գերմանական լեզվաբանները հնդգերմանական (indogermanisch) տերմինը գործածում են հնդեվրոպականի փոխարեն:

ստվյան հետ. քննելով լեզուների ձևարանական կառուցվածքը, նա բոլոր լեզուները բաժանում է երեք կարգի (Համբուլգտի՝ չորս կարգի զիմաց)՝ անջատական, կցական և թեքական. այս երեք կարգերը լեզուների զարգացման երեք տատիճաններն են, որ լիովին անցել են միայն երկու լեզվաընտանիքներ՝ հնդեվրոպականը և սեմականը: Խոսելով «Էլզվի կյանքի» մասին, նա սահմանում է երկու շրջան. լեզվի զարգացման (նախադատմական) շրջան և լեզվի քաջբայման (պատմական) շրջան. որի ընթացքում կոտարված բոլոր փոփոխությունները նա դիտում է իբրև քաջբայում: Վերջապես, ամենակարևորը նրա աշխատության մեջ հնդեվրոպաբանության զարգացման համար՝ նախալեզվի վերականգնումն է. համեմատելով տարբեր լեզուների բառերն ու քերականական ձևերը, նա եզրակացնում է, որ բոլոր ձևերը մի նախաձևի փոփոխություններն են, որոնք տարբեր տեղերում ու տարբեր հանգամանքների շնորհիվ ալլեալ ընթացք են ստացել. այստեղից էլ՝ բոլոր ցեղակից լեզուները մի նախալեզվից են առաջացել, որ և վերականգնում է նա: Նախալեզվի գաղափարը նա այնքան առաջ է տանում և այնպես համառորեն ձգտում է վերականգնել այն, որ նույնիսկ առակ է դրում այդ լեզվով. Շլալսերի այդ գրքում լեզուն գիտվում է իբրև նյութական առարկա. լեզվաբանությունը նրա համար բնական գիտություն է, հետևաբար և՛ լեզուն՝ ինքնազարգացող, ինքնին յաճող օրգանիզմ: Բաժանելով լեզվի զարգացումը երկու շրջանի՝ զարգացման ու քաջբայման (նախապատմական ու պատմական), նա գտնում է, որ պատմությունը լեզվի թշնամին է, քանի որ այդ շրջանում լեզուն իր քաջբայման պրոցեսն է ապրում: Նախալեզվի մասին ունեցած իր տեսությամբ Շլալսերն ընդհանուր գծերով, իհարկե, մոտ է Բուպլին. բայց նա է՛լ ավելի առաջ է տանում այդ գաղափարը՝ գործնականորեն վերականգնելով այդ նախալեզուն: Եվ եթե նրա այդ տեսությունը հետադաշում մեծ ազդեցություն չունեցավ, ապա՝ նախալեզվի վերականգնումով նա հնդեվրոպաբանության մեջ մնաց իբրև նշանավոր մի դեմք: Նա, ինչպես ասվեց, հնդեվրոպաբանության առաջին շրջանի գաղաթնակետն է, երկրորդ շրջանի՝ սկիզբը: Նրա բիոլոգիական նատուրալիստական տեսության հետևորդներից նշանավոր է Մաքս Մյուլլերը, որ յուր աշխատություններում ձգտում է հիմնավորել ու մասսայականացնել այդ տեսությունը՝ Նա պար-

1 Տե՛ս նրա «Лекции по науке о языке», СПб, 1865:

գապես լեզվաբանությունը հակադրում է պատմությունը. նրա կարծիքով լեզուն իր բնական, մարդկային կամքին շնթարկվող յուրահատուկ զարգացումն ունի: Նա վճռարար մերժում է այն տեսակետը, թե լեզուն զարգանալով հասունանում է, ճշգրտվորվում և մեղմանում. բայց և միաժամանակ շեշտում է հոմանիշների պայքարը և այլն: Սակայն Շլայխերի այդ տեսությունը շուտով նաև իր հակառակորդներն ունեցավ: Գրանցից առաջին հերթին պետք է հիշել հոգեբանական դպրոցի հիմնադիր Հայման Ծտայնթալին (1823—1899): Ծտայնթալը, վերականգնելով Հումբոլդտի տեսությունը, լեզվի, դիտակցության ու կեցության փոխհարաբերության մասին, կառուցում է իր հոգեբանական տեսությունը, իր ուսումնասիրության հիմքը դարձնելով անհատական լեզվի և անհատական մտածողության խնդիրը: Հետևելով Յոհան Ֆրիդրիխ Հերբարտի (1776—1841) ասոցիատիվ հոգեբանական սխեմին, նա աշխատում է բացատրել անհատական լեզվի և մտածողության զարգացումը, ապա՝ դրանից հետևյալը կորակացություններով էլ բացատրել լեզվի ծագումն ու զարգացումը՝ մարդկային հասարակության մեջ: Իր «Der Ursprung der Sprache» («Լեզվի ծագումը») — 1851 և հետագա հրատարակություններ) գրքում Ծտայնթալը խոսելով կենդանու նկատմամբ մարդու ունեցած գերազանցության մասին, գտնում է, որ այդ գերազանցությունն առաջացել է ոչ թե մարդու ուղեղի կառուցվածքի, այլ նրա ուղղահայաց կեցվածքի շնորհիվ: Այդ կեցվածքը շարժունություն է տվել մարմնին, առավելագույնս զլխին ու ձեռքերին, որով և պայմանավորված է մաշկի մազերի կորուստը. այդ բանի շնորհիվ տվելի նրբանույն է շոշափողական զգացումը (осязательное чувство). դրան միանում են նաև ուրիշ զգացումներ, որոնք տարբերում են իրերի շատ հատկանիշները, մի կողմից, և իրերի միանման հատկանիշները իրարից՝ մյուս կողմից: Արդյունավոր աշխատանքն էլ մի կողմից է հարստացնում մարդու ճանաչողությունը. այդ երկուսն էլ՝ աշխատանքն ու ճանաչումը բարձրացնում են գիտակցությունը: Աշխատանքը պատճառ ու խթան է հանդիսանում մարդկանց համախմբման, որն իր հերթին հիմք է հանդիսանում լեզվի ստեղծմանը: Այսպիսով հեղինակը հասարակությունը լեզվի ստեղծման մեջ դիտում է իբրև ուղեկցող հանգամանք, իսկ կարևորը, հիմնականը մնում է դարձյալ անհատական հոգեբանությունը: Հոգեբանական այս տեսության հետևեց Ռուսաստանում Ալեքսանդր Պոտերնյան (1835—1891):

Տասնիններորդ դարի երկրորդ կեսը նշանավորում է այսպես կոչված երիտօրակականների կուլտուր-պատմական զարոցում-այդ ուղղության բազմաթիվ հետևորդներից կարելի է թվել՝ Վիլհելմ Վունդարին (1832—1920), Ավգուստ Լեսկինին (1840—1916), Հերման Պաուլին (1846—1921), Հերման Օստհոֆին (1847—1909), Կարլ Բրուգմանին (1849—1919), Սոֆուս Բուգգեին (1833—1907), Բերթոլդ Դելբրյուկին (1842—1922), Ֆրիդլիպ Ֆորտունատովին (1848—1914), Բոգոլեն դե Կուրաենսին (1845—1929) և շատ ուրիշներին, ինչպես և Հայաստանում Մանուկ Աբեղյանին (առհաս համապատասխան տեղում)։ Հնդեվրոպաբանության մեջ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության նոր շրջան է բացում հիշյալ հնդինականներից Բրուգմանը, որի «Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության հիմունքները») զիրքը դարազուլիս հանդիսացող գործ է հնդեվրոպաբանության պատմության մեջ։ Գիրքը բաղկացած է հինգ հատորից, որից միայն առաջին երկուսն են պատկանում Բրուգմանին՝ (առաջին հրատարակությունը՝ 1886—1898 թ., երկրորդը՝ 1897—1906 թ. և այլ հետագա հրատարակություններ)։ Մնացյալ երեք հատորները, որոնք շարահյուսությունն են ընդգրկում, գրված են Դելբրյուկի կողմից և հրատարակվել են 1893—1900 թվերի ընթացքում։ Առաջնորդվելով Լեսկինի կողմից արդեն վճարար սահմանված այն դրույթով, որ լեզվական օրենքները, հատկապես հնչյունական փոփոխությունները բացառություն թույլ չեն տալիս, իսկ մեզ ներկայացող «բացառությունները» արդյունք են որևէ այլ, մեկ անհայտ օրենքի, որի հայտնաբերմանը պետք է ձգտի լեզու ուսումնասիրողը, Բրուգմանը խստորեն սահմանում է հնդեվրոպական լեզուների մեջ եղած հնչյունական համապատասխանությունների օրենքները, որ և նրա մեծագույն վաստակն է հանդիսանում։ Լեզվաբանական տեսական հարցերի, լեզվի փիլիսոփայության պատմության մեջ այս զարոցի գլուխ գործոցը կարելի է համարել Պաուլի «Principen der Sprachgeschichte» («Լեզվի պատմության սկզբունքները», 1880) և ապա՝ Վիլհելմ Վունդարի «Völkerpsychologie: eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze in Sprache, Mythos und Sitte. I. Die Sprache» («Ժողովուրդների հոգեբանությունը, լեզվի, միջերի և սովոր-

¹ Այդ երկու հատորը, սակայն, վեց գիրք են կազմում։

բուլլաների զարգացման օրենքների ուսումնասիրություն: I. լեզուն», 1900), Դեյրբյուքի «Grundfragen der Sprachforschung» («Լեզվի ուսումնասիրության հիմնական հարցերը», 1901) և այլն: Երիտքերականները, Հումբոլդտի նման, «ընդունում էին», որ լեզուն հասարակական երևույթ է, լեզուն է նրանց համար այն ամենը, ինչ որ զործադրվում է մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու համար. Երիտքերականները շեշտում են նաև այն դերը, որ խաղում են ոչ լեզվական երևույթները լեզվի զարգացման մեջ, ինչպես՝ կուլտուրայի զարգացումը, նվաճումները, լեզվական ու կուլտուրական փոխազդեցությունները ժողովուրդների միջև և այլն: Երիտքերականները, հետևելով Հումբոլդտին, հատուկ նշանակություն տվին կենդանի լեզուների, բարբառների ու խոսվածքների ուսումնասիրությանը: Վերջապես, սահմանելով հնչյունական համապատասխանությունների և առհասարակ հնչյունական փոփոխությունների հաստատուն օրենքները, նրանք մեծ դործ կատարեցին նաև այդ օրենքները խանդարող, դրանց հակառակ դործող լեզվական երևույթների ուսումնասիրության ասպարեկում, երևույթներ, որոնցից առաջին և կարևորագույնն աեղը նրանք ճիշտ կերպով հասկացրին անարդիային: Այս դրական սկզբունքների հետ, սակայն, երիտքերականների լեզվաբանական տեսությունն ունի նաև իր խոցելի կողմերը: Ճիշտ կերպով սահմանելով լեզուն իրեն մարդկային հաղորդակցման միջոց, նրանք, անուամենայնիվ, չեն հասնում լեզվի, իրեն յուրահատուկ հասարակական երևույթի իսկական բմբըռմանը: Նշելով լեզվի հասարակական կողմը, երիտքերականներն անուամենայնիվ իրական են համարում՝ անհատական լեզուն. «Լեզուն զոյություն ունի միայն անհատական ուղեղներում, տվյալ լեզվական հասարակությունը կազմող անհատների միայն հոգումեջ, միայն հոգեբանության (սոխիսիկա) մեջ: Ցեղային և ազգային լեզուն հանդիսանում է մաքուր վերացականություն... միատարր ցեղային լեզուն ֆիկցիա է հանդիսանում», — առում է Բոդոեն դե Կուրտենեն¹, Այստեղից էլ, ահա, այն սխալ հետևությունը, թե լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անհատական խոսվածքների մի սոսկական հանրագումար:

Լեզվաբանության պատմության նորագույն շրջանում՝ տասնիններորդ դարի վերջերում և քսաներորդի սկզբներում Եվրոպայում լեզվաբանության մեջ իշխող հոսանք հանդիսացավ այսպես

¹ Տե՛ս նրա «Язык» հոգվածը Բրոկհաուզի և Էֆրենի «Энциклопедический словарь»-ում:

կոչված սոցիոլոգիական դպրոցը: Այդ դպրոցի հիմնադիրը՝ շվեյցարացի ֆերդինանդ դը Սոսյուրը (1857—1913) յուր «Cours de linguistique générale» («Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց», Հեռմահլան հրատարակություն) աշխատության մեջ հակառակ երիտքերականներին, հայտարարում է. «Լեզուն ամեն վայրկյան հանդիսանում է բոլորի գործը», ցուցադրելով դրանով լեզվի հասարակական բնույթը: Նույն դպրոցի մյուս նշանավոր ներկայացուցիչը՝ Անտուան Մեյեն (1866—1936), նշում է լեզվի սոցիալական բնույթը (Մեյենի մասին մանրամասն կիսովի համապատասխան գլխում): Ինչպես այս դպրոցի հիշյալ երկու հիմնադիրները, այնպես էլ մյուս ներկայացուցիչները հաստատում են, որ լեզուն միատարր չէ այդ լեզվով խոսող բոլոր խմբավորումների համար. իրականում գոյություն ունեն լուրջ շարքերություններ զանազան դասային և մասնագիտական խմբավորումների լեզուների մեջ, այսպիսով նրանք կարծես թե իրենց ուսումնասիրության ելակետն են դարձնում սոցիալական միջավայրը. բայց այդ սոցիալական մոտեցումը այս դպրոցում պարզապես իդեալիստական է: Բնորոշելով լեզուն իբրև հասարակական երևույթ, ցույց տալով նրա սոցիալական բնույթը՝ նրանք չեն բացահայտում այդ հասարակական հաղորդակցման միջոցի բուն էությունը: Նրանց մոտ հասարակությունը հանդես է գալիս ոչ իբրև արտադրական, այլ ինչ-որ հոգեբանական կոլեկտիվ: Վերջապես, նրանք երիտքերականների պատմական քերականությանը հակադրելով սինխրոնիկ քերականությունը՝ մետաֆիզիկորեն անջատում են լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը ստատիկ-նկարագրական ուսումնասիրությունից:

Լեզվի ուսումնասիրության մեջ ոչ պատմական մոտեցումը շոտվել ևս խորանում է քսաներորդ դարի բուրժուական լեզվաբանության մեջ և դառնում ընդհանուր բնորոշ գիծ գրեթե բոլոր ուղղությունների համար: Ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանության փոխստիպական հիմքն են կազմում նեոկանտականությունը և ֆենոմենոլոգիան, հատկապես էդ. Հոսերիի և Կասիրերի ֆենոմենոլոգիական ուղղությունը: Ինչ վերաբերում է լեզվաբանական հիմքին, ապա գրեթե բոլոր ժամանակակից լեզվաբանական ուղղությունների ելակետն է հանդիսանում Սոսյուրի տեսությունը, որին սակայն տարբեր ուղղություններ տարբեր կողմերից են մոտենում: Այս բանն առանձնապես ակնհայտ կերպով է՝ արտա-

հասլովել ստրուկտուրալիստական ուղղության ներկայացուցիչների աշխատություններում:

Այսպես, երևույթական թվականներին Պրագայում կազմվեց լեզվաբանական խմբակ, որի կազմում էին Մատեվիուսը, Տրուբեցկոյը, Յակոբսոնը և ուրիշ լեզվաբաններ: Խմբակը հրատարակում էր իր զեկուլցիները, որոնց մեջ էլ արտահայտված են այս ուղղության հիմնական դրույթները: Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ուշադրության կենտրոնն է կազմում հնչյութաբանությունը (ֆոնոլոգիան): Ըստ որում, իրենց հնչյութաբանական հետազոտությունների մեջ այս դպրոցի ներկայացուցիչները հենվում են մի կողմից Բոդոլեն դե Կուրտենների դրույթների, մյուս կողմից՝ Սոսյուրի սկզբունքների վրա: Ինչպես Սոսյուրը, Տրուբեցկոյն էլ հիմնում է լեզվի և խոսքի բաժանման սկզբունքից: Գտնելով, որ լեզվաբանության հիմնական առարկան է լեզուն, որպես համակարգ, Տրուբեցկոյը բաժանում է հնչյունաբանությունը երկու ինքնուրույն ճյուղի. հնչյունախոսություն, որ ուսումնասիրում է հնչյունները՝ նրանց արտասանության ու ընկալման առանձնահատկություններով, և ֆոնոլոգիա կամ հնչյութաբանություն, որ ուսումնասիրում է հնչույթները: Հնչյունախոսությունը վերաբերում է խոսքի, իսկ հնչյութաբանությունը՝ լեզվի, որպես համակարգի բնագավառին: Այսպիսով, Տրուբեցկոյը, ինչպես և Պրագայի դպրոցի մյուս լեզվաբանները, անջատում է իրարից ու հակադրում միմյանց լեզուն և խոսքը, իսկ դրա հետ նաև՝ հնչյունը և հնչույթը: Հնչույթը դիտվում է որպես վերացական, իրականում անարտասանելի և իրական հնչյունների հետ ոչ մի կապ չունեցող տրամաբանական կատեգորիա: Արտասանվում են հնչույթների զանազան տարբերակները, մինչդեռ ինքը հնչույթը, իր հատկանիշների ամբողջությամբ, արտասանելի չէ: Հնչյուններն իրարից տարբերվում են այս կամ այն հատկանիշի առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Այսպես, օրինակ, ր-ն և ալ-ն տարբերվում են նրանով, որ առաջինի մեջ առկա է ձայնը, երկրորդի մեջ՝ ոչ: Նշանակում է, հակադրության անգամներից մեկը ներկայացնում է տվյալ հատկանիշի դրական բևեռը, մյուսը՝ բացասական: Այս նույն սկզբունքը Պրագայի դպրոցը տարածում է նաև ձևաբանության ու շարահյուսության վրա: Այսպես, օրինակ, Տրուբեցկոյը գտնում է, որ ընդհանուր հնչյութաբանությունը պետք է ընկած լինի փերականական վերլուծությունների հիմքում, այլ կերպ ասած, պետք է ստեղծել ձևաբանական հնչյութաբանություն և շարահյուսական հնչյութաբանություն:

Այսպիսով, քերականությունը վերածվում է հնչյունաբանության համակարգի՝ նրանից կախված ու նրան ծառայող առարկա:

Հնչյունի և հնչույթի, հնչյունախոսության և հնչութաբանության անջատումն ու խզումը իրարից, լեզվական իրողությունների ստատիկ, ոչ պատմական ուսումնասիրությունն, այսպիսով, Սոսյուրյան տեսության գոհակացումն ու սխալների առավել խորացումն են ներկայացնում:

Պրագմայի դպրոցին շատ հարցերում հարում է Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստական դպրոցը, որի ներկայացուցիչներից են՝ Ելմսկը, Բրյունգալը, Մարտենին, Բենվենիստը և այլք: Կոպենհագենի դպրոցի սկզբունքները ելնում են այն դրույթից, որի համաձայն լեզվի հիմքն է կազմում նրա կառուցվածքը (ստրուկտուրան), որ իր հերթին հիմնված է հաստատուն, անփոփոխ էությունների (երևույթների) վրա: Ըստ որում, լեզվաբանությունը պետք է ճանաչի ոչ միայն դիախրոնիան և սինխրոնիան, այլև՝ պոստխրոնիան կամ օրինիան, այսինքն՝ պատմական և համաժամանակյա երևույթներին զուգահեռ՝ նաև մշտնջենական երևույթները:

«Մեզ վերաբերում է սինխրոնիային և դիախրոնիային, ապա պետք է ենթադրել, որ ժամանակը (ամեն մի բանականության խոչընդոտը) երևան է գալիս նաև սինխրոնիայի մեջ, որտեղ պետք է տարբերել կայուն (ստատիկ) և շարժուն (դինամիկ) մոմենտները: ...Այս կապակցությամբ կարող է նույնպես մի ուրիշ հարց էլ ծագել. չի՞ կարելի, արդյոք, սինխրոնիայի և դիախրոնիայի հետ ենթադրել նաև պանխրոնիա կամ օրինիա, այսինքն՝ համամարդկային գործոններ, որոնք կայուն կերպով գործում են պատմության ընթացքում և իրենց զգալ են տալիս յուրաքանչյուր լեզվի կառուցվածքի մեջ»¹: Այսպիսով, հրաժարվելով պատմական մոտեցումից, Կոպենհագենի դպրոցը լեզվաբանական տեսումնասիրությունների գլխավոր առարկան է համարում հենց «մշտնջենական ու անփոփոխ երևույթները», հետևելով Հուսերլի փիլիսոփայությանը. «Հուսերլի խորունկ մտքերը ֆեոմոնոլոգիայի մասին, — ասում է Բրյունգալը, — պետք է ոգեշնչման աղբյուր հանդիսանան խոսքի արամաբանությամբ պարզվող ամեն մի գիտնականի համար»²:

Պրագմայի և Կոպենհագենի դպրոցից որոշ չափով տարբերվում

¹ Viggo Brøndal, *Essaies de linguistique générale*, Copenhague, 1943, p. 96—97:

² Անդ, էջ 98:

է ամերիկյան ստրուկտուրալիզմը, որ կոչվում է նաև նկարագրական (դեակրիպտիվ) լեզվաբանություն: Այս ուղղությունը զարգացավ ամերիկյան բնիկների լեզուների ուսումնասիրման դործնական պահանջի հիմքի վրա. դրանով էլ նա բնորոշվում է որպես առավել գործնական ուղղություն, ի տարբերություն Պրագայի և Կոպենհագենի դպրոցների, որոնց բնորոշ են բնագիտությունը, սահմանումներն ու սխեմաները: Այս ուղղության ներկայացուցիչները (Ֆ. Բոաս, Կ. Պայկ, մասամբ՝ Լ. Բլյումֆիլդ և ուրիշներ) իրոք ար զգալի գործ են կատարել տեղական հնդկացիական ցեղերի լեզուների ուսումնասիրության ու նկարագրման դործում: Նույն մեթոդով նրանք նկարագրեցին նաև հնդկվրոպական, թյուրքական, սեմական և այլ բնաբանների լեզուներ, պահպանելով նկարագրությունների դործնական բնույթը և սերտորեն առնչելով լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի հետ: Հետագայում՝ ստիպյալ, այս ուղղությունն էլ տեսական հարցերում հարեց Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստական դպրոցի տեսությանը, հատկապես Երմսլեի հայացքներին: Տեսական հարցերում ամերիկյան լեզվաբանության մեջ առավել ուժեղ կերպով է արտահայտվում այսպես կոչված ամենատալիզմը, որ հիմնված է հոգեբանության բնագավառում հայտնի բիհևիզորիզմի ուղղության վրա: Հոգեբանական այս ուղղությունը գտնում է, որ հոգեբանությունը ոչ մի առնչություն չունի մտածողության ու գիտակցության հետ. այդ երկուսը մարդկանց ֆիզիոլոգիական գործունեությունների արտահայտությունն են. հոգեբանական պրոցեսների հիմքում ընկած են ֆիզիոլոգիական պրոցեսները: Մտածողությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սրտը կարգի մեկնալին շարժում: «Մտածողությունը վարքագիծ է, շարժողական գործունեություն, ճիշտ այնպես, ինչպես թևիս, գլխիս խաղերի կամ մկանների այլ կարգի ճիգերի ժամանակ»¹: Այս դրույթով առաջնորդվելով՝ ամենատալիզմի ներկայացուցիչներն էլ (օր. Բլյումֆիլդը) գտնում են, որ լեզուն էլ, ինչպես և մտածողությունը, լոկ մարդու բնախոսական հատկանիշներից մեկն է և, իբրև այդպիսին, արտահայտում է մարդկանց ֆիզիոլոգիական գործունեությունը: Այսպիսով, ամենատալիզմն, ըստ էության, վերադարձ է դեպի Շլայխերյան ու Մյունչերյան նաաուր-բիոլոգիական ուղղությունը, բայց առավել դեհիկացրած վիճակում:

Ամերիկյան լեզվաբանության մեջ ուրույն տեղ է գրավում

¹ ԵՇԹ, I հրատ., էջ 42:

էդ. Սևակը, որ ներկայացնում է կարծես սոցիոլոգիական դրու-
րոցից ստրուկտուրայիզմին անցնելու միջակա օգուկը: Իր «Լեզու»
աշխատության մեջ¹, մի կողմից հետևելով Սոսյուրի սոցիոլոգիա-
կան ուղղությանը, առանձնապես լեզվի շարժման (իմա՝ դարգաց-
ման) հարցում, մյուս կողմից լեզվի գործնական ուսումնասիրու-
թյան հարցում, և մասնավորապես հնչյունների ու հնչույթների
հարցում նա արտահայտում է արդեն այն տեսակետները, որոնք
բնորոշ են Պրադայի և Կոպենհագենի դպրոցներին:

Խոսելով ամերիկյան լեզվաբանության մասին, անհրաժեշտ է
շեշտել, որ նա ներկայացվում է իրարամերժ ուղղություններով:
Բլյումֆիլդի ու Սևակի ուղղություններին հակադրվում է իմաս-
տաբանական (սեմանտիկական) իդեալիզմը, որի ներկայացուցիչ-
ներն են մի խումբ փիլիսոփաներ (Պորտ, Կոթիբակի, Կառնապ,
Ուայտհեդ և ուրիշներ): Այս իդեալիստական տեսությունը հան-
դում է այն սկզբունքին, որ իբր լեզուն և մտածողությունը ներկա-
յացնում են երկու իրարից բոլորովին ուրույն, անջատված բնագա-
վառներ, ըստ որում լեզուն բոլորովին անկատար, պակասավոր
կատեգորիա է, որից և բխում են հասարակական բազմապիսի
աղետներ: Լեզվի բառերը, ըստ այդ տեսության, զուրկ են նյութա-
կան իմաստից, նրանց իմաստները չեն համապատասխանում իրա-
կան երևույթների ու առարկաների ուսով հասկացություններին և
չեն հիմնված իրականության ճշգրիտ ընկալման վրա: Այս ուղղու-
թյան ներկայացուցիչները գտնում են, օրինակ, որ իբ, հատկու-
թյուն, գործունեություն, տարածություն, ժամանակ, քանակ
և այլն, և այլն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դատարկ, անիմաստ ու
առարկայական հասկացություններից զուրկ բառեր: Ժխտելով ընդ-
հանուրի ու մասնավորի, վերացականի ու իրականի դիալեկտիկա-
կան միասնությունն ու փոխադարձ պայմանավորվածությունը,
նրանք ճշնում են հավատացնել իրենց ընթերցողներին, թե իբբ
սկզբնաբան, օրինակ, անիմաստ է, քանի որ իրականում գոյու-
թյուն չունի սեղան առհասարակ կամ ընդհանրապես: Հենց սրա-
նով էլ նրանք ճշնում են ապացուցել, թե իբր լեզուն ճիշտ պատ-
կերացում չի տալիս իրականության մասին և այդ պատճառով էլ
առաջ բերելով սխալ ըմբռնումներ՝ լեզուն հասարակական շարիք-
ների արդյունք է դառնում: Դժվար չէ նկատել, որ սեմանտիկների
տեսությունը հիմնված է փաստերի ազավազման վրա: Հայտնի է,

¹ Ռուս. թրգմ. Э д у а р д С е н у р, Язык, Соцэкгиз, М—Л, 1934.

որ ընդհանուրն ու վերացականը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրական-առանձինների արստորահաված ու ընդհանրացված հասկացությունը: Այդ բանն, ահա, ժխտելով էլ՝ սեմանտիկները ճիշդ են թույլում հավատացնել, թե իբր բառերի արտահայտած ընդհանուր հասկացությունները առարկայազուրկ են և ոչ մի կապ չունեն իրականության հետ: Այդ կեղծ գիտական, սեմանտիկ քարոզներով թունավորելով մտավորականությանը իդեալիզմի թուլչնով, Մախի և Սվե-նարիուսի սուբյեկտիվ իդեալիզմի այս նորաթուխ աշակերտները ճգնում են «հերքել» մատերիալիզմը: Նույն ձևով քարոզելով, թե իբր ազատություն, դեմոկրատիա և նման բառերն անիմատո են և միայն հասարակական թշուրիմացությունների ու ազդանների տեղիք են տալիս, նրանք իրականում ժողովուրդների ազատության ու անկախության դեմ ուղղված իմպերիալիստական արշավանքի քա-տաղտվների դերն են կատարում:

Վերը մենք ասել ենք արդեն, որ քաաներսոյդ դարի բուրժուա-կան լեզվաբանական ուղղությունները դրեթե բոլորն էլ իբրեւ կա-կեա են ընդունում Սոսյուրի տեսությունը, ըստ որում ոմանք եյ-նում են Սոսյուրի մի դրույթից, ուրիշները՝ մի այլ դրույթից: Ինչ-պես տեսանք, ստրուկտուրալիզմը, իր բոլոր հոսանքներով հան-դերձ, հիմնականում ելնում է խոսքի և լեզվի անջատման սոսյուր-յան դրույթից: Սոսյուրի մի այլ դրույթից է ելնում Ֆոսերի այս-պես կոչված իդեալիստական նեո-Ֆրիդլոգիայի ուղղությունը: Հայտ-նի է, որ Սոսյուրը իրականը համարելով խոսքը, առանձնակի կարեւորության էր տալիս լեզվի արտահայտչական (էքսպրեսիվ) դերին: Այս դրույթն էլ, ահա, ելակետային սկզբունք է հանդիսա-նում Ֆոսերի տեսության համար: Այս ուղղության փիլիսոփայա-կան աիունքն է հանդիսանում Բենեդեկտտո Կրոչի ինտուիտիվիս-տական տեսությունը: Իդեալիստական նեո-Ֆրիդլոգիայի ներկայա-ցուցիչները (Շպիցեր, Կլեպերեր, Լերիս և ուրիշներ) և առաջին հերթին Կրոչեն և Ֆոսերը՝ շխարհանալով ճիշտ կերպով դնահա-տկ լեզվի առանձնահատուկ գծերը և բացահայտել լեզվի հասա-րակական դերը՝ լեզվաբանության առարկան են համարում ոճա-բանությունը և լեզուն դիտում որպես անհատի հոգեկան-ստեղծա-գործական պրոցեսի դրսևորում: Նրանք ժխտում են լեզվի, որպես հասարակական հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիան և հանգում լեզվի, որպես անհատական ստեղծագործության, սեմանտիկ տե-սությունը: Հետևելով ինտուիտիվիստական փիլիսոփայությանը, որը գտնում է, որ գիտությունը ելնում է արամբարանական ճանաչ-

չողությունից, իսկ արվեստը, այդ թվում և լեզուն (!)՝ ինտուիտիվ հանաչողությունից, Ձոսերի ուղղությունը խզում է լեզվական կատեգորիաների կապը տրամաբանական կատեգորիաներից և նրանց վերադրում ինտուիտիվ, անհատի ստեղծագործական գործունեությունից ինքնապես բխող ու անբացատրելի էություն: Հետևելով Կրոչեին, Ձոսերը և մյուսները պնդում են, որ լեզվի փոխառնությունն ու արվեստի փոխառնությունը միևնույն բաներն են: Այսպիսով՝ պարզապես բացատրվում է լեզվի ու մտածողության կապը, և լեզուն դիտվում է իբրև անհատական այնպիսի ստեղծագործություն, ինչպիսին է արվեստի յուրաքանչյուր գործ:

Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանության բոլոր ուղղություններն էլ, չնայած նրանց միջև եղած տարբերություններին, հիմնված են իդեալիստական փոխառնությունների վրա և բնորոշվում են իբրև իդեալիզմի տարբեր դրսևորումներ լեզվաբանության մեջ:

Ինչ վերաբերում է համեմատական լեզվաբանության դարդացմանը, ապա անհրաժեշտ է նշել վերջին մի քանի տասնամյակներում առանձնապես հնդեվրոպական լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրության բնագավառում կատարված առաջին քայլի մասին: Հայտնի է, որ Շլայխերից հետո նախալեզուների վերականգնման և ուսումնասիրության գործը ավելի ռեալ ու գիտական լուրջ հիմքերի վրա դրվեց: Բացառելով նախալեզվի լիակատար վերականգնման հնարավորությունը, համեմատական լեզվաբանությունն, աչնուամենայնիվ, հնարավոր էր համարում վերականգնել նախալեզուն զեթ այն չափով, որչափով նրա տարբերը պահպանված են ցեղակից լեզուների մեջ: Այս աշխատանքը բավականաչափ հաջող արդյունքներով է պսակված մասնավորապես հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Որքան էլ, սակայն, գոհացուցիչ լինեն արդյունքները, այնուամենայնիվ մինչև սույն դարի առաջին քառորդի համեմատական լեզվաբանությունը կանգ էր առել այն կետում, որից սկսվում է ցեղակից լեզուների առաջացումը: Այլ կերպ ասած, նախալեզուն ուսումնասիրվում էր իր քայքայման վիճակում և պատմահամեմատական լեզվաբանությունը դեռևս չէր կարողանում թափանցել իր իսկ՝ նախալեզվի պատմության խորքերը: Մեր ժամանակներում, ահա, պատմահամեմատական լեզվաբանությունը լուրջ հաջողությունների հասավ նաև նախալեզվի պատմական ուսումնասի-

բովան հարցում: Այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքների մեջ առաջին հերթին պետք է հիշել է. Բենվիենիստի և Յ. Կուրյուվիչի¹ ուսումնասիրությունները, որոնցով էլ սկզբնավորվում է հնդեվրոպարանությունյան նոր էտապը: Ուսումնասիրելով հնդեվրոպական նախալեզվի արմատները, հիշյալ հնդինականերին հաջորդեց ցույց տալ, որ հնդեվրոպական արմատները նախապես ունեցել են շատ ավելի պարզ կառուցվածք՝ ձայնդարձի երկու աստիճանով: Հնդեվրոպական արմատները նախապես բաղկացած են եղել Դերու բաղաձայնից, և սկսվել են բաղաձայնով: Վերջին երկու առանձնացվածքները ընթացքում այդ կարգի աշխատանքներն ավելի մեծ ծավալ ստացան և մի շարք լեզվաբանների (Բորգստրեմ, Եպիսեր, Լեման և այլք) ուսումնասիրությունները պատկվեցին կատարյալ հաջողությամբ ու լույս սփռեցին նախալեզվի պատմության վրա: Կատարված աշխատանքների արդյունքն այնքան շոշափելի է, որ արդեն հնարավոր է դառնում հնդեվրոպական նախալեզվի պատմությունը որոշ էտապների բաժանել և բնորոշել այդ էտապները լեզվական չափահասով երևույթներով: Ուշագրավ է, որ հնդեվրոպական նախալեզվի պատմությունը բուսարանելու նպատակով կատարվող առաջին ուսումնասիրությունները երկխոսմանի կապակածանքի էին ենթարկվում: Դասական հնդեվրոպարանության ներկայացուցիչներից շատերը թերահավատությամբ էին վերաբերում այդ փորձերին, իսկ որոշ լեզվաբաններ էլ, որոնք ընդհանրապես ժխտում էին նախալեզվի գոյությունը և նույնիսկ լեզուների ցեղակցությունը, սպասում էին, որ այդ նոր փորձերը կձախողվեն և նոր կովաններ կտան համեմատական լեզվաբանության սկզբունքները հերքելու համար: Այդպես չեղավ սակայն: Այդ փորձերը հաջողությամբ պատկվեցին և դասական հնդեվրոպարանության հիմքի վրա դարգաջավ ժամանակակից հնդեվրոպարանությունը, որի առանձնահատկությունն է ներքին վերականգնումների մեթոդի օգտագործումը. այսպես՝ եթե դասական հնդեվրոպարանությունը ցեղակից լեզուների տվյալների համեմատությամբ վերականգնել է, առնք, հնդեվրոպական նախալեզուն իր հիմնական գծերով, ապա՝ ժամանակակից հնդեվրոպարանությունը այդ վերականգնված նախալեզվի ներքին վերլուծությամբ, նրա կառուցվածքի

¹ E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935 (*ռուս. թրգմ.* Э. Бенвенист, *Индоевропейское именное словообразование*, М. 1955); J. Kurylowicz, *Études indoeuropéennes*, Krakow, 1953.

մանրամասն ուսումնասիրությամբ կարողացել է վերականգնել ավելի նախնական վիճակը և դրանով իսկ պատկերացում կազմել նախալեզվի նախապատմության հիմնական գծերի մասին: Սա է բասներորդ դարի համեմատական լեզվաբանության զլխավոր նվաճումը, որը ոչ թե բացասում, այլ հաստատում և զարգացնում, ավելի բարձր մակարդակի է հասցնում դաստիարակման հնգվորոպարանության նվաճումները:

Ինչ վերաբերում է լեզվաբանության զարգացմանը Սովետական Միության մեջ, ապա այդ մասին հանգամանորեն կխոսվի դրբիս երրորդ մասում:

¹ Այս ամբիվ ավելորդ չենք համարում հիշել հետևյալը. ծանոթանալով Բենյամինիստի աշխատությանը՝ հանդուգյալ Աճառյանին հարցրի, թե նա ինչպե՞ս է վերաբերվում այդ դրբի մեջ արտահայտված կարծիքներին: Նա պատասխանեց հետևյալ ձևով.

—Այդ նույն հարցը ես տվել եմ Մեյքին՝ նամակով. նա պատասխանել է. Շնոր ուսումնասիրությունների նպատակն է լուստարանել նախալեզվի պատմությունը մինչև այն շրջանը, որից սկիզբ են առնում ցեղակից լեզուները, և որտեղ կանգ են առնում մեր հետագա ըննությունները: Նոր ուսումնասիրությունները չեն փոխում մեր պատկերացումները նախալեզվի մասին, այլ ձգտում են ավելի հին վիճակներ մասին պատկերացում կազմել: Հետևաբար, նրանք չեն հերքում մեր իմացածը և չեն խանգարում մեզ շարունակելու մեր աշխատանքը: Մեզ համար արդեն ուշ է զբաղվել այդ նոր հարցերով. բայց մենք, շարունակելով մեր աշխատանքը, չսխտք է խանգարելը նոր ուղղությունը և պետք է ուրախանանք նրա հաջողությամբ, եթե այդ հաջողությունը պետք է ունենան նրանք: Այդ փորձերը, — ավելացրեց Հ. Աճառյանը, — արդեն լավ արդյունքներ են տվել, և ես ուրախանում եմ այդ հաջողությամբ երկու պատճառով: Նախ՝ թեև ես ինքս այլևս չեմ կարող զբաղվել այդ խնդիրներով, բայց նոր սերունդը զբաղվում է և ես հավատացած եմ, որ լուստարանելու է հնգվորոպական լեզվի պատմության շատ մոտ կետեր: Գիտությունը կանգ չի առնում. նա զարգանում է և մի այն, ինչ-որ ինչ և իմ ուսուցիչներին անմատչելի էր թվում, այսօր արդեն մատչելի է դարձել: Դա ինչ՞ ուրախացնում է ոչ միայն նրա համար, որ ցույց է տալիս գիտությունը զարգացումը, այլև նրա համար, որ ցույց է տալիս, թե որքան ճշմարիտ ուղիով է գնացել լեզվաբանությունը: Իմ կյանքի վերջալույսին ես չեմ հուսախաբվում, չեմ տեսնում այն շնքի կործանումը, որ կառուցվել է վերջին հարյուրամյակում, այլ տեսնում եմ զրա հիմքերի ամրացումը: Մի ժամանակ կային տղետներ ու լեզվաբանական գիտությունը անտեղյակ զրոտուններ, որոնք կասկածի տակ էին առնում նախալեզվի գոյությունը: Նոր ուսումնասիրությունները ջնջում են ամենափոքր կասկածն էլ. եթե հնարավոր է նախալեզվի պատմությունն ուսումնասիրել, ապա՝ նախալեզվի գոյությունը ամեն կասկածից մեր է:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հայ լեզվաբանության պատմությունը ին՝ ժամանակագրական, և ին՝ մեթոդոլոգիական տեսակետից բաժանվում է երեք շրջանի. առաջին շրջանն սկսվում է հինգերորդ դարից, այսինքն՝ Մեսրոպի և իր աշակերտների դարձունեության շրջանից, և հասնում մինչև տասնիններորդ դարի սկիզբները: Երկրորդ շրջանն սկսվում է տասնիններորդ դարի սկզբներից, երբ ձևակերպվում է լեզվաբանությունն իրրե ասանձին գիտություն, և տարածվում է մինչև մեր օրերը: Վերջապես, երրորդ շրջանն՝ իրրե այդպիսին՝ սկսվում է այս դարի առաջին քառորդում՝ Հոկտեմբերյան ուեղյուցիայից հետո և կոչվում է սովետական շրջան:

Այս երեք շրջաններից յուրաքանչյուրն, անշուշտ, իր մեջ ունի առանձին ուղղություններ, առանձին պարոցներ, ինչպես ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական, այնպես էլ հայերեն լեզվի սոսումնասիրության հիմնական հարցերում. այդ ուղղությունները կամ պարոցները մեթոդոլոգիապես նույն, կամ գրեթե նույն, լինելով, բաժանվում, տարբերվում են իրարից լեզվաբանական հիմնական հարցերի մեկնաբանությամբ: Մակայն նրանք տարբերվում են իրարից նաև հայերենի ծագման, նրա ցեղակցության խնդրի լուծմամբ, ուստի և այդ պարոցների քննությունը մեզ մոտ տարվում է երկու ուղղությամբ. մի կողմից՝ լեզվաբանական-տեսական հարցերում նրանց ներկայացրած ուղղության քննարկմամբ և դրանով այդ ուղղությունները կապվում են ընդհանուր լեզվաբանության մեջ եղած դանադան հոսանքների՝ պարոցների հետ, մյուս կողմից՝ մասնավորապես հայերենի նկատմամբ արտահայտած նրանց որոշումների քննությամբ և դրանով իսկ բաժանվում ընդհանուրից: Ինչ խոսք, որ հայ լեզվաբանության, հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ եղած տարբեր ուղղությունների որոշման առաջին և հիմնական սկզբունքը պետք է լինի հենց հայերենի մա-

սին այս կամ այն անհատի՝ լեզվաբանի կամ տնհատների (մի ամբողջ հոսանքի) ունեցած հայացքը. այս բանի շնորհիվ ստացվում է այն, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ նույն զպրոցին պատկանող լեզվաբանները հայ լեզվաբանության տարբեր զպրոցների մեջ են ընկնում, եթե նրանք տարբեր են հայերենի մասին արտահայտած իրենց դրույթներով, կամ, ընդհակառակն, ընդհանուր լեզվաբանության մեջ տարբեր զպրոցների ներկայացուցիչներ հայ լեզվաբանության միևնույն զպրոցի մեջ են ընկնում, եթե նրանք հայերենի մասին արտահայտած իրենց տեսակետներով մոտենում են իրար: Իբրև հայերենի ուսումնասիրության ամենակարևոր խնդիր, հետևաբար և զանազան զպրոցների բաժանման սկզբունք մենք ընդունել ենք հայոց լեզվի ծագման, նրա ցեղակցության խնդիրը. այդ առթիվ արտահայտած դրույթներին համապատասխան էլ բաժանել ենք զպրոցները, ցույց տալով այդ զպրոցների կապը ընդհանուր լեզվաբանության այս կամ այն ուղղության հետ, նշելով հայ լեզվաբանության տվյալ զպրոցի այսինչ ներկայացուցչի ուղղությունն ընդհանուր լեզվաբանության մեջ:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս շրջանը ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ հայ լեզվաբանության պատմության մեջ նախնական, նախապատրաստական շրջանն է. լեզվաբանությունն իբրև առանձին գիտություն գոյություն չունի. չկան և բնականաբար, լեզվաբաններ. լեզվի ուսումնասիրությունը կատարվում է, կամ ավելի ճիշտ, իր արտահայտությունն է գտնում մերթ փոխոյալության, մերթ փոխանություն, իսկ երբեմն էլ՝ առկալի պատմության մեջ. լեզվաբանական գիտողությունները հիմնված չեն սրեկ գիտական ուսումնասիրության վրա. այդ գիտողությունների երակետը, մեկ ու կես հազարամյակի ընթացքում, եղել է Աստվածաշունչը. սակայն հենց նույն այդ Աստվածաշունչն իբրև երակետ ընդունելով, գիտելով ընդհանրապես մարդկային, իսկ մասնավորապես հայերեն լեզուն հրեական ավանդության ոգով, այնուամենայնիվ տարբեր շրջաններում, տարբեր մարդիկ այլ կերպ են մեկնարանել այդ ավանդությունը, տարբեր կերպով են մոտեցել հայերենի ծագման հարցին. այդ տարբեր մոտեցումների հիման վրա էլ, ահա, այս շրջանի լեզվաբանական գիտողությունները բաժանում ենք երկու կարգի, ըստ այդմ էլ ընդունելով այդ ամբողջ շրջանում երկու զպրոցի գոյությունը. այդ զպրոցները ժամանակագրորեն էլ հաջորդում են իրար, առաջինը՝ սկսվելով հինգերորդ դարից տարածվում է մինչև միջնադարը (XVI—XVII դար), երկրորդը՝ միջնադարից մինչև նոր ժամանակները (XIX դարի սկիզբները): Խոսելով այս շրջանի երկու զպրոցների մասին, մեր նպատակը չէ մի առ մի թվել բոլոր այն հեղինակների կարծիքները, խոսել այն բոլորի մասին, որոնք լեզվի, մասնավորապես հայերեն լեզվի վերաբերմամբ որևէ բան ասել են. նպատակ ունենալով ներկայացնել հայ գիտական լեզվաբանությունը նախորդող այս երկար շրջանի պատկերը, մենք միայն ընդհանուր գծերով տալիս ենք այդ երկու զպրոցների նկատ

բազիրը, դրանով իսկ պատկերելով այն վիճակը, որի մեջ գտնվել է հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը մինչև տասնիններորդ դարի սկիզբները:

Սակայն, նախքան հայ մատենագրությանն անցնելը, այդ երկու դպրոցներից էլ դուրս պետք է հիշել հին հույն հեղինակների հայտնած կարծիքները հայերի և հայոց լեզվի ցեղակցության մասին: Առաջին տեղեկությունը հայերի ցեղակցության մասին զբաղում ենք Հերոդոտի (V դար մ. թ. ա.) մոտ, որ իր պատմության մեջ հայերին ուղղակի սերած է համարում փույուզացիներից և պարզապես փույուզացիների ժառանգներ կոչում. (Ա. 171, է. 73): Դիոնիսիոս Հալիկառնացին (1-ին դար մ. թ. ա.) արմեններին փույուզացիների հետ համալեզու է (ἐπὶ γλώσσῃ) համարում: Մի ուրիշը՝ Եվդոքիոս (III դար մ. թ. ա.) հայերին միաժամանակ և՛ ցեղով սերած է համարում փույուզացիներից, և՛ լեզվով չափազանց նման. «Հայերը փույուզացիների սերունդն են և լեզվով շատ նման փույուզականին» (Ἀρμενιοὶ θε το μὲν γένος ἐκ φυζυγίας καὶ τῇ φωνῇ πᾶσι καὶ φυζυγίας): Վերջապես Ստրաբոնը հայերին ցեղակից է համարում ասորիներին և արարներին. «Հայոց, Ասորիների և Արարների ժողովուրդը մեծ ցեղակցություն է ցույց տալիս լեզվի, կյանքի և մարմնի նկարագրի կողմից... Հայտնապես Միջագետքում, որ այս երեք ժողովուրդներից է բաղկացած, նմանությունը ավելի շատ է երևում նրանց մեջ: ...Այն ժողովուրդները, որ մենք Ասորի ենք կոչում, իրենք Ասորիները (հայ և) Արամայեցի են կոչում. սրան նման է հայոց և Երեմբների անունը» (Ստրաբոն, 1, 234—ԱԾ. էջ 9): Իսկ մի այլ տեղ տալով հայերի նախնական պատմությունը, գտնում է, որ հայերը՝ մարերի հետ միասին՝ ցեղակից են թեսալացիներին. «Արմենոս... Յասոնի հետ արշավեց Հայաստան: Սրա անունով է կոչվում Արմենիա... Արմենոսի հետ եղողները բնակեցան եկեղիք... ասում են թե Հայոց ղզեսաթը թեսալական է, ինչպես այն երկար վերարկունները, որ ողբերգության մեջ թեսալական են կոչում և գոտիով կապում են կրծքի վրա և այն շորերը՝ որ ողբերգակները օրինակել են թեսալացիներից: ...Այս բոլորից երևում է որ Մարերը և Հայերը ցեղակից են Թեսալացոց՝ Յասոնի և Մեդեայի դժով» (Ստրաբոն, 12, 14—ԱԾ. էջ 61—62 և 65):

1 Գ ա ռ ա գ ա շ և ա ն, Գն. պատմ. Ա., էջ 81

2 Տ ա շ և ա ն, ԱՂառւմն դաս. հաշ., էջ 130:

Այս հնագույն տեղեկությունները, որ գտնում ենք հույների մոտ, բացի իրենց ներկայացրած պատմական արժեքից, հիշատակման արժանի են նաև այն պատճառով, որ նորագույն ժամանակներում էլ ոմանք՝ հիմք ընդունելով այդ տեղեկությունները՝ հայերենը կապել են փոյուզական լեզվի հետ (տե՛ս, օրինակ, Դոշե)։

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԲԱՐԵԼՈՆՑԱՆ ԽԱՐԵԶԱՌՈՒԹՅՈՒՆԻՅ ԱՌԱՋԱՅԱԾ ԼԵԶՈՒ

Անտուան Մեյեն մի տեղ այն միտքն է արտահայտում, թե ամեն օր, ով որևէ լեզվի այբուբենն է հորինում, լեզվաբան է։ Հիրավի, եթե նկատի ունենանք այբուբենից զուրկ այնպիսի մի վիճակ, որում գտնվում էր հայ ժողովուրդը հինգերորդ դարում, եթե կարողանանք լիովին պատկերացնել այն մեծ հմտությունը, որ պահանջվում էր այբուբեն հորինելու համար այդ վիճակում, ապա մեր առաջին լեզվաբանը պետք է համարենք Մեսրոպ Մաշտոցին։ Բավական է հիշել, որ այժմ էլ, լեզվաբանության այս դարգացած վիճակում էլ, այբուբեն շունեցող ժողովուրդների համար այբուբենի կազմելը հանձնարարվում է հմուտ մասնագետների և հաճախ հորինված այբուբենն, այնուամենայնիվ, թերի է լինում. բավական է հիշել, որ որոշ լեզուների համար այբուբեն հորինելը դեռ այժմ էլ որոշ դժվարություններ ունի, որպիսով պատկերացնենք այն լեզվագիտական ձիւրքն ու ունակությունը, որ պահանջվում էր Մեսրոպից՝ հինգերորդ դարի սկզբում հայերենի այբուբենը հորինելու համար։ Իսկ այդ ունակությունը նա ուներ, և հորինեց մի այնպիսի կատարյալ այբուբեն, որ ավելի քան մեկ ու կես հազարամյակի ընթացքում դորժածվել է անփոփոխ։ Նույնիսկ այն փոփոխություններն էլ, որոնք կատարված են սովետական կարգերի օրոք, ոչ թե այբուբենին, իբրև հայոց լեզվի տառերի սխառմին են վերաբերում, այլ ուղղագրական որոշ հարցերի. մեր այսօրվա այբուբենը նույնն է, ինչ որ Մեսրոպն էր հորինել՝ ավելացրած օ և ֆ տառերը։ Ինչ խոսք, որ Մեսրոպն այդ տառերն ուղղակի իրենից չէր հնարել. իհարկե, հայերենի այբուբենը հորինելու համար նա օգտագործել էր այն ժամանակ գիր ունեցող ժողովուրդների, հատկապես հունարենի, պահլավերենի և ասորերենի այբուբենները, և որոշ ձևափոխումների ենթարկելով նրանց տառերը՝ կազմել մեր այբուբենը։ Թողնելով այդ տառերի

Հորինման պատմությունը, մենք այստեղ կկամենայինք նշել մի հանգամանք, որը ցույց է տալիս դարձյալ, թե որքան տրամաբանորեն, կանխամտածված ձևով է կազմել Մեսրոպը մեր աչրուրենը: Հայտնի է, որ այբուբենի տառերի դասավորության մեջ նա հետևել է հունարենին, պահպանելով նրանց տառերի հաջորդականությունը. բայց հայերենի բոլոր հնչյունները, հետևաբար և տառերը չէ, որ հուններն ունեին. հայերենն ուներ արոշ հնչյուններ, որ հունարենը չուներ (օր. ր, ծ, և և այլն): Արդ, ինչպե՞ս է դասավորել Մեսրոպը հայերենի այն տառերը, որոնք հունարենում չկային. նա կարող էր դասավորել առօր տառերը երեք կամ, նույնիսկ, չորս կարգով. ա) բոլոր այն տառերը, որոնք չկային հունարենում, միասին դասավորել այբուբենի վերջում՝ պատահական, քմահաճ հաջորդականությամբ. բ) նույն ձևով՝ այբուբենի սկզբից. որ, իհարկե, լիովին բացառելի էր. գ) նույն ձևով, այբուբենի ներսում՝ որևէ տեղում. դ) այբուբենի ներսում, խառնիխառն կերպով, իրարից հետո, այլև այլ տառերի միջև: Դրանցից ո՞րն է արդյոք ընտրել Մեսրոպը: Առաջին հայացքից թվում է, թե ընտրել է չորրորդը, որովհետեւ հունարենում չեղած տառերը, ինչպես որ գտնում ենք մեր այբուբենի դասավորության մեջ, որևէ կարգի ենթարկված չեն. սակայն իրականում այդ բոլորովին էլ այդպես չէ. Մեսրոպն այդ տառերի դասավորությունը չի կատարել հիշյալ չորս կանգններից և ոչ մեկի հետևողությամբ: Նա դասավորել է տառերը մի այլ եղանակով. Պետերմանը յուր փրականության մեջ (Gram. էջ 3) ասում է, թե դասավորել է «կամ ըստ նմանության ձայնից, կամ ըստ կամս» (sive ob similitudinen soni, sive ex arbitrio): Պետերմանի այդ դիտողությունն ստիպեց մեզ ուշադրությամբ քննել մեսրոպյան այբուբենը, որ և մեզ այն կարակացության բերեց, թե Մեսրոպն այդ տառերը դասավորել է ոչ «ըստ նմանության ձայնից» և ոչ էլ «ըստ կամս», այլ ըստ նմանության տառերի. հունարենում, պահլավերենում կամ տառերենում չեղած տառերը Մեսրոպը հորինել է մյուս տառերի ձևափոխությամբ և գետեղել է մեր այբուբենի այն տառերից հետո, արանց նմանությամբ հորինել է այդ չեղյալ տառերը. օրինակ՝ մեր այբուբենի մեջ աղպլաի առաջին տառն է ր (զետեղված է-ից հետո). բայց ր-ն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նույն է տառը՝ միջի թևը վեր բարձրացրած (է, Ը). կամ՝ երկրորդ այդ կարգի տառը՝ ծ (զետեղված ր-ից հետո), ոչ այլ

ինչ է, եթե ոչ Թ-ի երկրորդ կեսը (Թ, Ժ). այդպես և մյուսները¹: Իսկ այդ ցույց է տալիս, թե որքան մտածված, տրամաբանորեն է կատարել նա չուր գործը: Մեսրոպյան այբուբենի կատարելությունը կարելի է ցույց տալ նաև հետևյալ դրական հատկություններով. Ա) Ձախից աջ գրելը. շնայած իր օգտագործած այբուբեններից երկուսը՝ պաշլավերենն ու ասորերենը՝ գրում էին աջից ձախ, Մեսրոպը հետևեց հունարենին և գրեց ձախից աջ: Բ) Մի տառը գործածվում է մի հնչյունի համար. բացառություն է կադմուսն, այն էլ դեռ հարց է՝ հինգերորդ դարում իբրև մի պարզ ձայնավոր է արտասանվել, թե՛ իբրև երկարաբառ. Մեսրոպի ընդունած սկզբունքը՝ մի հնչյունին մի տառ, խոստով է երկրորդի դեպքին: Գ) Ձայնավորներ ունենալը, որից զուրկ էր պաշլավերենը: Դ) Ձայնանիշներ չունենալը. հունարենը ձայնանիշներով հարուստ էր. եթե Մեսրոպը կուրորեն հետևեր հունարենին, պետք է պահպաներ նաև ձայնանիշները. բայց նա խուսափել է դրանից: Ե) Տառերի միացումներ, այսպես կոչված կապեր չունենալը: Այս բնորոշ, ինչպես ասացինք, ցույց են տալիս Մեսրոպի հմտությունը չուր կատարած գործի նկատմամբ: Վերջապես, հիշենք նաև, որ հայերենի հետ նա հորինել է այբուբեններ նաև այլ լեզուների համար, որով և կրկնակի անդամ ցուցադրել է չուր լեզվագիտական հմտությունը: Այս պատճառով, ահա, մենք առանց այլևայլի, իրավունք ունենք Մեսրոպ Մաշտոցին առաջին հայ լեզվաբանը համարելու. նրան ենք պարտական այն բանով, որ մենք հինգերորդ դարից ունենք գիր ու գրականություն, գրավոր ավանդված պատմություն, փիլիսոփայություն և այլն: Ի վերջո, գիր և գրականություն ունենալով է միայն հնարավոր դարձել լեզվաբանական այն գիտողությունների գրի առնելը, որոնք հայ լեզվաբանության նախնական շրջանի բովանդակությունն են կազմում, գիր և գրականություն ունենալով է միայն գոյություն հնարավորություն ստեղծվել հայ լեզվաբանության նախնական շրջանի այն դարձիկի համար, որի համառոտ նկարագրությունը տալիս ենք ստորև:

¹ Մուշն տողերն տե՛ս. Աճառյանի մոտ կարգալիս ուրախությամբ իմացանք, որ բոլորովին անկասկածելիորեն ինքը ևս նույն եզրակացության է հանգել և բացի մեր թվածը, մասերից, լուծել է նույն ձևով նաև ի, խ, վ, ր տառերի հարցը. գրանցից ասածին երկուսը կազմված են, ինչպես ինքն է գտել, Թ-ի նմանությունով, Վ-ն Մ-ի, Բ-ն Տ-ի, որոնցից հետո էլ դասավորված են այդ տառերը:

**Հայերենի
ծագումն
ըստ հոների**

Այս դարոցի լեզվաբանական գիտություններն ելակետն է աստվածաշնչի հետևյալ պատմությունը: Աստված, ստեղծելով կենդանիներին ու թռչուններին, Ադամի մոտ է հավաքում նրանց, որպեսզի Ադամն անուններ դնի. «Եւ ստեղծ եւ Տէր Աստուած զամենայն գազանս վայրի, և զամենայն թռչունս երկնից. և ած զնոսա առ Ադամ անսանել զի՞նչ կոչեացի զնոսա: Եւ ամենայն շնչոյ կենդանոյ զինչ և անունեաց Ադամ, այն անուն է նորա. Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անտանոց, և ամենայն թռչնոց երկնից և ամենայն գազանաց վայրի... (Ծն. Բ, 19—20): Այդ մի լեզվով էին խոսում Ադամից սերած բոլոր մարդիկ. «Եւ ամենայն երկրի՝ լեզու մի, և բարբառ մի ամենեցուն» (Ծն. ԺԱ, 1): Այդպես մնաց մինչև Բաբելոնի աշտարակաշինությունը, որ աստված, իջնելով և տեսնելով մարդկանց դորժը, զայրացավ և ասաց. «Ահա ազգ մի և լեզու մի ամենեցուն, և զայդ սկսան դործել... Եկայք իջցուք և խառնակեցուք անդ զլեզուս նոցա, զի մի՛ լսիցեն իւրաքանչիւր բարբառոյ ընկերի իւրոյ... Խառնակեաց Տէր աստուած զլեզուս ամենայն երկրի և անտի ցրուեաց զնոսա Տէր աստուած ընդ ամենայն երեսս երկրի» (Ծն. ԺԱ, 6—9):

Այս խոսքերն են, ահա, որ կրկնում են մեր պատմիչները մեկնիչները, վերծանողներն ու քերթողները (քերականները). այսպես, դեռևս Ադամյանդեցոսի մոտ կարգում ենք. «Եւ ապա զամենայն գազանս և զանասունս և զթռչունս ածեալ աստիճին մարդոյն հնազանդէր: Իսկ ապա աստուածակիր իմաստութեամբն խելամտեալ՝ ճանաչել ըստ իւրաքանչիւր ըստ առանձնային կերպարանաց զանունն նշմարեցուցանել, զի զգիտութիւն Տեսուն ի մեջ անցուցեալ, նորա գիտութեամբ զնորա արարածս ճանաչել՝ նորա նման անուանեցաւ» (Ադամ . ԻԴ—264): Ապա. «Բայց ապա միատոհմ, միալեզու ազգին բաղմացելոյ խորհուրդ տուալ աշխարհագունդ՝ երկնարարձ աշտարակ շինելոյ, անուանակիր առ ի չիշատակ մշտնջենաւոր, փոխանակ յաւիտենականին Աստուծոյ, որոյ պատմի անուն յաւիտենից յաւիտենաս և չիշատակ ազգոյ յազգս: Իրոյ բարձրագոյն ազդեցութեամբ ցուցեալ զաստուածագործ գիտութիւնն ի խառնակէն, յամբոխէն, և զմիասնունդ տղան ի բազում ազգս աշխլեզուս օտարաձայնս անծանոթս միմեանց ընդ երեսս երկրի սփռէր. զի մի՛ կամայական սահման անձանց արկանիցեն, այլ յաւիտենադիր սահմանացն Աստուծոյ հնազանդեալ զնասցեն: Որ ի բաժանել ազգացն և ի խառնակել լեզուացն և ի

ցանկը որդուցն Աղամայ՝ կարդեաց սահմանս ամենայն ազգաց ըստ թուոյ հրեշտակացն Աստուծոյ» (Անդ, ԻԸ, 297, հմմտ. նաև՝ ՀԳ, 578, ԶԱ, 624 և այլն): Աղամի լեզուն մարդկության միակ լեզուն էր մինչև աշտարակաշինությունը, աշտարակաշինության ժամանակ է, որ աստված խառնակեամ է բոլորին և, իբրև դրա արդյունք՝ տարբեր լեզուներ առաջ բերում. այդ լեզուների թիվը համապատասխանում էր նահապետների թվին, որ հրեաների մոտ լսթանասուն էր, իսկ հույները դարձրին յոթանասուն և երկուս:

Նահապետները հանդես են գալիս յուրաքանչյուրը սրբաև մի լեզվի առեղծիք, ճիշտ ինչպես որ յուրաքանչյուրը հանդիսանում է մի ցեղի նախահայր՝ ըստ այդ առասպելի: Ճիշտ այդպես է գրում ութերորդ դարի քերական Ստեփաննոս Սյունեցին յուր «Մեկնություն քերականին» գրքի նախերգանքում. «Խրաքանչյուր ոք ի նահապետացն ի բաժանման լեզուացն եղևն իբրև ստեղծիչ լեզուացն և եղև այն առեղծք և սահմանք նոցա յուրաքանչյուր գաւառս» (Ռր. քեր. 183): Այս դրույթն է, որ իբրև բացարձակ ճշմարտություն ընդունել են հները և, ինքնին հասկանալի է, լեզվի ծագման մասին որևէ այլ բացատրություն փնտրել նրանց մոտ անկարելի է: Լեզվի ծագման մասին այս հիմնական ու սրբազան դրույթն ունենալուց հետո մնում էր, որ նրանք գտնեն, թե բաղձաթիվ լեզուներից ո՞րն էր Աղամի լեզուն, հետևաբար՝ ո՞րն էր մարդկության նախամայր լեզուն, և որո՞նք էին այն լեզուները, որոնք ուսացվեցին խառնակությունից հետո: Հենց ինքն Ագաթանգեղոսն էլ պատասխանում է այդ հարցին. նա գտնում է, որ խառնակությունից հետո առաջացան յոթանասուն և երկու լեզուներ. իսկ բուն, նախնական լեզուն պահեցին երբայեցիները, որոնց նախահայրը Հէր գնացել Բաբելոն, Հէր մասնակցել աշտարակաշինությանը, ուստի և ազատվել էր լեզուների խառնակությունից ու բաժանումից. «Իբրև այս նոցա նորացոյց ամբարշտութեանցն խառնան լինէր, ցրուեալ ընդ վիճակս իւրաքանչյուր ըստ կամացն Աստուծոյ ի վերայ երկրի սփռեցան. եօթանասուն և երկու նահապետք լեզուաց կացեալ՝ բաժանեցան ընդ երկիր, հաստատեալք յիւրաքանչյուր սահմանս: Բայց մի ոմն, որ նախնի հերբոյսկան ազգին, ոչ ի խորհուրդն եմուտ շինել զվազափուլն, և ոչ

1 Համեմատելով Զոհրապուրի հրատարակությունը Պոլսի (բողոքականների) հրատարակության հետ, որի մեջ նշված են երբայական բնագրի տարբերությունները, գտնում ենք, որ երբայականում չկան Եղիսայ և Կայնան նահապետները:

կցեցաւ յարագաւերն՝ վասն որոյ էր խորհուրդն, վասն աշտորիկ զիւր լեզուն պահեալ» (Անդ, 2Դ, 579—580): Այս տեսակեան է ահա, որ հնէն իբրեւ սրբազան ճշմարտություն են բնդունել, կրքի-նել են շարունակ և աշխատել են մեկնարանել ու հիմնաւորել զանազան վարկածներով: Այսպէս օրինակ, Երզնկացին (Մեկնութիւն քերականին) գրում է. «Ի բաժանել լեզուացն՝ հնդկաստան լեզու ասին ազգն Յաբեթի, երեսուն և երկու՝ ազգն Բաբել, քսան և հինգ՝ ազգն Սեմայ: ...Բուն լեզուն մնաց առ Եբեր, որ ոչ միա-րանեցաւ ընդ շինողաց աշտարակին. վասն որոյ երրուցեցի ասն զրուն, և ոմանք դասորին. և որք ստուգել կամեցան՝ զբաղգեացին ասացին. զի այժմ՝ բտանին առ նոսա անուանք նահապետացն Ադամ, Սեթ, Ենոքս, որ և մերձ է յասորին: Իսկ Իսրայել անցեալ ընդ ծովն՝ երբայցեցիբ կոչեցան. զի երբայն՝ անցիբ յարդմանի... և մոռացան զեզիպտացի լեզուն. և զհայերենին յեզիպտոս էին մոռացեալ. և բարձաւ Ադամայն զոր այժմ՝ ունին Ասորիք և Եթ-թաղեացիք» (Ինիճեան, Հնախօսութ. էջ 2, ծան. 31, ծան.): Այս-պէս որոշելով մարդկության առաջին լեզուն, որով խոսել է Ադա-մը, հնէրը «սրոշում» են նաև հայերենի ծագումը՝ դարձյալ ըստ Աստվածաշնչի: Հնէրի կարծիքով հայերեն լեզուն մեկն էր խառ-նակությունից հետո գոյացած յոթանասուն և երկու լեզուներից: Ավելորդ համարելով հիշել բոլորի ասածներն այդ մասին, բավա-կանանում ենք միայն Տաթևացու ասածը մեջ բերելով, որ ամ-փոփումն է բոլորի: Նա, «Գիրք Հարցմանց»-ի մեջ, մեկնարանելով խառնակություն բառը և բացատրելով, որ այդ ոչ թէ վնասակար, այլ օգտակար մի բան էր, պնդում է, որ առաջին լեզուն երբա-լեցերենն էր, որ պահպանել են արաբները. «Վասն այն ասի երբ, թէ զատաջին լեզուն նա երբ» (էջ 299), ապա թվարկում է խառ-նակությունից հետո առաջացած յոթանասուն և երկու լեզուները. որոնց մեջ է նաև հայերենը. «Իսկ խառնակել՝ ոչ զշփոթելն ասլ, որ անլուր էին միմեանց լեզուին: Այլ խառնումն ի բաժանմանէ է: Զի այն է իմանալ, որ ի բաժանել զլեզուս, բան և բառ և անուն խառն գտանին բազում ազգաց: Որպէս ասէին գաւազան, աւաղան, սապոն, ամէն և կամ այլ ինչ: Դարձեալ այն է խառնակելն որ ի միոյ խոշոր լեզուէ քաղգեացոցն խառնակեցան և եղեն զանա-զանք: ...Թէպէտ բաժանումն լեզուաց պատուհաս երևի, այլ պի-տանի է. զի որպէս գոյն առ գունով պայծառանայ, և արուեստ առ արուեստ: Նույնպէս լեզու առ լեզու զեղեցեցանայ ի խօսքն: Դար-ձեալ՝ պիտանի է ի ստուգաբանութիւնս բանի: Զի թէ ոք զամե-

նայն լեզուս գիտիցէ, ոչ ինչ բառի կարօտանայ: ...եւ այս է սահման ազգացն... Ըստ թոռյ Հ ազգապետացն: Զորս հրեշտակս կոչէ... զի պատգամաբերքս և թարգմանք ևզեն Աստուծոյ իմաստութեանն առ մեզ ի ձեռն լեզուաց գիտութեան: Եւ սահման կոչէ զլեզուս որ բաժանէ ի միմեանց զազգս և զազինս: ...լեզուն զիրաքանչիւր ազգս ցուցանէ: ...Ո՞ր է Աղամայ լեզուն: Ասեմք եթէ բաղդացին, որ է արապն. զի մնաց առ երեք և ոչ խառնակեցաւ: ...եւ այս են ՀԲ լեզուքն:

Եբրայեցիք, Ասորիք
Քաղզեացիք, Մարիանոսք
Աղուանք, Բուսանացիք
Տաճիկք, Ռուսք, Բուլղարք
Պեժենեկք, Մունգք, Ռիկսյք
Միաչք, Թվուկք, Թէոպացիք
Մազորոսք, Դարգանացիք
Արարացիք, Լերգաբացիք
Ղևոնացիք, Ղեսգիացիք
Գաղատացիք, Պանփիլացիք
Աքայեցիք, Տուրացիք
Մուսասք, Նուսասք
Գարգացիք, Սարմատք
Գեմոնացիք, Պեմոնացիք

Ապանգիացիք, Տիկիացիք
Դաղմատք, Լամիմանացիք

Քեռացիք, Քանանացիք
Փերեզացիք, Խեսացիք
Ամուրհացիք, Դերբասացիք
Եմանացիք, Երուսացիք
Սամարացիք, Փիւնիկեցիք
Կիլիկեցիք, Մարացիք, Դամերք
Հայք, Տալեբեցիք, Վիրք
Սկիւթացիք, Կաղբացիք, Յոյնք
Ուլգիրացիք, Նղգոնեցիք
Կըէտացիք, Բուրաստանցիք
Տարսացիք, Կիւրենացիք
Մուրամնացիք, Դեսուդացիք
Ղեսացիք, Ղափրացիք
Մաղիացիք, Դամատրանք, որ

են Բերդացիք

Մայիմոնք, Հնգիկք, Եգիպտացիք

Ելլագացիք, Ուղգարացիք¹, Ալգանացիք: (Տաթև, Հարց. էջ 297-99)

Այսպես ուրեմն. հները՝ ելակետ ունենալով Աստվածաշնչի առասպելը՝ առաջին լեզուն են համարում եբրայեցերենը (կրբեմն նույնացնելով այդ արաբերենի կամ ասորերենի հետ), իսկ հայերենը՝ խառնակութունից ստացված յոթանասուն և երկու լեզուներից մեկը²:

¹ Նույնն է, ինչ որ վերը հիշված Ուղգիրացիք, կրկնելով այդ բաց թողել Պարսիկք, որ պետք է ավելացնել զրանցից մեկի փոխարեն:

² Հմտ. նաև՝ վարդան, Պատմութիւն, էջ 18—22, Մխ. Այրիւ. Պատմութիւն, էջ 41—44 և այլն:

2. Գրառուչութուն- ներ բառերի և ցրանց նշանա- կության մասին

Բայցի լեզուների, և մասնավորապես հայերեն լեզվի, ծագման մասին կատարած ենթադրություններից, հնրի մոտ երբեմն գտնում ենք նաև այլ կարգի դիտողություններ՝ լեզվական երևույթների մասին: Այդ դիտողությունները վերաբերում են բառի և նրա նշանակության միջև եղած կապին, առարկաների անվանմանը, բառերի գոյացմանը: Հույն փիլիսոփաների մեջ եղած փիճարանությունը՝ անունների և նրանց նշանակության մասին, ըստ բնության (φύσις) և ըստ սովորության (εθις) տեսակետների վեճն իր արտահայտությունն է գտել նաև հին հայերի մոտ, ըստ որում, հայերն, ընդհանրապես, արտահայտվել են հօգուտ ըստ սովորության տեսակետի: Այսպես, առաջին դիտողությունն այդ առթիվ գտնում ենք հինգերորդ դարի փիլիսոփա Նզնիկ Կողբացու մոտ, որ «եղծ աղանդոց»-ում այն միտքն է արտահայտում, թե բառերը, անվանումները գործածում ենք այնպես, «որպէս ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ» (Ա. գիրք, ԻԳ), այսինքն, բառերը, անունները ոչ թե արված են ըստ առարկաների նշանակության, ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ սովորության: Այս դիտողությունը, որ չափազանց համառոտ, բայց շատ դիպուկ կերպով հերքումն է պատռնյան ըստ բնության տեսակետի, բերված է մի բառի (այս «գե») առթիվ, ապացուցելու համար, թե չնայած որ ըստ սովորության «այս չար ասեմք», բայց ըստ էության, ըստ նշանակության նա հավատար է հողմ բառին. «...գիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է, և հողմն՝ ոգի...» (անդ): Այս դարձվածքով նա էլ ավելի հաստատարեն է դրսևորում իր կարծիքը, որ առարկան կարող է ունենալ այս կամ այն անունը, որ գործածվում է ըստ սովորության, անկախ իր էությունից: Դժբախտաբար Նզնիկի մոտ այդ միտքն այլևս չի զարգացված ու պարզարանված. հեղինակը բավականացել է միայն այդքանով. այդքանն էլ, իհարկե, նա մեջ է բերել կողմնակիորեն, իբրև օժանդակ մի փաստարկում ի նպաստ իր հիմնական դրույթների, որոնք վերաբերում են ոչ լեզվին, այլ հոգու ծագմանը:

Բայց եթե Նզնիկն այդ միտքը չի զարգացրել և չի քննարկել ըստ ամենայնի, ապա մեր մի ուրիշ փիլիսոփա՝ Դավիթ Անհաղթը (X կամ VI դար) հանգամանորեն խոսում է այդ մասին և հաջող կերպով հերքում է պլատոնյան կարծիքը: Արիստոտելի «Պե-րիարմենիասի» մեկնության մեջ նա՝ ընդդիմախոսելով Պլատոնին

գտնում է, որ անունները բնութամբ լինել շեն կարող, քանի որ տարբեր լեզուներում նույն առարկան տարբեր անուններ ունի. «...Մարդ նոյն իրքն առ ամենեսեան. Ելլենացիք անքաղաքս կոչեն, իսկ Հայք՝ մարդ: Եւ նոյն բնութիւն տարերք ելով, զինչ մի բնութիւն նշանակէ, որպէս Պղատոն, կամի, զերկիր և զէն (չ. «Երկիր»), կամ զհուր և պիր (չ. «կրակ, հուր»): Ապա յայտ է եթէ ըստ դրութեան, այլ ոչ ըստ բնութեան պատահեաղ գոլ» («Մեկն. Պերիարմենիաս Գրոցն». Մատ, էջ 498): Ապա, շարունակելով դարգացնել իր տեսությունը, հիշում է Պլատոնի այն տեսակետը, թե խոսքի գործարանները բնական լինելով՝ խոսքն էլ բնական պետք է լինի, և հերքում է նաև այդ դրութիւնը, ասացուցելով, որ գործիքը կարող է բնական լինել, բայց գործողությունը (սովյալ դեպքում՝ խոսելը)՝ ոչ. «Առ Պղատոնի... ր տեղւոյս կոիւ. քանզի որպէս նա կամի՝ բնութեամբ քան մեզ է, վասն զի գործի բանական զօրութեան. որպէս է ակն՝ տեսողութեան գործի, և այլ ինչ զգայարան՝ իւրաքանչիւրոցն. բայց սուտ ստացեալն քանզի առնու ներգործութեամբ և զօրութեամբ՝ իբրև զնոյն: Քանզի բանական զօրութիւն ի մեզ՝ ոչ ներգործութեամբ ըն լինելութեան, այլ զօրութեամբ, յաղագս այսորիկ և ոչ բան բնութեամբ ի մեզ, և նոյն ինքն յորոց սակս գործին բնութեամբ, վայրապար և այս. քանզի ոչ՝ որոյ գործին բնութեամբ, ահա և ինքն ըստ բնութեան. քանզի և հնարաւոր է զսոյն գործի ումմն ըստ բնութեան գոլ՝ և ումմն ըստ պատահման: Որպէս և ձեռք մարդոյ ըստ բնութեան կազմեցան առ տուրևառն, իսկ թուելն և կամ գրել՝ ոչ ևս ըստ բնութեան. իսկ ոմն անընդհատ զկենդանութիւն պահելով ի մեզ՝ առ ի զովացուցանել զընդաբոյս ջերմութիւնն, ըստ այսմիկ բնականք են. իսկ առ ի բանին առնել սպասաւորութիւն՝ յետոյ պատահեաց գոլ» (Անդ, 507—9): Էլ ավելի առաջ տանելով յորդատողություններն այդ մասին, նա հանգում է այն եզրակացության, որ հնչյունն ու գիրն էլ բնական չեն, այլ ձեռք բերովի. «...Քառից ելոց, իրաց, և իմացման, և ձայնի, և գրոց... որք ի սոցանէ բնութեամբ իցեն իսկ ոչք յետոյ պատահեցին գոլ: ...Արդեօք ամենեքեան բնութեամբ այսորիկ իցեն՝ եթէ ոչ, ցուցանէ, զի իրքն, և իմացմունքն, ոչ որք նանձինն, այլ որք նիրսն իմացմունք են երկոքեան սոքա բնութեամբ. իսկ ձայնքն և կիրքն (իմացիրքն — էս. Ա.) — յետոյ պատահեցին գոլ: Իսկ ձեռնարկութիւն աստուած, ամենայն որ բնութեամբ է՝ առ ամենեսեան նոյն է, և որ առ ամենեսեան նոյն է՝ բնութեամբ է որպէս իրքն և իմաց-

մունք իրացն. քան զի բնութիւն ոչ է տրամատեալ ըստ ձայնից և զրոց. իսկ որք ոչ առ ամենեւեան նոյն իրքն են, յայտ է՝ թէ ոչ բնութեամբ, որպէս ձայնքն և զրիցեալքն, քանզի ոչ նոյն գիր առ Ելլենացիս և Հստմայեցիս, և ոչ ձայնքն նոյնք. ապա ուրիշն և ոչ բնութեամբ ասացիւ. ...Իմացմունքն և իրքն որ կարեն գոյ նոյն առ ամենեւեան, բնութեամբ այսորիկ ասացին: Իսկ ձայնքն և զրիցեալքն անկար առ ամենեւեան գոյ նոյնք, յազապ այսորիկ Կղանկ յետոյ» (անդ, 491): Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակը բավականաչափ պարզ ու հիմնավոր կերպով զարգացնում է յուր գրութիւնը, հերքելով Պլատոնի տեսակետը՝ անունների ըստ բնութեան լինելու մասին: Իր փաստարկումներից իսկ հետեցրած նրա կողմնակցութունն այս է. ամեն ինչ, որ բնութեամբ է, բոլորի մոտ նոյն է և ընդհանրակն, քանի որ անունները (բառերը) բոլորի մոտ նոյն չեն, քանի որ բնութեամբ նոյն առարկաները լեզուներում տարբեր անուն են ստացել, ուստի և ըստ բնութեան չեն, այլ ըստ դրութեան (θέσε:, ροσίτione). բնութեամբ չեն նաև հնչյունները (ձայնք) և գիրը. նրանք նույնպես ձեռքբերովի են, նույնպէս հետո ևս ստեղծվել: Հետաքրքիր են նրա խոսքերը նաև հնչյունի (հնչիւնի մոտ՝ ձայն) մասին. ընդդիմախոսելով նրանց, սրանք հնչյունը բնորոշում են իբրեւ սոսկ օդի ալիքավորում (վիրաւորութիւն օդոյ) նա բնորոշում է հնչյունը Արիստոտելի խոսքերով, տալիս հնչյունի (ձայն) և առհասարակ ձայնի (հնչմունք) տարբերութունը, ասելով. «...Քերթուղք ի սահմանել զձայն՝ վիրաւորութիւն օդոյ ասացին. իսկ վերստին ուղղէ իմաստասէրն ասելով, թի յոռի է սահմանդ, վասն զի ոչ զուգադարձի. զի որ ձայն է՝ նաև վիրաւորութիւն օդոյ, ալ ոչ որ ինչ վիրաւորութիւն օդոյ՝ այն ինչ և ձայն, վասզն զի ասերր որ եթէ զօդդ հարկան՝ ոչ բացակատարէ ձայն: ...Սահմանեն զձայն այսպէս: Ձայն է բացակատարումն գանշեցելոց ի մեզ հաղագի, և յերկրեցելոց ընդ խոշորութիւն շնչափողն, և տեսակութարեցելոյ լեզուաւ և մակալեզուաւ («Սահմանք իմաստասիրութեան», անդ, էջ 178): Ապա՝ «...Որ ...ի ձեռն ձայնաւոր դոժեաց շնչոյն տարբերութեան զօդս բախեալ՝ բացակատարէ իմն հնչումն, այսպիսիս իսկապէս ձայն ասի» («Մեկնութիւն Պերիարմենիաս զրոցն», անդ, էջ 496): Ինչպէս տեսնում ենք, Դավիթը որոշակիորեն տարբերում է իրարից հնչյունը և ձայնն առհասարակ. նախ, ըստ Դավթի, օդի ամեն ալիքավորում հնչյուն չի առաջացնում. այնպիսի ձայնն է հնչյուն, որ առաջանում է օդի ալի-

բառը մամբ՝ մէր արտասանական գործարանների (ձայնավոր գործեաց) աշխատանքի շնորհիվ: Իսկ եթե այդպես է, եթե միայն արտասանական գործարանների աշխատանքի շնորհիվ առաջացած ալիքավորումն է, որ կարող է հնչյուն ստեղծել և այն էլ միայն մարդկանց մոտ (որովհետև նա անասունների ձայներն էլ հնչյուն չի համարում), ապա հնչյունն էլ, բնականաբար, ըստ բնության լինել չի կարող, ինչպես վերը տեսանք:

Բառերի ըստ դրության, ըստ սովորության լինելն ընդունելով, բնականաբար այս հեղինակներն ընդունում են նաև բառապաշարի մեջ կառավարող որոշ փոփոխություններ. եթե բառը բնությամբ ամրացած չէ առարկային, ապա և կարող է փոխվել. սրան հակառակ, Գրիգոր Տաթևացին (14-րդ դար) արտահայտում է այն խորթիբը, թե Աստուծո կողմից հաստատված լեզուն ոչ քի չի կարող փոխել: Նա բացատրում է, որ լեզուն է կոչվում թե՛ լեզու օրգանը (Zunge), և թե՛ խոսելը. «Եւ ալս ևս գիտելի է, զի լեզու կոչի գործիք խօսիցն, և լեզու կոչի որակ խօսիցն: Որպէս այն՝ որ կոչեմք զգայութիւն զզգայն՝ և զզգայարանս» (Հարց. էջ 297). այդ հիշատարեւածութիւն հետո, խոսելով լեզուների խառնակութեան, բաժանման ու տարբեր լեզուների առաջացման մասին, նա ասում է, թե լեզուն «ոչ ոք կարէ փոխել. ոչ բռնաւոր և ոչ իշխան, բայց միայն Աստուած որ Լո զսա» (անդ, էջ 298):

Ահա բառերի և նրանց նշանակութեան միջև եղած կապի, անունների ըստ բնութեան կամ ըստ դրութեան լինելու մասին այն գիտողությունները, որ ունեն հնիբը, անշուշտ հույն փիլիսոփաների հետևողութեամբ: Ինչպես շատ այլ հարցերում, այնպես էլ այս հարցում, ինչպես տեսնում ենք, հայերը հետևել են արիստոտելյան ուղղության: Սակայն մեր մեջ էլ այդ ընդհանուրին հակառակ դառնում ենք նաև պլատոնյան տեսակետի արտահայտությունը: Այսպես՝ տառերի կոմբինացիայի հեղինակ Գրիգոր Սիւսանցու «Աղօթից գրքում» կարգում ենք. «Ըստ քերթողական արհեստի դանուն յիրէ և ի ձայնէ և ի ներգործութենէ. ըստ որում յատիս ամմանէ, Աստուած» (էջ 53). այսինքն՝ բառերը, անուններն ստեղծված են ըստ իրերի (առարկաների), ըստ ձայնի (բնածայն) և ըստ ներգործության (գործողության), ինչպես՝ զօրութեան բերելու (յաստիս ամմանէ) գործողությունից ստեղծված է աստված բառը: Այս տեսակետի ամփոփումը գտնում ենք Հովհանն Երզնկացու (XIII դար) «Հավաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատության մեջ. հեղինակը մեջ է բերում Մովսէս Քերթոզի (V դար) և Ստեփաննոս

Սյունեցու (VIII դար) տաճարն այդ մասին՝ նույն ոգով և տալիս իր եզրակացությունը. ինչպես յուր նախորդները, այնպես էլ նրդնկացին գտնում է, որ Աստվածաշնչում գրվածին համապատասխան անունները հորինելու պատիվը պատկանում է Աղամին, որ կենդանիներին ու թռչուններին անվանեց ըստ նրանց հատկության ու տեսակների. «Նախնին մարգկութեանս... ըստ որում տէր և իշխեցող ի վերայ արարելոցն յԱստուծոյ զգայական կենդանեաց որ ի ծովու և երկրի: Այլ և անուանա իւրաքանչիւրոց նոցա զնէ ըստ բարոյից և ըստ տեսակին զանազանութեան. վասն զի պարտ էր ամենայն իր ի բացերեակիլ և անուամբ: Եւ այսու չաւէտ պատուի յԱստուծոյ որպէս կցորդ լեալ յարարչութեան ի զիրս անուանցն յարարելոցն յինքենէ» (Ինճ., Հնախ. հտ. Գ. 20): Այսպես, ահա, պատմական տեսակետը՝ անունների ըստ բնության լինելու մասին նույնպես տեղ է գտել հայ մատենագրության մեջ. բայց և՛ և՛ առաջին տեսակետը պայմանավորված էր փիլիսոփայական ուղղությամբ՝ հունական՝ մասնավորապես արիստոտելյան փիլիսոփայության անմիջական ազդեցությամբ, ապա այս երկրորդ տեսակետը հիմնականում պայմանավորված էր Աստվածաշնչի պատմությամբ:

3. Քերականությունը և հերթի մոտ

Փիլիսոփայության հետ հայերը հույներից սովորեցին նաև քերականությունը. դեռևս հինգերորդ դարի առաջին հեղինակների մոտ մենք գտնում ենք տեղեկություններ, որոնք ցույց են տալիս, թե նրանք արդեն ծանոթ էին քերականությանը: Դասական հայերենում քերականությունը կոչվում էր զպրություն և քերականը՝ դպիր. այսպես, Եղիշիկի մոտ կարդում ենք «Որպէս ի զպրութենէ դպիր կոչի...» (Ա. Գիրք, է), որ ցույց է տալիս, թե նա ծանոթ էր քերականության, որ հայերեն թարգմանվում էր զպրություն¹: Սակայն հայերենի քերականությունն ստեղծեցին ոչ առաջին թարգմանիչները, այլ՝ այսպես կոչված հունարան հեղինակները: Նրանք թարգմանեցին հայերենի

¹ Եղիշիկի մոտ գտնում ենք քերականական այլ տերմիններ, որոնք հետ հանաքանների կազմից փոխառված են. աշուղես՝ նրա մոտ եզակին կոչվում է միաբար, իսկ հոգեակին՝ բազմաբար. «Բայց երկինս և երկնից երկինս յայն տակ գտանեմք ի զիրս, զի յերբայեցոց լեզու երկին չմարթի տակ... այլ մին բազմաբար տաիւ ...Յառորի լեզու... միաբար չմարթի տակ... զմիջէ երկնէն, տակայն յաթն տակով... իրեն զմիջէ տարերէ միոյ երկնի յայտ առնէ թարգմանութիւնն» (Գ. Գիրք, է):

5) «Համեմատության տեղեկություն» — ուսմունք խոսքի մասերի, որ համապատասխանում էր այժմյան ձևաբանությանն ու շարահյուսությանը:

6) «Դատումն Բեղաձայ» — բանաստեղծական ստեղծագործությունների քննադատություն¹:

Ավելորդ չենք համարում հիշել Դավիթ Անհաղթի խոսքերը քերականության մասին ու նրա սահմանումը. «Քերականութիւն արուեստ յարտաքնոցն է... Քերականութիւն է հմտութիւն ի բուն իմաստնոցն յայտնեալ և շարադրեալ: Եւ մասունք են նորա վեց: Առաջին վերծանութիւն է արուեստ, թէ որպէս ներկուռ, այսինքն յիւր մտացն ընտրել զարուեստն: Երկրորդ զրուցատրութիւն ներդոյս, այսինքն յստակ և քերեալ զկարգ յեղանակին: Երրորդ թէ որպէս լեզուաց թարգմանութեամբ մարթ է զհին պատմութիւնն կամ զնորն իմանալ, որ և բացատրութիւն կոչէ: Չորրորդ թէ որպէս ստուգարանութիւն իմաստքս ճշգրտիւ: Հինգերորդ թե որպէս զհամեմատութիւն իրաց զինչ և ոչ զմարթասցուք ճանաչել: Վեցերորդ թէ որպէս է մարթ քննել զիմաստնոցն քերթածսն, զի և որք յիմաստնութեան են, առաւել սա է օգուտ» («Յաղագս քերականին» — Կորիւն, Մամբրէ, Դաւիթ, էջ 599—600):

Ահա այս վեց մասերի համապատասխան կազմված են բոլոր հայ մեկնությունները: Առաջին մեկնությունները, որոնք հասել են մեզ, վերաբերում են հենց նույն ժամանակին, ինչ որ Դիոնիսիոսի թարգմանությունը, այսինքն՝ հինգ կամ վեցերորդ դարին. դրանք են Մովսես Քերզուզի կամ Քերզուզահոր մեկնությունը և Դավիթի մեկնությունը: Այնուհետև հաջորդաբար գրել են մեկնություններ՝ Անանուն մեկնիչը, Ստեփաննոս Սյանեցին (ուլիերորդ դար), Գրիգոր Մագիստրոսը (տասնամեկերորդ դար) և ուրիշներ, որոնցից՝ ամենից կատարյալը Հովհաննես Երզնկացու (տասներեքերորդ դար) մեկնությունն է, որի մասին անհրաժեշտ է մի փոքր խոսել, քանի որ նա ամփոփումն է նախորդ մեկնությունների և, հետևաբար, նրան ծանոթանալով կարող ենք մի ընդհանուր պատկերացում կազմել հենքի քերականության մասին²:

¹ Հենքի քերականական բմբանումների տեսությունն ու վերլուծություններ տես Աղոնցի մոտ՝ Թ. Բեր. GXXIX—GLXXXI:

² Հայ քերականության պատմությանը նվիրված՝ Գ. Ջահուկյանի արժեքավոր մենագրության լույս բնծայումից հետո ավելորդ ենք համարում ավելի մանրամասն խոսել հենքի քերականության մասին և համառոտում ենք այս հատվածը:

Հովհաննես Երզնկացին տասներեքերորդ դարի
Հովհաննես հեղինակ է, ծագումով Երզնկայից, ինչպես այդ
Երզնկացի ցույց է տալիս «Երզնկացի» անվանումը: Նա գրել
 է շատ ուրիշ գործեր, որոնց թվում նաև բանաս-
 տեղծություններ: Մեզ հետաքրքրող քերականության մեկնությունը
 կրում է «Հաւաքումն մեկնութեան քերականին» վերնագիրը. նա
 կազմել է, և՛ ընդարձակը, և՛ նույնի համառոտը:

Իր իսկ՝ հեղինակի ասելով գիրքը գրված է 1293 թվականին.
 «Ի յայսմ ժամանակի, որ էր թուականիս հայկազնեան Տումարի
 251 ԶԽԲ (=742), գրեցաւ զբռնութս...» (Թր. փր. XX): Դժբախտա-
 բար այդ գործը մինչ այժմ էլ չի տպագրված. կան միայն ձեռագրի
 քննություններ ու համեմատություններ այլ հեղինակների նույն
 կարգի գործերի հետ¹: Զեռագիրը բաժանված է երեսուն գլուխների,
 որոնցից առաջինն է նախաբանը: Այս գլխում հեղինակը՝ ծանո-
 թացնելով մեզ իր կողմից քերականության մեկնություն կազմելու
 շարժառիթների մասին, գրանցից մեկն է համարում այն, որ չկան
 մատչելի և լիակատար մեկնություններ. ապա հայտնում է իր
 կարծիքը Գրիգոր Մագիստրոսի քերականության մեկնության մա-
 սին և դանում է, որ թեև նա օգտագործել է իրենից առաջ եղած
 երեք քերթողների մեկնությունները և համադրել է նրանց առաժ-
 ներն իր մեկնության մեջ, այնուամենայնիվ, դարձյալ լիակատար
 դործ չի սովել, մանավանդ որ շարագրման սխատմով էլ Մագիս-
 տրոսի գործը որոշ անհարմարություն է ներկայացնում: Ահա թե
 նա ինչ է ասում այդ առթիվ յուր մեկնության նախաբանում:
 «...Հմուտն իմաստութեան Մագիստրոս Իշխանն, աշխատեալ ի
 սմա, և երեք մեկնչաց բանս առ միմեանս եղեալ՝ գԴավթի փիլի-
 սոփայի և զՄովսէսի քերթողի և զմիւս իմաստնոյ որոյ ոչ էր
 գրեալ անունն. արարեալ և ինքն յաւելուած՝ բանից յինքինէ...
 Բայց զբանս մեկնողացն ոչ էր խառնեալ ընդ միմեանս և տշ զիւ-
 րաքանչիւր մեկնութիւն հանգէպ և կշիռ բանին եղեալ: Էին և ալ
 մեկնիչք որք էին հանդիպեալ սմա: Նւ բազումք ի մասանց բանին
 ոչ ունէին զմեկնութիւն. և էր զի կրկին և երեքկին եղեալ զերից
 մեկնչացն: Նւ կարոյ շարագրութեան, թե ո՞ր առաջին և ո՞ր երկ-
 րորդն, ոչ ունէր զշարմարութիւն: Սակս այսորիկ որոց ոչ գոչք
 լուծումն՝ տարակոյս առնէր մտաց և որոց կրկինն էր՝ ձանձրու-

¹ Տե՛ս Cirbied, Gram., էջ XXVI: Թր. փր., էջ VI - VIII, XVIII -
 XXVI, LXXI - GXVII:

Թիւն ընթերցողին» (Թր. քեր. CLXXVII—LXXXVIII): Այսպէս ուրեմն, Դրիգոր Մագիստրոսն օգտագործել էր՝ ըստ Երզնկացու՝ իրենից առաջ եղած երեք¹ քերթողներին՝ Մովսէսի, Դավթի և Անանունի² մեկնությունը, համադրելով նրանց ասածներն՝ այս կամ այն քերականական կանոնի մասին: Բայց Մագիստրոսն այդ համադրումը կատարել էր անհարմար ձևով. փոխանակ երեքի ասածները միացնելու, ձուլելու իրար և մի ամբողջական դադալար տալու այս կամ այն խնդրի մասին, նա պարզապէս հաջորդաբար իրար ետևից գրել էր յուրաքանչյուրի ասածը, իսկ երբեմն էլ ավելացրել դրան իր կողմից որոշ բացատրություն: Դրանից ստացվում էր այն, որ միեւնոյն խնդրի մասին իրար հետևից պէտք էր կարդալ չորս, հաճախ նաև հինգ (եթև Մագիստրոսն ինքն էլ որևէ բան ավելացնում էր) մեկնություն, որոնք հիմնականում նույն միտքն էին արտահայտում, իսկ այդ, բնականաբար, ձանձրույթ էր առաջացնում, որ և ճիշտ կերպով նկատում է Երզնկացին. «...էր զի կրկին և երեքին եղեալ զերից մեկնչացն: Եւ ...առնէր ...ձանձրութիւն ընթերցողին»: Դրան հակառակ, որոշ մասեր բուլղոսլին մեկնություն չունենին, որով և գործն ինքնըստինքյան թերի էր դառնում և ընթերցողին անորոշության մեջ թողնում. «...Բազումք ի մասանց բանին ոչ ունէին զմեկնութիւն... Սակս ախորիկ, որոց ոչ գոյր լուծումն տարախոյս առնէր մտաց...»: Այս բոլոր թերութիւնները հաշվի առաւ Երզնկացին իր մեկնությունը կազմելիս. բայց նա հոգ տարաւ նաև իր աղբյուրներն ըստ ամենայնի լիակատար դարձնելու համար. Մագիստրոսն օգտագործել էր չորս հեղինակների մեկնությունը. Երզնկացին օգտագործեց այդ չորսը, ինչպէս նաև Մագիստրոսինը. բայց նա, բացի դրանցից, օգտագործեց նաև Բաքսէղի մեկնությունը, Համամ³ Արեւիկեցու մեկնությունը և Արիստակեսի բառարանը. «...Իսկ մեր ժամանակաւ տարեալ հոգք ժողովել զմեկնութիւնս քերականին և դտաք առանձնակի զամենեցունց արարեալսն և եղեալ ի մի գիրք: Զոր ուսումնասէր պարոհն Հովհաննէս, որդի մեծապատիւ եպիս-

¹ Աղոնցը հաստատում է, որ Մագիստրոսն օգտագործել է նաև Ստեփաննոս Սյունեցու մեկնությունը. այսպիսով նա համադրել է ոչ թե երեք, այլ չորս մեկնություն (տե՛ս. Թր. քեր. XGIX):

² Բոլոր այդ մեկնությունները հրատարակել է Աղոնցը Թր. քեր. հետ.—Դաւիթ, էջ 72—124, Անանուն, էջ 125—156, Մովսէս, էջ 157—179, Ստեփաննոս Սիւնեցի, էջ 181—219, Մագիստրոս, էջ 221—249:

³ Բնագրի հրատարակութիւնը տե՛ս Թր. քեր., էջ 251—255:

Պոպոսին մայրաքաղաքին Երզնկայի, գրեալ ուրեք արինակս հին և տուեալ փոխել, յորում էր Դաւթի փիլիսոփային և Մովսիսի Քերթողին և այլ Գ մեկնիշտ առանց անուան մեկնողին, էր ի նմա և Բարսղի մեկնութիւն: Գտայ և յանապատն Դերջնա զՀամամայ Արեւելից վարդապետի մեկնութիւնն, այլ և ի բառադրոցն Ընդստակիսի, յայտոցիկ մեկնողաց գրոց, այլ և աստի և անտի լուծումն քանից արարեալ մերոց իմաստնոց» (Թր. քեր., CLXXXVIII—CLXXXIX): Ինչպես տեսնում ենք, Երզնկացին յուր գրքի համար օգտագործել է իրենից առաջ եղած գրեթե բոլոր կարեւոր մեկնությունները, իհարկե Դիոնիսիոսի քերականութեան քարգմանութեան հետ, և հաշվի առնելով Գրիգոր Մագիստրոսի աշխատութեան թերութիւնները, կազմել մի, իսկապես, ամփոփիչ գործ: Հակառակ Մագիստրոսին, նա մեկնիշներն ասածները ոչ թե անփոփոխ կերպով մեջ է բերել առանձին-առանձին՝ իրար ետևից, այլ բոլորինը ձուլել է ի մի, տվյալ կանոնի կամ սահմանումի մասին բոլորի ասածները միացրել, ամփոփել ու վեր ածել մի լրիվ և ներհյուսված ամբողջութեան, այնպես որ ղժվար է նույնիսկ որոշել, թի տվյալ հատվածում որտեղ են սկսվում, ասենք՝ Դաւթի խոսքերը և ուր վերջանում: Ծիշտ է, Երզնկացին, հակառակ Մագիստրոսին, լուսանցքում հիշում է նաև մեկնիչի անունը՝ նրանից քաղած հատվածի դիմաց, բայց, քանի որ, ինչպես ասացինք, այդ վկայութիւնները ներհյուսված են միմյանց, ուստի և ղժվար է որոշել, թե տվյալ մասից որը այս հեղինակինն է և որը՝ մյուսինը. դա հնարավոր է դառնում միայն Մագիստրոսի մեկնութեան համեմատութեամբ, որ ամբողջապես և իրարից անջատ մեջ է բերում վկայութիւնները, առանց հեղինակի անունը հիշելու: Ահա այդ սխտեմով շարադրել է Երզնկացին յուր գրքի մնացյալ քսան և ինն դուխները. նախաբանին, այսինքն առաջին գլխին անմիջապես հետևում է «Ներածութիւն քերականութեան», ապա՝ վերծանութեան կանոններն ու նրանց մեկնութիւնը (3—7-րդ գլուխներ), շեշտ, կետադրութիւն, գիր (8—11-րդ գլուխներ), վանկ և բառերի վանկատում (12—17 գլուխներ), ապա՝ բառի, խոսակցութեան, անվան և խոսքի մյուս մասերի տեսութիւն (18—28-րդ գլուխներ) և վերջապես՝ տաղաչափութիւն (29—30-րդ գլուխներ): Ինչպես Դիոնիսիոսի քերականութեան մեջ, այնպես էլ, իհարկե,

¹ Երզնկացու և Մագիստրոսի մեկնութիւնների մանրամասն համեմատութիւնը տես Թր. քեր., էջ LXXI—LXXVIII:

Երզնկացու «Մեկնութեան» մեջ քերականությունը բաժանվում է վեց մասերի (տե՛ս վերը). խոսքի մասերը, Մասուն՝ բանի՝ ինչպես և նախորդների մոտ, ուլն են. անուն, բայ, բնորոշություն (=գերբայ), յօդ, գերանուն, նախադրուիւն, մակբայ, շաղկապ: Երզնկացին՝ հիշելով դրանցից յուրաքանչյուրին վերաբերող կանոնը կամ սահմանումը՝ պարզարանում է մանրամասնորեն մեկնիչների վկայություններով, այլև իր իսկ բացատրություններով: Այսպիսով, ահա, նրա գործը դառնում է իսկապես իրենից առաջ եղած բոլոր քերականական գործերի հանրագումարը և, միաժամանակ, հետագայի այդ կարգի աշխատությունների հիմնական աղբյուրը հանդիսանում. սակայն Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, այլև այն բանով, որ նա գրեթե միակ վստահելի աղբյուրն է իր օգտագործած աղբյուրների՝ մեզ հասած ձեռագրերի սրբագրման համար, մանավանդ Մագիստրոսի մեկնութեան համեմատական օգտագործմամբ. նրա վկայությունները վստահելի և կողմնորոշիչ են դառնում հենց այն բանով, որ յուրաքանչյուր վկայության դիմաց հիշված է հեղինակը. իսկ այդ՝ չափազանց մեծ արժեք է տալիս նրա գործին նաև բանասիրական տեսակետից:

Վերջապես Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է նաև մի այլ տեսակետից. նա մեջ է բերում Ստեփաննոս Սյունեցու դասակարգումը, որով հայոց լեզուն բաժանվում է երկու կարգի. ա) միջերկրյա և ուտանիկ հայերեն, և բ) եգեռական, որով հասկացվում են Հայաստանի ծայրագավառների բարբառները. այդ բարբառները, ըստ Երզնկացու մեջբերման՝ յոթն են. 1) Կորձայքի, 2) Տայքի, 3) Խուքի, 4) Սպերի, 5) Չորրորդ Հայքի, 6) Սյունիքի, 7) Արցախի: Հեղինակը մեջ բերելով այդ, գտնում է, որ անհրաժեշտ է իմանալ ոչ միայն միջերկրյա և ուտանիկ հայերենը, այլև «եգեռական» բարբառները՝ «...լեզուս ասէ, որ շուրջ զիս սահ-

¹ Չ ա ր ր հ ա ն ա լ ե ա ն, անդ, էջ 376, տուում է, թե Երզնկացին բաժանում է համարում միայն Ոստանիկ լեզվի իմացումը, այդպես և՛ Ինճիճյանը (Հնախօսութ., Գ. հատոր, էջ 7, ծան.): Իրականում հակառակն է. Աղունցը ճիշտ կերպով հասկանալով, չեշտ է գրել մի խոտականի վրա (մի՛ միայն դմիջերկրեայն...=Ոչ միայն միջերկրայինը). այդ առթիվ կարելի է համեմատել Դավթի խոսքերը, որոնցով հեղինակը նույնպես այն միտքն է արտահայտում, թե պետք է սովորել նաև սեփական լեզվի խոսվածքները. «Նաև հարկ է վարդապետին ոչ դատար ինչ, այլ դիւրոյ լեզուին խաւսս և պատմութիւնս ինչ նախնեացն արարեալ լաւագոյնս համառատապէս գիտել զի իբրև հարցանիցի, դիւրաւ լուիցի» (Թր. քեր. 85):

Հանակից աշխարհի իցեն, գիտութիւն յեզուաց նոցա, վասն զի կարի օգտակարք են այսք առ սառնգարանութիւն: Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառսն զեզերականս, որպէս զկոր- ճայն և զՏայեցին և զԽոթային և զՉորրորդ—Հայեցին և զՍպի- րացին և զՍինին և զԱրցախացիսն. այլ մի՛ միայն զմիջերկրեայսն և զոստիանիսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաշա- փութեան, այլ և օգտակարք ի պատմութիւնսն. զի մի՛ վրիպեսցի անընդել զուով լեզուացն» (ԻՆՃ. Հնախ., հատ. Գ, էջ 7, ծան. Սին. քեր. — Թր. քեր., էջ 187): Ութերորդ դարի հեղինակից՝ Ստեփաննոս Սյունեցոյ մեջ բերված և իր կողմից հաստատված այս տեղեկությունը, բացի այն, որ հնարավոր է դարձրել Սյու- նեցու մեկնության տեքստի վերականգնումը (տե՛ս Թր. քեր., էջ 187, որ վերականգնված է բացառապես ըստ Երզնկացու աշխա- տության ձեռագրի), նաև մի ուշադրավ վկայություն է հայ բար- քառների և, ընդհանրապես, հայոց լեզվի պատմության ուսումնա- սիրության համար:

Ահա այն ընդհանուր վիճակը, որի մեջ գտնվել է քերականու- թյունը հների մոտ. ըստ էության, այդ քերականությունը պար- զապես հունարենի քերականության թարգմանությունը, և հայերե- նի հարմարեցումն էր այդ քերականության. իսկական, հայոց լեզ- վի ինքնուրույն քերականություն հների մոտ չկար գեղես: Երբնու- կացուց հետո էլ զեռ շարունակվում է այդ վիճակը. դարձյալ գրում են քերականության մեկնություններ (ինչպես օրինակ՝ Եսա- յի Նշեցին—XIII դար), որոնք կոչված են Թրակացու քերականու- թյան կանոնները հայերին դուրըմբռնելի դարձնել: Որքան էլ սա- կայն, այդ մեկնությունները հետևողական կերպով կրկնեն Թրա- կացուն և ստրկորեն բացատրեն նրա կանոնները, այնուամենայ- նիվ, չի կարելի քերագնահատել նրանց գերը. այդ մեկնություն- ները, բացի այն գործնական նշանակությունից, որ ունենին հայոց լեզուն սովորելու համար, մեծ դեր են խաղացել նաև այն բանով, որ այսպես թե այնպես հայերենի ուսումնասիրությանը զարկ են տվել: Ամեն մի մեկնիչ, նախքան մեկնություն գրելը, բնականա- ֆար պետք է, ըստ հնարավորին, կատարելապես տիրապետեր հա- յերենին, իսկ այդ, իր հերթին առիթ էր դառնում հայերենի ու- սումնասիրության. ճիշտ է, այդ ուսումնասիրությունը կատարվել է հունարենի հետևողությամբ, բայց ինչ էլ որ լինի, նրանք են լեզել հայերենի քերականության նախատիպարները, նրանց հի- ման վրա է, որ հետագայում ստեղծվել են փոքրիշատե ինքնու-

բույն քերականություններու վերջապես, բաժական է հիշել, որ մեր արդի քերականությունների մեջ էլ պահպանել ենք ոչ միայն հնորի քերականական անբնական մեծ մասը, այլև մինչև այսօր էլ անփոփոխ են մնացել նույնիսկ որոշ սահմանումներ (օրինակ՝ շաղկապի սահմանումը)։ Այս նկատառումներով է ահա, որ մեր այդ քերականության մեկնիչներին մենք լիովին իրավունք ունենք հայ քերականագիտության հիմնադիրներ անվանելու, որոնց մեջ պատվաւոր տեղերն են դրավում՝ Դավիթը, Մաքսատրոսը, Երզնկացին։

Ինչպես վերն ասվեց, ստուգաբանությունը հնորի մոտ քերականության մի մասն էր կազմում։ Ուստի և գրեթե յուրաքանչյուր քերականության մեկնության մեջ գտնում ենք որոշ թվով բառերի ստուգաբանություն։ Բայց միայն քերականները չեն, որ ստուգաբանել են բառեր. մեր հին մատենագրության մեջ հեղինակներից շատ շատերն են ստուգաբանել հայերենում գործածվող բառերը իրենց ըմբռնումներին ու լեզվական-լեզվագիտական կարողություններին համապատասխան։ Այդ ստուգաբանություններն, իրականում, մեծ արժեք չեն ներկայացնում հենց այն պատճառով, որ նրանք ըստ մեծի մասին այսպես կոչված կեղծ գիտական ստուգաբանություններ են. սակայն նրանք հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց իրենց այդ բնույթով և, այսպես թի աչնալես, Դրրե լեզվաբանական երևույթ պետք է արձանագրվին, մանավանդ որ մեր ժամանակներում էլ դեռևս կարելի է հանդիպել այդպիսի ստուգաբանությունների (օրինակ՝ Հյունքյարպեյնտյանի մոտ՝ ամբողջապես)։ Հավաքած լինելով հայ հին մատենագրության մեջ եղած բոլոր ստուգաբանությունները, մենք ավելորդ ենք համարում թվել այդ բոլորը մի առ մի և բալականանում ենք միայն մի քանի նմուշներ բերելով։

Ա. Եզնիկ. Կողբացի, (V դար), որի «Ընդդէմ Հերձուածոցի» մեջ գտնում ենք հետևյալ ստուգաբանությունները.

1. Խ ա ր ա մ ա ն ի (Դեւ). անորոշ ստուգաբանություն. «Առ ի յարեւ զարեգակնատենչիկսն արկանելոյ, ուստի և զանունն իսկ խարմանոյ առ» — (էջ 144), որից Ադոնցը եզրակացնում է, թի ստուգաբանում է պարսկերեն khvar «արեւ» բառով (տե՛ս Բաղմալէպ, 1926, էջ 12, ծանոթ.)։
2. Հ ի ւ զ. Ծիշտ կերպով փոխառություն է համարում հունարենից և տալիս թարգմանությունը. «Զոր հիւզն կոչն, որ թարգմա-

նի նիւթ» (էջ 9). «Որում հիւղն անուն էր, որ է նիւթ» (էջ 21) և այլն:

3. Ս ա տ ա ն ա յ. Փոխառություն եբրայեցերենից. «Սատանայ յեր-
րայեցւոց և յասորոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի» (էջ 52):
Բ. Եղիշէ, (V դար), որի «Մեկնութիւն Յեսուայ» և «Հարցմունք
և պատասխանիքի» մեջ ստուգաբանւած են.

1. Ս ր օ Վ ր է. Ծիշտ կերպով փոխառություն է համարում. «Սերով-
րէքն, որ թարգմանին կիզիչք կամ ջեռուցիչք» (հրց. 9—49):

2. Ք ե ր օ Վ ր է. Նույնպես փոխառւած է համարում. «Քերովրէքն որ
կոչին յաճախ դիտութիւն կամ հեղումն իմաստութեան» (հրց-
9—49):

3. Ե կ ե ղ ե ց ի. Դարձյալ փոխառեալ. «Լուար զանուն եկեղեցւոյն,
ուսիր և զաւանդ զթարգմանութիւն անուանդ... Եկեղեցի աստ՝
կոչումն անուանի» (Մեկն. Ես. = Մատ. էջ 173):

Գ. Հովնան Մանգալունի, (V դար), ստուգաբանել է մեկ բառ,
որ է՝ Մարանարայ «Նզովրի մի բանաձև», համարում է փոխա-
ռություն և տալիս թարգմանությունը. մարան «տէր», արա «եկն» —
Տէր եկն (սիր. էջ 6):

Դ. Մովսէս Խորենացի, «Պիտոյից գրքում», «Յաղագս Վարդա-
վադին» ճառում ստուգաբանում է երկու բառ և բազմաթիւ հա-
տուկ անուններ՝ «Պատմութեան» մեջ.

1. Ն ե ր ք ո ղ ե ա ն. Ծիշտ կերպով կապում փոքր քառի հետ.
«Ներբողեան է բան արտադրական եղելոյ բարեաց. և ասա-
ցեալ է այսպէս՝ յաղագս հնոցն ի դեղս գովութիւնս առնելոց:
Դեղս կոչէին նրբափոքոց» (Պիտ. Մատ. 413):

2. Վ ա ր դ ա վ ա ու <Արդ աւար «Վարդավառ ասի, որ է արդ աւար»
(Յաղ. վարդ., անդ 3—34):

3. Ա ր գ ա ր, Արգարոս <աւագ այր. «Արգարոս կոչէր աւագ այր,
վասն առաւել հեղութեանն և իմաստութեանն որում յետոյ
և տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և Ասորոց՝
կոչեցին Արգարոս» (Պատմ. 142—3):

4. Ա ղ ու ա ն ք <աղու «քաղցր» բառից. «Աշխարհն յանուն քաղց-
րութեան բարուց նորա (Սիսակայ, — է. Ա.) անուանեցաւ Ա-
ղուանք. զի աղու ձայնէին զնա» (Անդ. 113):

5. Ա մ ա տ ու ն ի ք <Պրսկ. amad «եկավ» բառից. «Անուանին Ա-
մատունիք, որպէս թէ եկի» (Անդ, 187):

6. Ա յ ր ա ր ա տ <Արայ անձնանունից. «Հասանէ... ի դաշտն Արա-
յի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ» (Անդ. 49):

7. Արծրունի < Արծուի ունի. «Ձարծրունիսդ զիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին» (Անդ. 111):
8. Արմաւիր < Արամայիս անձնանունից. «Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան... առ Եղերբ գետոյն, և անուանէ զնա լիւր անուն Արմաւիր» (Անդ. 59):
9. Գնունի < Գինի ունի. «Գիտեմ և զԳնունիսդ զինի ունիս, որ զարժանի թաղաւորին պատրաստէր զըմպելիան. որ սքանչելի իմն զիպեալ Եղե րստ զործոյն և անունն քանզի պատրաստէր զըմպելիան արքայի յընտիր և ի համեղ զինեաց, ունէր և կոչումն անուանն զին» (Անդ. 111):
10. Գիմաքսեա < Ղէմք և կէս բառերից. «Անուն կոչէ զնահատակութեանց հորն—Գիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն զկէս ղիմացն սուսերաւ ի վալր բերին ի վերայ Արաաշիսի» (Անդ. 174):
11. Երասխ < Երաստ անձնանունից. «Եւ զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխ» (Անդ. 59):
12. Հայք < Հայկ անձնանունից. «Աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնայն մերոյ Հայկայ՝ Հայք» (Անդ. 37):
13. Մարմէ < պրսկ. mār āmad «Մարր եկավ». «Միարան զոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս Եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն Մար զնա կոչելով: Տայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ զաստակերան Մարմէտ» (Անդ. 173):
14. Շապուհ < պրսկ. šāhpūr «արքայաւոր». «Անուանեցաւ Շապուհ, որ լսի արքայամանուկ» (Անդ. 216):
15. Շիրակ < Շարայ անձնանունից. «Եւ զորդի իւր զՇարայ... առաքէ ի զաշտ մի մօտաւոր... որ անուանեցաւ Արաղած, յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ» (Անդ. 39—40):
16. Պերս < պրսկ. pīrōz «հաղթող». «Պերսդ արքայ պարսից ի Հոմեկացոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերսդ անուանեցաւ, որ է յաղթող» (Անդ. 197):
 Եվ աշտպես՝ բազմաթիւ անուններ, որոնց ստուգաբանությունները, թեև՝ չնչին բացատրություններով՝ մօտացածին, բայց և այնպէս երկար ժամանակ ընդունվել են իբրեւ հշմարտություն և հիմք են հանդիսացել հայերի և հայոց լեզվի նախադասմուն-

թյունն ուսումնասիրողների համար նույնիսկ տասիններորդ դարում (օր. Խնճիճյան):

Ե. Դավիթ անհաղր. (VI դար). «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ ստուգարանում է.

1. Ս ա փ ո Ր < սա և փոր
բառերից	}	«Ստուգարանության ձևք են
երեք՝ յիրէն, յարուեստէն, ի
ձայնէն. և յարացոյց անաջնումն
ստփոր և երկրորդին փայտա-
հատ և երրորդին ճնճողակ (Թր.
քեր. 85):
2. Փ ա յ ա տ հ ա տ. Բարդ-
ված փայտ և հատ բա-
ռերից		
3. Հ ն ճ դ ու կ. բնաձայն		

Զ. Անանիա Շիրակացի. (VII դար), ստուգարանում է չափ ու
կշիռ ցույց տվող բառեր.

1. Բ ե ս ի ն. «Կես լիտրանոց շիշ», համարում է օտար բառ և տա-
լիս հայերենը. «Բեսին... ունի կես լիտր. «կոշի բստ Հայոց
Շիշ» (Հրար. Աւգ. էջ 29):
2. Դ ր ա մ. Համարում է պարսկական փոխառություն, ինչպես և
է. «Դրամ ըստ պարսկական լեզուին անուանեցաւ» (Անդ,
էջ 26):
3. Ե թ ե ր. Հունական փոխառություն. «Զոր յոյնք եթերն կոչեն և
քաղզէացիքն հուր թաղկեալ» (գիտ. 39):
4. Զ ա տ ի կ < Զատել բառից. «Անուանի զատիկ Տեառն, այսինքն
զատուցեալ յամենայն հեթանոսականաց և չրէականաց տօ-
նից» (Հրատ. Պատկ., էջ 22):
5. Մ ն ա ս «Կշոի մի չափ» համարում է փոխառեալ՝ երրայեցերե-
նից. «Ըստ երրայեցոց մնասն արծաթի թարգմանի» (Հրար.
Աւգ. 26) և այլն:

է. Ստեփաննոս Այոմեցի, (VIII դար), «Մեկնութիւն քերա-
կանին» աշխատության մեջ ստուգարանել է.

1. Գ ի Ր < քերել և գծել բառերից. «Գիրդ է ի քերելոյ և ի գծելոյ
(Թր. քեր., էջ 199):	}	«Բնաձայն բառեր է համարում.
«Ի ձայնէ, որպէս կուսաբ, ագ-
սաւ, կոռնկ, հողմ, սիք և որք
այսպիսիք» (Անդ, 189):
2. Կ ու ո ա բ, «ա գ ո ա վ»		
3. Ա գ ո ա		
4. Կ ո ու ն կ		
5. Հ ո դ մ		
6. Ս ի ր		

7. Բ ա ն ա կ ա ն	}	Բոլորն էլ կազմված են ըստ առարկայի
8. Ա ն ր ա ն		(անձի) սոնակության կամ հատկության.
9. Լ ու ղ ա կ		Շքատ արուեստին՝ որպէս — բանական, ան-
10. Գ ե ռ ս ց		բան, լուղակ, քերոց, ձիւշ, կտրոց և որք
11. Զ ե ի չ		աշտպիտիք են» (Անդ, 189) և այլն.

Ռ. Հովնան Խմաստասեր, Օձնեցի (VIII դար), ստուգարանել է երկու բառ.

1. Մ ե ք ս ե գ ի կ ա մ Մ ի ս ի գ ի «կցորդ երեկոյան սաղմոսերգության». ճիշտ կերպով համարում է հունարեն բառ և տալիս թարգմանությունը. «...երգ նոր երգեն՝ միսիդի անուանելով, որ ըստ հունարէն բարբառովն թարգմանի, աշսինքն է օրհնութիւնս երգել» (Եկեղ. 105):

2. Ե կ ե ղ ե ց ի. Փոխառություն երբայցերենից. «Եկեղեցի յերաշկեացն առ մեզ ժողով թարգմանի (տպ. Վեն. 143):

Թ. Համամ Արեւելցի, (IX դար), «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ ստուգարանել է.

1. Ա պ աւ առ «քակոր». կազմված է համարում ապ-նախորից (հրար. Ադոնց, էջ 267):

2. Ա պ ա ք «Անշուշտ». նույնպէս ապ-նախորից (Անդ. 267):

3. Ա ո ա չ ի ն < առ-նախորից (Անդ, 268):

4. Գ աւ ա ղ ա ն. արմատն է համարում գաւ-նախորից, որ մեզ անծանոթ է (Անդ, 268):

5. Գ աւ ի թ նույնպէս՝ արմատն է գաւ-նախորից (Անդ, 268):

6. Խ ո ն ա ր հ < Խոն նախորից (Անդ, 268):

7. Խ ո ն աւ < Խոն նախորից (Անդ, 268):

8. Կ ա ն ու խ < Կան-նախորից (Անդ, 268):

9. Մ ա տ ն ե լ < մատ-նախորից (Անդ, 268)

10. Մ ա ր ա ա ն «իցիւթե, երանի թե». մարտ «կռիվ» բառից. «Մարտան յորդորական լսի. Մարտիցոյւք ընդ շարին հաւատոյն զինուք. մարտիցուք զբարիոք մարտն ի դէպ ժամանակի. զի հանգիցուք յաշուով ժամանակի» (Անդ, 272):

11. Ու խ ա < ուխ-նախորից (Անդ, 268):

12. Փ ա ղ ա ր ի կ «մի առակի թշուծն». համարում է փոխառություն հունարենից. «Զհալն Փաղարիկ և մեք ըստ յունարենին փաղարիկ ասեմք» (ըստ ԱՃ):

Թ. Առաքել Սյունեցի, (XV դար), «Սահմանաց գրքի» մեկնություն և «Աղամադրքի» մեջ կատարել է ստուգարանություններ, որոնք, հատկապէս «Աղամադրքի» մեջ եղածները, դեղեցիկ օրի-

նախնիներ են կեղծ գիտական ստուգաբանության համար և իբրև այդպիսին էլ՝ զվարճալի:

1. Աղջիկ < չիք բառից.

«Յորժամ դատերք ծնանին մարդիկ

Կոչեն զանուն նորին աղջիկ,

Այսինքն լաւ էր թէ չիք,

Զի շատ շարեաց պատճառ լինիք» (Աղամ. 138):

Բազմաթիվ են այս կարգի ստուգաբանությունները: Պետք է ավելացնել նաև, որ ստուգաբանություններ կատարված են ոչ միայն ինքնուրույն աշխատությունների, այլև թարգմանությունների մեջ: Սկսած Աստվածաշնչից, մինչև ուշ ժամանակի, մասնավորապես կրոնական ու փիլիսոփայական գրքերի թարգմանությունների մեջ ամեն ղեպդում, երբ օտար բառը պահված է, և հեղինակը գտել է, որ այդ անհասկանալի կլինի ընթերցողին, ավելորդ չի համարել տալ նաև նրա հայերեն բացատրությունը. օրինակ՝ «եկեսիաստէս, որ է եկեղեցական» (Սգր. նախագրութ. ժողովողի). «Պանդոկն, այս է ամենընկալ» (Վրք. Սեղբ.) և այլն: Պետք է նկատել, որ ինքնուրույն աշխատությունների մեջ կատարված ստուգաբանություններն էլ ըստ մեծի մասին նույն այդ նպատակն ունեն և ոչ լեզվաբանական-քննական: Առանձին են մնում քերականության մեկնությունները, որոնց մեջ՝ քերականության համապատասխան, ստուգաբանությունն առանձին գլուխ է կազմում և ունի ուսուցողական նպատակ:

Ուսումնասիրելով հին մատենագրությունից մեր քաղած բոլոր ստուգաբանությունները, հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության. բոլոր այդ ստուգաբանությունների մեծագույն մասը մտացածին, սխալ և անսկզբունք է: Նրանք, իբրև ստուգաբանություններ, գիտական արժեք չեն ներկայացնում. նրանք հիմնված չեն որևէ գիտական սկզբունքի, որևէ լեզվաբանական ուսումնասիրության վրա. յուրաքանչյուր հեղինակ իր հասկացածին համեմատ, հաճախ տվյալ բառի մի ուրիշի հետ ունեցած պատահական նմանությունից ելնելով՝ ստուգաբանել է այն. ինչպես՝ կառուկայ տուն, մեղք՝ մեղկ (Տաթև.), վարդավառ՝ արդ աւար (Խոր.) և այլն: Այդ կարգի ստուգաբանությունները, որոնք լեզվաբանության մեջ կեղծ գիտական ստուգաբանությամբ անունն են կրում, որոշ արժեք ունեն հենց ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետից. դրանք հարուստ նյութ են մատակարարում:

այդ կարգի ստուգաբանության, իբրև լեզվաբանական երևույթի ուսումնասիրության համար:

Ինչ վերաբերում է եղած փոքրաթիվ ճշմարիտ ստուգաբանություններին, ապա դրանք պետք է բաժանել երկու կարգի. առաջին կարգը, որ ընդգրկում է այդ ճիշտ ստուգաբանությունների մեծագույն մասը, փոխառյալ բառերի որոշումն ու թարգմանությունն է. ինչպես օրինակ՝ *Հիւլ հուն.* իշլ *«նյութ»* (եղն.), խարաղան պրսկ. *xarazan «էշ քշելու գործիք»* (Մագ.), և այլն: Այս կարգի ստուգաբանությունների համար էլ, ինչ խոսք, որ առանձին լեզվաբանական հմտության և հատուկ ուսումնասիրության կարիք չկա. ամեն հեղինակ, որ դիտեր հունարեն, անշուշտ առանց դժվարության կարող էր հայերենում գործածվող իրեն ծանոթ հունարեն բառը որոշել իբր փոխառություն և տալ թարգմանությունը. այդպես էլ պարսկերենից, եբրայեցիներենից և այլ լեզուներից փոխառյալ և իբրև այդպիսիք ճիշտ ստուգաբանված բառերը: Ավելի լավ պատկերացնելու համար այդ կարգի ստուգաբանությունների դյուրությունը, կարելի է բերել օրինակներ մեր ժամանակից: Բոլոր այն հայերը, որոնք քիչ թե շատ ծանոթ են ուսերենին, գործածելով սառլ, ուլիցա և նման բառերը, առանց որևէ լեզվաբանական պատրաստություն ունենալու, նույնիսկ անգրագետ լինելով հանդերձ, հարկ եղած դեպքում կարող են ասել, թե դրանք ուսերենից վերցրած բառեր են, և տալ դրանց հայերեն բացատրությունները: Այդպես են նաև մեր հին մատենագրության մեջ եղած փոխառյալ բառերի ստուգաբանությունները, այն տարբերությամբ սակայն, որ նրանք մեզ համար ունեն պատմական արժեք, և երբեմն օժանդակում են նույնիսկ այժմ կատարվող ստուգաբանություններին, իբրև հին և արժեքավոր վկայություններ, մանավանդ՝ եթե տվյալ բառը փոխատու լեզվում այլևս գործածական չէ:

Երկրորդ կարգին պատկանում են այն ճիշտ ստուգաբանությունները, որոնք բուն հայերեն բառեր են և ուղղակի հմուտ կուսումներով ստուգորեն մեկնաբանվել են. ինչպես օրինակ՝ սողուն<սողալ բառից (Տաթև.), մածուն<մածնալ բառից (Երզնկ.), մեղեղուկ բնածայն բառ (Լմբ.) և այլն: Այս ստուգաբանությունները, թեև չափազանց սակավաթիվ, բայց և այնպես կեղծ ստուգաբանությունների բազմության մեջ տեղ զտած մի-մի արժեքավոր նմուշներ են:

Վերջապես այդ բոլորից առանձին է մնում Համամ Արևելցին,

որի ստուգաբանություններն ուրույն սխտեմ են ներկայացնում: Եւ ստուգաբանել է ընդամենը տասներկու բառ յուր՝ քերականության մեկնության մեջ. այդ թվից մեկը (փաղարիկ) ճիշտ կերպով համարում է հունական փոխառություն. մնացյալներից առանձին բառերը կազմված է համարում վանական նախդիրներից, որոնցից շատերը մեզ անծանոթ են. այսպես՝ առ նախդիր կազմված է համարում առաջին բառը. ապ-նախդիրց՝ ապառառ «քակոր»-և ապալ՝ «անշուշտ» բառերը. գալ-նախդիրց՝ գաւազան և գալիք բառերը. խոն—նախդիրց՝ խոնարհ և խոնաւ, կան—նախդիրց՝ կանուխ. մատ—նախդիրց՝ մատն, ուխ-նախդիրց՝ ուխտ, մարտան «երանի» թե» բառը կազմված է համարում մարտ «կոխի» բառից: Այս ստուգաբանությունները, որոնցից միայն առաջինն է ճիշտ, իսկ մյուս բոլորը՝ սուտ, մանավանդ՝ սուտ է նաև նրա հիշած անծանոթ նախդիրների (գաւ, խոն, կան, ուխ) գոյությունը, այնուամենայնիվ հետաքրքիր են այն տեսակետից, որ ներկայացնում են որոշ սխտեմ. հեղինակը, ինչպես երևում է այդ ստուգաբանություններից, բառերը կազմված է համարում միավանկ արմատ-նախդիրներից, այսինքն, պարզ բառերը դիտում է տրպես միավանկ արմատների բաղադրություն. իսկ այդ ինքնին ուշագրավ է: Դրժ-բախտաբար նա իր կողմից այդ միտքը չի շարադրում ու պարզաբանում, այլ տալիս է միայն այդ ստուգաբանությունները, առանց հիմնավորելու, և մենք ստիպված ենք այդ օրինակներն աչքի առաջ ունենալով բավականապես այսքանով:

* * *

Ահա ընդհանուր նկարագիրն այն վիճակի, որի մեջ գտնվել է հայ լեզվաբանությունը,—եթե միայն կարելի է այդպես կոչել, մոտ մեկ հազարամյակի՝ դրերի գյուտից մինչև միջնադարը ձգվող ժամանակամիջոցի՝ ընթացքում: Մինչև այժմ ասվածներն ի մի բերելով կարելի է հանել հետևյալ եզրակացությունը: Հայ լեզվաբանության այս նախնական վիճակում մենք իրականում չունենք ոչ մի լեզվաբանական աշխատություն, հայերեն լեզվի ոչ մի, թեկուզ և քիչ թե շատ ինքնուրույն ուսումնասիրություն: Հայերենի ծագման հարցը դիտված է աստվածաշնչի առասպելական պատմության համաձայն, ինչպես այդ արվել է նաև առհասարակ մարդու և մարդկային լեզվի ծագման նկատմամբ, այն էլ ոչ լեզվին վերաբերող ռասումնասիրության, այլ պատմական պրականության մեջ: Լեզվաբանական տեսական հարցերի մասին դիտողու-

թյունները տեղ են գտել փիլիսոփայական երկերի մեջ (անվան և առարկայի, բառի և իմաստի կապը և այլն)՝ հունական փիլիսոփայության, հատկապես արիստոտելյան փիլիսոփայության ազդեցությամբ։ Քերականություններ հայերեն լեզվի, ինչպես այդ մենք ենք ըմբռնում այժմ, չեն եղել, եղել են Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնություններ, որոնք կազմվել են այդ քերականության կանոնները հայ սովորողներին մատչելի դարձնելու նպատակով։ Վերջապես, բառերի ստուգաբանություններն, իրեն լեզվաբանական գիտության մի ճյուղ, դարձյալ գիտական ուսումնասիրական բնույթ չունեն։ Նրանք ցրված են հայ հին մատենագրության մեջ, այս և այն հեղինակների մոտ, առանց որևէ սիստեմի, առանց գիտական մոտեցման, որ, իհարկե, դժվար էլ էր սպասել։ Դրանք մասկական թոթովանքներ են, երբեմն տղայամիտ մեկնաբանություններ, որոնք այժմ ավելի շատ իրր դվարձալի սրամտություններ կարելի է դիտել։ Հետևաբար այս նախնական շրջանում մենք չենք ունեցել լեզվաբանություն, որպես գիտություն, սակայն, այդ ոչ գիտական ակնարկները, դիտողություններն ու կոսմոսները, այսպես թե այնպես, հոգ են պատրաստել հետագա շրջանի ուսումնասիրությունների համար։ Դրանք պրպտումներ են, փորձեր հայոց լեզվի թեկուղ և մակերեսային ճանաչման համար, որոնք անկախ իրենց ունեցած գիտական արժեքից, սակավ առ սակավ հաջորդ շրջանում կատարված համեմատարար լուրջ ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ հիմք են ստեղծել, նախապատրաստել օրոշ նյութ հետագայի ուսումնասիրությունների համար։ Ահա թե ինչու հայ լեզվաբանության պատմությունն ուսումնասիրելիս չի կարելի աչքաթող անել այս շրջանը, մի շրջան, որում հայ լեզվաբանությունն իր խանձարուրի մեջ է գտնվել։

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅԵՐԵՆԵՐ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼԵԶՈՒ

Այս գլուխը, որի սկզբնավորությունը ժամանակագրորեն հանդում է միջնադարին և ըստ էության անցման վիճակ է հանդիսանում նախնական դրության և գիտական լեզվաբանության միջև, ունի որոշ առանձնահատկություններ նախորդի նկատմամբ։ Նախ՝ այս շրջանում հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը բացի յուր ուսուցողական նպատակից ունի նաև մի երկրորդ՝ թերևս ա-

ուաջնից ավելի զորեղ՝ նպատակ. նա հետապնդում է պետական-
քաղաքական հայտնի մի ձգտում՝ պաշտպանել հայության և հայ
պետականության գոյությունը. հայոց լեզվի ուսումնասիրությու-
նը, հատկապես՝ նրա ծագման հարցին նվիրված քննություններն ի
սպաս են դրվում այդ նպատակին: Երկրորդ՝ եթե նախորդ ամ-
բողջ հազարամյակի ընթացքում հայերենի մասին խոսում են
միայն հայերը (ի բաց առյալ մի քանի հույն պատմիչներին),
հայերենով ղրաղվում են հայ պատմիչները կամ քերականները,
այսպիսով՝ այս շրջանում հայերենով ղրաղվում են նաև եվրոպացի-
ները, որոնք, որոշ առումով, ավելի մեծ դարձ են ավել հայերենի
ուսումնասիրության դարգացմանը, քան հենց իրենք իսկ՝ հայե-
րը, այն բանի շնորհիվ, իհարկե, որ լեզուների ուսումնասիրու-
թյունն առհասարակ, հենց եվրոպայում է առաջին հերթին ուժեղ
թափ ստանում: Վերջապես երրորդ, որ և մասամբ նախորդ երկսի
արգասիքն է հանդիսանում, այս շրջանում մենք գտնում ենք ար-
դեն հայոց լեզվի համեմատաբար լուրջ, գիտական (անշուշտ իր
ժամանակի չափանիշով) ուսումնասիրություններ, որոնք, հիմ-
նականում, ոչ թե հունարենի օրենքներն ուղղակի հարմարեց-
նում են հայերենին, այլ փորձում են հայերենի կանոնները
սահմանել և սահմանում են հենց հայերենով: Ծիշտ է, այս շր-
ջանում էլ մեծապես նկատվում է արտաքին ազդեցությունը, ըստ
որում այժմ հույներին փոխարինում են հռոմայեցիները, հունա-
րենի քերականությանը՝ լատինական քերականությունները, բայց
դա, այնուամենայնիվ, չի խանգարում հայերենի իբրև ուրույն
լեզվի ուսումնասիրությանը՝ իր առանձնահատկություններով
հանդերձ: Եղած այն մի քանի քերականությունները, որոնց հեղի-
նակներն ամեն կերպ աշխատել են հայերենը լատիներենի կանոն-
ներին հարմարեցնել, ստեղծելով այդպիսով՝ այսպես ասած՝ լա-
տինաբան հայերեն՝ իրենց քերականությունների մեջ,— ըստ ա-
մենայնի մասնակի փորձեր են և առանձնապես մեծ ազդեցությու-
ն են թողել թեկուզ և իրենց ժամանակի, էլ չենք ասում հետագայի
ուսումնասիրությունների վրա, մանավանդ որ նրանք իրենց ար-
ժեքով էլ առանձնապես ուշագրավ չեն եղել նույնիսկ իրենց ժա-
մանակում:

* * *

Մեթոդոլոգիական տեսակետով, ինչպես ասված է արդեն,
այս դպրոցն էլ նախորդի հետ հիմնականում նույն է. այս դպր-

րոցի հիմնաքարը նույնպէս Աստվածաշունչն է. լեզուների ծագումը դպրոցի գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչների կողմից դիտվում ու մեկնարանվում է հրեական ավանդության՝ Աստվածաշնչի պատմության համաձայն: Բայց եթէ նախորդ դպրոցը մարդկության նախալեզուն էր համարում երաշխեքներն, ապա այս դպրոցը, դարձյալ Աստվածաշունչը վկայակոչելով, ձգնում է ապացուցել, որ մարդկության նախալեզուն, Ադամի լեզուն եղել է հայերենը: Այդ տեսակետը է՛լ ավելի կարեւորություն է ստանում քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ: Բուն Հայաստանում պետականությունից զրկված լինելով, Կիլիկյան պետության օրոք օտարների, հատկապէս Եվրոպայի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ մտած ու եվրոպացիների ուշադրությանն արժանացած հայերը ձգտում են ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը հնագույն ժողովուրդն է, որ նա սերում է ուղղակի Նոյից, որը ջրհեղեղի ժամանակ Հայաստանի Մոսիս լեռան վրա է դադար առել, որ գրախտը Հայաստանումն է եղել և որ, վերջապէս, Ադամի՝ մարդկության նախահոր լեզուն հայերենն է եղել, ուստի և այսպիսի մի ժողովուրդ անօգնական թողնել չի կարելի: Սակայն պետք չէ կարծել, թէ քաղաքական դիտումն է եղել այս տեսության միակ պատճառը: Ո՛չ. այդ միայն օժանդակ մի հանգամանք է: Եվրոպացի հեղինակներն էլ, որոնք այդ դիտումը չունեին, հարում են այդ տեսության: Այս տեսակետը, որ իր վերջնական ձևակերպումն ու հիմնավորումն է ստացել տասնութերորդ դարի վերջում և տասնիններորդ դարի առաջին կեսում և որ իր արտահայտությունն է գտել նաև եվրոպական հայագետների գործերում (երբեմն՝ որոշակի, երբեմն՝ վերապահությամբ ու կասկածանքով), արդեն ոչ թէ սոսկ դիտողության բնույթ է կրում, այլ ուշագիւր քննության առարկա է դառնում: Առաջին հեղինակը, որ հայտնել է այդ կարծիքը, և հարցը լրջությամբ քննության առել, Սքոդդերն է. չուր «Արամեան լեզուի գանձ»-ում նա ուշադրությամբ քննության է առնում հայերենի հնության ու ծագման խնդիրը (էջ 1—4) և այն միտքն արտահայտում, որ հավանական կլինէր հայերենը Նոյի և նրա հաջորդների լեզուն համարել. բայց զգուշությամբ մոտենալով իր արտահայտած այդ կարծիքին, նա որոշ վերապահություն է անում (մանրամասն տե՛ս ստորև՝ իր մասին առանձին հատվածում): Այսպիսով մեր ունեցած այժմյան աղբյուրներից դատելով, այս տեսության հիմնադիրն է հանդիսանում Սքոդդերը: Հաջորդ հեղինակը, որ հիշում է այդ կարծիքը, Մխիթար Սեբաս-

տացին է. նա ևս վճռական խոսք չի ասում այդ մասին. հիշելով այդ տեսակետը յուր բառաբանի առաջարկում, նա գրում է, թե այդ հարցը դեռևս չի քննում ինքը, թեև հաջորդ հատվածներում հայտնադես էրևում է, որ հակառակ չէ: Այսպես, թեև երկուսի մոտ էլ հայերենի նախամայր լեզու լինելու միտքը կասկածանքով ու վերստահությամբ է արասհայավել, այնուամենայնիվ, դա արդեն հիմք է ծառայում, որ հետագայում ավելի որոշակի և արդեն «հիմնավորումներով» զարգանա այդ կարծիքն ու ձևավորված տեսության արժեք ստանա: Նրանցից հետո արդեն խնդրի ավելի մանրամասն քննությունը գտնում ենք Չամչյանի մոտ, որն այլևս ոչ մի կասկած չի ընդունում և պնդում է, թե հայերենն է եղել առաջին լեզուն՝ տալով դրա համար որոշ փաստարկումներ. ապա՝ իրար ետևից մյուս բոլոր հեղինակները կրկնում են այդ իբրև համարություն: Տեսությունն իր վերջնական ձևակերպումն է ստանում տասնիններորդ դարի առաջին կեսում, երբ Ինձրճյանը քննում է հարցը յուր բոլոր կողմերով, և արդեն ամբողջական, «գիտականորեն» հիմնավորված տեսություն շարադրում: Ուստի և, թողնելով բոլոր մյուս կցկաուր ակնարկներն ու կարծիքներն այդ մասին, տալիս ենք միայն այդ հեղինակի գրությունները, որոնք ամփոփում են այս հարցի վերաբերյալ եղած բոլոր տվյալները, հիմնավորում տեսակետը բոլոր հնարավոր «փաստարկումներով» և, այդպիսով իսկ, հանգիստնում բոլորից ամբողջական, վերջնականապես ձևակերպված, հարցը յուր բոլոր կողմերով քննող մի տեսություն:

2. Գուկաս Խճիճյանը (1758—1833) այդ հարցը հատուկ քննության է ենթարկում յուր «Հնախոսություն Աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» (հետմահվան հրատարակով., Վենետիկ, 1835) եռահատոր աշխատության մեջ: Նախքան բուն խնդրի քննությանն անցնելը նա առաջին հատորում (էջ 244—271) քննում է այն հարցը, թե որտեղ է եղել Աստվածաշնչի մեջ հիշատակված դրախտը և, այլևայլ փաստարկումներ մեջ բերելով՝ եզրակացնում, որ հենց Հայաստանում է եղել. ապա՝ քննում և «հաստատում» է (էջ 271—308), որ նաև և յուր հաջորդները ջրհեղեղից հետո Արարատից իջել են Հայաստան և մնացել այնտեղ, ուր և վերադարձել է հայերի նախահայր Հայկը՝ Բաբելոնյան խառնակությունից հետո. վերջապես՝ երրորդ հատորում նվիրում է առանձին գլուխ (18-րդ) հայոց լեզվին ու նրա՝ մարդկության առաջին լեզու լինելու հար-

ցին («Լեզու Հայաստանեայց», Գ. հտ., էջ 1—32): Այդ դիտում հեղինակն առաջին հերթին կամենում է ցույց տալ, թե հայոց լեզուն հայ ազգի նախահոր՝ Հայկի լեզուն էր, ուստի և իր հնությամբ հանգում է, նախ և առաջ՝ աշտարակաշինության ժամանակին: Այդ բանի համար նա օգտագործում է Հայաստանի մի քանի տեղանունների ստուգաբանությունը՝ մեծ մասամբ քսոս Մովսես Խորենացու հեղինակը գտնում է, որ Հայկաշէն, Գերեգ՝ ման անունները, որոնք Խորենացու տեսելով Հայկի դրած անուններն են (Խոր. Պատմ. ա, 10, 11), մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց բառային իմաստը. «Նոյն բառք շէն և գերեզման նովին նշանակութեամբ են մնացեալք և այժմ ի մեր լեզու՝ որով կամեցաւ յայնժամ կոչել և Հայկ» (Գ, էջ 2): Այդպէս և՛ ստուգաբանելով մի խումբ այլ անուններ, ինչպէս՝ Արագած<«Արմենակայ ագած», Արմաիր<Արմայրայ իր կամ երկիր, Գեղամ<գեղ ամենայն, Յուլակ<ցոլացեալ ակն, Այրարատ<Արայի արտ կամ արատ, Անուշաւան<անոշ հաւան, Զարմայր<զարմանալի այր, Տիգրան<տէգ երան, Վահան<ով ահագին (անդ, էջ 2—3) և այլն,— եզրակացնում է. «Այս ամենայն անուանք շատ իսկ ցուցանեն թէ այժմեան մերս զրոյց լեզու՝ էր իսկ նոյն լեզու՝ որով խօսէին նահապետք մեր, և նոյն ինքն իսկ Հայկ: Ուստի և է լեզու իջեալ ի ժամանակէ անտի աշտարակաշինութեան, տեւալ և հանապազորդեալ մինչև ի մեզ. որով և լինի մայր լեզու» (անդ, 3): Այնուհետև հեղինակը չհամարելով հայերենը ոչ մի լեզվի ժառանգ, գտնում է, որ այդ լեզուն ուղղակի մարդկության նախալեզուն է, որ և ապացուցելու համար բերում է չորս պատճառաբանություն (էջ 8—25). Ա) Զրհեղելի ժամանակ նոյն իջալ Հայաստանում՝ Արարատ լեռան վրա. ջրհեղելից հետո նա դարձյալ մնաց Հայաստանում, իսկ ժառանգները բաղմանալով ցրվեցին այլ և այլ տեղեր. բոլոր այդ ժառանգները հետագայում հալաքվեցին ու մասնակցեցին Անաւարի աշտարակաշինությանը, ուր և կայացաւ լեզունների խառնակությունը. բայց Նոյր չէր գնացել Անաւար և «չէր միաբանեալ ի գործ աշտարակաշինութեան» (էջ 11), ուստի և չէր փոխել յուր լեզուն. այդպէս և Նոյի հետ Հայաստանում գտնվածները, որոնք «...մնալով ի Հայաստան ընդ Նոյի, ոչ միաբանեցան ընդ նոսին և... ոչ խառնակեալ Աստուծոյ ղլեզուս բնակելոցն յիւրեանց առաջին աշխարհին արարաւան» (անդ): Աշտարակաշինությունից հետո հայերի նախահայրը՝ Հայկը, վերագարծաւ Հայաստան՝ Նոյի և նրա հետ մնացածների մոտ, արովհետեւ նա չէր

Կամենում մնալ աշտարակաշինությանը մասնակցածների հետ: Բայց քանի որ ինքն էլ, մինչև այդ նրանց մեջ լինելով, ենթարկվել էր աստվածային պատժին ու փոխել յուր լեզուն, ուստի և Հայաստան գալով, միացավ այդտեղ մնացածների հետ, որից և ստացվեց միալեզու մի ժողովուրդ, ուստի և կամ ինքը Հայկը պետք է հրաժարվեր իր նոր ստացած լեզվից, կամ Հայաստանում մնացած յուր նախնիները՝ իրենց աստվածաշնորհ լեզվից. իհարկե, ըստ հեղինակի, կատարվեց տառաջինը. «...Ամենայն ոք դիւրաւ կարէ իմաստասիրել, թէ ղիարդ մարթ էր Հայկայ, որում այդչափ սիրելի էին նախնիքն իւր, և որ ղնորաստացիկ լեզու իւր քաջ գիտէր լինել երկնառաք պատուհաս՝ շթողուլ ղիւրն և ուսանել ղլեզուն նախնեաց իւրոյ, որ և էր լեզու անմեղութեան ժամանակի, և որով սուղ ինչ յաւաջ և ինքն վարէր և հայր իւր Թորդոմ. առ որս այնչափ էր սէր նորա՝ մինչև ղտեղին Հարք անուն իսկ և իսկ յիշատակ արձանագրել յանուն հարց իւրոց, որպէս գրեալ եմք ի ղլուս բնակչաց: Արդ, որ անաչառ մտօք ուղիղ քննաբանեսցէ, ինքնին ընդունի զայս մեր կարծիս, զի յայտնի տեսանէ ի գործս Հայկայ՝ թե յոյժ ակործական էին նմա նախնիք իւր և վիճակ և լեզու և հաւատք իւրոց նախնեաց, մանաւանդ Նոյի՝ որ կենդանի էր տակաւին...» (Անդ, 11—12):

Բ) Հայաստանի տեղանունները հաստատում են, որ Նոյը մնացել է Հայաստանում, պահելով իր հետ և իր լեզուն. այսպես՝ *Նախիջևան* < *Նախ* իջևան, որ Նոյն իր առաջին իջևանը դարձրեց տապանից դուրս գալուց հետո, *Ակոռի* < *արկ* ուռի. «Տեղի, ուր Նոյ արկ կամ տնկեաց ուռ»։ *Երևան* < *երևալ*. «...Լերինք Երևանին էին, որք նախ առաջին երեւցան եղելոցն ի տապանի» և այլ այդպիսի անուններ ստուգաբանելով եզրակացնում է, թի դրանք մնացորդներն ու հիշատակներն են Նոյի և իր ժամանակի, որոնք հաստատում են, որ Նոյը եղել է Հայաստանում և նրա լեզուն են պահպանել հայերը. «Այս չափ խառն այլևայլութիւնք իրաց ի դործս և ի հանդէսս յանունն իսկ երեւելի ամսոյս Նաւասարդի (որ կաղմլած է, ըստ հեղինակի, «Նաւաստ աւարտ» բառերից, որպես թե նաւարկության ավարտման օրվա հիշատակին — է. Ա.) առ մեզ՝ բերէ արդարեւ իմաստնոց խորհել և ինչ ինչ իմաստասիրել. և ղի՞նչ այլ, բայց եթէ հաստատել զայն ամենայն զոր մինչև ցայս վայր ասացաք եթէ վասն մնալոյ Նոյի ի Հայաստան, և եթէ վասն մնալոյ լեզուի նորա ի Հայս» (Անդ, 19):

Գ) Ազամը կենդանիներին և թռչուններին անուններ է դրել «ըստ բարոյից և տեսակին զանազանութեան իւրաքանչիւրաց նոցա»։ և քանի որ նրանց անունները բացատրւում են հայերենով՝ համապատասխան կամ նրանց բնության կամ նրանց հանած ծայնի, ապա և դա նուէնպէս ցույց է տալիս, թէ հայերենն Ազամի լեզուն է, որով նա անվանեց կենդանիներին ու թռչուններին։ Այս ոգով էլ, ահա, հեղինակը ստուգաբանում է 56 բառ (կենդանիների և թռչունների անուններ), ինչպէս

Ա ո ի լ ը «Իբր առօղ և ծուօղ, յափշտակիչ և զիշտախիչ։

Ա ռ ը ի լ ... Արուեստիւ և խորհրդով կազմեալ են կրկին Անուանքս... երկոքին եւս կենդանիք թաղաւոր ծանուցեալք՝ մին չորքտանեաց և միւսն թռչնոց, և ահա երկոքին հս նոյնատառ անուամբ յորջորջեալ, միայն ետեաւաջութեամբ վանկից տարբերեալ»։

Ե ը ի վ ա ը «չերի իւրում վարօղ, ի վերայ իւր կըօղ»։

Ո լ լ ա լ «Սխտո. «որոյ ռի առաւելեալ է քան զամենայն կենդանիս»

Ա զ ո լ է ս «որ աղու կամ քաղցր ձեանայ»։

Բ ա զ է վազէ։

Ճ ա ո լ ո ն

Ճ ն ճ զ ո լ է կ

Ճ ա ն ճ

Ճ ճ ի

Ձ ի զ ջ

Բ ա դ

Ս ա դ

Հ ա

Ճ ա յ

Ճ ա զ ա ը

Ա ը ջ

Գ ա յ լ

Վ ա դ ը

«Առեալ ի տառէս և և չ որ տիրէ ի հնչմունս նաե ի թոխս և ի դնացս նոցա»։

«Ի ձայնաւոր տառէս ա, որ տիրէ ի հնչմունս նոցա»։

Ս ո դ ո լ ն «Ի ձայնէս սը, զոր հանեն ի սողալն» և այլն (էջ 20—22)։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ «դիտմամբ տշտպես անուանեալ յոմեմնէ, որպիսի ոք էր Ազամ և ոչ ի շփոթ լեզուէ յառաջ եկեալ, որպէս էր լեզու ժամանակի աշտաբակաշինութեան» (Անդ. 22—23)։ Դրան ամեկանում է նաեւ այն, որ ըստ հեղինակի, հայերեն

քենում՝ ձկների անուններ քիչ կան, որովհետև Աղամը նրանց անունները չի դրել, «քանզի ոչ էաժ Աստուած առ Աղամ պճկունս» (Անդ, 23):

Դ) Աղամի լեզուն պետք է լիներ ճոխ, համապարփակ, գեղեցիկ և կանոնավոր, իսկ հայերենը հենց այդպիսին է. հայերենի հայտնի հատկություններն են. 1) Հնչյունների հարստություն և հեշտալրություն. «...հարստութիւն հնչման ընդհանրական յոյժ, որպէս ի դէպ էր լինել առաջին լեզուի, որ էր լեզու սփռնոց քնդ ամենայն կողմանս աշխարհի. զի ունելով բազմութիւն տառից երեսուն և վեցից՝ Հայկազունք մեր այժմ ևս յորում և կողման աշխարհիս սփռեալ գտանին, զիրքաւ կարեն հնչել զհնչմունս օտար լեզուաց որչափ և հնար է, յարմար ամենևին լեզուին Աղամայ, որում անկ էր ունել լեզու և հնչումն զիրարգարծ և համատարած, է և հնչումն հեշտալուր...» (Անդ, 23): 2) Բառերի հարստություն. հայերենն ունի «ընդարդոյս իմն հարստութիւն և ճոխութիւն բանից, զորոյ զնմանն ի սակաւ լեզուս է տեսանել, ունի և զիրութիւնս յօրինելոյ նորանոր բառս» (Անդ): 3) Բառերի կազմության մեջ կա ինչ որ նախամտածված կարգ. իբրև թե Աղամը մտածել ու հորինել է բառերն այնպես, որ իմաստով մոտ բառերը նմանաձայն լինեն. ինչպես՝ զարուն, աշուն, ողոխել, բողոխել, ամոխել (Անդ, 25) և այլն: «...նորհրդաւոր իմն կազմութիւն ի բոոս. ի քննելն տակաւին գտանեմք բազում բառս իբր արուեստիւ դիտմամբ և խոկալով կազմեալս. որ է ցուցակ լինելոյ իբր մնացորդ ինչ աւերակաց նախնի այնր լեզուին մարդկութեանս, յորժամ Աղամ խորհելով զնէր զանուանս կենդանեաց և զանուանս իրաց, նմանաձայն անուանակոչութիւն հնարեալ նոցա, և ոչ իսառն ի խոտն բերման անուանակոչեալ, զոր օրինակ եղև յաւուրս աշտարակաշինութեան: Օրինակի աղաղաւ... Այր, Հայր, Մայր, Նորայր, Քոյր (իբր Քայր). և սոցա արմատ Մարդ, յորմէ ածանցեալ թուի անունս երիտասարդ...» (Անդ, 24):

Այսպես, ահա, հիշյալ շորս կարգի «կովանները» մեջ բերելով ու քննարկելով մեկ առ մեկ, հեղինակը եզրակացնում է. թե Աղամի լեզուն եղել է հայերենը և ոչ եբրայեցերենը, «...Ի շորից պատճառաց զոր ցայս վայր յառաջ բերաք յայտնի երևի յառաջնութիւն լեզուիս քան թէ Հրէից, ոյր վասն վայրապար ճգնին այլք... Զայս վայր յասացելոցս յայտնի տեսաւ. եթէ զբնակութիւն Նոյի և զլեզու՝ որով նա խօսէր... պարտ է խնդրել նախ անդ ուր ել Նոյ ի տապանէն, և ուրանոր բնակեցաւ ինքն և նախնի նահա-

պետք յառաջ քան զժամանակ աշտարակաշինութեան. և ոչ անդ ուր ոչ ոք ի նահապետաց նախ քան զրաժանումն լեզուաց բնական էր: Երկրորդ ի յայնպիսի ժողովուրդս՝ որ ի ժամանակաց անտի Նոյի սկիզբն կալեալ իցէ, և ի ժամանակէ անտի աշտարակաշինութեան ուրոյն ազգ. կացուցեալ, որոշ և տարրեր յայլոց ազգաց: Եւ երրորդ՝ զի ժողովուրդն այն կամ ազգ, մնացեալ իցէ ի ճշմարիտ աստուածապաշտութեան, և յւերում առաջին անմեղութեան: Զերեսին զայսոսիկ գտեալ ի պատմութեան ազգիս ի նոսա՝ որոց մնացեալ ի Հայաստան՝ անմեղք էին և զերծ ի չարութենէ դործոց աշտարակաշինութեան, և որոց ընդ սերունդ Հայկայ միացեալ՝ մի ազգ եղեն ընդ նմա, նմին իրի եղաք ի վերոյ վասն հայկական լեզուիս լինել առաջին լեզու Նոյի: Իսկ ազգին երրայնցուց՝ քանզի պակասին երեքին այս կարեւոր հանդամանք, նմին իրի և չէ արժան նոցին ընծայել զառաջնութիւն լեզուի...» (Անդ, 25):

Հայերենի՝ իբրեւ մարդկային ցեղի նախալեզվի, իբրեւ Ադամի հորինած լեզվի մասին այս «տեսութիւնն» է ահա, որ գտնում ենք այս դպրոցի գրիթե բոլոր հայագետների գործերում: Իբրեւ բացառութիւն կարելի է հիշել Անդրեաս Ակոլութին (1654—1707), որ հայերենը ցեղակից է համարում եղիպտականին: Մնացյալները կամ հաստատապէս, կամ որոշ վերապահությամբ (օր. Սքրոյեր) պաշտպանում են հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը, թեև զրա հետ միաժամանակ ոմանք նշում են արդեն նաեւ այլ լեզուների, հատկապէս՝ հունարենի, լատիներենի և պարսկերենի հետ ունեցած հայերենի նմանութիւնը՝ բառապաշարի համեմատությամբ: Ինչ խոսք, որ այդ «տեսութիւնը» քննադատելն անգամ ավելորդ է. որքան էլ հեղինակները, մանավանդ Ինճիճյանը, ձգնում են հիմնավորել այդ տեսակետը «գիտականորեն», այնուամենայնիվ այդ «հիմնավորումները» հեռու չեն գնում Աստվածաշնչի առասպելների այս կամ այն ձևով մեկնաբանելուց. այդ ամբողջ «գիտական» քննութիւնները բացարձակապէս հիմնված են Աստվածաշնչի վրա, որը, ինչպէս գիտենք, միջնադարյան պաշտոնական գիտութեան հիմնաքարն է հանդիսացել: Աստվածաշնչից դուրս կատարված «փաստարկումները», որոնք գլխավորապէս հիմնված են անունների, ապա և՛ բառերի ստուգաբանութիւնների վրա, դարձյալ գիտական որեւէ արժեք չունեն, քանի որ այդ տեսակետը հիմնավորելու համար բերված ստուգաբանութիւնները բոլորն էլ (չհաշված առանձին, պատահական օրինակներ) մտա-

յաժին, սուտ ստուգաբանություններ են: Ուստի և այս տեսության հիմնավորման համար բերված փաստարկումներից ու պատճառաբանություններից և ոչ մեկն էլ գիտական լրջություն չի ներկայացնում մեզ համար, թեև երկար ժամանակ այդ տեսությունն իրեն միակ ճշմարտություն է ընդունված եղել: Բավական է հիշել, որ Ս. զրբի մեջ հիշված Արարատ լեռը մեր Արարատը չէ¹, և արդեն բոլոր փաստարկումները կկորցնեն իրենց արժեքը:

Բառերի և նրանց նշանակած առարկաների միջև եղած կապի հարցի մասին այս դպրոցում տիրում են երկու կարծիք. հիմնականը, որ և պաշտպանված է ճնշող մեծամասնության կողմից, այն է, որ բառերը, անվանումները դրված են առարկաներին ոչ ըստ բնութեան, այլ ըստ դրության, ըստ սովորության կամ համաձայնության. այսպես, փիլիսոփայության մեջ այդ տեսակետն արտահայտել է Դավիթ Անհաղթին հետևող Սիմեոն Զոսյալեցին (Մ. 1657 թ.), որ իր «Գիրք Տրամաբանութեան» աշխատության մեջ ասում է. «Անուանք ոչ են ըստ բնության, այլ դրութեամբ. զի թէ բնութեամբ էր՝ յամենայն լեզուս քարն քար կոչիր» (էջ 92): Քերականներից կարելի է հիշել Ջրպետյանին, որ գրում է. «Որևէ լեզու գումարն է համաձայնութեամբ սահմանված բաների» (Gram. էջ 1):

Հակառակ տեսակետը հիմնվում է Աստվածաշնչի պատմության վրա՝ Ադամի կողմից կենդանիներին ու թռչուններին անուններ դնելու մասին, և գտնում է, որ Ադամը անունները դրել է ըստ կենդանիների և թռչունների բնության: Այսպես օրինակ, Ինճիճյանը վերահիշյալ աշխատության մեջ գրում է. «...Ադամ ըստ իւրաքանչիւր անասնոց բնութեան կամ ձայնի՝ եղ նոցա անուանս» (էջ 19—20): Այսպես և քերականներից ոմանք (օր. Ավետիքյան):

Բառերի ստուգաբանության մեջ նույնպես այս դպրոցում գոյություն ունի երկու ուղղություն. առաջին ուղղությունը շարունակությունն է հնի. բառերն ստուգաբանվում են դարձյալ մտայնաժին կերպով, մի բառը մեկնաբանելով մի ուրիշով՝ ըստ հնչյունական կազմի նմանության. այդ դեպքում, բնականաբար, ստուգաբանվող բառերը մեծ մասամբ համարվում են բարդ կամ ածանցավոր. ինչպես՝ աղանի<աղու ունի, առիւծ<առօղ և ծուօղ (Ինճ., Հնախ., Գ. 20—21) և այլն: Այս ուղղության ամենանշանա-

¹ Այդ մասին տես Վերեր. «Արարատը Սուրբ գրոց մեջ», ՀՍ, 1901 և Հ. Ալեքսանյանի «Մատիկեան «Սարարադ թէ Արարատ» (Յըթ. 432—435):

վոր ներկայացուցիչն է Ինճիճյանը, որի ստուգարանություններից մի քանիսին ծանոթացանք արդեն: Բոլոր մյուս հեղինակներն էլ այս կամ այն չափով տուրք են տվել այդ ուղղությամբ: Երկրորդ ուղղությամբ, որ նույնպես նախորդ զարոցում էլ գոյություն ունեցել է, փոխառչալ բառերի ստուգարանությունն է. բաց լին նախորդ զարոցում այդ կարգի բառերի ստուգարանությունները հատուկ սխառների չեն հանգում, ապա այս զարոցում, արդեն, որոշ սխառն է կազմում, որ, ոմանց մոտ, հանգում է հայերենի և այլ լեզուների բառապաշարի համեմատությունը (օր. Մխիթար, Գևորգ զպիր, Ավգերյան և այլք) և, հեռաբար, ոչ միայն քանակի շնորհիվ, որ արդեն բավականաչափ պատկանելի է, այլև իրենց լրջությունը լեզվաբանական հմուտ քննությունների արժեք են ստանում:

Կորցնելով անկախ, սեփական պետականությունը բուն երկրում, վտարանդի հայերն ապավինեցին Կլիկիայի բարձունքներին և հիմնելով իրենց նոր պետությունը՝ շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունն ու մաքսով հանուն անկախություն: Նոր հայերենիքը նոր հարաբերությունների ու անտեսական-քաղաքական նոր կապերի գոտ բացեց հայերի առջև: Կլիկիան, իր աշխարհագրական դիրքով, Արևելքն ու Արևմուտքն իրար միացնող մի կամուրջ էր: Հայերը իրենց նոր հայրենիքում ոչ միայն շարունակեցին շփման մեջ մնալ Արևելքի ժողովուրդների հետ, այլև մերձավոր հարաբերությունների մեջ մտան արևմտյան երկրների հետ: Հանգիպելով եվրոպացիներին առաջին անգամ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, և օգնելով նրանց այդ գործում, հայերն այնուհետև շարունակեցին զարգացնել իրենց հարաբերություններն ու ամրացնել իրենց կապերը եվրոպական պետությունների հետ, նախ՝ քաղաքական-դիվանագիտական ճանապարհով: Բաց շուտով այդ հարաբերություններն սկսեցին էլ տվելի զարգանալ անտեսական ու կրոնական հողի վրա: Արդեն տասներեքերորդ դարի սկզբից (1201 թվին) Զենովայի ռեսպուբլիկային արտոնված էր ազատ առևտուր անել Կլիկիայում. նրանց կալվածքներ էին հանձնված Սիս քաղաքում, թուլյատրված էր ունենալ հյուպատոսարան, բանալ պանդոկներ և այլն: Նրանք կալվածքներ ստացան նաև Տարսոնում ու Մամեստիայում: Նույնպիսի իրավունքներ արտոնվեց նաև Վենետիկի ռեսպուբլիկային: Եվ ահա, շուտով

առևտուրն անասնի արագությամբ զարգացավ երկրում, իսկ դրան զուգընթաց՝ նաև փոխհարաբերությունը արտաքին աշխարհի հետ: Երկու ռեսպուբլիկաները մրցության մեջ էին մսով և փոփոխական հաջողությամբ շարունակում էին այդ մրցումը՝ աստիճանաբար էլ ալևիի հաստատվելով երկրում. շուտով նրանց միացան նաև Պեղաշի, Սիցիլիայի և այլ տեղերի առևտրականները. առևտրական հարաբերությունները՝ եվրոպական երկրների և Կիլիկիայի միջև, գնալով ալևիի և ալևիի ընդարձակվում էին: Սակայն շատ շուտով այդ քաղաքական-գիմնագիտական ու տնտեսական հարաբերություններին ավելացավ նաև երրորդը՝ կրոնականը: Սկսած տասներեքերորդ դարի կեսերից, դեպի արևելք են գալիս կրոնական քարոզիչներ, որոնք այցելում են նաև Հայաստանին. դրանցից իրերև առաջին այցելու կարելի է հիշել Փրանչիսկյան ուխտի քարոզիչ Վիլհելմ Ռուբրուֆին, որը 1254 թ. փետրվարին՝ իր հանապարհորդությունից վերադառնալիս, գտնվում էր Անիում: Գնալով այդպիսի ուղևորությունները էլ ալևիի հաճախակի էին դառնում. տասնչորսերորդ դարում կրոնական հարաբերություններն այնքան արդեն առաջ էին գնացել, որ Հայաստանում վանքեր էին հաստատել թև՝ Փրանչիսկյանները, և թև՝ դոմինիկյանները: Եվրոպացիների հետ հայերն էլ սկսում են ճանապարհորդություններ կատարել. հայտնի է, օրինակ, Սմբատ Գունգստաբլի (1208—1277) ճանապարհորդությունը դեպի թաթարների բնակավայրը՝ Կարակորում, ապա՝ Հեթում Ա. թագավորի (1226—1270) ճանապարհորդությունը՝ դարձյալ դեպի Կարակորում՝ բայց տարբեր ճանապարհներով, և այլն: Բնական է, որ թև՝ հայ, և թև՝ օտարազգի ուղևորները գրում էին իրենց ճանապարհորդական հիշողությունները, ուր և նկարագրում էին իրենց այցելած երկրների վարք ու բարքը, բնությունը, պետական կարգերը, լեզուն և այլն և այլն: Իսկ այս բոլորն իր հերթին էլ ալևիի էր ծանոթացնում եվրոպացիներին արևելքի, որի հետ և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետ: Հիշյալ երեք հանգամանքները՝ քաղաքական, տնտեսական ու կրոնական՝ միաժամանակ խթան էին հանդիսանում այն բանի, որ հայերը օտար լեզուներ, հատկապես լատիներեն, և օտարները հայերեն սովորեն: Հայտնի է, օրինակ, որ Լևոն երկրորդ թագավորը (1185—1219) կարգ էր սահմանել յուր հրովարտակներն արձանագրել հայերեն ու լատիներեն լեզուներով: Իսկ օտարներից հատկապես քարոզիչները հենց իրենց գործի հաջողության համար

ւտլորում էին հայերեն: Այս պայմաններում է, ահա, որ եվրոպացիներն սկսում են ուշադրութեամբ դարձնել ինչպես Հայաստանի, նրա պատմութեան, ազգագրութեան ու գրականութեան, այնպես էլ հայերեն լեզվի վրա: Հայերենի վերաբերյալ մինչև այժմ հայտնաբերված ամենահին փաստաթուղթը Ֆրանսիայի Օթնոն (Autun) քաղաքի եկեղեցական դպրոցի մատենադարանում պահված մի լատիներեն ձեռագիր է, որի վերջում իննսուն լատիներեն բառերիցանկ է կազմված՝ հայերեն բառերով բացատրված: Ձեռագիրը, ինչպես ընդունված է, պատկանում է իններորդ դարի վերջին կամ տասներորդի սկզբին. նրա հրատարակիչը՝ Ավգուստ Կարրիեր (1838—1902), գտնում է, որ թեև հավանական է, որ կարծել, թե ձեռագրի հեղինակն ինքն է կազմել լատինաճաշ բառացանկը, և, հետևարար, դժվար է ճշտիվ որոշել նրա ժամանակը, բայց տասներորդ դարից ուշ չէ: Քննելով լատիներեն բառերի դիմացը գրված հայերեն բացատրությունները, Կարրիերն այն կգրակացությանն է հանգում, որ բառացանկի հեղինակը լավ չի իմացել հայերենը, որի պատճառով էլ շատ բառեր սխալ է թարգմանել. օրինակ՝ homo «մարդ» բառը թարգմանված է անձն, brachium «բազուկ», թարգմանված է ձեռք, manus «ձեռք» թարգմանված է ավի և այլն¹: Սակայն, ինչպիսին էլ լինի այդ բառացանկը, յուր անճշտություններով հանդերձ, մի թանկագին գանձ է համեմատաբար խորը հնությունից պահված և արժանի է ավելի լուրջ ուշադրության և ուսումնասիրության, մանավանդ յարաասանական որոշ հարցերի պարզարանման համար²:

Այնուհետև մենք հայոց լեզվի մասին որևէ ուսումնասիրական փորձի չենք հանդիպում մինչև տասնհինգերորդ դարը, երբ գերմանացի Հանս Շիլդերգերն իր ճանապարհորդական հուշագրությունների մեջ (ճանապարհորդությունը տեւել է 1396-ից 1427 թիվը) նմուշներ է տալիս հայերենից, երբեմն, իհարկե, աղավաղյալ, և վերջում կցում Հայր մեր-ի հայերեն և թուրքերեն թարգմանությունը³: Նույն այդ թարգմանությունն է, որ գեղեցիկ է

¹ Carrière, Un ancien glossaire latin-arménien, Paris, 1886, p. 9:

² Այդպիսի մի քննություն կատարել է Լադարյը (GGA, B. 8 (1888), p. 297):

³ Շիլդերգերի, յուր գրքի մասին ու գրանցից թարգմանված հատվածները տե՛ս Վ. Ս ու ը ե ն ե ա ն Վանս Շիլդերգերի կեանքի և գործունեության մասին»։ ՀԳՊ, 1890, էջ 148—165, Հմմտ. Benfey, անդ, 226, հոստանեանց, անդ, ԻԲ, ԻԳ, ԽԶ:

Աղեղունցի արդեն հիշված (տե՛ս էջ 25) աշխատության մեջ¹ Այնուհետև արդեն ավելի հաճախ ենք հանդիպում հայերենի վերաբերմամբ օտարների ուսումնասիրություններին, թեև, իհարկե, դեռևս անկատար. այսպես, տասնվեցերորդ դարում Թեղեոս Ամբրոսիոս (1469—1540) իտալացի կանոնիկոսը Պավլաբոս 1539 թվին հրատարակեց յուր «*introductio in chaldaicam linguam, syriacam, atque armeniacam et decem alias linguas...* Thesoro Ambrosio» etc. («Ներածություն քաղղեական, սիրիական, հայկական և տասն այլ լեզուների») աշխատությունը, որի մեջ նա խոսում է նախ տառերի, ապա նրանց հնչման մասին. նրա տված տեղեկությունները թե՛ հայերի, և թե՛ հայերենի մասին, անշուշտ, հաճախ թերի են, այլև՝ սխալ. օրինակ՝ նա հայերեն տառերի թիվն է համարում 39 (հաշվելով նաև և-ը), հոգևորական գլխավորն է համարում Սիրմաս (! ?) պատրիարքին և այլն. բայց ընայած թերություններին, նրա գիրքը մեծ արժեք ունի պատմական տեսակետից. հատկապես հնչյունների արտասանության մասին տված նրա տեղեկությունները արժանի են սշաղդության. այսպես, նա գիտե, որ արևմտյան և արևելյան արտասանությունները՝ հատկապես ձայնեղ սրայթականներինը, տարբեր են. այդ իսկ պատճառով էլ այդ կարգի տառերի դիմաց նշանակում է լատինական երկու տառ. *Byen*—byen և *pyen*, *q*—*da* և *ta*, և այլն²: Թեղեոսի այդ գիրքը լույս տեսնելուց մի տարի առաջ ֆրանսիացի հումանիստ Պոստելլուս Գլիլիելմը (1549—1581) հրատարակեց յուր հռչակվոր «*Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio et legendi modus*» («Տասներկու լեզուների՝ տարբեր այբուբենների բնույթի մասին ներածություն և կարդալու կերպը») աշխատությունը: Այդ գիրքը, ինչպես հեղինակն է ասում, մի մասն է «*De affinitate linguarum*» («Լեզուների ցեղակցության մասին») մեծ աշխատության, որը սակայն երբեք էլ լույս չտեսավ: Իր գրքերում հեղինակը համեմատում է իրար հետ երրալական, սիրիական, արաբական, հունական, հայկական, վրաց, լատին և այլ լեզուները (թվով՝ 12) և հանգում է այն եզրակացության, թե բոլորի նախամայր լեզուն երրայեցերենն է: Նկարագրելով հիշյալ լեզուները, հեղինակը իրեն ընթերցանության նմուշ տալիս է Հայր մեր-ի թարգմանությունը յուրաքանչյուր լեզվով: Պոստելլուսի

¹ Հ.ժ.Մ. Benfey, *անդ.* 226, Томсен, *անդ.* 48:

² Ա.Գլիլին տե՛ս Ջարբհանալեան, *անդ.* 40—42, Կոստանեանց, *անդ.* 102. Benfey, *անդ.* 219:

Նշանակությունն ավելի մեծ է ընդհանուր լեզվաբանության, քան հայագիտության մեջ. իր այդ գործով նա ավելց լեզուների համեմատության առաջին փորձը, թեև իհարկե այդ փորձը շատ և շատ հեռու է գիտական հշտությունից: Ավելին. Պոստելլուսն աչտուղ հիշվում է միայն նվիրույալում հայոց լեզվի ուսումնասիրության ժամանակագրական ընթացքը խախտած չլինելու նկատառումով. այլապես, նա պետք է մտներ նախորդ գալոսցի մեջ այն պարզ պատճառով, որ բոլոր լեզուների մայրն է համարում երրալեցի-րենը¹:

Սակայն հայագիտությունը, հայերեն լեզվի մասին ուսումնասիրությունները նվիրույալում լայն ծավալ են ստանում տասնյոթ-երորդ դարում: Եթե մինչև տասնյոթերորդ դարը եվրոպական արեւելագիտության, հետեւաբար և հայագիտության կենտրոնն էր, հիմնականում, Հռոմը, ապա XVII դարում այդպիսի կենտրոն է դառնում նաև Փարիզը՝ Կարդինալ Ռիշելիոյի (1624—1642) հիմնադրած (1635 թվին) Գիտության հեմարանի և Բազմալեզվյան տպարանի շնորհիւ: Միևնույն ժամանակ հայագիտությունն սկըսում է զարգանալ նաև հայ գաղութներում՝ Իլով, Ամստերդամ, Վենետիկ, Լիւվոնս և այլ քաղաքներում: Այսպիսով, ահա, սկըսվում և զարգանում է հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը՝ հայերի և օտարների կողմից: Իրար ետեկց սկսում են լույս տեսնել հայերենի քերականություններ թե՛ հայերեն, և թե՛ օտար լեզուներով, կազմվում են բառարաններ՝ հայերենից օտար լեզուներով և հակառակը: Հայերենի առաջին տպագիր քերականությունն ու բառարանը պատկանում են Միլանի Կանոնիկոս Ֆրանչեսկո Ռիվոլային: 1621 թվին Ռիվոլան Միլանում հրատարակեց առաջին բառարանը հայերենից լատիներեն՝ «Dictionarium armeno-latini» (Բառարան հայ-լատինական) վերնագրով, իսկ 1624-ին առաջին հայերեն քերականությունը լատիներեն լեզվով՝ «Grammaticae armenae libri quattuor» («Հայկական քերականություն», չորս գիրք) վերնագրով: 1633 թվին Կարդինալ Ռիշելիոյի հրամանով ու ծախսով երկուսն էլ վերահրատարակվեցին²: Թեև երկուսն էլ

¹ Երա մասին աե՛ս Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ց, անդ, ԽԻ. Benfey, անդ, 225—226, Томсен, անդ, 110:

² Թե՛ քերականություն, և թե՛ բառարանի հրատարակությունների ու գրանց տարեթվերի նկատմամբ տարբեր հեղինակների միջև տարաձայնություն կա: Այսպես՝ Զրայեայանը (Grammaire, XXX—XXXI) տաւում է, թե բառարանը լույս է տեսել 1613-ին, քերականությունը՝ 1624-ին, երկուսն էլ

էլ շատ անկատար աշխատություններ են, բայց և այնպես, դարձ-
յալ արժանի են ուշադրության՝ նախ իրենց ներկայացրած պատ-
մական արժեքով, ապա՝ նաև հայոց լեզվի պատմության համար
պարունակած նյութով. այդ տեսակետից ավելի մեծ արժեք է ներ-
կայացնում բառարանը, որ պարունակում է տասնյոթերորդ դարի
կենդանի հայերենից քաղած բաղմաթիվ բառեր: Այնուհետև իրար
ետեից հրատարակվում են հայերենի փերականություններ. այս-
պես՝ Ռևադինյան կրթնավոր Կղեմես Գալանտսը (մ. 1666), որ եր-
կար տարիներ շրջել է Անդրկովկասում, ապա՝ 1663 թվից պաշտո-
նավարել լեհահայոց մեջ՝ Իլով (Լեմբերգ) քաղաքում, որպես հայ-
կական դպրոցի ղեկավար և հայերենի ուսուցիչ, 1645 թվին հրա-
տարակել է յուր «Grammaticae et logicae institutiones linguae
litteralis armenicae...» «Քերականական կամ արամարանական նե-
րածութիւն տո ի յիմաստասիրութիւնն շահելոյ» գիրքը: 1665 թվին
Լեմասերգամում հայերեն լեզվի մի փոքրիկ փերականություն հրա-
տարակեց Ոսկանը. իր իսկ ասելով՝ գիրքը թարգմանված է լատի-
ներենից և հարմարեցված լատիներենի փերականության կանոն-
ներին: Հովհաննես Հակոբ Հսլովը 1675 թվին Հոսմում հրատարա-
կեց հայերենի փերականություն՝ հայերեն լեզվով՝ Գալանտսի և
Ոսկանի փերականությունների հետևողությամբ: 1696 թվին Լիվո-
նում հայերենի փերականություն հրատարակեց Խաչատուր Կար-
նեղին՝ նախորդ երեք փերականությունների հետևողությամբ: Հիշ-
յալ չորս փերականություններն էլ ունեն մի ընդհանուր ուղղու-
թյուն, որ և նրանց հիմնական թերությունն է կազմում: Հետևելով
լատիներենին, այդ հեղինակները հայերենը արվեստականորեն
ննթարկում էին լատիներենի կանոններին. այսպես՝ նրանք սն-
խրորարար, առանց բացառության ածականը համաձայնեցնում էին

վերահրատարակել են 1633-ին: Ջորջհանալյանը (անդ, էջ՝ 29) երկսի
առաջին հրատարակությունը գնում է 1621-ին, Երկրորդ հրատարակության
թիվը չի հիշում: Կոստանեանցը (անդ, ԽԹ) քերականության առաջին հրա-
տարակությունը՝ 1624-ին, Երկրորդը՝ 1634-ին. բառարանը՝ միայն 1633-ին:
Bonfey (անդ, 238) քերականության առաջին հրատարակությունը՝ 1624-ին,
երկրորդ հրատարակության մասին չի հիշում: Բառարանի մասին բառ
Երեւոյթին տեղեկություն չունի, քանի որ առաջին հայերեն բառարանը
յուրա տեսած է համարում 1695-ին: Մենք ծանոթ ենք միայն քերականու-
թյան 1624 թվի, իսկ բառարանի 1633 թվի հրատարակությանը, սակայն
ստույգ են վերը հիշած մեր թվականները (այդ մասին տե՛ս Ն. Գ. Գ.—Ա.
ապագրություն հայ—լատին բառադրոց Ֆր. Ռիփոլայի, ՋԱ, 1896, էջ 60—

դոյականին թիւով ու հոլովով. բայց զորաբարում կային նաև անհոլովի ածականներ և անհոգնական գոյականներ. և, ահա, որպէսզի համաձայնութեան կանոնը բացարձակապէս դորձադրած լինեն, և՛ անհոլովի ածականներն էին հոլովում, և՛ անհոգնական գոյականների հոգնակին սարքում. մեր հին մատենագրութեան մեջ եղած այն օրինակները, որոնց մեջ համաձայնեցում չկա, վրիպակ են համարում, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ համաձայնեցումը պարզապէս անսովոր է. այսպէս օրինակ՝ ըստ նրանց կանոնի պէտք է ասել յամենայն հրամանս, յամենայն դորձս, զամենայն բանս, յամենայն գործոյ, ամենայնիւ տամբ, յամենայնում տեղոջ և այլն, փոխանակ՝ յամենայն դորձս, զամենայն բանս, յամենայն տեղոջ և այլն: Այդ պատճառով է, ահա, որ այդ քերականութեան հեղինակները «խանդարիչք լեզուի» («Corrupteurs de la langue Cirilic») անունն են ստացել. Գարրիել Ավետիքեանը չոր քերականութեան մեջ՝ խոսելով ածականի և գոյականի համաձայնութեան մասին, ավելացնում է. «խանդարիչք հայկաբանութեան բաղում իւրք զինեցան ընդդէմ կանոնիս: Նախ՝ հարկ համարէին համաձայնել զածական ընդ գոյականի յամենայն հոլովս և թիւ ուր և իցէ. և զոր ընդհակառակն տեսանէին ի դիրս նախնեաց, վրիպակ ասէին և ուղղելի: Երկրորդ, առ ի պահել զհամաձայնութիւն բռնադատէին զանհոլով ածականս հոլովել և զանյոքնականս վարել յոքնակի: Զայսպիսի նախանձ առեալ նոցա ի սովորութենէ օտար լեզուաց, ջանային հաստատել ես ի մասնավոր տեղեաց ինչ, կամ յանսովոր կիրառութենէ ոմանց նախնեաց, առանց հայելոյ ի հասարակացն սովորութիւն և կիրառութիւն լեզուագիտացն հնոց, յոր միայն հաստատի կանոն լեզուաց»¹:

Դրանցից առանձին է մնում նույն դարի գիտնական, կայացի-գի համախարանի ուսուցչապետ, եղիպտագետ Անդրեաս Ակոլութոս Վրատիսլավը (1654—1707), որ և այդ պատճառով էլ ժամանակագրական մի փոքր խախտում թույլ տալով, հիշում ենք նախառուր Կարնեցոյ հետ: Ակոլութոսն առաջին գերմանացի հայագետն է. գիտնալով բազմաթիւ արեւելյան լեզուներ, այլ լինելով իր ժամանակի հմտագույն եղիպտագետը, ուսումնասիրել է նաև հայերենը և թողել հայագիտական մի գործ, որի վերնագիրն է. «Արդիւ հայերէն. id est: Obadiah armenus quo cum analisi

¹ Ա. Վ. Ի. Բ. և Ե. Քերականութիւն, Վենետիկ, 1815, էջ 370:

vocum armenicarum grammatica et collatione versionis armenicae cum fontibus aliisque maximum partem orientalibus versionibus exhibetur primum in Germania specim en characturum armenicorum in celeberrima accademia Lipsiensi procuratorem a M. Andrea Acolutho Vratislav. Siles, anno epochae messianae MDGXXG (1680), armenorum MCXXIX (1129). Lipsiae tipis Jusintiani Brandi“.

Ինչպես վերնագրից երևում է, որդեն, գիրքը պարունակում է Աստվածաշնչի «Մարգարեության Արգիտ»¹ փոքրիկ հատվածը։ Հեղինակը թարգմանել է այդ հատվածը հայերենից լատիներեն և զեռնել իրար կողքի (էջ 1—7)² տալով նաև հայերենի ընթերցումը՝ լատիներեն տառերով։ Թարգմանությանն ավելացրել է քերականական վերլուծություն և զանազան ծանոթագրություններ (էջ 7—53), իսկա՝ հայերեն այբուբենն ու արտասանությունը (էջ 53 զվերջ)։ Կարստի ասելով, Ակուլովը թողել է նաև մի անտիպ աշխատություն՝ հայերենի ու եգիպտացիների վերաբերյալ։ Այս հեղինակը մյուսներից ավելի կարևորություն է ստանում և արժանի է առանձին ուշադրության այն պատճառով, որ համեմատություններ է կատարում հայերենի ու եգիպտական լեզվի հետ և դրանով իսկ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության փորձը կատարում՝ ձգտելով գտնել որոշ նմանություններ, հակառակ Ադելունգի, որ հայերենը լիովին մեկուսացած (isolierter), բացարձակապես ինքնատիպ լեզու էր համարում։ Ծիշտ է, այդ համեմատությունները զուրկ են գիտական արժեքից (որ. pharaon=հայ. փառա ձևին), բայց դրանք ուշադրության արժանի են այն պատճառով, որ հեղինակն այդ համեմատություններով այն միտքն է ուղում հաստատել, թե հայերենը նման է հին եգիպտական լեզվի հետ, և առաջացել է նրանից։ Այդ կարծիքը մերժվեց զեռուս իր դարում Լայբնիցի կողմից³։

Քերականություններին զուգընթաց զարգանում է նաև բառարանագրությունը. հայերեն ամենահին բառարանը կազմել է Արիստակես վարդապետը XII դարում. բառարանը, որ կազմված է ուղղագրական նպատակով, և այդպես էլ սովորաբար համարում են «ուղղագրական բառգրքույկ», հետագայում վերամշակել են Գեորգ Սսեցին (XIV դար) և Գրիգոր Տաթևացին։ XVII դարի կեսն-

¹ Տե՛ս «Աստվածաշունչ», հրտր. Զոհրապ. Գ., 473—475։

² Ակուլովի մասին տե՛ս Զարհանալեան, անդ, 43., Կոստանեանց, անդ, ԾԱ; Karst, Gesch. 2։

րին Ստեփաննոս Լեոպոլսեցին կազմել է երկհատորանոց հայ-լատիներեն բառարան և միահատոր լատիներենից-հայերեն: Առաջին տպագրված հայ-լատիներեն բառարանն, ինչպես ասվեց, Ռիվոլյայինն էր: Էդմունդ Կաստելլոսը Լոնդոնում 1669 թվին հրատարակեց յուր «Յոթնեզվյան բառարանը» (Lexicon heptaglot-ton), որին կցել էր նաև հայերեն մի բառացանկ: 1695-ին Հոմոմում Աստվածատուր Ներսեսովիչը լույս ընծայեց յուր լատիներեն-հայերեն բառարանը, Լիվոնոյում 1698-ին լույս տեսավ Երեմիա Մեղրեցու հայերեն բառարանը¹: 1713-ին դարձյալ Հոմոմում լույս տեսավ եզվիա կրոնավոր Հակոբ Վիլլսոնի (1656—1743) լատիներեն-հայերեն բառարանը. «Dictionarium latino-armenium. Բառգիրք Հայկազեան լեզուի շարագրեալ Յակոբ վարդապետէ ի կարդէ յիսուսեանց. Romae ...Anno MDCCXIII»: Բառարանն ունի ներածական հոտոված* հայերենի քերականության մասին: 1729-ին Կոստանդինուպոլսում երկրորդ տպագրությամբ լույս տեսավ Երեմիայի հայերեն բառարանը: Այսպես, չհա, տասնյոթերորդ դարի կեսերից սկսած հաջորդաբար լույս են տեսնում հայերենի քերականություններ ու բառարաններ, որոնք տասնյոթերորդի վերջերում ու տասնութերորդի սկզբներում արդեն մի պատկանելի թիվ են կազմում: Ավելորդ համարելով թվել այդ բոլոր քերականությունները, որոնցից մի մասը պարզապես անարժեք դարձեր են (օր. Բելլոյի քերականությունը, Ֆրանսերեն լեզվով, Փարիզ, 1812), խոսանք այն քերականությունների և բառարանների մասին, որոնք հայերենի ուսումնասիրության մեջ որոշ դեր են խաղացել:

Յուր ժամանակի նշանավոր հայագետ է ֆրանսիացի Մատյուրինոս Վեյսիերը՝ Լակրոզը (1661—1732): Հայագիտության պատմության մեջ նա ավելի հայտնի է ոչ թե իբրև լեզվաբան, այլ՝ պատմաբան ու բանասեր: Նշանավոր է նրա նամակների եռահատոր ժողովածուն (Thesaurus epistolicus Lacroisianus, Leipzig, 1742—46), որի մեջ բազմաթիվ բանասիրական ու պատմական հարցեր է շոշափել: Առանձին ուսումնասիրություն է հրատարակել հայոց և եթովպացոց քրիստոնեության պատմության մասին (Historische Beschreibung der christlichen Religion in Ethiopen und Armenien. Danzig, 1700. Histoire du christianisme... Haag, 1739), Զբաղվել է

¹ Այդ բառարանի քննադատությունը տես Ա ճ ա ու ե ն, Արմ. բառ. VII հատոր, էջ 12—13:

է Օրբելյանն առհմի պատմութեամբ և թարգմանաբար հատվածներ հրատարակել մի ձեռագրից, որ նա սխալ կերպով Ստեփաննոս Սյունեցուն է վերագրում: Թարգմանել է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն լատիններեն լեզվով՝ ծանոթագրութուններով հանդերձ, որ մնում է ձեռագիր վիճակում: Հայոց լեզվին վերաբերող նրա աշխատութիւնը հայերենի բառարանն է («Բառարան հայ լեզվի»)՝ տասներկու տարվա աշխատութեան արգասիքը, որի մասին շատ բարձր կարծիք է հայանում Լագարդը (Arm. St., 191), որ, իր ասելով, քսան տարի շարունակ օգտագործել է այդ բառարանն իբրև իր ուսումնասիրութիւնների աղբյուր: Բառարանը ձեռագիր վիճակում գտնվում է Լայդենի մատենադարանում: Լակրոզի հայտնած կարծիքներից ուշագրավ են հատկապես երկուսը, որոնցից առաջինը վերաբերում է հայերենին. նա այն կարծիքն է հայտնել, թե հայերենը կապ ունի հին մարերեն լեզվի հետ¹: Մյուս կարծիքը վերաբերում է հորենացուն. նա է, որ կասկած է հայտնել Մովսէս Խարենացու ժամանակի մասին: Իրեն ժամանակակից մի ուրիշ հայագետի՝ Գուլիելմ Վիստոնին՝ 1730 թվի ապրիլի 20-ին գրած նամակում Լակրոզն ասում է. «Խորենացու մասին իմ կարծիքը կկարդաս Ներսէս Կլայեցու վիպասանութեան ծանոթութիւնների մէջ. միայն մի քանի խոսք ավելացնեմ: Կարծում եմ, որ այդ պատմութեան գրողը ապրել է ինն և տասներորդ դարերի ընթացքում, Բագրատունի իշխանների օրոք, որ այն ժամանակ մեծ ազդեցութիւն ունեին և ամբողջ Հայաստանի իշխաններն էին: Կարծում եմ նաև, որ զինվորական մի մարդ է եղել...»²: Լակրոզի այս երկու կարծիքներից առաջինը լուրջ արժեք չունի արդեն, իսկ երկրորդը՝ մինչև այժմ էլ վիճարանութիւնների առարկա է հանդիսանում. բայց ինչպես էլ վերաբերվելու լինենք այդ հարցերին, սկսած է ընդունենք, որ այդ կարծիքների հեղինակն ունեցել է հետախույզ ու քննադատող ոգի և իր ուսումնասիրութիւններով փոքր ծառայութիւն չի մատուցել հայագիտութեան զարգացմանը³:

¹ Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ջ, ա ն դ, Ծ է:

² Thesaurus epistolicus Lacroisianus: Հ մ մ տ. Ջ ա բ բ հ ա ն ա լ ե ա ն, ա ն դ, 52:

³ Լակրոզի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս. Ջ ա բ բ հ ա ն ա լ ե ա ն, ա ն դ, 47 և 56, Հ մ մ տ. նաև Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ջ, ա ն դ, Ծ է. Lagarde, Arm. St. 181. Karst, gesch. 21:

8—Հայ լեզվաբանութեան պատմութիւն

**Սքրողեր
(Շրողեր)**

Իբրև հայերենի լուրջ, լեզվաբանական ուսումնասիրություն ավելի մեծ ուշադրության արժանի է Սքրողերի քերականությունը: Յոհան Յոակիմ Սքրողերը հայ լեզվաբանության այս գաղտնի և ուսհասարակ, մինչև տասիններորդ դարի հայագետներից եթե ոչ ամենատիպիկորեն, ապա՝ ակադեմիկներից մեկն է: Նրա քերականությունը, որ հիմք է հանդիսացել հետագայի շատ ուրիշ քերականությունների, նույնիսկ Պետերմանի քերականության համար, որոշ տեսակետից այսօր էլ դեռ չի կորցրել յուր նշանակությունը. իսկ իր ժամանակի համար նա հանրագումարը, ամփոփումն առ մշակումն էր այն ամենի, որ կատարված էր հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում մինչև այդ:

Ծնվել է Սքրողերը 1680 թվի հուլիսի 6-ին՝ Նայկիրխենում. նախապես Մարբուրգի համալսարանում սովորելով երաժիշկերեն և եթովպական լեզուները, ինչպես և ծանոթանալով հայերենին, 1707 թվին դնում է Ուպրեխտի (Հոլանդիա) համալսարանը՝ կատարելագործվելու. այդտեղ եղած ժամանակն էլ նա իմանում է, որ Ամստերդամում են գտնվում Թովմա Գոդթանցի հայ արքեպիսկոպոսը, որի արամեոդրությունն էր հանձնված էջմիածնի տպարանը՝ Ամստերդամում, նրա եղբորորդին՝ Ղուկաս Նուրիջանը, և քերտորդին՝ Մաթեոսը, և երեքն էլ զբաղվում էին հայերեն գրքերի տպագրությամբ: Սքրողերը, կամենալով խորացնել հայերենի ուսումնասիրությունը, մեկնեց Ամստերդամ և, ծանոթանալով Թովմա Գոդթանցու հետ՝ նրա ղեկավարությամբ մեծ հաջողությամբ կատարելապես սովորեց հայերենը: Նրը Թովմա Գոդթանցին պատրաստվում էր Հայաստան վերադառնալ, Սքրողերը ցանկացավ ընկերանալ նրան և նրանից առաջ՝ զնաց Արխանգելսկի, ապա՝ Մոսկվա, այդտեղ յուր առաջնորդին սպասելու. սակայն նույն միջոցին Թովման մահացավ, որով և խափանվեց Սքրողերի մտադրության իրագործումը. նա վերադարձավ Ամստերդամ, ուր Նուրիջանի ղեկավարությամբ շարունակելով հայերենի ուսումը և էլ ավելի կատարելագործելով յուր գիտությունը, զրեց նույն լեզվի քերականությունը և հրատարակեց այն 1711 թվին, Ամստերդամում: Վախճանվել է Սքրողերը 1756 թվի հուլիսի 19-ին:

Աշխատությունը կրում է երկու լեզվով՝ հայերեն և լատիներեն խորագիր, որ է. «Արամեան լեզուի գանձ. Hoc est: Joh. Joachimi Schröderi Thesaurus linguae armenicae, antiquae et hodiernae, cum varia praxios materia, cujus elenchium sequens

pagella exhibet». Գրքի առաջին մասը վերաբերում է հայերենի «հնության, փոփոխությունների, բնույթի ու գործածության» հարցերին: Առաջին խնդիրը, որ քննարկում է այս մասում, հայերենի ծագման ու հնություն հարցն է: Հեղինակը, ասելով, որ այդ խնդրի լուծումը դժվարին է, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ հայերենը, «եթե ոչ Նոյի տապանից իսկ, ապա՝ հաստատապես Բաբելոնյան աշտարակի կործանումից» (էջ 1) է սկիզբն առնում. ապա՝ շարունակելով քննությունը, գտնում է, որ ամենից հավանական է Նոյի և նրա որդիների ու հետնորդների լեզուն հայերենը համարել (էջ 2, § II). բայց և այնպես, հեղինակը, զուգույնյամբ քննելով դրա հետ նաև հայերենի նախամայր լեզու լինելու հարցը, վերապահությամբ է մոտենում այդ խնդրին և բավականանում եզրակացնելով, որ հայերենը եթե նախամայր լեզու չէ, ապա՝ ուրիշ որևէ լեզվից՝ հատկապես երրայեցերենից էլ սերած չէ, այլ մի ինքնուրույն մայր լեզու է (էջ 3—4, § § V—VII): Այնուհետև հեղինակը երկարորեն խոսում է հայ ազգի նախնիների մասին (ըստ Խորենացու), ապա անցնում է երկրորդ գլխին, որ վերաբերում է հայոց լեզվի վիճակին (De fatu linguae armeniacae), դարերի բնթացքում նրա հրած փոփոխություններին: Այս գլուխը կարելի է համարել հայոց լեզվի պատմության մի համառոտ ակնարկ, որի մեջ հեղինակն այն միտքն է զարգացնում, թե հայ ազգի վիճակին համապատասխան է եղել նաև հայերեն լեզվի վիճակը. երբ հայերը հզոր էին, երբ նրանք ոչ միայն ինքնուրույն պետություն ունեին, այլև տիրում էին ուրիշ երկրների, հայերեն լեզուն էլ ճոխ, գեղեցիկ ու զարգացած էր. ազգային անկախությունը կորցնելուն զուգընթաց հայոց լեզուն էլ զրկվեց իր վսեմությունից, կրեց զանազան լեզուների ազդեցությունը, և երևան եկան բարբառներ: Սակայն հայերեն ոսկեդեմիկ լեզուն պահպանվեց զրախանություն մեջ՝ տառերի գլուխի շնորհիվ. պատմելով տառերի գլուխի մասին, եզրակացնում է, որ շնայած՝ բոլոր փորձություններին, այնուամենայնիվ եղան մարդիկ, որոնց շնորհիվ պահպանվեց և ավանդվեց հին ու պերճարան հայերենը. «Ունեցան հայերը, ինչպես մինչ այժմ էլ տունն, բոլոր դարերում իրենց ցեղի մեջ բարեպաշտ ու գիտությամբ նշանավոր մարդիկ, որոնք ընդհանուր անկմանն ու բարբարոսությամբ դիմադրելով, իրենց ազգի մեջ կրոնը, իսկ կրոնի մեջ՝ և դրա հասարակական պաշտամունքով՝ պահպանեցին հին լեզուն իրենց զրվածքներով: Այդպիսիները եղան թարգմանիչների

խնդրուրդն աշխատությունների մասին, որոնց մեջ հայերենը մեր նախորդներից ապագային է ավանդված:

Ահա այս ներածական-քննական մասից հետո է, որ հեղինակը տալիս է դրաբար հայերենի քերականությունը՝ հինգ գրքում (I. ուղղագրություն, de orthographia, II. անուն, de nomine, III. բայ, de verbo, IV. անփոփոխելի մասունք բանիներ, de invariabilis orationis partibus, V. Շարահյուսություն, de syntaxi): Ավելորդ համարելով շարադրել ամբողջ քերականության բովանդակությունը, բավականանալով տեսելով, որ աջ քերականությունն իր կառուցվածքով, լեզվի փաստերի ճիշտ շարադրանքով ու կանոնների ստույգ սահմանումով գերազանցում է ոչ միայն իր նախորդներից, այլև իրենից հետո եղած շատ ու շատ քերականություններից: Քերականությունից հետո հեղինակը մի ընդարձակ գլուխ է նվիրում հայերենի տաղաչափությանը և երաժշտությանը (De prosodia. էջ 221—242, De musica. 243—248), ապա՝ դավանաբանությանը (249—298) և վերջապես՝ տալիս ժողովրդական հայերենի ուղղագիծը (Synopsis linguae civilis armenorum. էջ 303—324): Այդ բոլորին հեղինակն ավելացնում է գրուցատրության օրինակներ՝ հայերենից-լատիներեն, ընտրելով դրա համար երեք կարգի նյութ. եկեղեցական արարողությունների (325—327), կենցաղավարության (338—345) և առանձին իրերի վերաբերմամբ (347—370). ապա՝ տալիս է նամակադրության օրինակներ՝ տարբեր ընագավառների վերաբերյալ (371—394), ի վերջո՝ գործնական քերականություն (395—410). տալիս է նաև հայերեն և լատիներեն բառերի ցանկերը, սաղմոսի երկու հատվածի վրացերեն թարգմանությունը և վերջում՝ Ղուկաս Նուրիջանի ոտանավորը՝ ձոնված «հեղինակին և հայասեր ընթերցողին» (Ad clarissimum auctorem et ad lectorem philarmenium):

Գրքի բովանդակությունը, որ համառոտիվ շարադրեցինք մինչ այժմ, ինքնին ցույց է տալիս արդեն, թե որքան մեծ է այդ աշխատության նշանակությունը: Բազմաթիվ ու անդամահատելի են նրա արժանիքները յուր ժամանակի տեսակետից դատելով. նախ այն քննական-հետազոտական մոտեցումը, որով նա շարադրում է իր կարծիքը հայերենի ծագման ու հնություն մասին, ապա՝ հայերենի կրած փոփոխությունների և հատկապես այլ լեզուներից առնեցած փոխառությունների թվարկումը, որքան էլ այժմ մակերեսային ու, մեծ մասամբ՝ անստույգ, իր ժամանակին մեծագույն հմտություն ու դիտական մեծ պատրաստականություն էին պա-

հանջում: Թեև ստուգաբանությունների մեջ գտնում ենք շատ սխալ ու քմահաճ մեկնություններ, ինչպես և այլ լեզուներից փոխառյալ բառերի մեջ շատ անճշտություններ, բայց այն մի քանի ճիշտ ստուգաբանություններն էլ, որ գտնում ենք այդ դրբում՝ մեծ պատվի են արժանացնում հեղինակին: Առանձնապես պիտի շեշտել նրա արժանիքը՝ պարսկերենից և հունարենից փոխառյալ բաղմաթիվ հայերեն բառերի որոշման մեջ, որ իր ժամանակի համար մի նշանավոր երևույթ էր: Վերջապես, դրքի այն մասը, որ վերաբերում է հայերեն բարբառներին, չի կորցրել,—և չի կորցնի,—իր արժեքը նաև այսօր. նրա շնորհիվ մենք ունենք XVII դարի վերջերի արևելահայ խոսակցական լեզվի թե՛ քերականությունը, և թե՛ նմուշներ տ. բառացանկ, որը թեև հիմնականում դրաբարին է վերաբերում, բայց պարունակում է նաև բաղմաթիվ գավառական բառեր:

Քերականությունից բացի Սքոդգերը կազմել է նաև հայերենի բառարան, որ սակայն մինչև այժմ էլ անտիպ է¹:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասվածները, վստահորեն կարող ենք ասել, որ Սքոդգերի քերականությունը դարագլուխ կաղմուղ մի գործ է եղել հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում. մեծ է եղել այդ քերականության դերը հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը զարգացնելու գործում. լինելով իր ժամանակի լավագույն քերականությունը, նա, որոշ կողմերով, դեռ այսօր էլ իր նշանակությունը չի կորցրել:

Տասնութերորդ դարի առաջին կեսի մեծաստեփանոս վաստակ բառարանագիր է լեհահայ Ստեփաննոս Կամենիցացին՝ մականվանյալ Ռոշքա. ծնվել է 1670 թվի մարտի 20-ին Կամենից քաղաքում, վախճանվել 1739 թվի հոկտեմբերի 31-ին: Մեղ հասել է նրա հայլատիներեն և լատին-հայերեն երկհատուր ձեռագիր աշխատությունը, որ կրում է «Գանձ հայոց լեզվին» վերնագիրը: Տաշյանի «Ձեռագրաց ցուցակում» բերված՝ բառարանի հեղինակի նամակներից հայտնի է դառնում, որ նա այդ բառարանի վրա աշխատել է շուրջ քառասուն տարի, որոշ ընդհատումներով. 1731 թվին դրած նրա մի նամակում կարդում ենք. «...Յուսալով Տէրամբ... յետ աւարտելոյս զբառարանն իմ, Գանձ Հայոց լեզուին մականգրեալ, զոր ի գալ հոկտեմբերի ամսոյս յուսամ վճարել. զի պատ-

¹ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս. պրոֆ. Գր. Խալատեանց «Յովակիմ Շոէօգերի թղթերից». Յշրձ., էջ 181—183:

րաստի ունիմ՝ զամենայն բառս, և այժմ աւարտիմ զգիրն Տիւն: Բառասուն ամբ են յորմէ հետէ սկսայ գրել զսայ, բայց ոչ շարունակաբար, զի երբեմն զհինգ ամս, երբեմն ամիսի կամ պակաս գոլով իմ այլովք պարապեալ, ի ձեռս ոչ առի» (Տաշեան, Յուլյ. 23): Իր գրածի համաձայն, հեղինակն իրաւք լիովին ավարտում է բառարանի կազմումը 1731 թվի հոկտեմբերին, ինչպէս այդ կարգում ենք 1732 թվի հուլիսի 14-ի նախակում. «Որպէս գրեցի զբառարանէն իմմէ, նոյնպէս շնորհիւ Տեառն ի հոկտեմբերի ամսոյն (1731) աւարտեցի զնա: Զսա զբաղիրն իմ օրինակելոց է, և զօրինակն ի վենետիկ յղեցից ի տիպ, իսկ զբնագիրն առ իս պահեցից: Բայց զգրամս ոչ ունեւով իմ առ տիպն, յուսամ ի նախախնամութիւնն Աստուծոյ և ի ձեռնառութիւնն Հօր մերոյ Սրբոյն Դրդորի, թէ հնարեցի ծախ նորին» (Անդ, 23): Զոր հուլյս. տարիներ անցան, հեղինակը յուր բառարանի տպագրութեան համար դիմեց և՛ վենետիկ, և՛ էջմիածին, բայց և այնպէս ոչինչ դուրս չեկաւ: Վենետիկից հազար ոսկի էին պահանջում տպագրելու համար, որից զուրկ էր, իսկ էջմիածին ուղարկելու համար անհրաժեշտ էր կրկին արտագրել ամբողջ բառարանը, որ ինքը հնարավորութեան չունէր անելու ուրիշ աշխատութեաններով («շարադրութեամբ») զբաղված լինելու պատճառով, իսկ արտագրող վարձել չէր կարող նյութականի պատճառով. «Զբառարանն իմ աւարտեցի ի վաղուց հետէ,—գրում է նա 1733 թ. հուլիսի 15-ի նամակում,—չիք այժմ օրինակօղ, զի Տեառնդ հասուցանէի, թերեւ վաղաղոյն ևս այդր (էջմիածնում—Է. Ա.) ի լոյս գայր, ցորեան ողջ եմ: Ի վենետիկ հազար ոսկիք խնդրին ի տպումն, և ես զայսչափ տշ ունիմ... ես ոչ զհազարս ունիմ ոսկիս, և ոչ օրինակել կարեմ, զի եմ այլովք շարագրութեամբք պատաղեալ» (Անդ, 23—24): Այդպէս, ահա, բազմաջան հեղինակի քառասունամյա աշխատանքի վաստակը չարժանացաւ տպագրութեան, և մինչև այժմ էլ մնում է ձեռագիր վիճակում¹: Զեռագիրը բաղկացած է երկու մասից. Ա. էջ 1—943, բառարան հայերէն—լատիներէն. այս մասում հեղինակը հայերէն բառերի դիմաց բաղմամբիվ վկայութեաններ է բերում հայ մատենագրութեանից, վկայութեաններ, որոնք էլ ավելի մեծ արժեք են ստանում այն բանի շնորհիվ, որ զրանցից

¹ Զեռագրի մասին տե՛ս Տ ա շ ե ա ն, Յուլյան, Վեդան, Վեդան-Թիւն ի զանձ հայոց լեզուին կամ ի Ստեփանեան բառարան», Բագմ. 1852, էջ 86:

շատերը քաղված են մինչև այժմ էլ անհայտ երկերից: Բ. էջ 1 — 136 բառարան լատիներեն-հայերեն, որ այլևս վկայություններ, բնականաբար, չկան: Բառարանն իր հարստությամբ, ինչպես Ալի-շանն է վկայում, չի դիջում նշԲ-ին: Ըստ ամենայնի բառարանը մի բացառիկ դործ է, եթե նկատի ունենանք ժամանակը. կասկածից վեր է, որ նա, հատկապես իր վկայությունների շնորհիվ, այժմ էլ մեծ արժեք է ներկայացնում. բավականանում ենք բերելով Տաշ-յանի կարծիքը, որ գնահատելով Ռոշդաշի բառարանը, ասում է. «նկատելով հեղինակին ժամանակը՝ շատ ընտիր երկասիրություն է գործքս նաև իբրև պարզ բառգիրք նկատելով, և ցավելու է, որ տպագրությամբ չէ յույս տեսած տարիներու աշխատության այս արդյունքն: Հարզի նաև այսօր մանավանդ այն կողմանե, որ հեղինակը կոչումներ կընե բաղմամբով հայ ձեռագիր մատեններեն, որոնցմե ոմանք նաև այսօր հայտնի չեն լիովին: Սոր քննություն մ'այս մասին կրնա շատ բան երևան հանել: Ամբողջն նաև այսօր հրատարակության արժանի գործք մընէ» (Անդ, 22—2):

Հայոց լեզվի և ընդհանրապես հայագիտության դարդացման գործում բացառիկ դեր է խաղացել Մխիթար Սեբաստացին՝ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության հիմնադիրը: Հետամուտ լուսավորության տաքածման, նվիրված հայ ժողովրդի լուսավորման գործին՝ նա ոչ միայն իր հիմնած միաբանության բոլոր ջանքերն ի սպաս դրեց այդ գործին, որի շնորհիվ էլ այդ միաբանությունը դարձավ հայագիտության մի իսկական կաճառ, այլև ինքը՝ Արբազայրը յուր գրչով մեծապես օժանդակեց հայոց լեզվի ուսումնասիրման գործին՝ իր քերականություններով ու բառարանով:

Ծնվել է Մխիթարը 1676 թվին, Սեբաստիայում. մկրտության անունն է Մանուկ: Տամնեհինդ տարեկան հասակում մտել է տեղի Ս. Նշան վանքը՝ ստանալով սարկավագության աստիճան և վերակոչվել Մխիթար: Ուսման ծառավը տողորել էր պայծառամիտ պատանուն. տեղի ուժերը չէին բավարարում նրան. և ահա, ուսում ստանալուն, գիտության գաղտնիքներն իմանալուն հետամուտ՝ նա իր կյանքի առաջին մասն անցկացրեց վանքից-վանք գնալով: Ժամանակի լավագույն ուսումնականների կենտրոնն էր համարվում էջմիածինը: Եվ, ահա, պատանի Մխիթարը թողնելով Սեբաստիան, գիմում է գեպի Կաբին, որտեղից էլ՝ էջմիածին. բայց այդտեղ էլ նա չի գտնում իր ուզածը, մանավանդ որ նա աչդտեղ ոչ թե սովորում էր, այլ պարզապես ծառայի պաշտոն

կատարում առաջնորդի համար: Մխիթարը Սեանա կղզին դնաց: Այդտեղ էլ հիասթափություն. պատանին որոշում է հայրենիք վերադառնալ և ճանապարհովում է. բայց Բասենի վանքը հասնելով, արժանանում է վանահոր համակրանքին, որի շնորհիվ էլ վանահայրը պահում է նրան այդտեղ: Մխիթարը նվիրվեց այստեղ աշակերտներ հավաքելու և նրանց ուսուցանելու գործին. բայց շուտով հիասթափվեց դարձյալ՝ տեսնելով աշակերտների անուսումնասեր ոգին: Թողնելով նաև Բասենի վանքը՝ կրկին դիմում է ղեպի հայրենի Սեբաստիան, ուր նորից Ս. Նշան վանքը մտնելով՝ ուսուցչի ու քարոզչի պաշտոն է կատարում: Սակայն այստեղ էլ նրան հանդիստ չի տալիս Հոռոմի համբավը. նա փափագում էր գնալ և այնտեղ յրացնել իր կրթության պակասը. այդ նպատակով էլ, ահա, նա վերադառնալով է հայրենիքը և գնում Բերիա (Հալեպ). այստեղ նա ծանոթանում է լատին քարոզիչների հետ և իր ուշիմությամբ, վարքով ու մանավանդ սուր մտքով զբաղվում նրանց ուշադրությունը. կարճ ժամանակից հետո՝ նրանցից մեկից ղովասանական վկայագիր ստանալով՝ դիմում է ղեպի Հոռոմ. բայց ճանապարհին ծանր հիվանդանալով, մնում է Կիպրոսում, ուր և երկու տմիս տառապում է ջերմախտով: Վերջապես պատանին փոքր-ինչ առողջանալով, բռնում է վերադարձի ճամփան ու շատ տանջանքներից հետո հասնում Սեբաստիա՝ հայրական տունը: Այստեղ նորից նա մտնում է Ս. Նշան վանքը, ուր և մեծ համբավ ձևաք բերելով իր գիտությունը, արդարությունը ու խոտակրոն վարքով, քահանա ձևոնադրվում քահանայա հասակում՝ 1696 թվին, ապա՝ փոքր-ինչ հետո՝ վարդապետ: Միաժամանակ սկսում է քարոզել ու դասեր տալ տեղական դպրոցներում, որի շնորհիվ շուտով իր շուրջն է համախմբում մի խումբ համակիրներ ու հետևորդներ: Խրախուսված դրանով, Մխիթարը որոշում է հայրենի հողում վանք հիմնադրել և միահամուռ ուժերով աշխատել ազգի լուսավորության համար. սակայն, զուրկ լինելով որևէ աշակցությունից, հանդիպելով բազմաթիվ խոշընդոտների՝ փոխում է իր մտադրությունը և որոշում իրազործել այդ մտադրությունը՝ նվրոպայում հիմնադրելով վանքը: Այդ ծրագիրը հայտնելով իր աշակերտներին ու նրանց հավանությունն ստանալով, նրանց հետ միասին լավագույն տեղն է համարում Մեթոն քաղաքը (Մոքա), որ Վենետիկյան իշխանության հպատակության տակ էր գտնվում: Բոլոր համախոհները միաբան ուխտում են նվիրվել ընդհանուր գործին և այսպիսով 1701 թվի սեպտեմբերի 8-ին հիմ-

նադրվում է Մխիթարյան Մխարանությունը Պոլսում: Հինգ տարուց հետո՝ 1706 թվին Մխարանությունը փոխադրվում է Մեթն քաղաքը, ուր և հիմնում է մի վանք ու մի եկեղեցի. սակայն վերահաս պատերազմը՝ Թուրքերի ու Վենետիկցիների միջև (1715) Մխարանությանն ստիպում է թողնել վանքը և ապաստան գտնել Վենետիկում: Երկար ջանքերից հետո միայն, 1717 թվին Մխիթարին հաջողվում է Մխարանության համար ստանալ Ս. Ղազար կղզին, ուր և հաստատվում է նույն տարվա սեպտեմբերին: Այստեղ է ժողովում Մխիթարն իր բոլոր աշակերտներին, որոնց կողմից ինքը ճանաչվում է իբրև Աբրահայր. այս պաշտոնը վարելով շուրջ երեսուն տարի, անխոնջ և անգույ աշխատելով հայերենի ուսումնասիրության վրա, վախճանվեց Մխիթարը 1749 թվի ապրիլի 27-ին:

Իր երկարամյա կյանքի ընթացքում, հատկապես Ս. Ղազարում հաստատվելուց հետո, Մխիթար Սեբաստացին բազմաթիվ աշխատություններ է գրել՝ կրոնական, աստվածաբանական ու մեկնաբանական բովանդակությամբ, որոնց թվարկումն ավելորդ ենք համարում: Մեզ համար ուշադրության արժանի նրա աշխատություններն են փերականություններն ու բառարանը:

Առաջին փերականությունը, որ նա գրել ու հրատարակել է 1727 թվին՝ Վենետիկում, կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Դուռն փերականութեան Աշխարհաբար լեզուին Հայոց»: Դա հայերեն աշխարհաբար լեզվի առաջին փերականությունն է, որ հեղինակը գրել է թուրքերեն լեզվով:

Առաջարանի մեջ հեղինակը հայտնում է, թե վաղուց ի վեր շատերը խնդրել են իրեն գրել մի փերականություն այն հայերի համար, «որք բնակեալք են ի փոքրն Ասիա, այսինքն ի բոլոր հոռոմաց տուն, և ի փոքր Հայաստան»: Այդ պահանջին անստով նա գրել է աշխարհաբարի փերականությունը՝ բաղկացած երկու մասից, «որոց մինն է այս, որ անուանի գուռն փերականութեան»: Երկրորդ մասն, ինչպես ասում է հեղինակը, շատ ավելի ընդարձակ է և պարունակում է «զվարդապետութիւն մասանց բանի և զշարայարութիւն նոցին»: Հեղինակը բացատրում է նաև, թե ինչու այդ գրքույկը թուրքերեն լեզվով է գրել: Փոքր Ասիայում ապրող բազմաթիվ հայեր խոսում են թուրքերեն, իսկ հայերեն չեն հասկանում. այս առաջին մասն էլ, ահա, գրված է այդպիսի հայերի համար. դրանով նրանք պիտի որոշ շափով սովորեն հայերեն, ապա անցնեն երկրորդ մասին, որ գրված է հայերեն լեզվով: Այս երկ-

որոգ մասը մնացել է ձեռագիր վիճակում. ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա նա, իհարկե, արժեքավոր է պատմական տեսակետից՝ իբրև աշխարհաբարի առաջին քերականություն: Սակայն նա արժեքավոր է նաև հայոց լեզվի պատմության համար. օրինակ, խոսելով բաշի սահմ. եղանակի եզ. երրորդ դեմքի վերջավորության մասին, ասում է, որ այդ հնչյունը «ոչ զհնչումն էի ունի և ոչ զհնչումն երի, այլ զմիջական հնչումն ինչ ի մեջ հընչմանց երկուց ասացելոցս տառից»: Այսպիսի տեղեկությունները մեծ արժեք են ներկայացնում լեզվի պատմության համար:

Աշխարհաբարի քերականությունը հրատարակելուց երեք տարի հետո Մխիթարը տպագրեց յուր՝ գրաբարի քերականությունը՝ «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազան՝ սեոի» (Վենետիկ, 1730), որի երկրորդ, անփոփոխ հրատարակությունը լույս տեսավ հեղինակի մահվանից հետո՝ 1770 թվին: Փոքրիկ առաջաբանի մեջ հեղինակը հիշում է, որ կատարյալ քերականությունների և բառարանների բացակայությունն է իրեն դրդել կազմելու այդ քերականությունը, որ և ինքն աշխատել է ըստ հնարավորին լիակատար ու գրաբարին հարավատ դարձնել: Չամչյանը յուր քերականության (1779) առաջաբանում խոսելով այս աշխատության մասին, գրում է, որ հեղինակը «կամեցաւ շարադրել զնոր իմն քերականութիւն, և նովին վերածել յառաջին ուղղութիւն գրաբառ լեզուա Հայոց: Բայց քան զի յայնմ ժամանակի նորոգ հանդիսացեալ էին բազում քերականութիւնք բազում հեղինակաց, որք բազում ինչ նոր և օտար խառնեալ էին ի լեզու մեր, և ոչ էր հնար հակառակ նոցին աւանդել կանոնս ըստ բուն նախնի ուղղախօսութեան: Նմին իրի ջանացաւ Հայրն մեր այնպէս կարգել զքերականութիւն իւր, զի մի՛ ներհակ երևեսցի նոր հեղինակաց, բայց դիտելով միանգամայն ևս հորդել զճանապարհ հասանելոյ յուղղութիւն նախնի լեզուին. մերոյ... Յասացելոցս յայտնի երևի, թե փոյթ և դիտումն հօր մերոյ այս էր, զի զվայելչութիւն լեզուին մերոյ հանդիսացուցէ ըստ սովորութեան նախնեացն: Այլ սակայն եթէ զոր դիտէրն՝ յայտնապէս գրէր, և զամենայն կանոնս իւր ըստ այնմ կարգէր, թշնամի յարուցանէր գրութեան իւրում զրազումս ի նորոց. որով աչ ժամանէր այնմ, զոր գիտէր: Վասն որոյ և հարկ եղև նմա ի բազում իրս ըստ մտաց նոցա յարմարել զճառս քերականութեան՝ ի հոլովմունս, ի լծորդութիւնս, և ի համաձայնու-

¹ Երկրորդ հրատարակության ժամանակ ուղղված է «Հայկազան»:

թիւնս մասանց բանիւ եւ այսու հաճեալ զմիտս նոցա՝ հնարիւք իմն առաջնորդել յորպիսութիւն վաշկելութեան լեզուիս մերոց...» (Չամչեան, Քեր. 1779, առաջաբան): Այսպէս, ուրեմն, Մխիթար Արքայի նպատակն էր յուր քերականութեան մեջ կարգել հարազատ, գրաբարին հասուի ձևերը. բայց, ըստ Չամչեանի, քանի որ այդ ժամանակ կային նոր քերականութեաններ, որոնց մեջ իշխում էր լատինաբանութունը, որ Հռովմի պաշտպանութունն էր վաշկելում, ուստի և Մխիթարը, նրանց հեղինակներին ու հետևորդներին իր գեմ շահնկու համար, որոշ չափով տուրք է տվել այդ օտարաբանության: Սակայն մեր կարծիքով դրան զուգընթաց պետք է հիշել նաև մի երկրորդ պատճառ: Որ Մխիթար Արքայի գրքում նկատուի է ժամանակի քերականութեանների ազդեցութիւնը, դա ճիշտ է, և այդպէս էլ անշուշտ պետք է լինէր. սակայն ընտիր և ոչ ընտիր, հարազատ և ոչ հարազատ գրաբարյան ձևերը շտարբերելու համար ոչ միայն այդ ազդեցութիւնը պետք է նշել, այլ և այն, որ իր ժամանակ այդ ձևերի հարազատութիւնը գեոհնարավոր էլ չէր պարզել. հայտնաբերված և ուսումնասիրված ձևապրերի սակավութիւնը դեռևս այդ բանը պարզելու համար քիչ նյութ էր մատակարարում:

Ամբողջ քերականութիւնը բաղկացած է երեք մասից. առաջին մասում սոսկ տալիս է հոլովումը, խոնարհումն ու թվարկում մշուս «Մասունք բանի»-ները, առանց տեսական սահմանումների. այս մասը հեղինակը կոչում է «Դուռն քերականութեան, յորում պարզուպէս զնին հոլովմունք անուանց, լծորդութիւնք բայից, և գումարք այլոց մասանց բանին, որք սերտողաբար ուսանելիք են յաշակերտաց» (էջ 5)¹: Նույն մասին կցված է մի հավելված (էջ 193—220), որի մեջ հարց ու պատասխանի ձևով տրված է ամբողջ ձևաբանության համառոտութիւնը: Երկրորդ մասը (էջ 220—368) ներկայացնում է առաջին մասում տրվածի տեսական շարադրանքը, բայց սահմանումներով ու բացատրութիւններով հանդերձ, առանց այլևս հոլովումների ու խոնարհումների օրինակները բերելու: Վերջապէս երրորդ մասը (էջ 369—468) պարունակում է շարահյուսութիւնը: Այս մասն էլ ունի յուր հավելվածը (էջ 469—501), որի մեջ համառոտակի տրված են ուղղագրութեան, առողանութեան, նշանագրերի, վերծանութեան մասին անհրաժեշտ

¹ Երկու հրատարակութիւնների էջերը համընկնում են, ուստի և չենք նշում հրատարակութեան, թեև երկուսն էլ մեր ձեռքի տակ են:

գիտելիքներ: Գրքի վերջում, ցանկից հետո (էջ 513—584), տրված է գրքում հիշված գոյականների, ածականների, բայերի և այլ «խոսքի մասերի» բառացանկը: Այս մեծածավալ քերականության նպատակն էր, ինչպես վերն ասվեց, տալ գրաբարի լիակատար և օտարաբանությունից զերծ քերականություն. անշուշտ հեղինակին հիմնականում հաջողվել է այդ. նա աշխատել է ըստ հնարավորին խոստովել լատինաբանությունից, բայց և այնպես որոշ դեպքերում դեռևս տուրք է տվել դրան: Ի հակադրություն լատինաբանների, նա ընդունում է գրաբարում տասը հոլովի գոյությունը (ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական, ներգոյական, պատմական, պարառական, կոչական): Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ իր ժամանակի համար այս քերականության հրատարակությունը նշանակալից երևույթ էր. նույնիսկ այն դեպքերում, երբ հեղինակը տուրք է տվել լատինաբանության, դարձյալ ժամանակի պապական ցենզուրայի (գրաքննության), մասամբ էլ յուր ժամանակի գրաբար լեզվի ուսումնառության անբավարարության արդյունքը պետք է համարել. բավական է հիշել, որ այն ժամանակ շատ ու շատ ձեռագրեր, բազմաթիվ հեղինակների գործեր հայտնի չէին, իսկ Մխիթարն իր քերականության նյութը քաղում էր հրատարակված կամ ձեռագիր գրքերից: Սրա հետևանքով էլ քերականության հեղինակը անխոփր վերցնում էր բոլոր ձեռագրերը, որոնք կային իր օգտագործած աղբյուրներում, առանց կարողանալու որոշել, թե գրանցից որն է ընտիրը, հարապատը, և որը՝ օտարաբան: Պետք է հիշենք, որ գրաբարի տարրեր շրջաններն ու դպրոցները («դասական», «հետ դասական» և այլն) շատ ավելի ուշ ժամանակի հայտնագործումներն են: Այս բոլորը նկատի առնելով է, ահա, որ հեղինակի ընդունած չնչին օտարաբանություններն անխուսափելի ենք համարում: Հարավատ մնալով մեր սկզբունքին և քննության շառնելով հեղինակի քերականագիտական դրույթները, որոնք ռացիոնալիզմի դրոշմն են կրում (օր. առանձին հոլովների սահմանումները), մենք բավականանում ենք նշելով, որ այդ քերականությունը մի նոր աստիճանի էր հասցնում գրաբարի քերականական ուսումնասիրությունը: Վերջապես Մխիթար Աբեգյի այս քերականության նշանակությունը կայանում է նաև նրանում, որ նա է հանդիսացել վրացերենի քերականության հիմքը: 1753 թվին Անտոնի կաթողիկոսը այդ քերականության հետևողությամբ կազմել է վրացերենի առա-

ջին քերականությունը, որ շատ կետերում ուղղակի դրա բառացի թարգմանությունն է¹:

Մեզ համար, սակայն, քերականությունից շատ ավելի կարևոր է նրա բառարանը, որի I հատորը լույս է առնել հեղինակի մահվանից ընդամենը 22 օր հետո (1749 թ. մայիսի 19-ին): Գրքի վերնագիրն է. «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի». բաղկացած է երեւո հատորից, որոնցից առաջինը պարունակում է դրաբար բառերը՝ դրաբար, երբեմն նաև «առնկական» կամ տաճկերեն բացատրություններ. երկրորդը պարունակում է առաջին հատորից դուրս մնացած բառերը («Բազմութիւնք մնացորդաց բանից»), բառգիրք՝ գրաբարից աշխարհաբար, աշխարհաբարից-գրաբար և բառարան հատուկ անունների: Հեղինակը լիովին ավարտել է առաջին հատորը, ուր և իր կենդանության օրոք էլ սկսվել է տպագրվել, երկրորդ հատորը լրացրել ու ամբողջացրել են յուր աշակերտները և հրատարակել 1769 թվին: Նախքան բառարանների բնութագիրը տալը, անհրաժեշտ է խոսել առաջաբանի մասին (I հատոր, էջ 4—19), առաջաբան, որի մեջ ամփոփված են հեղինակի լեզվաբանական հայացքները: Այդ առաջաբանը, ինչպես ծանոթանում ենք հրատարակողների ծանուցումից («Բանք առ ընթերցօղս»), գրված է աչն ժամանակ, երբ բառարանի հեղինակը մահվան անկողնումն էր գտնվում. ամբողջ բառարանը տպագրված, պատրաստ էր, հեղինակը պետք է գրեր առաջաբանը, երբ հիվանդացավ. հիվանդ ժամանակ իր հանձնարարությունը աշակերտները կազմեցին այդ առաջաբանը յուր ցուցումների համաձայն. բոլոր տեսակետները հեղինակին են պատկանում. ամբողջ առաջաբանը, գրված առաջին գեմքով, պատրաստ էր տպագրության հեղինակի կենդանության ժամանակ, և նա լիովին ծանոթ էր աշակերտների կողմից շարադրված իր հայացքների ամփոփումին: Այդ հայացքների համառոտությունը հետևեալն է. լեզուների ծագման հարցում, անշուշտ, հեղինակը հետևում է Աստվածաշնչի հայտնի առասպելին: Մինչև աշտարակաշինությունը բոլոր մարդիկ խոսում էին մեկ լեզվով: Աշտարակաշինության պատճառով կայացած խառնակությունը շնորհիվ առաջացան տարբեր լեզուներ, սակայն բոլոր ժամանակակից լեզուները չեն, որոնք ուղղակի խառնակությունից առաջացան. կան շատ լեզուներ էլ, որոնք գոյացան հետո, այլև-

¹ Կնոսոնի կաթագիկոսի քերականության մասին, ինչպես և դրա ու Միթթարի քերականության համեմատությունը տե՛ս Чагарян, А. О., О грамматической литературе грузинского языка, СПб, 1873, стр. 1—34:

այլ լեզուների խառնուրդից. ինչ վերաբերում է հայոց լեզվին, ապա նա խառնակութունից առաջացած մայր լեզուներից մեկն է. հեղինակը հիշում է, որ ոմանք հայերենը համարում են աշտարակաշինութունից առաջ եղած լեզուն, իսկ տմանք՝ երրայեցերենին են տալիս այդ պատիվը. ինքը սակայն թողնում է այդ հարցի քննարկումը. «...Լեզու մեր ոչ հնարեցաւ ի խառնմանէ բարբառոց այլոց ազգաց, որպէս են բազումք ի լեզուաց արեւելեացց և արեւմրտեացց (բոլոր ընդգծումները մերն են.— է. Ա.), այլ է մեզ երկնածիր, սկսեալ յառաջին դարուց՝ յորս յանցանել տիեզերահեղձոյց պատուհասիցն, բաբելական պատուհասիցն հիմն արկաւ։ Վասն զի առժամանակօք, յորս զբուրգս զայս կանգնէին՝ էր ազգ մի և լեզու մի բնակչաց երկրի. որք բաժանեալ էին ի բազում տառտեարս... Ի տանտտեարաց յայսցանէ էր զիւցալն հսկայն՝ Հայկ Նահապետ տանս հայոց, որում ընդ բաժանել Տեառն զլեզուս ազգաց, վիճակեցաւ բարբառս մեր... Ապա չալսմ ամենայնէ յայտ է թէ լեզուն մեր է մին ի մայր լեզուաց...» (Առաջաբան, էջ 15ա)։ Այնուհետև հիշում է, որ ոմանք համարում են «լինիլ բարբառոյն մերոյ յառաջ քան զաշտարակին շինութիւն... զորմէ ալժմ մեզ ոչ է խօսիլ» (Անդ)։ Սակայն հետագա հատվածներում, խոսելով հայերենի հատկութունների մասին, պարզ կերպով ցույց է տալիս, թեև առանց ուղղակի արտահայտվելու, որ հայերենի նախամայր լեզու լինելու կարծիքին կողմնակից է, որ հայերենն իր բազմապիսի արժանիքներով կարող է այդ կարծիքն արդարացնել։ Հեղինակը խոսում է նաև գրաբարի և բարբառների ու աշխարհաբարի փոխհարաբերության մասին։ Այստեղ նա որոշակիորեն այն տեսակետն է արտահայտում, որ գրաբարը բոլոր հայերի խոսակցական լեզուն է եղել, և միայն հետագայում ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ և ազդի ցրման պատճառով այլափոխվել է այդ միատարր լեզուն և առաջ բերել բարբառները, որ նա ընդհանուր անվամբ աշխարհաբար է կոչում. «Ի սկզբանէ յառաջին դարուց, յորում բարբառ մեր ստեղծեցաւ, ամենայն հայք խօսէին գրաբար լեզուաւ։ Այլ ի յառաջել դարուց և ընդ վտարիլ կողմանց, և ընդ խառնակիլ ազգաց, առ սակաւ սակաւ այլալեցցաւ ընդարոյս բարբառն, ըստ տառի, ըստ վանկի, ըստ բառի, ըստ հոլովման և ըստ այլոց հանգամանաց լեզուի։ Ստեղծան և անհամար բառք գաւառականք, սարդեցին մտան և բազում բառք այլազգականք, և ել բարբառս այս ռամկական, որ կոչի աշխարհաբար լեզու։ Իսկ վաղածին լեզուն մնացեալ ի մէջ ազնուաց և իմաստնոց՝ էանց ի դիրս,

և եղև մեզ ի լեզու գրաբառ: ...Լեզուն գրոց յառաջին դարսն էր քարբառ հասարակաց, և յետոյ մասնաւորեցաւ...» (Անդ. 12, ա, բ): Այս մեջբերումից հատուկ ուշադրութեան է արժանի այն դիտողութեանը, թե զրաբարը մասնավորացել և դարձել է «աղնուաց և իմաստնոց» լեզու, մի դիտողութեան, որ հետագայում շատերն են կրկնել:

Վերջապես ուշադրով են հեղինակի հայացքները տարբեր լեզուների բառերի միջև եղած նմանութիւնների վերաբերյալ. ճիշտ կերպով նշելով, որ բաղմամբով հայերեն բառեր իրենց ձևով և իմաստով շատ լեզուների համապատասխան բառերին նման են, նա այդ բառերը բաժանում է երկու կարգի. առաջին կարգի մեջ նա դնում է փոխառութիւնները, դանելով, որ մի մասը հայերն են փոխառել ուրիշ լեզուներից, իսկ մյուս մասն՝ ընդհակառակն. «Դիպի աշտիսի նմանաձայնութիւն բառից ի բաղում ազգս յազգս ի միմեանց առնելոյ. և քստ աշտ ունիմք մեք յերթացւոց զոմանս. արպէս՝ գեհէն, գեն, նալ, շարալ, սատան, սարաւով, և նմանիք: Իսկ ի պարսից. որպէս՝ դահ, աշինքն՝ աան, ոահ, շիշակ, սաւար, շահաստան, շարուան, փարոսխ, մահիկ... յարարուցոց, որպէս՝ մթխալ, ...ի հելլենացւոց՝ որպէս բրաբիոն, դիմոս, դիոս, կաթեղր...: Եվ ներհակարար ալ ազգք ունին զոմանս ի մէնջ, որպէս՝ քաղզէացիք և ասորիք Ժնին ի մէնջ՝ կոկորդ, կորին, դար, անդամ, սրահ, լալ, լակել: Եւ պարթեք. ազի, բախտ, բեր, գաշտ, գրախտ, կուժ, խարբալի: Իսկ պարսիկք և հագարացիք ունին ի մէնջ՝ զրազումս. զի զխաշն կուէն հաշ, զմարդն՝ մէրտ. զայրն՝ էր. զազատն՝ էզատ, զսահմանն՝ սէհման. զհագարն՝ հէզար, զրազունն՝ բազու...: Այլ թէ սոքա են բառք հայկառանք, քաջայայտ է. զի են ի մեզ զլիաւոր բառք, յորոց ծագին անհամար քարդութիւնք և ամանցմունք և լծորդութիւնք...» (Անդ. էջ 9, ԺԳ, ԺԴ): Այս ստուգաբանութիւններից շատերն, իհարկեւ, ճիշտ չեն. հատկապէս երկրորդ հատվածում՝ իբր հայերենից փոխառյալ օտարազգի բառերի շարքը գրեթէ ամբողջապէս սխալ է. սակայն մեզ համար կարեւորն այդ մի քանի բառերի ստուգաբանութեան ճշտութիւնը չէ, այլ հիմնական սկզբունքը, որով նա միանգամայն ճիշտ կերպով որոշում է լեզուների փոխազդեցութեան, իրարից բառեր փոխ առնելու երևույթը: Երկրորդ կարգի մեջ դնում է աշտիսի բառերը, Ժրոնք տարբեր լեզուներում ձևով և իմաստով նույն են, բայց իրարից փոխառած չեն: Անշուշտ այս նմանութիւնների խնդրի լուծման մեջ նա չի հանգում ցեղակցութեան դա-

ղափարին, և դժվար էլ էր սպասել այդ, այլ վերագրում է այդ նմանությունները սոսի պատահականության. «Հնչմունք բառից դուրս յամենայն ազգս հազարք հազարաց հարկիւ բաղումք ի նոցանէ նոյնաձայն հանդիպին, զորոյ զապացոյցն ունիմք յայսմանէ. զի թէ հրամայեսցի երկուց ոմանց ստեղծանել իւրաքանչիւր զհարիւր նորաձայն բառս՝ տեսանեմք զի բաղումք ի նոյնահնչիւն հանդիպին, թեև բանաստեղծք իցեն յայլ և այլ ազգէ: Մանաւանդ զի այս է նշան, թէ յառաջագոյն ամենայն ազգք միաբարբառ էին: ...նթէ հարցցէ ոք, եթէ զի է, զի զլոյսն լատինք կոչին լուքս, զդուն՝ դու (=tu—է. Ա.) զնանիրն՝ ինանիս (=inanis) զնաւն նաւիս (=navis), զբայս լուա՝ լաւա (=lava), ըդտամ, տասն. տո; տաս (=do, das), զեմ, եսն. սում, էս (=sum, es) և այլն, պարտ է պատասխանել թէ ըստ պատահման են զիպակալ և ոչ թէ նոքա ի մէնչ են առեալ, կամ մէք ի նոցանէ» (Անդ, 8—9, Ժբ):

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը միանգամայն ճիշտ համեմատություններ է կատարում հայերեն ու լատիներեն այնպիսի բառերի ու քերականական ձևերի, որոնց ցեղակցությունը հաստատվեց շատ ավելի ուշ՝ դրեթե մի հարյուրամյակից հետո: Ճիշտ է, այդ նմանությունները նա պատահականությամբ է բացատրում (որ որոշ գեպքերի համար ճիշտ էլ է և լեզվաբանության կողմից չի բացառվում), ինչպես և վերագրում աստծու ստեղծած մի համամարդկային լեզվին, բայց դա բոլորովին էլ չի նսեմացնում այդ դիտողության արժեքը: Միայն երևույթը դիտելը, միայն լատիներեն do, das, sum, es, navis, lux բառերի ու ձևերի համեմատությունը հայերեն համապատասխանների հետ և նրանք փոխառություն չհամարելը, սովորական փոխառություններից տարբերելը չափազանց մեծ նորություն էր իր ժամանակի համար:

Ինչ վերաբերում է բուն բառաբանին, ապա նա ևս, թեև այժմ արդեն հնացած ու թերի, իր ժամանակում զուլիս գործոց է եղել: Հեղինակը հավաքել է իր ժամանակում հայտնի հայ մատենագիրների հրատարակված ու անտիպ երկերի բոլոր բառերը, բացատրել նրանք, ինչպես և վկայություններով ավելի ձոխացրել ու պարզացրել այդ բացատրությունները: Ի վերջո մեծ նշանակություն ունեն նաև երկրորդ հատորի հատկապես երկու բաժինները. աշխարհաբարից-գրաբար բառարանը և հատուկ անունների բառարանը, որը պարունակում է Աստվածաշնչում գործածված եբրայական անունները: Այս երկու բառարաններն էլ իրենց տեսակի

մեջ առաջինն էին: Դրանցից առաջինն ըստ էության պարունակում է յուր մեջ հայերենում գործածվող թուրքերեն բառերի մեծագույն մասը և, այդպիսով, թուրքերենից փոխառյալ բառերի ցանկն ու բացատրությունն է, մի բան, որ մոտ մեկ ու կես դար հետո, կրկին կատարել և իբրև ամբողջական մի ուսումնասիրություն հրատարակել է Հրաչյա Աճառյանը: Երկրորդը պարունակում է Սուրբ զբոս գործածված հատուկ անունները, և իբրև անունների բառարան, առաջինն էր և միակը՝ մինչև Հ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանի» հրատարակությունը:

Ի մի ամփոփելով մինչև այժմ ասածները, կարող ենք հղարկել. Սիսիթար Սերաստացին առաջինն էր, որ ուշագրություն դարձրեց աշխարհարար հայերենի վրա և կազմեց այդ լեզվի առաջին փրականությունն ու առաջին ընտրանը. հենց այդ բանի արդյունքը եղավ այն, որ նա, առաջինը լինելով, քննության առավ պարարի և աշխարհարարի փոխհարարելության հարցը և, հիմնականում, ճիշտ կերպով որոշեց բարբառների առաջացման հարցը: Վերջապես լեզուների փոխազդեցության, բառերի փոխառության մասին նրա արտահայտած պարզ ու որոշակի դրույթը՝ մի կողմից, և տարբեր լեզուների մեջ՝ ոչ իբրև փոխառություն կազմ բառերի ու փրականական ձևերի նմանությունն ընդունելը և այդ ցույց տալու համար նրա կատարած համեմատություններն էլ ավելի արժեք են տալիս նրա գործին: Իր բառարանի մեջ նա բազմաթիվ բառեր է ստուգարանում, որոնցից մի մասն՝ իբր փոխառություն, մի մասն էլ՝ բացատրում է հենց հայերենով. այդ ստուգարանությունների մեջ կան շատ անճշտություններ, հատկապես հայերենով ստուգարանված բառերը գրեթե ամբողջապես կեղծ դիտական ստուգարանություններ են: Այսպես, ղևա առաջարանի մեջ խոսելով հայերենի հատկությունների մասին, գտնում է, որ հայերենի առավելություններից մեկն այն է, որ հնարավորություն է տալիս բառերը հեշտությամբ ստուգարանելու. «...Հազիվ գտանի բառ, զոր ոչ կարասցէ քաջ լեզուագէտն ստուգարանել ի բարբառս մեր, ցուցանելով գեղեցկաշարմար ղէտիւն, կամ զշտուկութիւն իրին, զոր անունն նշանակէ. որպէս կրօնն ստուգարանի կրումն. քանզի նովաւ կրեալ լինես յոգիս՝ Աստուած և աստուածալինք: Կրակն՝ կերակ, այսինքն կերօղ, զի լափէ զամենայն: Խիթն՝ խիւմն, զի ցաւովք խթէ: Մարդն՝ մարտ, որով լի են կեանք նորա: Խոգորակն՝ խոզի քուռակ, որ է ձագ. խոզի: Խրախոյսն՝ խրախալի յոյս: Ծիածանն՝ ծիր այսինքն՝ զըջանակ ածօղ, այս է

տարածող: Կոռնելին՝ կոկոացող յունկն ղի յատուկ է թռչնոյս այս-
միկ՝ յանցանել իւրում կռնել յականջս մարդոյ» (Անդ, 16).
Այսպիսի բազմաթիվ ստուգարանություններ էլ կարելի է գտնել
բուն բառարանում, բազմաթիվ բառերի դիմաց (տե՛ս օրինակ,
Աստուած, Կանթեղ, Սափոր, Սողուն, Վարդավառ և այլն): Այս
ստուգարանություններն, անտարակույս, տնչով շին տարբերվում
նախորդների նույն կարգի ստուգարանություններից և դրանք բա-
ռարանի թույլ կողմն են հանդիսանում. հեղինակն այս կետում
նույնքան հեռանում է գիտությունից, որքան նախորդ գպրոցի
«բառագետները»: Եւ, իհարկե, այդ կարգի ստուգարանությունները
չեն, որ բառարանի արժանիքն են կազմում. դրանց հետ միասին
հեղինակը ճիշտ կերպով կարողացել է նաև որոշել հայերենում
գործածվող՝ հունարեն, պարսկերեն, երբայեցերեն, լատիներեն
լեզուներից փոխառյալ բազմաթիվ բառեր (տե՛ս վերը): Այս ստու-
գարանություններն են, ահա, որ Մխիթարի բառարանի յուրահա-
տուկ արժանիքն են հանդիսանում: Այս բոլորը նկատի ունենալով,
առանց վարանելու, գտնում ենք, որ Մխիթար Աբաստացին իրեն
նախորդող ամբողջ շրջանի դազաթն է հանդիսանում, իր քերա-
կանություններով ու հատկապես բառարանով նա մի կողմից փակում
է հին շրջանը՝ իհարկե, տնենալով դեռևս այդ շրջանի որոշ հատ-
կանիշները (լեզուների ծագումը, ժողովրդական ստուգարանու-
թյունները և այլն) և մյուս կողմից բացում է մի նոր շրջան՝ դի-
տական լեզվաբանության երախայրիքի շրջանը: Նրա բառարանը
հիմք հանդիսացավ մոտ հարյուր տարի հետո հրատարակված
ՆՀԲ-ին, որ ոչ միայն իր բառարան անգերազանցելի է մնում նաև
այսօր, այլև իրեն լեզվաբանական գործ՝ իր ժամանակի համար մի
մեծ նվաճում էր: Այդպես էլ, մոտ վաթսուն տարի հետո հայե-
րեն ու պարսկերեն բառերն իրար հետ համեմատելով՝ Գևորգ
Դպիրը Մխիթարին էր հետևում ու նրա դործը շարունակում:

Իր ժամանակի հայագիտության ասպարեզում

Միքայել

հատուկ տեղ է գրավում Միքայել Չամչյանը. իր

Չամչյան

եռահատոր «Հայոց պատմության» շնորհիվ նա

ստացել էր նոր պատմահայր մականունը, իսկ իր

քերականությունը երկար ժամանակ լավագույն ձևնարկն է հան-
դիսացել հայ գպրոցներում և մեծ գեր է խաղացել հայերենի ուս-
ման գործում:

Ծնվել է Չամչյանը 1738 թվին, Պոլսում. պատանի հասակում
նա ոսկերչություն է սովորում և պարապում այդ արհեստով. բայց

23 տարեկան հասակում նա թողնում է արհեստը և ղեակով վենետիկ ու քահանա ձեռնադրվելով՝ քարոզչության է ուղարկվում Հալեպից մինչև Բասրա: Ավելի քան տասը տարի այդ պաշտոնը կատարելուց հետո, Չամչյանը վերջապես փոխադրվում է Ս. Ղազարի վանքը, ուր և նվիրվում է գիտական ուսումնասիրություններին: Այս շրջանին են պատկանում նրա երկու հանրածանոթ գրքերը՝ հայերենի քերականությունն ու հայոց պատմությունը: Հատկապես այս երկրորդ աշխատությունը երկար ժամանակ միակ ամբողջական գիրքն է եղել հայոց պատմության վերաբերյալ. հեղինակը կազմել է այդ գիրքը յուր ժամանակում հայտնի հայ պատմիչների և օտար աղբյուրների օգտագործմամբ՝ տալով այդպիսով մի կատարյալ գործ՝ իր ժամանակի համար: Գիրքը, երեք հատորից բաղկացած, լույս տեսավ 1784 թվին «Պատմութիւն հայոց» վերնագրով:

Նույնը համառոտած, մեկ հատորով հրատարակեց 1811 թվին՝ «Խրախճան պատմութեան Հայոց» խորագրով:

Անշուշտ սրանցով միայն չի սահմանափակվում Չամչյանի աշխատությունների ցանկը. նա բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել և իբրև ժառանգություն է թողել շատ ուրիշ երկեր՝ ինչպես «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», «Նուազարան օրհնութեանց», «Պատկեր տօնից Ս. Աստուածածնի» և այլն, որոնք, սակայն, կրոնական-աստվածաբանական բովանդակություն ունեն և, հետևաբար, մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս են մնում:

Վախճանվել է Չամչյանը 1823 թվին, Պուլսում:

Չամչյանը մեկն է նրանցից, որոնք կամենում են «տեսականորեն» ապացուցել, որ հայերենը մարդկության առաջին լեզուն է: Այդ խնդիրը նա քննության է առնում յուր «Պատմության» առաջին հատորում, ուր առանձին դուրս է նվիրել դրան՝ «Ի վերայ լեզուին Հայոց, թէ իցէ առաջին» (էջ 153—164): Խոսելով Ադամի լեզվի մասին, հեղինակը գտնում է, որ հայերենն է եղել այդ լեզուն, քանի որ Նոյը ջրհեղեղի ժամանակ իջեալն է Արարատ լեռան վրա և հետո էլ իր որդիների հետ մնացել Հայաստանում, շմասնակցելով աշտարակաշինությանը, ուստի և շենթարկվելով լեզուների խառնակության պատժին. հետևաբար Նոյը և իր որդիները խոսում էին Հայաստանում գոյություն ունեցող լեզվով, որ է հայերենը. «Մարթ է ասել, թէ այն առաջին բարբառ, որով խօսէին մարդիկ յԱդամայ անտի մինչև ցրածանունն լեզուաց, հա-

յոցն էր, որ և մնաց մինչև ցայժմ: Եւ այս կարէ հաստատիլ դիւրաւ. վասն զի յառաջ քան զայն բաժանումն՝ մարդիկ խօսէին այնու լեզուաւ, որ էր ի Հայաստան. զի Նոյ՝ և որդիք նորա, յորս քայնժամ մնաց բնիկ լեզու ազամեան, ի Հայաստան էին, և անդ բազմացան. քանզի որպէս աւանդէ Աստուածաշունչն ծննդ. զլ. Ժ. տապանն Նոյի անդ նստաւ՝ յԱրարատ լեւոռն, որ է ի Հայաստան, ըստ տրոյց յԱստուածաշնչի ասորոց և լատինացոց դնի՝ ի լեւոռն Արմենիոյ... արդ՝ լեզու, որով խօսէր Նոյ և որդիք իւր անդ ի Հայաստան, ոչ խառնեցաւ, և ոչ բարձաւ, և ոչ յայլ փոխեցաւ, այլ է նոյն, որ այժմ կայ ի Հայաստան, ապա յայնժամ Հայաստանու կամ հայոց լեզուաւ խօսէին Նոյ և որդիք իւր» (Պտմ. Ա, էջ 153—154): Այնուհետև հեղինակը նույն կարգի փաստարկումներ և բերում հերքելու համար այն կարծիքը, թէ Ադամի լեզուն երբայցեցրեանը, կամ քաղզէականը կամ եզրպտականն է եղել, և եզրականում է. «Ձայս ամենայն այսպէս եղեալ՝ հարկ է ասել, թէ ոչ մնաց անխառն լեզու վերոյգրեալ ազգացդ (քաղզէացոց և եզրպտացոց — է. Ա.), և առաւել ևս եբրայեցոց՝ որ ածանցեալ է ի նոցանէ, այլ՝ այնոցիկ ևեթ, որք ի սկզբան ի ժամանակի խառնակութեան ոչ էին անդ՝ ուր եղև այն խառնակութիւն լեզուաց, այլ՝ էին անդ, ուր էր Նոյ և բնակէին յայնմ տեղոյ՝ որ հեռի էր ի խառնակութենէ անտի. և զի այսպիսի էին միայն բնակիչքն Հայաստանի, ուրեմն միայն լեզու Հայաստանեայց մնաց անխառն իջեալ ուղղակի յԱդամայ ի Նոյ, և ի Նոյէ ի Հայս» (Անդ, 164):

Ահա «առեական» այն քննության եղբակացութիւնը, որ գրոտնում ենք Չամչյանի «Պատմության» մեջ: Բայց Չամչյանը մեզ համար ուշագրաւ է ոչ թէ իբրև տեսաբան՝ հայոց լեզվի մասին արտահայտած իր դրույթով, այլ ինչպես վերն ասացինք, նա հեղինակն է գրաբարի քերականության: Այդ գիրքը՝ «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» վերնագրով հրատարակվեց նախ 1779-ին, վննետիկում, ապա՝ նույնը, ավելի պարզացրած և համառոտած, «զչանս ուսումնասիրութեան նորավարժից» կրճատելու նպատակով՝ հրատարակեց 1801 թվին. նույնը որոշ բարեփոխումներով ու գրաբարից — աշխարհաբար բառարան ավելացնելով (էջ 1—167, բերականութիւնից հետո) վերահրատարակեց 1833 թվին: Այս համառոտն է, ահա, որ բազմաթիւ վերահրատարակութիւններ ունի այլևայլ տեղերում (Տփլիս, 1826, Շուշի՝ 1833, 1859, Վննետիկ՝ 1843, Մոսկվա՝ 1859 և այլն) և երկար ժամանակ գործածվել է որպէս հայերենի դասագիրք թէ՛ արեւմտահայ, և թէ՛ արեւելահայ

զարոցներում: Առաջին՝ ոչ համառոտ քերականության առաջարկում հեղինակը՝ խոսելով մինչև այդ հրատարակված՝ հայերենի քերականությունների մասին, գտնում է, որ դրանք բոլորն էլ թերի են, և շեն ներկայացնում հայերեն լեզուն այնպես, ինչպես որ նա կա. հատկապես շեշտում է նախորդ հեղինակների օտարաբանությունը. նրանք հայերենը հարմարեցրել են օտար քերականություններին. նույնիսկ Մխիթարի քերականությունը նա համարում է անբավարար, քանի որ հեղինակին «հարկ եղել... ի բազում իրս ըստ մտաց նոցա (ըստ լատինարանների, — է. Ա.) յարմարել ի ճառս քերականութեան՝ ի հոլովմունս, ի լծորդութիւնս, և ի համաձայնութիւնս մասանց բանի» (Քեր. 1779, առաջարան): Այս հանգամանքն էլ առիթ է դարձել, ահա, որ ինքը նոր քերականություն կազմի, գուրս ձգելով նրանից այն ամենը, ինչ որ հայերենին հատուկ չէ. «Յաջա դիտումն հօր մերոյ հայեցեալ՝ կամեցաք զայս քերականութիւն ի լոյս ընծայել, յօրինեալ ամենեկն ըստ հանգամանաց ոճոյ լեզուիս մերոյ. յուզեալ աշարջութեամբ ի գրութիւնս նախնեաց մերոց զուղղութիւն խօսից՝ թէ ըստ հոլովման անուանց, և թէ ըստ խնդրառութեան մասանց բանի, յամենայնի ջանալով ի նոցունց բերել զօրինակ կանոնաց աւանդելոց ի սմին» (Անդ): Այս դիտումով էլ, նա վերանայում է հայերենի քերականությունը և կազմում նորը. գտնելով, որ «ամանք զարտուղի ելին, մինչև հակառակի հանգամանաց լեզուի» (Քեր. վեհ. 1859, առաջարան), նա վերանայում է հատկապես գրարարի հոլովումը և, նման Մխիթարին, ընդունում է գրարարում տասը հոլովի գոյությունը. ուղղական, սեռական, արական, հոլացական, բացառական, պատմական, դործիական, պարտառական, ներդրական, կոչական. իսկ այդ բանը նա հիմնավորում է հոլովի, իբրեւ քերականական կարգի՝ իր սահմանումով.

«Բառս հոլով... ըստ քերականաց նշանակի, պէտպէս փոփոխումն միեւնույն անուան ի սկիզբն, կամ ի վերջն և կամ յերկուսին միանգամայն» (Քեր. վեհ. 1859, էջ 100): Բնական է, որ այսպիսի սահմանումից հետո առանձին հոլով պիտի համարէր նաև նախորդով կազմված ձևերը, ինչպես՝ պարառականը և այլն: Այս, թերևս, նրա քերականության խոցելի կողմն է. բայց այդ էլ որոշ մեղմացում է ստանում, եթե նկատի առնենք, որ իբր ժամանակում մեծամասնության կողմից այդպես էր ընդունված: «Քերականություն» մնացյալ մասերն իր ժամանակի համար իրոք որ կատարյալ կարելի է համարել: Հեղինակը բոլոր կանոնների համար վկա-

յություններ է բերում լավագույն հեղինակներից՝ մեծ մասամբ հինգերորդ դարից, որ և, իհարկե, ավելի արժեքավորում է աշխատությունը։ Հեղինակը բուն քերականությանը կցել է նաև «Համառոտութիւն քերականութեան», որի մեջ էլ՝ ավելի համառոտ, առանց օրինակների, հերթականությամբ շարադրել է քերականական կանոնները։

Բնութագրելով Չամչյանի քերականությունը, կարող ենք ասել, որ նրա նշանակությունը շատ մեծ է եղել իր, ինչպես և հետագա մի երկար շրջանի համար. գրեթե մի ամբողջ հալոյւրամյակի ընթացքում նա զրարարի լավագույն քերականությունն է ճանաչվել հալ գրողներում և գործածվել իրրև դասագիրք։ Ժիշտ է, նա իրրև լեզվաբանական գործ մեր ուսումնասիրության համար շատ քիչ բան է տալիս. նրա նշանակությունն ավելի մեծ է քերականագիտական տեսակետից, բայց և այնպես նա արժանի է հիշատակման նախ՝ հենց այն պատճառով, որ նա իր ժամանակի՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության մակադղակն է ցույց տալիս. ամփոփած լինելով մինչև այդ կատարվածը, ապա՝ այն պատճառով, որ ելնելով հայերենի մասին իր արտահայտած դրույթից, նա՝ թեկուզ հենց այդ դրույթի հիմնավորման համար՝ իր քերականության մեջ տեղ չի տալիս մինչև այդ ուրիշ քերականություններում տեղ գտած օտարաբանություններին. իսկ այդ, այսպես թե այնպես, նշանավոր քայլ էր հայերենը խորթ և օտար տարրերից ազատելու գործում։ Նա վերջնական և ուժգին հարված հասցրեց լատինարանությանը յուր քերականությամբ՝ իրրև տեսական հերքումն ու բացառումը նրա, ինչպես այդ գործնականում արել էր Հ. Վրթանես Ասեկյանը (1720—1810) հրատարակելով 1751 թ. Կովղնոյի փիլիսոփայության չորս հատորները՝ «Թարգմանեալ զղուշութեամբ քստ Հայկազնեան լեզուիս ոճոյ»։

Տասնութերորդ դարի նշանավոր հայագետներից մեկին է Գեորգ Տեր-Հովհաննիսյանը. հայտնի Գեորգ Դպիր Պատվելի, Պալատցի, իսկ ամենից շատ՝ Դպիր մականուններով։

Նա ծնվել է Պոլսում՝ 1737 թվին։ Միօրինակ կյանք է ունեցել Գեորգը. նախնական կրթությունն ստանալով իր հոր՝ Տեր-Հովհաննեսի մոտ, նա իր բնական ընդունակությամբ և ինքնաշխատությամբ սովորել է մոտ տասը լեզու. «Գեորգ Դպիր՝ սքանչելագիր հայկարան լինելով հանդերձ, քաջ գիտեր տաճկերեն, պարսկերեն, արաբերեն, հելլեներեն, լատիներեն և այլ լեզուներ, որոց

ի նմուշ՝ պարբերաբար հրատարակած է պատմական և այլ կարևոր գործեր՝ ինքնուրույն և թարգմանական» (Այվազյան, Շար. 12—13)։ Այգալիսի լեզվագիտական պատրաստություն ձեռք բերելով՝ նա յուր ամբողջ կյանքը նվիրում է գրական-գիտական գործին։ Բաղամթիվ են նրա աշխատությունները, որոնց զգալի մասը մինչև օրս էլ չի հրատարակվել։ Նա զրեւ է թե՛ գրականագիտական, թե՛ կրօնական-մեկնարանական, թե՛ պատմական գրքեր, որոնցից շատ քչերն են հրատարակվել, ինչպես և փերականական (պարսկերենի քերականություն), որ դարձյալ անախպ է մնացել։ Մեզ համար կարևորը, սակայն, պարսկերենի բառարանն է, որ հեղինակի համար մի անմահ կտթոզ է հանդիսանում, իր պատվովոր տեղը գրավելով հայ բառարանագրության և հայ լեզվաբանության պատմության մեջ։ Կյանքի վերջում Գեորգ Դպիրը մենակեցության է նվիրվում և Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու մի խցիկում առանձնացած՝ զբաղվում իր գրական գործերով։ Այգաեզ էլ նա վախճանվել է 1812 թվին։ Գեորգի մահվանից 14 տարի հետո Հակոբ Տյուդյանը հրատարակեց¹ նրա պարսկերեն բառարանը, կցելով իր կողմից կազմած՝ պարսկերենի համառոտ քերականությունը։ Բառարանը մի ստվար հատոր է, որ պարունակում է գրեթե պարսկերենի ամբողջ բառադանձը, դուրս ձգած արաբերեն բառերը, որոնցից հեղինակը նրանք է վերցրել միայն, որոնք գործածված են հնագույն հեղինակների (օր. Ֆիրդուսու) մոտ։ Բառարանը կազմելու մասին հեղինակն առաջաբանում ասում է, որ այդ նախապես եղել է պարսից բանաստեղծների երկերի համար կազմված մեկնությունների (բացատրական բառարաններ՝ այս կամ այն գեղարվեստական երկի մեջ գործածված բառերի) հայերեն թարգմանությունը. բայց նկատի առնելով, որ այդ մեկնությունների մեջ զգալի է դառնել ուղած բառը, որովհետև նրանց դասավորության մեջ հետևել էր բնագրերին, ուստի և փոխել է կարգը՝ դասավորելով ըստ հայկական այբուրենի, այգալիսով իսկ սոսկ գեղարվեստական երկերի բառային մեկնությունը դարձնելով իսկական բառարան, որ և լրացրել է ինքը՝ բաղամթիվ աղբյուրների օգտագործմամբ։ Բառարանը բաղկացած է 710 մեծագիր, երկնյուն էջերից. պարսկերեն բառերը գրված են և՛ հայերեն (արեւմտահայ տառադարձությամբ), և՛ պարսկերեն այբուրենով։ Բացի

¹ Տպված է Հարություն Ամիրա Պեղճյանի ծախսով և ձրի ուղարկվել ամենուրեք։

բառերի բացատրություններից, որ տալիս է հայերեն և թուրքերեն, շատ հաճախ նաև բանաստեղծներից մեջ բերումներ է կատարում, բառի այս կամ այն կիրառությունը, կամ իմաստը և կամ կրկնաձևը օրինակով ցույց տալու համար: Իբրև պարսկերենի բառարանի արժեքը լիովին պահպանում է նաև այժմ: Սակայն Գևորգ Դպիրի այս բառարանը մեզ համար արժեքավոր է ոչ միայն իբրև սոսկ պարսկերենի բառարան. նա շատ ավելի կարևոր է յուր մի այլ հատվածով. բառարանի վերջում (էջ 711—715) հեղինակը տալիս է մի ցանկ, որում հավաքված են պարսկերեն ու հայերեն նման բառերը: Այդ բառացանկն է, ահա, որ հասուն է լեզվաբանական արժեք է տալիս բառարանին. բառացանկի վերնագիրն է. «Ջուզադրութին նայնանիշ և նմանաձայն բառից հասարակ եղելոց տո պարսիկս և առ հայս. յորոց աստեղանիշքն յատուկ պարսկականք են, իսկ այլքն անխոր առնալք յիրերաց. ալ որ բառ որոյ ազդե սեպհական իցէ՝ չէ ինչ դիրին յորոշել»: Այսպես, ահա, հեղինակը վերնագրով իսկ տալիս է յուր համեմատություններից հանած հիմնական եզրակացությունները. կան համեմատված բառեր, որոնք պարզապես պարսկերենից են փոխառված. ուստի և այդպիսիների առջևն աստղանիշ է դրել. իսկ այն բառերը, որոնց համար դժվար է տեսլ, թև որ լեզուն է որից վերցրել (հայերեն՝նը՝ պարսկերենից, թև՝ ընդհակառակն), հեղինակն ուղղակի բավականացել է սոսկ համեմատությամբ. կան, վերջապես, նաև աջնայիսի բառեր էլ, որոնք ընդհանուր են թև՝ հայերենի, և թև՝ պարսկերենի համար, բայց երկուսն էլ վերցրել են մի այլ լեզվից (օր. հունարենից). այդպիսի բառերի դիմաց էլ հեղինակը նշանակել է փոխատու լեզուն: Այս սկզբունքով, ահա, հեղինակը համեմատել է ընդամենը 433 հայերեն բառ պարսկերեն բառերի հետ. այդ թվից աստղանիշ ունեն, աշխինքն հեղինակի կողմից պարսկերենից փոխառյալ են համարվել 78 բառ, ինչպես՝ ատր «հուր», զնդան, խորտիկ, բրինձ և այլն: Մնացյալ 355-ից ութը փոխառություն է համարում հունարենից երկու լեզվի մեջ, ինչպես՝ Դլիին, կանոն, մոնոգոն և այլն, մեկը (քերութի)՝ կրթյեցերենից է փոխառյալ համարում, իսկ 344-ը նման են հայերեն ու պարսկերեն լեզուների մեջ, որոնց ծագումը չի կարողանում որոշել, ինչպես՝ մայր (պրսկ. mādār), ալն (պրսկ. ān), ծունկն (պրսկ. zānu), նալ (պրսկ. nav) և այլն: Այս համեմատական բառացանկն է, ահա, որ իրավունք է տալիս մեզ հեղինակին լեզվաբան կոչելու. ճիշտ է, այդ համեմատությունների մեջ կան անճշտություններ, ինչպես՝ ամ «տարի» համե-

մատուում է պրսկ. 'am «տարի» բառի հետ, որ, սակայն, արաբերեն է և դորժ չունի հայերենի հետ. անդ «այնտեղ» համեմատում է պրսկ. amam «այնտեղ» բառի հետ, որ ճիշտ չէ, և այն: Բայց այդ անճշտությունները փոքր թիվ են կազմում, և լուրջությամբ էլ չեն նսեմացնում այն համեմատական բառացանկի արժեքը, որում բերված դուգադրություններն առհասարակ ճիշտ են. այդ բառացանկը մեծ պատիվ է բերում բառարանի հեղինակին, և եթե նա առանձին էլ հրատարակված լիներ, առանց բառարանի, դարձյալ Գեորգ Դպիրն իր արժանի տեղը կունենար հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, մի տեղ, որ հաստատապես նվաճել է այդ բառացանկի շնորհիվ. բառարանը չէ, որ արժեքավորում է այդ բառացանկը, այլ՝ ճիշտ հակառակը: Այդ բառացանկը, հակառակ իր պարունակած անճշտություններին, Մխիթարի բառարանից հետո առաջին լուրջ ստուգաբանական փորձն է, որ դիտում է հայերեն բառերը պարսկերենի համեմատությամբ, տալով ոչ միայն փոխառությունները, այլև երկսի համար «հասարակաց» բառերը՝ առանց ծագումը սրտչելու: Եվ այդ այն ժամանակ, երբ գեոևս լույս չէին տեսել ոչ միայն Պետերմանի և Վինդիշմանի, այլև Բոդպի, Ռասկի ու Գրիմմի աշխատությունները, քանի որ, եթե ընդունելու լինենք, անգամ, որ հեղինակն իր կյանքի վերջին տարումն է կազմել այդ բառացանկը, ապա՝ կհանդենք 1812 թվին: Այս է, ահա, որ մեզ լիովին իրավունք է տալիս Գեորգ Դպիրին իսկական լեզվաբան համարելու: Ցավալ կարելի է միայն, որ նրա կազմած պարսկերենի քերականությունը չի հրատարակված և հայտնի էլ չէ, թե ուր է գտնվում այժմ: Գեորգի կենսագիր Ալվադյանը չուր դրսում (Շար. Ա., էջ 38—41) մի փոքր հատված է բերում այդ քերականության առաջարանից, որի մեջ հեղինակը պարսկերեն լեզուն ընտիր ու հեշտալուր լեզուների շարքը դասկելով, առաջացած է համարում բարեխնայան խառնակությունից: Բայց, արդյո՞ք հեղինակը բավականացել է միայն այդքանով. ոչինչ չդիտենք. ուրիշ հատվածներ չկան, որից կարելի լիներ իմանալ, թե այդ քերականության մեջ էլ արդյոք հեղինակը համեմատություններ չի՞ կատարել հայերենի ու պարսկերենի միջև և որեւէ լուրջ կորակացության չի՞ հանգել արդյոք: Առայժմ դժվար է այդ մասին որեւէ բան տեսել, թերևս տապալուում ի հայտ գա այդ քերականությունը,

¹ Այվադյանն ասում է, որ ինքը տեսել է այդ քերականությունը «մուսուլմաններն և աղնուաշուք Զեքեդղեան էֆենտիի ճսի մատենադարանին մեջ» (Ա., էջ 38):

որով և մեղ հետաքրքրող հարցերը վճռական պատասխան կարող են ստանալ. առաջժամ բավականանա՞նք միայն մեր ձեռքի տակ եղած բառացանկի մեծ արժեքը նշելով, իբրև հայերենի և պարսկերենի՝ ոչ միայն փոխառաջալ, այլև սեփական բառերի համեմատության առաջին, հաջող փորձ, հետևաբար և՛ իբրև լուրջ, արդեն գիտական արժեք ունեցող մի գործ: Բառացանկի արժեքը ցույց տալու համար բավական է հիշել, որ նույնիսկ Պետերմանն ու Վինդիշմանը, որոնք հատուկ ուսումնասիրությամբ համեմատում են հայերեն բառերը պարսկերենի հետ, չեն տարբերում փոխառաջալ բառերը քնիկներից, մինչդեռ Գեորգ Դպիրը յուր բառացանկում հատուկ նշանով առանձնացնում է փոխառությունները, իհարկե, որքանով այդ կարողանում է որոշել:

Յուր ժամանակի անվանի հայագետներից է **Հարություն Ավգերյանը**: Իր բազմամյա կյանքը նվիրելով հայ կուլտուրայի տեսումնասիրությանը, անխոնջ կերպով աշխատելով հանուն հայագիտության, նա իրր ժառանգությունը թողել է այնպիսի մի նշանավոր աշխատություն, որն այսօր էլ լիովին պահպանում է յուր արժեքը: Մնվել է Հարությունը 1774 թվին, Անկիւրիայում. 12 տարեկան հասակում մտնում է Մխիթարյանների վանքը, ուր 1774 թվից արդեն գտնվում էր իր ավագ եղբայր Մկրտիչը: 1798 թվին՝ վանք մտնելուց 12 տարի հետո՝ քահանայական աստիճան է ստանում: Ամբողջ կյանքը, համարյա, անց է կացրել վանքում, չհաշված այն մի քանի տարիները, որ անց է կացրել Տրանսիլվանիայում, իբրև քարոզիչ ու դաստիարակ, ինչպես և կարճատև ալցելությունները՝ Հոմ և Լոնդոն:

Ավգերյանը ժամանակի լավագույն լեզվագետներից էր. նա գիտեր ավելի քան տասը լեզու, ինչպես՝ հունարեն, եբրայեցիերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հունցարերեն և այլն: Ինչ վերաբերում է հայերենին և մասնավորապես գրաբարին, ապա այդտեղ էլ նա իր հմտությամբ աչքի էր ընկնում: Իր ամբողջ կյանքն անցկացնելով վանքում՝ Ավգերյանը նվիրվել է դրական-գիտական դործունեության և գրել բազմաթիվ աշխատություններ, մեծ մասամբ՝ բառաբանական-քերականական բնույթի: Վասնզանվել է Ավգերյանը 81 տարեկան հասակում՝ 1855 թվին:

Ավգերյանի աշխատություններից առաջին հերթին կարելի է հիշել քերականություններն ու բառաբանները: 1816 թվին Վենետիկ է դալիս անգլիացի բանաստեղծ լորդ Բայրոնը (1788—1824)

և այցելելով Ս. Ղազարի վանքն ու ծանոթանալով արեւելյան մի ժողովրդի փոքրիկ դաղթականության հետ, մտերմանում է միաբանների հետ ու ցանկութեամբ հայտնում սովորել հայերենը։ Մեծանուն բանաստեղծին հայերեն ուսուցանելու գործն իր վրա է վերցնում Հաբուսյուն Ավգերյանը, որ և ոչ միայն հաջողությամբ կատարում է իր գործը, այլև իր հմուտ դիտութեամբ կարողանում է է՛լ ավելի բարձրացնել մեծ բանաստեղծի սերը հայ լեզվի և գրականութեան նկատմամբ։ Ահա այդ սերն էլ առաջին պորժոնը կղավ անդերքն լեզվով հայերենի քերականութեան հրատարակելու գործում։ Հանձարեղ բանաստեղծը յուր ուսուցչին հանձնարարեց անդերքն լեզվով հայերենի քերականութեան կազմել. Ավգերյանը ձեռնամուխ կղավ այդ աշխատանքին և 1812 թվին հրատարակեց «A Grammar Armenian and English», որ և վերամշակեց ու երկրորդ անգամ հրատարակեց 1832-ին։ Քերականութեանը պարունակում է ձևաբանութունն ու շարահյուսութունը (էջ 7—142), վարժություններ (գրարար բնագրեր և գրանց անդերքն թարգմանութունը՝ կատարված Բայրոնի կողմից) և գրաբար հատվածների փոքրիկ ժողովածու (189—230)։ Ընդհանուր առմամբ քերականութեանը, չնայած իր փոքր ծավալին, կարելի է գրաբարի լավ ձեռնարկներից մեկը համարել։ Կանոնները, բացատրությունները արվում են հակիրճ, բայց միանգամայն պարզ ու հասկանալի. ավելորդաբանություններից ազատ է. օգտագործել կարելի է նաև այժմ, եթե, իհարկե, վաղուց արդեն հնացած որոշ բաներ նկատի չառնենք։

Քերականութունից բացի Ավգերյանը կազմել ու հրատարակել է նաև ֆրանսերեն-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն բառարաններ։ Այդ բառարանները, որոնք, իհարկե, այժմ շատ կոզմերով հնացած ու թերի են, իրենց ժամանակին մեծ դեր են խաղացել. իբրև թարգմանական բառարաններ նրանք մեծապես օգտակար են եղել ինչպես հայերին՝ ֆրանսերեն և անգլերեն սովորելու, այնպես և՛ օտարներին՝ հայերեն սովորելու համար։ Այդ է ապացուցում թեկուզ այն փաստը, որ ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը կրկին հրատարակութեամբ լույս է տեսել։

Մինչև այժմ թվածները, սակայն, թե՛ քերականութեանը, և թե՛ բառարանները, չնայած իրենց գործնական օգուտներին, չնայած իրենց արժանիքներին՝ իբրև գործնական ձեռնարկներ, այնուամենայնիվ դիտական կարևոր նշանակություն չունեն, և Ավգեր-

յանին մենք հիշում ենք այստեղ ո՛չ այդ գործերի շնորհիվ: Մենք համար Սովետականի կարևոր աշխատությունն է «Բացատրություն չափուց և կշռուց նախնեաց, առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացու և Շիրակացու» (Վենետիկ, 1821): Ուսումնասիրությունը նվիրված է Անանիա Շիրակացու «Յաղագս կշռոցն և չափուց» գրքում դործածված չափ ու կշիռ ցույց տվող բառերի քննությանն ու բացատրությանը: Ինչպես հեղինակն է ասում, յուր ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզել է, որ Շիրակացին օգտվել է և՛ Եպիփանի Կիսրացու (IV դար), և՛ Մովսես Խորենացու գործերից. «Ի քնին առեալ մեր՝ գտաք մասամբ յեցեալ ի բանս Մեծին Եպիփանու, և մասամբ մերումս Մովսիսի Խորենացու» (Անդ, առաջաբան): Ուստի և հեղինակը նախ ղետեղել է Եպիփանի «Յաղագս չափուց և կշռուց»-ը (էջ 1—20)՝ հունարեն և զրաբար, ապա՝ Շիրակացու աշխատությունը՝ յոթ ձեռագրերի համեմատությամբ կազմած տեքստով ու ծանոթագրություններով (էջ 21—32), հետո՝ Խորենացու «Յաղագս ասպարիսական չափու» (էջ 33—36) և վերջապես՝ Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» (էջ 37—39): Այս բոլորից հետո, ահա, զրաբի հեղինակը տալիս է արդեն իր ուսումնասիրությունը, որ է «բացատրություն չափուց և կշռուց նախնեաց» (էջ 41—193): Դրքի վերջում զրաբ է իր ժամանակի ֆրանսիական չափ ու կշռի տեղմինները՝ համապատասխան հայերեն բառերով (էջ 194—198), ապա՝ չափ ու կշռի հայերեն բառացանկը՝ թուրքերեն բառերով հանդերձ (էջ 199—207): Այս թեթևակի նկարագրությունն արդեն ցույց է տալիս, որ զրաբն իրոք մի ամբողջական, սպառելի ուսումնասիրություն է տվյալ նյութի մասին. այս բնագավառում նա հայագիտության մեջ եղել է և է՝ լավագույն ուսումնասիրությունը: Սակայն մեզ համար մասնավորապես ուշագրավ է նրա բացատրությունների մասը: Այստեղ հեղինակը կատարել է մի չափազանց դժվարին գործ. նա ճշտել ու բացատրել է հների մոտ գործածված չափ ու կշիռ ցույց տվող բառերը, որոնց ճիշտ նշանակությունը թրոշել ինքնին դժվար է արդեն. հեղինակն իր այդ բացատրությունների համար օգտագործել է շատ լեզուների (հունարեն, երրայեցերեն, պարսկերեն և այլն) նույն կարգի բառերը և զրանց օգնությամբ միայն կարողացել ճիշտ բացատրություններ տալ: Սակայն այս մասի արժեքը դրանով չի սահմանափակվում. համեմատելով հայերենում գործածված՝ չափ ու կշռի բառերը այլ լեզուների այդ կարգի բառերի հետ, հեղինակը ճիշտ կերպով ստուգաբանել է

124 բառ՝ իբրև փոխառություններ պարսկերենից, հունարենից և այլ լեզուներից: Այդ ստուգաբանություններն ու բացատրությունները հեղինակը հիմնավորել է բաղմաթիվ աղբյուրներից մեջ բերած վկայություններով, որոնք է՛լ ավելի մեծ արժեք են տալիս ուսումնասիրությանը: Այս բոլորի շնորհիվ է, որ գիրքը դառնում է մի լուրջ, գիտական-բանասիրական ու լեզվաբանական հետադասություն և լիովին պահպանում է իր արժեքը նաև այսօր: Ահա թե ինչու Հարություն Ավգերյանը յուր հատուկ տեղն է գրավում և պետք է գրավի հայ լեզվաբանության պատմության մեջ. նրա ստուգաբանությունները պատահական կոսահումներ չեն, ոչ էլ այլ լեզուների իմանալու շնորհիվ սոսկ բառերի նմանության հիմամբ կատարած «գլտուեր», որոնք, ինչպես տեսել ենք, հաճախ միանգամայն սխալ են լինում և արդյունք՝ տգիտության: Հեղինակն աշատեղ յուր ստուգաբանած բառերը քննում է ըստ ամենայնի, բացատրում, ճշտում նրանց նշանակությունն ու կիրառությունը. իսկ այդ բոլորի համար հարկավոր էր և՛ համառ ու քննասույզ աշխատանք, և՛ հմտություն՝ հայերենի և այլ լեզուների. իսկ այդ բոլորը մարմնացած է ունեցել իր մեջ հեղինակը:

**Շահան
Ջրպետյան
(Cirrbed)**

Ֆրանսիայում հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործում զգալի դեր է խաղացել Հակոբ Շահան Ջրպետյանը: Լինելով արևելյան կենդանի լեզուների գալոցի հայոց լեզվի ուսուցիչը, նա երկար տարիներ աշխատել է հայոց լեզվի ուսումնասիրության վրա և գործնականորեն ուսուցել հայերենը, պատրաստելով հայագետներ, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում Սեն-Մարտենը (1791—1832): Ծնվել է Ջրպետյանը Եգեսիայում՝ 1772 թվին: Նախնական դաստիարակությունն ստացել է յուր հայրենիքում՝ Բաղիշեցի Պողոս վարդապետ Ավգայանի մոտ: Ծնողների համաձայնությամբ Ջրպետը 1787 թվին նույն Պողոս վարդապետի հետ ճանապարհորդության ելավ ու Կիլիկիայի այլ և այլ քաղաքները շրջագայելուց հետո այցելեց Երուսաղեմ: Երուսաղեմից վերադառնալով Միջագետք՝ 1789-ին անցնում է Հռոմ. այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո երկու ճանապարհորդները բաժանվում են: Ջրպետը դնում է Ֆլորենցիա, ապա՝ Լիվոռնո և հետո՝ Ճենովա քաղաքում բնակություն հաստատում: Այդտեղից էլ, ահա, Նապոլեոնի կողմից Շահան Ջրպետը հրավիրվում է Ֆրանսիա և գնալով Փարիզ՝ պաշտոնի անցնում արքունական մատենադարանում:

1798 թվի դեկտեմբերից սկսեց դասախոսել «հայոց լեզու»

արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում. սակայն այդ հաջողությունը երկար չտևեց. Զրպետը Ֆրանսիա եկած լինելով ոչ վաղուց, կատարելապես չէր տիրապետում ֆրանսերենին, ուստի և չէր կարողանում լիակատար հաջողությամբ վարել յուր դասախոսությունները: Այդ իսկ պատճառով էլ երեք տարի միայն դասախոսելով, 1801 թվին ազատվեց այդ պաշտոնից, իսկ հայերենի ուսուցումն էլ, ազգայնությամբ, հանվեց դպրոցից: Բայց Զրպետյանը չնուսահատվեց. նա շարունակեց ղրադվել հայերենի ու հայ մատենագրության յուսումնասիրությամբ, միաժամանակ կատարելագործելով ֆրանսերենի իմացումը: Ժամանակի ընթացքում հաջողությամբ պսակելով իր ջանքերը՝ նա 1810 թվին վերստին ձեռք բերեց նույն դպրոցում «հայոց լեզու» դասախոսելու իրավունքները, որ և սկսեց 1811 թվի փետրվարի 11-ից: Նրա դասախոսությունների արդյունքը շուտով երևան եկավ. մեկ տարուց հետո, 1812 թվին յուր աշակերտներից մեկը՝ Բելլոն հրատարակեց յուր «Essai sur la langue arménienne» («Փորձ հայկական լեզվի», Փարիզ, 1812) աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը համառոտակի նկարագրում է հայոց լեզուն՝ քերականական հակիրճ տեղեկություններով: Ծիշտ է, այդ գիրքն իր ժամանակում էլ առանձին արժեք չի ունեցել, իր պարունակության անկատար լինելու պատճառով, բայց և այնպես նա արևելյան լեզուների դպրոցում ուսուցվող հայերենի ուսումնասիրության անդրանիկ փորձն էր, և որպես այդպիսին՝ ուշագրության արժանի:

Դասախոսեց Զրպետյանն այդ դպրոցում մինչև 1826 թիվը՝ հրատարակելով միաժամանակ այլ և այլ հայագիտական ուսումնասիրություններ. 1826 թվին եռամյա արձակուրդ վերցնելով՝ մեկնեց Թիֆլիս՝ Ներսես Արքեպիսկոպոսի հրավերով և ստանձնեց ուսուցչի պաշտոնը Ներսիսյան դպրոցում, այլևս չվերադառնալով Փարիզ: Վախճանվեց Զրպետը 1834 թվին՝ Թբիլիսիում (Ըստ Այվազյանի՝ «Կլախճանի օտարություն մեջ 1838-ին»: Շար. Բ, 58):

Զրպետյանի բազմաթիվ գործերից մեկ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերենի քերականությունը: Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի կանոնագրության համաձայն ուսուցիչը պարտավոր էր կազմել յուր դասախոսած լեզվի քերականու-

1 Թիֆլիսում եղած ժամանակ Զրպետը մասնակցել է 1836 թ. «Положеніе»-ի խորագրով ճանք, որպես հանձնաժողովի անդամ: Հանձնաժողովը կազմված էր Պասկելիչի կողմից, որի հրամանագրի մեջ Զրպետը կոչված է պրոֆեսոր (տե՛ս Այվազյան, Շար. Բ, 52—53):

թյունը և հանձնել տալագրության: Զրպետը, որ ըստ իր հայտարարության գեռեա 1806 թվին էր ավարտել քերականությունը, հրատարակեց այն 1823 թվին, Փարիզում: Գիրքը կրում է հայերեն ու ֆրանսերեն վերնագիր. «Grammaire de la langue arménienne» «Քերականութիւն Արամեան լեզուի...»: Դա մի սովորական գիրք է (էջ I—LXXII-ի I—807), որ պարունակում է հայերենին վերաբերող ամեն ինչ, դժբախտաբար մեծ մասամբ սխալ, ոչ գիտական: Նախաբանի մեջ հեղինակն ընդհանուր կերպով տալով հայերենի բնութագիրը, գտնում է, որ նա շատ ավելի հաճախություն ունի մարդկության առաջին լեզուն համարվելու: «Պատմա-գիրքներն ու Աստվածաշնչի մեկնիչները հաստատել են, որ հայերենն այն լեզուն էր, որով խոսում էր Նոյը, և որ նա պահպանվել է Հայաստանում այս Նահապետի ժամանակից մինչև մեր օրերը: Մենք կարծում ենք, որ՝ համեմատելով արտաքին մի քանի հեղինակների ավանդությունները Սուրբ-Գրոց հեղինակության հետ, այդ կարծիքն ամենահավանականը կլինի այս լիովին ենթադրական հարցում» (էջ V): Ապա՝ շարունակելով իր դատողությունները, գտնում է, որ «հայերեն լեզուն մշտապես մի մեկուտացած լեզու է, առանց ձուլման, առանց որևէ ուրիշ լեզվի խառնուրդի» (une langue isolée sans fusion, sans mélange avec aucune autre langue, էջ VI): Այնուհետև հեղինակը՝ համառոտակի նկարագրելով հայոց լեզվի զարգացման ընթացքը, գտնում է, որ «գեռ շատ վաղ ժամանակներում նկատելի էին վեց հիմնական բարբառներ, արարատցի, կորդուացի, աղուանցի, գուգարացի, փոքր-հայացի, պարսկահայացի: Տասնչորսերորդ դարում կան ավելի քան երեսուն բարբառներ, որոնք ընդհանուր անվամբ կոչվում են քառառականք կամ ռամկալանք» (էջ XI): Թե որտեղից է քաղել հայերեն բարբառների այս ցանկն ու թիվը, հեղինակը չի հայտնում. բայց, անկախ այդ հանգամանքից, մեզ համար պարզ է, որ հեղինակը հայերեն բարբառները շփոթում է Հայաստանի ներսի կամ նրան սահմանակից այլ լեզուների (ինչպես օր. աղվանից) հետ:

Բուն քերականությունը բաժանված է երեք մասի, 1) Lexicologie (բառագիտություն), որի մեջ ընդգրկվում է ամբողջ ձևաբանությունն ու թ «մասունք բանի»-ներով հանդերձ, 2) Phraseologie կամ Syntax (շարահյուսություն), 3) Glossologie, որ հեղինակը թարգմանում է լեզվաբանություն: Մի կողմ թողնելով քերականական սխառմի վերլուծությունը, սխառնմ, որ հնացած էր ու մերժ-

ված հենց իր իսկ ժամանակում, հատկապես՝ Ավետիքյանի քերականության հյուստարակությունից հետո, մի քանի խոսք ասենք հեղինակի բերած ստուգաբանությունների մասին:

Գրքի զանազան մասերում և տարբեր առիթներով հեղինակն «ստուգաբանում» է բազմաթիվ հայերեն բառեր և այլն էլ այնպիսի հաստատում, ինքնավստահ ռճով, որ այդ ռճից միայն կարելի էր եզրակացնել, թե մենք կդտնենք բավականաչափ լուրջ ու զիտական մեկնություններ. բայց, ավաղ, այդ ստուգաբանությունները, որ հիբրավի համապատասխանում են յուր կազմած քերականության էությունը, ցույց են տալիս միայն, թե հեղինակը, հակառակ իր մասին ունեցած կարծիքից, որքան հեռու է լեզվաբանությունից. այդ ստուգաբանությունները նրան տասնիններորդ դարից տեղափոխում են, կարելի է ասել, յոթ-ութերորդ դարերը, երբ հայ մատենագիրներն ըստ կամս ստուգաբանում էին հայերեն բառերն իրենց պատահական նմանությունների վրա հիմնվելով: Այսպես օրինակ՝ դրքի 98-րդ էջում ար արմատից է լխեցնում հայերեն հետևյալ բառերը՝ ալբ, հալբ, մալբ, քուլբ, որձ, որդ, մարդ, մարտ, արբ, յարդ, արմ, զարմ, մարմին, քարմ, արե, լար, բար, բարբ, չար, արփ: Անդ, արտ յարգելի բառերից կազմված է համարում արգանդ (էջ 98), տի «մեծ», տան (տուն բառի սեռականը) բառերից՝ տիտան, իրբ՝ տան մեծն, գեր «շատ», անդ «դաշտ», — ստան բառերից՝ գերդաստան, ագ «տիրապետություն» (? !), ահ (հառաչանք) բառերից՝ ագահ (էջ 687) և այլն և այլն: Ինչ խոսք, որ այս կարգի ստուգաբանությունները տասնիններորդ դարում՝ կարող են սոսկ իրրե տգիտության ապացույցներ դիտվել. 687-րդ էջում բերված 14 բառերի ստուգաբանություններից մեկն է միայն ճիշտ, այն է՝ տրամաբան, որ ուղիղ կերպով բաժանում է տրամ և բան բաղադրիչներին: Առանձին արժեք չեն ներկայացնում նաև 738—787 էջերում հայերեն բարբառների մասին տրված տեղեկությունները. այնքան խառնաշփոթ են այդ տեղեկությունները, որ ոչինչ չի կարելի քաղել նրանցից այս կամ այն բարբառի մասին. բառերն ու քերականական ձևերը բերում է, առանց նշելու, թե որ բարբառին են պատկանում: Ըստ ամենայնի, քերականությունը, նույնիսկ իր ժամանակի համար, հանձնարարելի չէր: Նա, բացի հիշյալ թերություններից, ունի նաև բազմաթիվ անճշտություններ՝ քերականական ձևերի մեջ. այդ անճշտությունները երեվան հունեց ու քննադատեց 1823 թվին, «Journal Asiatique»-ի № 15-ում, Հովհաննես Զոհրապյանը (1769—1829), որ սուր կեր-

պով նկատում է. «Զգիտեմ, թե այս կարգից դուրս վարդապետը, որ այդքան համեստ չափավորությամբ խորհուրդներ է տալիս, ո՞ր դպրոցում է ուսում ստացել. բայց բոլորովին պատիվ չի բերում յուր ուսուցչին: Ուրիշներին դաս տալուց ամբողջ լավ կլինեն, որ ինքը նորից այնտեղ վերադառնար... Որովհետև այնպիսի սխալներ է անում, որոնցից զգուշանում է նույնիսկ հետին աշակերտը» (JAS, 1823, № 15, հմմտ. Զարբհ., Անդ, 116): Զրպետը երկարաշունչ մի պատասխան գրեց և ուղարկեց JAS-ի խմբագրությանը, բայց չապագրվեց ու վերադարձվեց հեղինակին թե՛ ծավալի մեծության, և թե՛, գլխավորապես, Զոհրապյանի քննադատության ճիշտ լինելու պատճառով: Զրպետյանը մի նամակի հետ յուր պատասխանը ներկայացրեց Կլապրոթին, որ սակայն պատասխանեց, թե ինքը համամիտ է քննադատին տներա կողմնակիցներին: Զրպետի պատասխանը, Կլապրոթին ուղղած նամակն ու դրա պատասխանը միասին տպված են մի գրքուկում (Réfutation etc. Paris, 1823): 1828-ին վերահրատարակեց ֆերականությունը, որոշ փոփոխումներով, որոնք, սակայն, դարձյալ չվերացրին նրա հիմնական թերությունները:

1824 թվին Զրպետը հրատարակեց յուր վերջին աշխատությունը, որ է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը. Զրպետը գտել էր դրա հայ թարգմանությունը արքունական մատենադարանի ձեռագրերում (Ձեռ. № № 124 և 127), որոնց մեջ մի մասն ամբողջ ընդարձակ է, քան Ֆաբրիցիուսի հրատարակած բնագրի նույն հատվածը. այդ հատվածն էր, ահա, որ նա հրատարակեց JAS-ում 1824 թվին և առանձին՝ 1830-ին, հունարեն, հայերեն և լատիներեն լեզուներով:

Մինչև այժմ ասածներից երեաց արդեն, որ Զրպետի գրական ժառանգությունը՝ հայերենի վերաբերյալ, առանձնապես արժեք չի ներկայացնում, և մենք առանձին տեղ հատկացնելով նրան այս աշխատության մեջ, բոլորովին էլ մտադիր չենք որևէ կերպ հռչակել նրա քերականությունն իբրև մի ուշագրավ գործ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ մենք նկատի ենք առնում մի կողմից այն, որ այդ քերականությունը յուր դարում ֆրանսերեն լեզվով առաջինն էր (չենք հաշվում Բեկլոյին, որ ըստ էության, ոչինչ բան է), և մյուս կողմից այն մեծ դերը, որ խաղացել է այդ քերականության հեղինակը Ֆրանսիայում հայագիտությունը զարգացնելու գործում: Զրպետն արժանի է հիշատակման իբրև արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հաջերենի ուսուցիչ. նա գործնականորեն մե-

ծառայեա նպաստել է հայագիտության զարգացմանը. բավական է հիշել, որ նրա աշակերտներից է Սեն-Մարտենը, որով իրավամբ կարող է պարծենալ ուսուցիչը:

Ավետիքյան, Տասնիններորդ դարի երկրորդ քառորդում հայագիտության մեջ ամենանշանավոր երևույթներից մեկը պետք է համարել Նոր Հայկազյան բառարանի հրատարակությունը: Հայ բառարանագրության (ՆՆԲ-ի հեղինակները) գազաթնակետը լինելով, նա յուր անգնահատելի արժեքն ունի ոչ միայն իբրև սոսկ բացատրական, այլև որպես ստուգարանական բառարան: Այն ժամանակ, երբ դեռ հրուպարակի վրա չկային Պետերմանի ու Վինդիշմանի գործերը, Հայկազյան բառարանում Մխիթարից ու Գևորգ Դպիրից հետո, ստուգարանված էին, արդեն, բազմաթիվ հայերեն բառեր՝ որպես փոխառություններ հունարենի, լատիներենի, եբրայեցիերեն, պարսկերեն և այլ լեզուներից: Նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակները հմտությամբ շարունակել ու զարգացրել էին Մխիթար Սեբաստացու և Գևորգ Դպիրի սկսածը:

Մխիթար Սեբաստացու բառարանը, որ յուր ժամանակին, ինչպես ասել ենք, կատարյալ մի գործ էր, տասնիններորդ դարում արդեն հնացած ու թերի էր: Հայտնաբերված բազմաթիվ ձեռագրերը ոչ միայն չափազանց մեծ թվով նոր բառեր էին պարունակում, այլև ճշտում էին շատ բառերի իմաստը, որոնք ՀՀԲ-ի մեջ ճիշտ չէին բացատրված. ուստի և ինքնին անհրաժեշտություն էր ստեղծված նոր հրատարակությամբ ուղղել անճշտություններն ու ավելացնել պակասները: Այս աշխատանքը հանձնարարվեց Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամներ Գ. Ավետիքյանին, Սյուրմելյանին և Ավգերյանին, որոնք և ծալրահեղ բարեխղճությամբ ու հմտությամբ կատարեցին այն:

Ծնվել է Պոլսում, 1750 թվին: 1785 թվին արդեն

Հ. Գաբրիել քահանա ձեռնադրված և վարդապետի աստիճանն ստացած՝ ուսուցիչ է նշանակվում Միաբանության «Նորընթացների»: 1799-ից Աթոռակալ է նշանակվում Աբբահոր. Սուբիաս Սոմալիի (1776 — 1898. արբահայր՝ 1824-ից) օրոք հրաժարվում է վանական բոլոր պաշտոններից՝ ծերության և տկարության պատճառով: Վախճանվել է 1827 թվին: Ավետիքյանի բազմաթիվ աշխատությունների մեծագույն մասը կրոնական աստվածաբանական գրքեր են: Մեզ համար նշանավոր՝ նրա ինքնուրույն գործն է «Քերականութին Հայկական»-ը, լույս տեսած

1815-ին: Քերականության առաջարանում խոսելով այն մասին, որ շատ քերականությունների մեջ հայերենին վերադրված են խորթ և օտար կանոններ ու ձևեր, հեղինակը ասում է, թե ինքը ամեն ինչ արել է իր քերականությունն աջգլխի տարրերից զերծ պահելու համար. «Սակայն առ ճշգրտել և խուզողութամբ ի դուրս բերել զրնիկ հանգամանս լեզուի, ոչ յառաջ՝ և ոչ ի ժամուս խնայեցի ի քրտունս երկայնամիտ խուզարկուի. և ոչ կարծեաց ոմանց կանխակալ սովորութեան աշուռեցի պատճառանօք, յամենայնի կանոն ինձ և ջատադովն զանաշառն ունելով և զհաւատարիմ քննութեան դատաստան» (Հրտ. 1815 թ. առաջարան): Այնուհետև, «Յայտարարութիւն առ ընթերցողս» վերնագրով նախադրությամբ համառօտիվ ծանոթացնում է իր քերականությանը. քերականության առաջին դրքում բոլոր կանոններն ու բացատրությունները տվի է աշխարհաբար՝ սովորողներին դուրըմբռնելի լինելու համար. «...Յառաջին դիրս տւանդեմք զութ մասունս բանի... և առ դիւրահաս տունելոյ դեռակիրթ մանկանց՝ ի կիր առնուլ հաւանեցաք ի սմա պաշխարհիկ լեզու՝ իբր արդէն ընտանի նոցա. զի մի՛ որ նախկին ընդ դուռն տսմանց մտանել կամիցի, փակեալ գտանիցէ զնա անընդել լեզուաւ դրոց՝ զոր դեռ ուսանելն հանդերձեալ է: Բայց զերկրորդ գիրս ի բարբառ դարոցաց յարմարեմք պարզիմաց բանի. վասնդի առաջնովն վարժեալ ուսանողին, կարող է այնուհետև ճանաչել զձայն դրոց ըստ իւրում բաւականի և աջողակութեան» (Անդ, Յայտարարութ.): Այսպէս, ուրեմն, հեղինակն ամեն ջանք դրծադրել է թե՛ հայերենին հարադատ քերականություն կազմելու, և թե՛ այդ քերականությունը դուրըմբռնելի դարձնելու, որի համար էլ առաջին գիրքը գրել է արեւմտյան աշխարհաբարով, իսկ երկրորդը՝ պարզ գրաբարով: Առաջին գիրքը բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջնում տալիս է ութ «մասանց բանի»-ի համառօտ սահմանումներն ու հոլովում-խոնարհումը. երկրորդ մասում յարաբանչուրը քննում է նորից, բայց ավելի մանրամասն ու խորացրած: Երկրորդ գիրքը պարունակում է շարահյուսությունը: Քննելով ամբողջ քերականությունը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ հեղինակը իսկապէս կարողացել է կազմել հայերենի իսկական քերականություն, դեն ձգելով օտարամուտ տարրերը. դեռ ավելին, նա ոչ միայն դեն է ձգել այդ խորթ կանոնները, այլև շատ տեղերում, ճիշտ կանոնները տալուց հետո, փոքրիկ ծանոթությամբ հիշեցնում է որոշ քերականություններում եղած սխալները և հանձնարարում՝ խուսափել դրանցից: Ոչ միայն իր հարա-

չատուխյամբ, այլև իր տեսական կողմով էլ նա գերազանցում է նախորդներին. բավական է հիշել գրաբարի հոլովների հարցը, որ նա մանրամասնորեն քննում է և այն եզրակացություն հանգում, որ գրաբարն ունի վեց հոլով՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացարձական, գործիական (Հրա. 1815, էջ 4—5 և 249—264), մի եզրակացություն, որ ընդունված է նաև աջօրվա քերականագետների կողմից:

Հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին ունեցած կարծիքով Ավետիքյանն էլ ընդհանուրին համամիտ է. թեև մյուսների նման հանգամանորեն չի քննում այդ հարցը և հիմնավորում յուրովսանն, այնուամենայնիվ ակնարկով հայտնում է, թե այդ զրույթին համաձայն է: Խոսելով լեզուների հնություն մասին, ասում է. «Բազդէացոց լեզուն, Եբրայիցոցը, Լեւրացոցը, Պարսիցը՝ շատ հին ու բանած լեզու են. կթողում Հայունը, որ աշխարհի և առջի Ադամայ լեզուն ըսելու շատ պատճառ ունինք, որ ուրիշ լեզուները շունին...» (Անդ, 153): Այս նույն կարծիքը ավելի որոշակի արտահայտված է բառարանի առաջաբանում (սե. ս ստորև): Այդ գրքում մեզ համար ավելի կարևորը ստուգաբանություններն են. այստեղ դիրքը և՛ կորցնում է յուր լրջությունը՝ իր կեղծ գիտական ստուգաբանություններով. և՛, մյուս կողմից, մեծ արժեք ստանում մի խումբ բառերի համեմատություններով: Սխալ ստուգաբանություններից կարելի է հիշել. հաց, հայց, որոնք ստացված է համարում ալց-ից (Անդ, 311), մբեր «մի բեր. մեկ դի դրած, պահած բան», մահ «մի ահ, այսինքն մեկ ահելու բան», դառարկ «ի դատելոյ, այսինքն յաշխատելոյ արկիալ», պտուղ «կորնայ ելլի պատէն, ըստ որում կճնայով պատած է. կամ՝ պետք էն, ըստ որում ծառին պիտվական է... կամ... պտուկ բառէն՝ որ ծառի ալ կրսվի... Վնար, այսինքն վեճառ, վեճը... կառնէ» (Անդ, 311—12) և այլն, և այլն: Սակայն այդ ծիծաղելի մեկնություններից հետո նա այնպիսի հմուտ համեմատություններ է կատարում հայերենի և այլ լեզուների միջև, որոնք այսօր էլ հիացմունքի են արժանի: Խոսելով փոխառյալ բառերը որոշելու մասին (312—14), հատուկ կանոնով զգուշացնում է ծայրահեղություններից և ասում. «Թէ որ մեկ բառ մը լեզուաց մէջ կգտնվի նույն կամ նման հնչմունքով, զգուշանալու է չի վճռելու թէ մէկը մեկալեն առեր է... Զոր օրինակ, լոյս, լատինը կըսէ՝ լուֆս, լուչէ: Կին. հոռմ. զինի (=հոռն. շսո՛ղ — է. Ա.), տճ. զէննէ (=պրսկ. շառ.— է. Ա.): Դուռն, հոռմ. քիռա, այր, տճ. էր, հոռմ. անիռ. ամ, լտ.

աննուս.... այլ, հոռմ. ալլոս, լատ. ալիուս: Ասոնց նման կան այլ անուանք և բայեր որ զանազան ազգի մեջ կլսենք՝ մարդկային խոսակցության հարկավոր բառեր. և դժուար է համարալ, թե մեկը մեկալեն առած ըլլա. մանավանդ երբոր հին ժամանակներ կրանեցրեն հեռավոր ազգեր, որ իրարու հետ հաղորդութուն ունեցած չեն» (Անդ, 314—15): Ահա այս համեմատութիւններն են, որոնք մեզ համար հատուկ նշանակութիւն են աւելիս Ավետիքյանի քերականութեանը. համեմատել իրար հետ հայ. լույս և և լատ. lux, հայ. կիւն. հունար. γούλι, հայ. այլ, հուն. ἄλλος, լատ. alius և այլն, և շեշտել՝ թե զրանք փոխառութիւններ չեն, այն էլ այն ժամանակ, երբ դեռ չկար Բոսպորի աշխատանքը, անշուշտ մեծ բան է. հեղինակն այդ բացատրում է մի ընդհանուր նախալեզվից ժառանգած լինելով, բայց, ցավոք սրտի, այդ նախալեզուն ոչ այլ ինչ է, և թե ոչ՝ դարձյալ նախաստեղծ մարդու՝ Ադամի լեզուն. «Ասանկ բառից վրա կմնա մակարերէլ,—թե առջի խառնված լեզուին մնացորդն են, որ բաժանված լեզվաց մեջ մնացին յուրաքանչյուր ազգի կերպ կերպ արտաբերելովը» (Անդ): Այս բոլորը, սակայն, չեն նսեմացնում նրա համեմատութիւնների արժեքը. եթե նա չի հասել նախալեզվի այն գաղափարին, որին լեզվաբանութիւնն ավելի ուշ հասաւ, ապա՝ հենց այն էլ բավական է, որ համեմատելով ու ցույց տալով նրանց համապատասխանութիւնը, չի համարում փոխառել: Ավետիքյանի քերականութիւնն ըստ արժանւոյն զնահատւելի, լուրջ ուշադրութեան է արժանացել յուր ժամանակին և երկար ժամանակ ճանաչվել ու գործածվել իրրեւ. զրարարի լավագույն քերականութիւն. զրա ապացույցն է նաև այն, որ գիրքը համառոտութեամբ վերահրատարակվել է երկրորդ անգամ՝ մի հատորն աշխարհարար լեզվով (Վենետիկ, 1819), մյուսը զրարար (Վենետիկ, 1823): Բացի զրանցից Ավետիքյանը կազմել ու հրատարակել է նաև իտալերենի քերականութիւնը՝ հայերեն, տալով նաև տաճկերեն բացատրութիւնները. զրքի վերնագիրն է. «Քերականութիւն Ռօսքանեան լեզուի, աւանդակ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ» (Վենետիկ, 1792): Վերջուպէս, նա, ինչպէս ասել ենք, նոր Հայկազեան բառարանի կազմողներից մեկն է. նա է կազմել այդ բառարանից՝ Ա. տաւր, որ, ինչպէս ճիշտ կերպով դիտում է Ղազիկյանը, «թե՛ ավելի ընդարձակ է, և թե՛ ավելի ընտիր քան մյուս տառերը» (Մխ. 3Բ. 94):

Բառարանը կազմողներից Երկրորդն է Հ. Խաչատուր Սյուրմեյանը: Ծնվել է 1751 թվին Կոստանդնուպոլսում: Ձեռնագրվել է քահանա 1773 թ.: Իբր գրական գործիչ մյուսների համեմատությամբ Սյուրմեյանն այնքան էլ բեղմնավոր չի եղել. հեղինակն է «Տօմարագիտութիւն քաղաքական և նկնղեցական» աշխատության. կազմել է նաև թվաբանության գիրք: ՆՁԲ-ից նա կազմել է Բ-ից մինչև է տառը: Վախճանվել է 1827 թվին:

Բառարանի երրորդ հեղինակն է Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը, որ նախորդ Երկսի մահվանից հետո մենակ շարունակել և ի կատար է ածել սկսած գործը:

Ծնվել է 1762 թվին Անկյուրիայում (Գաղատիա). 1774-ին դեպի Հռոմ կատարած ուխտագնացությանից հետո հոր ձեռքով տարվել է վանքը. 1786-ին քահանա է ձեռնադրվել. վանքի մեջ կատարել է դանազան պաշտոններ («վերակացու պատանեաց և եղբայր», հոգևոր հայր, ընդհանուր աթոռակալ և այլն): Վախճանվել է 1854 թվին:

Չափազանց բեղմնավոր գրական գործունեություն է ունեցել Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը, իր երկարամյա կյանքի ընթացքում նա ինքնուրույն ու թարգմանական բազմաթիվ հրկեր է գրել. քիչ հեղինակներ կան, որոնք այդքան բեղմնավոր են եղել: Նա հեղինակն է բազմաթիվ կրոնական, աստվածաբանական ու թարգմանական դրքերի, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում Սևեթիոսի Քրոնիկոնը. այդ դրքի հունարեն բնագիրը կորած է. մնացել էին լատիներեն թարգմանության մի քանի հատվածներ. իսկ հայերեն թարգմանությունը, որ հասել է մեզ, կատարված է V դարում, ուստի և շատ ավելի հարավատ է բնագրին և անթերի: Ահա այդ հայ թարգմանությունը Մկրտիչ Ավգերյանը լատիներենի թարգմանեց ու հրատարակեց երկու լեզվով՝ տալով նաև հունարեն բնագրի այն հատվածները, որ պահպանվել են հույն մատենագիրների գործերում՝ բերված լինելով որպես վկայություններ: Սակայն Ավգերյանի փառքն են կազմում հայերենի երկու լավագույն բառարանները. Հայկապոյան բառարանի է տառից մինչև վերջը Մկրտիչ Ավգերյանի կազմածն է. նրան է պատկանում նաև բառարանի վերջնական մշակումն ու խմբագրությունը: Վերջապես, նույն մեծ բառարանը համառոտելով և նրանից դուրս մնացած բառերը ծուղովելով, Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը հրատարակեց «Առձեռն բառարանը» 1846 թվին (ր. տպ. 1865), որ մեծ բառարանից 5000 բառ ավելի է պարունակում՝ չհաշված ոճերը:

Այս երեք հայագետներն են կազմել հայերենի աշխատանքի մեծ բաժանը, որ իբրև մի անգերադասեց գործ պահպանում է և միշտ տիրապետողանի յուր արժեքը: Ուղիղ կես դարու աշխատանքի արդյունք է այդ բաժանը. 1784-ից մինչև 1834 թիվը կազմողները հավաքել են հայ հին մատենագրության մեջ գործածված բառերը, օգտագործելով այդ ժամանակ եղած թի՛ տպագիր, ու թի՛ ձեռագիր գրքերը. վերջին յոթ տարին Ավետիքյանի և Սյուրմիլյանի մահվանից հետո գործն իր վախճանին է հասցրել Ավետիքյանը: Բավական է կարգալ բառարանի առաջարանը՝ պատկերացնելու համար այն գծվարին, ուղղակի տաժանելի աշխատանքը, որ կատարել են հեղինակները, մանավանդ՝ վերջինը. սակայն, արդյունքն էլ մի անթառամ պտակ էր քրտնաջան հեղինակների համար. աշխատանքի շնորհիվ ստացվեց հայերենի մի մեծածավալ բառարան, որի ձևագիրը, ինչպես տպագրվածի առաջարանումն է ասվում, իր ամբողջական վիճակով կազմում էր տասներկու հատոր, բայց ինչ որ կարողացել էին անել հեղինակներն իրենց անգույ աշխատանքով, չկարողացավ ի լույս ածել միաբանությունը, նույնիսկ հայ հասարակությունը՝ իր այն ժամանակվա ազգային վիճակով. ամբողջ ձևագրի հրատարակման ծախսն այնքան մեծ էր, որ ստիպված եղան հիսուն տարվա ընթացքում մեղվորեն հավաքած նյութը համեմատել և ամփոփել միայն երկու հատորում. այդ երկհատորյալն է, ահա, որ «նոր Բառագիրք Հայկապետան Լեզուի» խորագրով հրատարակվեց Վենետիկում, 1836—37 թվերի ընթացքում: Նախ քան բուն բառարանի մասին խոսելը, տանք բառարանի հեղինակների տեսակետը հայերենի ծագման մասին: Վերը, Ավետիքյանի մասին խոսելիս ասացինք, արդեն, որ նա հայերեն լեզուն մարդկության նախամայր լեզու է համարում. արդ, բառարանի մեջ էլ այդ նույն տեսակետն արտահայտված է. բառարանի առաջին հատորի հենց սկզբում «նախադրուք» վերնագրի տակ համառոտակի կերպով, պերճ հայերենով շարադրված է այդ միտքը. հայոց լեզուն համարվում է Նոյի լեզուն, ուստի և այն լեզուն, որից խառնակության հետևանքով առաջացել են մյուս լեզուները. իսկ զրա ազգացույցն էլ այն է համարվում, որ գրեթե բոլոր լեզուներում նշմարվում են, իբրև թե, հայերեն լեզվի հետքեր. «...Ընդ գլխաւորս, որ մայր անուանեցան լեզուք, զառաջին ունի տեղի Հայկականս մեր բարբառ, որպէս մտերիմ և կարեոր ընտանութեամբ յառաջագայեալ ի լեզուէ մեծի նահապետին Նոյի յԱրարատեան աշխարհ զազարելոյ աշխարհակեցոյց տապա-

նաև իւրով հանդերձ ցվախճան իւր: Եւ այն իսկ է պատճառն ան-
ժխտելի, զի յամենայն դոգմէս լեզուս աղգաց և ազանց սիիւո
տարածնալս յետ վաղափուլ աշտարակին մինչև ցօրս ցայս նշմա-
րին հետք հայերենաբարբառք» (Հտ. 1, «Նախագրունք»): Դժվար է
ասել, իհարկէ, արդոք բառարանի երեք հեղինակներին՝ նաև պատ-
կանում այս տողերը, թե՛ ոչ. բառարանի հրատարակութեան ժա-
մանակ կենդանի էր միայն Ավգերյանը. յետի և ամենից հավա-
նական է ասել, թե այդ, ինչպես և ամբողջ առաջարանը, նրա գրը-
շին է պատկանում. սակայն սխալված չէինք լինի նաև, իթի ասե-
ինք, որ մյուս հեղինակներն էլ համամիտ էին այդ կարծիքին.
Ավետիքյանի սեփական գործից դիտենք և ասել ենք, արդևն, որ
բաժանում է այդ տեսակետը. ինչ վերաբերում է Սյուրմեյանին,
սպա նրա մասին դժվար է որոշակի բան ասել, թեև, հիմնվելով
իր կազմած մասի ստուգաբանութունների վրա, կարելի է ասել,
որ նա ևս նույն տեսակետին է եղել:

Բառարանի արժեքի ու կատարելութեան մասին խոսելիս ամե-
նից առաջ պետք է հիշել, որ դա մեր հին մատենագրութեան ամե-
նակատարյալ բառարանն է. նա պարունակում է յուր ժամանա-
կին հայտնի եղած բոլոր հին հայ մատենագիրների աշխատու-
թյուններում գործածված բառերը, ըստ որում բառարանը կատար-
ված է յուրաքանչյուր գրքի՝ իրենց մոտ եղած բոլոր ձևագրերի
մանրամասն համեմատութեամբ: Այն բառերը, որոնք զօրս են
մնացել այդ բառարանից, ներառված են Առձեռն բառարանում, որ
այս նկատառումով, առաջին համար իբրև հավելված է հանդիսա-
նում:

Բառարանի երկրորդ արժանիքն այն է, որ բառերը բացատ-
րում է լրիւ, տալիս է նրանց բոլոր իմաստները. իսկ այդ ավելի է
արժեքավորվում նրանով, որ հայերեն բացատրությունների հետ
տրվում են նաև հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն, պարսկերեն,
արաբերեն, հաճախ նաև ուրիշ լեզուներով՝ բացատրությունները.
և որովհետև այս կետում նրանք նկատի են առնում իբրև հայերեն
բառի համապատասխանը բերվող օտար բառի այն իմաստը, որ
հատուկ է եղել բառին հնում՝ հատկապես այն բնագրերում, որոնք
թարգմանվել են հայերենի, ապա՝ այդ հնարավորութուն է տալիս
լիովին ճշտելու տվյալ հայերեն բառի իմաստը: Նույն այդ նպա-
տակին՝ բառերի իմաստը ճշտելուն և բառերի կիրառությունը պար-
զելուն են ծառայում այն բազմաթիւ վկայությունները, որոնք
բազմաթիւ մեջ են բերվում բառի բացատրությունից, նրա յու-

բաբանչորս իմաստը տալուց հետո՝ Սակայն այդ առատ վկայությունները մեզ ներկայացնում են նաև բառերի պատմությունը. բավական է նայել այդ վկայություններին, և առանց դժվարության կարող եք իմանալ, թե այս կամ այն բառը եղել է հենց հինգերորդ դարից, թե՛ հետո է ստեղծվել, կամ փոխառվել, և կամ, հնարավոր է նաև՝ խոսակցական լեզվից գրական լեզվի մեջ մտել. կամ թե՛ կարող եք որոշել, թե տվյալ բառն այս իմաստը հինգերորդ դարումն էլ ունեցել է, թե՛ հետո է ստացել. այսպես, օրինակ նայելով եղծ կամ վերակ բառերի վկայություններին, կարելի է իմանալ, որ այդ բառերը Մեսրոպյան շրջանի գրականության մեջ գործածված չեն. կամ՝ նայելով պաշտել բառի վկայություններին, կարող եք իմանալ, որ այդ բառն իր այժմյան իմաստով Մեսրոպյան գրականության մեջ չի գործածվել. այստեղ նա նշանակում է ուղղակի «ծառայել, սպասավորել, մատուցանել», իսկ «երկրպագել» իմաստով գործածվել է ավելի ուշ շրջանում։ Այսպես նաև կարելի է իմանալ մյուս բառերի պատմությունն, իհարկե, այն չափով միայն, որ չափով հնարավոր է այդ պարզել մեր հին մատենագրության մատակարարած նշանով։

Վերջապես, բառարանի նշանավոր արժեքներից մեկն էլ բառերի ստուգաբանությունն է. այս բանով նա դուրս է գալիս սովորական բացատրական բառարանի շրջանակներից և դառնում մի լուրջ լեզվաբանական գործ՝ որպես ստուգաբանական բառարան։ Նրանում ճիշտ կերպով ստուգաբանված են հունարենից, լատիներենից, երբայցերենից, պարսկերենից և այլ լեզուներից փոխառյալ հազարավոր բառեր, ինչպես և արված են բաղմամբով բառերի համեմատություններ. ինչպես՝ մայր համեմատվում է անսկ. mātar, լատ. mater, պարսկ. mādar բեռն պրակ. har, սանս. bhārā, անուրդ՝ հուն. ὄνυξ, և այլն և այլն։ Անտարակույս, նախորդների նման, սրա հեղինակներն էլ ունեն սուտ ու սխալ ստուգաբանություններ. ինչպես՝ բաճրատանդակ<«ի բաճր և անդր», արծակ<«առձիգ, առ ձգել», բիրտ<բիր «իայտ» և այլն։ Սակայն սրանք բոլորովին էլ չեն նույնացնում բառարանի արժանիքը. եղած ճիշտ ստուգաբանություններն այնքան շատ են, որ այդ սխալները, անկախ իրենց քանակից, ներելի էին այն ժամանակվա համար։

Այս բոլորի շնորհիվ է, ահա, որ այդ բառարանը հայ բառարանագրության զազաթը դարձավ և, իբրև գրքարարի լիակատար բառարան, անդերազանցելի է մնում նաև այսօր։ Նա ամփոփումը, կատարելությունն էր թե՛ իրեն նախորդած շրջանի բառարան-

նագրության, և թե՛ Մխիթարի ու մյուսների կողմից սկսված ճիշտ ուսուցաբանության. այս դպրոցի սկսած գիտական-ստուգաբանական փորձերն իրենց հաստատումն ու ամփոփումն են գտնում Հայկազյան բառարանում: Այս է, ահա, որ մեզ լիովին իրավունք է տալիս մի լուրջ, լեզվաբանական խոշոր նշանակություն ունեցող գործ համարել բառարանը, մի գործ, որ սահման է հանդիսանում հայ լեզվաբանության առաջին և երկրորդ շրջանների միջև, դործ, որ մի կողմից փակում է հին շրջանը՝ ամփոփելով յուր մեջ նաև նրա որոշ ոչ գիտական կողմերը, մյուս կողմից՝ բացում նոր շրջանը՝ կրելով յուր մեջ այս շրջանի լեզվաբանական գիտության որոշ հատկանիշները: Հայկազյան բառարանը դարագլուխ կազմող գործ է հայ լեզվաբանության պատմության մեջ: Եվ, սակայն, պետք է արձանագրել նաև, որ այս կատարյալ բառարանի լույս տեսնելուց հետո էլ դեռևս երևում են այնպիսի գործեր, որոնք ոչինչ ընդհանուր բան չունեն գիտության հետ: Այսպես, կարելի է հիշել՝ Փեշարմայճևան Գ., «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի (2 հտ. Պոլիս, 1844 թ.), որը կազմված է հենց ՆՂԲ-ի օգտագործմամբ և ուղղակի նրա ընդօրինակությունն է. լույս է տեսել հեղինակի մահվանից հետո: Սուաջաբանում ասվում է, թե հեղինակը պատրաստել էր նաև մեծ ստուգաբանական բառարան, որ Պոլսի Կետիկ Փաշայի հրդեհի ժամանակ (1816) այրվել է: Միայն մի թերթ է աղատվել նրանից, որ և բերված է սուաջաբանի մեջ. այդտեղ «ստուգաբանված» ապառիկ, վհատ, քաստեռն, հսկել բառերը ցույց են տալիս, թե ինչ անմիա ստուգաբանություններ է ունեցել բառարանը: Այդպիսի մի աշխատանքի էլ ձեռնարկել էր ոմն Յոանեսքու. նա որոշել էր կազմել այդպիսի մի բառարան և դրա մեջ ապացուցել, որ բոլոր լեզուները ծագել են հայերենից. սակայն այդ աշխատանքը չավարտած մեռել է, իսկ իրենից հետո էլ ձեռագիրը չի հրատարակվել (տե՛ս, ԱՏ. Արմ. Բառ., հտ. է, 203):

*

Մինչև այժմ մենք խոսեցինք հայ լեզվաբանության երկրորդ դպրոցի առանձին ներկայացուցիչների մասին, մերովսանն բնութագրելով նրանց դերն ու նշանակությունը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, ներկայացնելով նրանց երկերի արժեքը՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում: Այժմ, համառոտակի ամփոփելով այդ բոլորը, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. տեսական գլխավոր հարցի՝ հայերենի և այլ լեզուների ծագման

խնդրում հարադատ մնալով ոչ գիտական, կրոնական հայեցակետին, և, հակառակ նախորդ գալրոցին, մեկնաբանելով Աստվածաշնչի առասպելը հօգուտ հայերենի՝ նրան վերագրելով մարդկության նախամայր լեզվի պատիվը, հայերենի ուսումնասիրության մյուս հարցերում աստիճանաբար հասնում են գիտական լրջության: Հայոց լեզվի քերականական մշակումն այս գալրոցում, շնայած լուրջ օտար ուղեցույթյուններին, հասնում է իր ժամանակի բարձրագույն մակարդակին, ստեղծվում են հայերենի հարադատ, ոչ օտարաբան քերականություններ (Չամչյան, Ավետիքյան), որոնց մեջ հայերենը դիմում է իրեն իր հատուկ կանոններն ունեցող, իր յուրահատուկ ձևերն ունեցող լեզու: Լեզուների դարգացման հարցի նկատմամբ տիրող ընդհանուր, քիբիական հայացքին ղուղընթաց, առանձին անհատներ արդեն շեղում են տարրեր լեզուների միջև եղած փոխաղեցույթյունները, զանազան լեզուների միջև եղած համեմատաբար հեշտ դիմումը նմանությունների շնորհիվ այդ լեզուների բառամթերքն ու քերականական ձևերը համեմատում հայերենի հետ, և դրանով իսկ համեմատական մեթոդի նախնական, թեև երբեմն ոչ ճիշտ, փորձեր կատարում: Վերջապես հայերենի բառագանձի ստուգաբանությունների բնագավառում, դեռևս մեծ չափերով տուրք տալով կեղծ գիտական ստուգաբանություններին, լուրջ, նշանակալից ու գիտական արժեք ներկայացնող արդյունքների են հասնում: Հայկազյան բառարանը դրա բարձրագույն աստիճանն է. նրանով ավարտվում է հին շրջանը և սկսվում նորը. ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կատարված մեծ առաջադիմությունը նոր հիմքերի վրա է դնում նաև հայ լեզվաբանությունը. պատմության գիրկն են անցնում այն ոչ գիտական, կրոնական հայացքները, որոնք մի ամբողջ հազարամյակի ընթացքում հայ լեզվի ուսումնասիրության հիմնաքարն են հանդիսացել. և եթե դրանից հետո էլ, հայ լեզվաբանության պատմության երկրորդ շրջանում էլ դեռևս հանդիպում ենք հայերենի ուսումնասիրության հակագիտական, ուղղակի հիմարական փորձերի, ապա դրանք նահանջ են գեպի հինը, դարի գիտության ոգու հետ չեն առնչվում, փորձեր, որոնք ոչ մի ընդհանուր բան չունեն լեզվաբանական գիտության հետ (տե՛ս օրինակ՝ Հյունքյարպեյենտյան, Թագլորյան): Հաջորդ շրջանի առաջնակարգ ծառայությունը, հիմնական և ընդհանուր հատկանիշն այն է, որ նա գիտական հիմքերի վրա դրեց լեզվաբանությունը՝ այդպիսով իսկ ստեղծելով իսկական լեզվաբանություն,

մասնավորապես՝ հայագիտության բնագավառում ստեղծելով իսկական հայ լեզվաբանություն, որ, չնայած իր թիրուխյուններին ու անընդունելի կողմերին, շուրջ հարյուր տարվա ընթացքում աճան բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործում: Լեզվաբանական տեսակետից այս գպրոցի կարևոր վաստակն այն է, որ բաղմաթիվ ճիշտ ստուգաբանություններով որոշելով փոխառյալ և ոչ փոխառյալ ընդհանուր բառերը հայերենի և ուրիշ լեզուների միջև, հաստատուն հող պատրաստեց հաջորդ գպրոցի ուսումնասիրությունների համար, առաջին քայլերը կատարեց հայերենի համեմատական ուսումնասիրության ուղղությամբ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կատարված պատմական քննարկումը չէր կարող չանդրադառնալ նաև հայ լեզվի ուսումնասիրության վրա: Ռասկի, Բոսպլի և Գրիմմի աշխատությունները նոր հուն բացեցին լեզուների ուսումնասիրության համար: Համեմատական մեթոդով սկսեցին ուսումնասիրել զանազան լեզուներ, որոշել նրանց ցեղակցության հարցը, պատկարզել նրանք ըստ լեզվական ընտանիքների: Նույն մեթոդով էլ, ահա, սկսեցին ուսումնասիրել հայոց լեզուն և որոշել նրա ցեղակցության հարցը, ապա և՛ ցեղակից լեզուների մեջ նրա ունեցած դիրքը: Այդ աշխատանքի՝ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության մեջ առաջին հեղինակները եղան Պետերմանը, Վինդիշմանը, ապա և՛ Բոսպլը, որ նախորդների աշխատությունների հրատարակություններից հետո ինքն էլ քննության առավ հայերենի ցեղակցության հարցը և իր գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ մտցրեց նաև հայերենը՝ որպես հնդեվրոպական լեզու: Հիմնական հարցը լուծված էր. հայերենը ընդունված ու հաստատված էր որպես հնդեվրոպական լեզու. մնում էր ճշտել այդ լեզվախմբի ներսում նրա ունեցած դիրքի հարցը, որ և կատարվեց վերջնականապես Հյուբշմանի կողմից: Այդ հիմնական հարցի լուծման հետ միաժամանակ ուսումնասիրեցին հայոց լեզուն իր բաղմազան կողմերով (հնչյունաբանություն, բառապաշար, ձևաբանություն և այլն) և, ի պատիվ համեմատական լեզվաբանության հետևորդ հայագետների, պետք է ասել, որ հայերենի ուսումնասիրության արդի վիճակով շատ բանում պարտական ենք հենց այդ հայագետների աշխատանքներին: Սկսած անցյալ դարի երեսնական թվականներից (որ և հայ լեզվաբանության այս շրջանի սկիզբն է հանդիսանում) մինչև այսօր էլ համեմատական լեզվաբանության հետևորդների կողմից քննության են առնված և առնվում են հայերենի ոչ միայն

Հիմնական կողմերը, այլև յուրաքանչյուր մանրուք: Ճիշտ է, համեմատական լեզվաբանությունն իր արժանիքների, իր անդնահատելի վստահների հետ լինի և իր թերությունները, որ քննադատության է ենթարկվել ու ենթարկվում է մատերիալիստական լեզվաբանության կողմից, ունի իր սխալներն ու բացերը, որոնք ուղղվում և լրացվում են արդի մատերիալիստական լեզվաբանության կողմից, բայց, ինչ էլ որ լինի, շենք կարող ժխտել, որ հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրությունն սկիզբ է առնում համեմատական քերականության հիմնադրման հետ: Ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայազգի և օտար լեզվաբաններն ուսումնասիրել են հայոց լեզուն համեմատական լեզվաբանության ոլորտ՝ հետևելով նույն լեզվաբանության այս կամ այն դպրոցին: Ամբողջ այս հարյուրամյա շրջանում հայ լեզվի գիտական ուսումնասիրությունը գնալով մի հիմնական ուղղությամբ՝ նախ Պետերմանի ու Վինդիշմանի, ապա՝ Հյուշմանի հիմնադրած ուղղությամբ, ունեցել է նաև իր մասնակի ուղղությունները, որոնք հայ լեզվաբանության պատմության մեջ ոչ մի հետք չեն թողել իրենցից հետո: Համեմատական մեթոդը գիտական հիմքերի վրա բարձրացնելով լեզուների ուսումնասիրությունը, միաժամանակ ամեն կարգի համեմատությունների դուռ բացեց լեզվաբանների առջև, և, ահա, բազմաթիվ ճիշտ և գիտականորեն հիմնավորված բազմաթիվ համեմատությունների կողքին այս մեկ հարյուրամյակի ընթացքում դառնում ենք նաև այնպիսի համեմատություններ, որոնք տղայամիտ փորձեր կարելի էր համարել նույնիսկ XVI—XVII դարերում: Ի՞նչն էր պատճառը.— համեմատական մեթոդի ոչ ճիշտ ըմբռնումը, ոչ գիտականորեն դործադրումը, և լեզվաբանական անհրաժեշտ սրտարաստականություն չունենալը. փոքրիկ ծանոթություն լինելով համեմատական լեզվաբանությանը՝ շատերն են փորձել «համեմատական-ստուգաբանական» մարդանոցներ կատարել հայերենի վերաբերմամբ. մեկ որ՝ տարբեր լեզուների համեմատությունն ընդունված մեթոդ է, ուստի և հայերենը կարելի է համեմատել ուղածո լեզվի հետ. ինչո՞ւ համեմատել այն, ասենք՝ հեռավոր անդրադարձների կամ հնդեվրոպական լեզվի, և ոչ՝ հարևան թուրքերենի հետ: Եվ, ահա, ամեն ոք իր քմայքին համապատասխան հայերենը համարում է կամ էթրուսկյան, կամ թուրանյան կամ պելասգյան լեզու: «Սահման քաջաց գլենն իւրեանց», համեմատիր որքան և որչափ կարող ես. ահա այն հիմնական սկզբունքը, որով կարելի է բնորոշել հայերենի ա՞յդ կարգի համեմատա-

կան մեթոդով ուսումնասիրողներին. ո՛չ լեզվի ներքին բնույթը, ո՛չ նրա զարգացման առանձնահատկությունները, ո՛չ պատմականությունը և ո՛չ էլ համեմատության հիմնական, հատկապես հնչյունական համապատասխանության, օրենքները նշանակություն չունեն այդ խոտորնակ ուղղությունների համար: Դրանք այն ուղղություններն են, որ զանում ենք այս հարցուրումյա շրջանում հայ լեզվի ուսումնասիրության հիմնական ուղղության, իսկական համեմատական լեզվաբանության կողքին՝ իբրև նրա ժամանակավոր ուղեկիցներ, ժամանակավոր, որովհետև մեկի երևան գալուն, ընդհանուրի կողմից հակահարված ստանալուն և ասպարեզից հանվելուն հաջորդում է մեկ ուրիշը, և այդպես շարունակ: Այս է պատճառն, ահա, որ այս շրջանում մենք նույն համեմատական լեզվաբանության անվան տակ դտնում ենք բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից մի քանիսը ոչ միայն չեն արգարացնում լեզվաբանության տարրական պահանջները, այլև ուղղակի եղծում, ազավադում են լեզվաբանությունը: Այս «դպրոցները», ինքնին հասկանալի է, մոռացման են դատապարտված նույնիսկ իրենց ժամանակում և վաղուց արդեն անցյալին են հանձնված իբրև լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցած սոսկ պատմական իրողություն: Այսօր էլ, խոսելով նրանց մասին, նկարագրելով ու բնութագրելով լեզվաբանության այդ դպրոցները, մենք բնավ ամենևին նրանց հարություն տալու, կյանքի կոչելու փորձ չենք անում, եթե չստենք, թե մի անգամ ևս ցույց տալով նրանց սնանկությունը, ի ցույց ենք դնում արդի հայագիտությանը այն հակադիտական բարրաջանքները, որոնցից մշտապես պետք է խուսափել:

Այսպես ուրեմն, մենք նկարագրում ենք հայ լեզվաբանության այս երկրորդ շրջանի ընթացքում եղած տարրեր լեզվաբանական դպրոցները՝ դասակարգելով նրանք զարձալ բառ հիմնական խնդրի՝ հայերենի ծագման ու ցեղակցության հարցի լուծմանը. սակայն այստեղ ծագում է որոշ զավարտություն. կան լեզվաբաններ, որոնք հայերենի ծագման ու ցեղակցության հարցում իրար համաձայն լինելով, ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերում տարբեր ուղղությունների են հետևում. անշուշտ, մենք այդպիսիներին հայ լեզվաբանության միևնույն դպրոցի մեջ ենք առնում, քանի որ նրանք հայերենի ծագման ու ցեղակցության խնդիրը նույն ձևով են լուծում, յուրաքանչյուրի մասին խոսելիս ասելով, իհարկե, թե ընդհանուր լեզվաբանության ո՛ր դպրոցին. ո՛ր ուղղությանն է հետևում, և թե հայերենի ուսումնասիրության

մեջ տվյալ հեղինակն ընդհանուր լեզվաբանական՝ իր հետևած դպրոցի այս կամ այն դրույթն արտահայտել է, թե ոչ, և եթե արտահայտել է, ի՞նչ հարցի նկատմամբ և ի՞նչպես:

Այսպես, հայ լեզվաբանության այս շրջանում մենք տարբերում ենք հինգ դպրոցներ, որոնց ընդհանուր բնութագրությունները դպրոցի հիմնադիրների և առավել աչքի ընկնողների հայապատկան աշխատությունների տեսության հետ տալիս ենք ստորև:

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՐՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ ԱՐԻԱԿԱՆ — ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Հայ լեզվաբանության այս երրորդ դպրոցը ժամանակագրորեն, ինչպես և մեթոդորդիպակ համընկնում է ընդհանուր լեզվաբանության մեջ՝ համեմատական լեզվաբանության առաջին, այսպես կոչված համեմատական քերականության շրջանին: Դպրոցի հիմնադիրներն են Պետերմանն ու Վինդիշմանը, որոնք Բոպպի և մյուսների հետևողությամբ սկիզբ դրեցին հայերենի համեմատական ուսումնասիրության, և իրենց աշխատություններով ցույց տվին, որ հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաբանին և սերտ կապակցության մեջ է արիական լեզուների հետ: Դրանցից անմիջապես հետո Բոպպը, Գոշեն և ուրիշները նույնպես զբաղվեցին հայերենով, որոշելով այն դարձյալ իրրե հնդեվրոպական լեզվախմբի իրանյան կամ արիական բարբառ (Գոշեն) և, վերջապես, Լադարզն ու Մյուլլերը, որ այս դպրոցի առավել ակնառիվ հայագետներն են, իրենց աշխատություններով կամեցան հաստատել, որ հայերենը իրանական բարբառ է, այդ առթիվ բանավիճելով Հյուբշմանի հետ, որ առանձին դպրոցի հիմնադիրը եղավ: Ինչպես կոտանենք, այս դպրոցում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը դեռևս իր նախնական շրջանումն է գտնվում, իսկ նրա ցեղակցության խնդիրը հաճախ անորոշ լուծվում է ստանում. «արիական», «հնդիրանական», «իրանյան» տերմինները փոխարինում են իրար, և այնուամենայնիվ դրանցից չուրաքանչյուրը անորոշ բնույթ է կրում, մինչև որ Լադարզն ու Մյուլլերը սահմանում են հայերենն իրրե իրանական բարբառ, որ իր հերթին մերժվում է Հյուբշմանի կողմից, որն ընդունում է հայերենն իրրե անկախ հնդեվրոպական լեզու:

Նախքան հայերենի պատմա-համեմատական
 Խաչատուր ուսումնասիրությանը վերաբերող տպագրված աշ-
 Խաչատուր խատուրություններին ծանոթանալը, մեզ անհրաժեշտ
 է համառոտակի խոսել հայ մեծ լուսավորիչ Խա-
 չատուր Աբովյանի լեզվաբանական հայացքների մասին և գնա-
 հատել նրա դերը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ:

Աբովյանը ծնվել է 1805 թ., Քանաքեռում: Տասը տարեկան
 հասակում հայրը նրան տանում է էջմիածին՝ ուսման, որտեղ և
 մնում է հինգ տարի: Այնուհետև տեղափոխվում է Թիֆլիս՝ ուսու-
 մը շարունակելու համար և սովորում է Ներսիսյան դպրոցում:
 Այդ էլ ավարտելուց հետո, նա 1828 թվականին կաթողիկոսի գրա-
 ֆիր ու թարգման է դառնում: 1829 թ. էջմիածին է գալիս Դոր-
 պատի (այժմյան Տարսուի) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ
 Պարրոտը՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու համար: Աբովյանը
 նրա մոտ թարգման է կարդում և նրա հետ բարձրանում Արա-
 քատ լեռը: Արժանանալով պրոֆեսորի համակրանքին՝ նա հայտ-
 նում է նրան իր ցանկությունը ուսումը շարունակելու, և Պարրո-
 տը խոստանում է նրան իր օգնությունը: 1830 թ. սեպտեմբերին
 Աբովյանը ժամանում է Դորպատ և սովորում ալմաթիի համա-
 լսարանում: Ստանալով բազմակողմանի գիտելիքներ՝ Աբովյանն
 ավարտում է ուսումն ու վերադառնում հայրենիք 1836 թ.: 1837
 թվից վարում է Թիֆլիսի դավառական ուսումնարանի տեսչի պաշ-
 տոնը: 1843 թ. ազատվում է այդ պաշտոնից և ուղարկվում Նրևան,
 իրրև գավառակն ու դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար: 1848 թ. ապ-
 րիլի երկուսին տնից դուրս է գալիս և անհայտանում:

Իր կարճատև, բայց խիստ բեղմնավոր գրական մանկավար-
 ժական գործունեությամբ ևս, Աբովյանը խիստ արժեքավոր սովանդ
 է թողել սերունդներին: Եվ ինչպես գրականության ու մանկավար-
 ժության, այնպես էլ հայ լեզվաբանության բնագավառում նա
 հանդես է եկել որպես մի նորարար: Որպես իր գարի լուսավոր
 մտածող, յուրացրած լինելով եվրոպական ու ռուսական մտքի
 նվաճումները, ինչպես ուրիշ գիտությունների, այնպես էլ լեզվա-
 բանության մեջ՝ Խաչատուր Աբովյանը նոր տեսական ու գործնա-
 կան տեսանկյունով մոտեցավ լեզվի հարցին: Նրա լեզվաբանա-
 կան հայացքները իրենց արտահայտությունն են դրել իր մանկա-
 վարժական ու գրական («Վերք Հայաստանի») աշխատությունների
 մեջ անգամ, բայց առավել խտացած ու ամփոփ ձևով արտահայտ-
 վել են «Նախաշավիղի» առաջին մասին կցված հավելվածում, որ

վերնագրված է «Bemerkungen über den Zweck des Elementarbuches in der neuarmenischen Sprache» («Դիտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին»): «Նախաշավիղը» բաղկացած է երկու մասից, որոնցից միայն առաջինն է տպագրվել հեղինակի կենդանության օրոք, իսկ երկրորդը առաջին անգամ տպագրվել է Աբովյանի երկերի 5-րդ հատորում (1950 թ.): Առաջին մասն ընդգրկում է քերականական նախադիտելիքներ և ընթերցանության նյութ՝ աշխարհաբար լեզվով: Երկրորդ մասը գրաբարի քերականությունն է աշխարհաբար լեզվով և աշխարհաբար քերականական ձևերի զուգադրությամբ: Ինչպես ասացինք, լեզվաբանական հայացքներն ամփոփված են «Դիտողությունների» մեջ: Խոսելով լեզվի մասին ընդհանրապես, Աբովյանը ճիշտ կերպով բնորոշում է լեզվի հասարակական դերը և դիտում լեզուն իրրե հաղորդակցման միջոց. «Ընկուն անշուշտ ամենաազնիվ դործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ հաղորդելու հաջորդ սերունդներին»¹: Այսպես բնորոշելով լեզուն՝ նա այնուհետև կարողանում է ցույց տալ նաև լեզվի ու հասարակության պատմության կապը: Հայտնի է, որ պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների մոտ առավել կարևոր տեսական գրույթներից մեկն այն էր, որ լեզուն իր պատմությամբ արտացոլում է իրեն կրող ժողովրդի կյանքը, նրա պատմական անցյալը: Նրանք դիտում էին լեզուն ոչ թե որպես մի անփոփոխ, քարացած կատեգորիա, այլ որպես հարափոփոխ, անընդհատ շարժման մեջ գտնվող երևույթ: Սրանով էր հենց բնորոշվում Բոպպի, Գրիմի, Ռասկի և մյուսների մեթոդի պատմականությունը: Աբովյանը, որ խորապես յուրացրել էր իր ժամանակի առաջավոր գիտության նվաճումները, նույնպես պատմական մոտեցում է ցուցաբերում լեզվի նկատմամբ: Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ հասարակության հաղորդակցման միջոցի լեզվի մեջ արտացոլվում է հասարակության կյանքը. «Ընկուն մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը»²: Այստեղից էլ բխում է նրա այն ճիշտ գրույթը, որ

¹ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. V, էջ 45:

² Անդ, էջ 45:

լեզվի ճակատագիրը, նրա զարգացման ընթացքն ու վիճակը անխնայելիորեն կապված են հասարակության պատմության հետ: «Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, — ասում է Արուսյանը, — այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բուրբուրում է աշխարհի պատմության: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն գլխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել»¹: Ընդհանուր տեսակետն այս գրողներից ելնելով՝ նա քննում է հայերենի պատմական ճակատագիրը և հայերենի ճյուղավորումները, բաղադրան բարբառների գոյությունը ճիշտ կերպով կապում հայ ժողովրդի պատմության հետ. «Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու: Մոլի բռնապետական սկսությունների ծանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենագուրդի զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում: Այս հանդամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե արևմտական թգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում էին մի քանի եվրոպացիներ, — որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գուլքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել: Իսկ նրանց ազգային ինքնությունությունն ու լեզուն հաղարտյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորսակող ուժիկ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի աշխարհամասում եղել է»²: Այստեղ ուշագրավ է այն, որ Արուսյանը հայկական գաղթները և հայ գաղութների առկալությունը ոչ թե հայերին ի բնե հատուկ հակումներով՝ արևմտական ոգով է բացատրում, այլ ճիշտ կերպով քաղաքական հանգամանքների անխուսափելի հետևանքն է համարում: Այդ նույն քաղաքական հանգամանքներն են եղել պատճառը նաև այն բանի, որ հայոց լեզուն օտար լեզուների՝ նվաճողների լեզուների ազդեցության տակ է գրվել, լցվել օտարամուտ, խորթ բառերով ու արտահայտություններով: Բայց հայ ժողովրդի այդ վիճակը իր լեզվի վրա անդրադարձել է նաև մի աշխարհում, ավելի վատթար ձևով՝ մայրենի լեզվի

¹ Խ. Արուսյան, Երկեր, հ. V, էջ 45:

² Անդ, էջ 46:

կորստով՝ դադրեցնելու զանազան հատվածների մոտ: Արուվյանը ճիշտ կերպով նկատում է, որ հայ դադրեցնելը շատ երկբանակից ժամանակի ընթացքում յուրացրել են իրենց բնակված երկրի կուլտուրան, կենցաղը, ձուլվել տեղի ժողովրդին ու կորցրել իրենց մայրենի լեզուն. «Սակավաթիվ ընտանիքներ, բարեբաժնի կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն և հաստատում ու Թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն սչ մի խոսք չեն հասկանում»¹: Բուն Հայաստանում էլ, թեև հայերենը պահպանվել է, բայց պատմական հանգամանքների շնորհիվ խիստ փոփոխությունների է ենթարկվել, կրել հատկապես թուրքերենի վնասակար ազդեցությունը. «Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է բուն Հայաստանում, դարեր ջարուհակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կուտցած լինելու, ուրեմն և ամենատարական խմորություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարազի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը»²: Այստեղ ճիշտ կերպով նշելով թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա, Արուվյանն, այնուամենայնիվ, չափազանցում է դրա նշանակությունը և սխալ կերպով դրան վերագրում հայերենի կառուցվածքի փոփոխությունը: Բայց այս առթիվ պետք է հիշել, որ այդ կարծիքը գերիշխել է հայագիտության մեջ երկար ժամանակ, և նույնիսկ նշանավոր հայ լեզվաբաններից ոմանք էլ այդ կարծիքը միակ ճշմարիտն են համարել: Միայն մեր օրերում և, առանձնապես, Հրաչյա Աճառյանի ուսումնասիրություններով հնարավոր եղավ վերջնականապես հերքել այդ կարծիքը և հայերենի կառուցվածքի փոփոխությունը բացատրել իր իսկ ներքին դարգացումով: Այնպես որ Արուվյանի այդ կարծիքը հետևանք էր իր ժամանակի հայագիտության դարգացման վիճակի:

Արուվյանի լեզվաբանական հայացքների մեջ ամենից ավելի կարևորը և իր ժամանակին հեղաշրջող նշանակություն ունեցողը, սակայն, նրա տեսակետն է հայերեն գրական լեզվի մասին: Նա էր առաջին մարտիկը, որ գիտակցաբար ու ամենայն վճռականությամբ աշխարհաբարի, որպես գրական լեզվի, դրոշմ պարզեց, մարտա-

¹ Խ. Արուվյան, Երկեր, հ. V, էջ 46:

² Անդ, էջ 46:

| Հրավեր նետելով դրաբարի քուրմերին, և հիմք դրեց գրապայքարի։
 Ըստ որում, աշխարհաբարի պաշտպանությունն այդ դիրքավորումն
 էլ պայմանավորված էր իր լեզվաբանական տեսական հայացքներով
 և իրականության խոր ըմբռնումով։ Նկնելով այն ճիշտ դրույթից,
 որ լեզուն սերտ կապի մեջ է իրեն կրող հասարակության պատմու-
 թյան հետ և ճիշտ կերպով գնահատելով լեզվի դերը հասարակու-
 թյան զարգացման գործում՝ Աբովյանը միանգամայն իրավացի կեր-
 պով այն միտքն է արտահայտում, որ ժողովրդին մատչելի և ընդ-
 հանուր դրական լեզվի բացակայությունը խիստ բացասաբար է
 անդրադարձել հայ ժողովրդի զարգացման ընթացքի վրա։ Նվ քանի
 որ հայ մտավորականությունը՝ խուսափելով ժողովրդին հասկա-
 նալի, կենդանի լեզուն գրականության աստիճանին բարձրացնե-
 լուց՝ կառչել է «մեռյալ զրոց լեզվին», գրաբարին, ապա ժողովրդի
 զարգացման խռչնը ստանալ է հենց գրաբարն է դարձել։ «Որքան էլ
 հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելու-
 թյան և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ
 այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը
 մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից»¹։ Աբովյանը
 ճիշտ կերպով նկատում է նաև, որ ժողովուրդը ինքն էլ ավելի հա-
 րադատ է համարում աշխարհաբար կենդանի լեզուն, սիրում է այն։
 Նվ դրա պատճառը ոչ թե ժողովրդի տգիտությունն է, ճաշակի բա-
 ցակայությունը, ինչպես հայտարարում էին գրաբարի քուրմերը, այլ
 այն, որ աշխարհաբարը լիովին մատչելի է ժողովրդի բոլոր խավե-
 րին, պարզ ու հասկանալի ժողովրդի համար, իսկ գրաբարը՝ ոչ։
 «Նկեղեցական արարողությունը կատարվում է գրաբար լեզվով,
 աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են
 գրաբար։ սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն
 հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն
 լեզուն, որը նա լավ է հասկանում»²։ Սրանից էլ, ահա, բխում է
 նրա վերջորոշումը գրաբարի ու աշխարհաբարի նկատմամբ։ Խո-
 րապես գիտակցելով լեզվի դերը ժողովրդի զարգացման գործում՝
 գեմոկրատական հայացքներով տոգորված Աբովյանը, ժողովրդի
 համար, նրա լուսավորության համար մարտնչող Աբովյանը կոչ է
 անում դրել «հարիր հազարի» լեզվով, «հարիր հազարին» սիրելի,
 հարազատ ու մատչելի կենդանի լեզվով և ինքն էլ առաջին գործ-

¹ Խ. Արմաշյան, Երկեր, հ. V, էջ 46։

² Անդ, էջ 47։

նախան քայլն անում այդ առաջնությունը: Իբրև աշխարհագրարի պաշտպանության կողմնակի կռվան Արուվյանը ուշադրություն է դարձնում նաև լեզվական հատկանիշների վրա: Նա ճիշտ կերպով նշում է աշխարհագրարի փերականական կառուցվածքի միօրինակությունն ու պարզությունը՝ դրարարի համեմատությունը և գրանով իսկ տալիս աշխարհագրարի փերականական կառուցվածքի առաջին ընդհանուր բնութագիրը. «Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելությունն ունի, որ նա կենդանի ապրում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա փերականությունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, չնչին բացառությամբ, միայն մի խոնարհում և մի հոշովում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հոշովական ու խոնարհման ձևեր ունի»¹: Պետք է նկատի ունենալ, որ տակով, թե աշխարհագրարը միայն մի խոնարհում և մի հոշովում ունի, Արուվյանը նկատի ունի վերջավորությունների մեծադույն մասի ընդհանրությունն ու միասնականությունը: Վերջապես, խոսելով աշխարհագրարի մշակման, նրա պարզացման հեռանկարների մասին՝ նա ճիշտ կերպով դռնում է, որ դրական աստիճանին բարձրացնելով՝ պետք է մաքրել այդ լեզուն պարսկա-թուրքական տարրերից, բառերից ու արտահայտություններից, որոնք վնասում են ժողովրդի խոսակցական լեզվում:

Ինչպես տեսնում ենք, Արուվյանը՝ կանգնած լինելով գիտական հիմքի վրա՝ կարողանում է ճիշտ կերպով մոտենալ լեզվի առավել հարցերին, իսկ զրանից էլ ելնելով՝ ճիշտ կողմնորոշում գտնել դործնական, մեր ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող լեզվական հարցերում: Դրանով է, ահա, որ Արուվյանն իր գործունեությամբ նոր էջ է բացում հայ լեզվաբանության պատմության մեջ: Նա գիտական լեզվաբանության առաջին դրոշակիրն էր հայ իրականության մեջ, որ իր գիտելիքներով ոչ միայն մեր լեզվի պատմության որոշ հարցեր ճիշտ կերպով տեսականորեն լուսարանեց, այլև զրանից դործնական ճշմարիտ հետևությունների հանդեց և աշխարհագրարի ջատագովը կղավ: Բայց Արուվյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ նշանավոր է նաև մի այլ կողմից: Հայտնի է, որ Արուվյանը կազմել է ուսաց լեզվի փերականության ձեռնարկ, որ մինչև այժմ էլ անտիպ է մնում: Ձեռնարկը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Նոր առավան և դործնական փերականությունն ուսաց վասն հայոց» հան-

¹ Խ. Արուվյան, Երկեր, հ. V, էջ 48:

դերձ բազում օրինակօք ի պէտս թարգմանութեան ի ռուսաց լեզուէ ի Հայկական և ի հայկականէ ի ռուս ըստ գլխաւոր կանոնաց քերականութեան, հանգերձ համառօտ քաղուածով պատմութեան ռուսաց ի հաշ. Աբովեանէ. աշխատասիրեալ ըստ հեղինակութեան պարոն Վիլհելմ Տափիկի դոքտորին աստվածաբանութեան և փիլիսոփայութեան»։ Ձեռագիր աշխատութեան լեզվաբանական ուսումնասիրութիւնը կատարել է ֆիլ. գիտ. դոկտոր Գ. Զահուկյանը¹։ Աշխատութիւնը ուսերենի քերականութեան առաջին ձեռնարկներից մեկն է, և, ինչպէս ցույց է տալիս ուսումնասիրութիւնը, նախորդների համեմատութեամբ Աբովյանը դիտական ավելի բարձր հիմքերի վրա է կառուցում իր աշխատութիւնը։ Ինչպէս ցույց է տալիս վերնագիրը, հեղինակն իր աշխատութիւնը կազմել է Վիլհորգի գիմնադիպյի ռուսաց լեզվի ուսուցիչ Ավգուստ Վիլհելմ Տապպի «Neue praktische russische Sprachlehre» աշխատութեան հիման վրա։ Բայց, ընայած դրան, հեղինակը կարողացել է բովանդակաբար ինքնուրույնութիւն ցուցաբերել և իր գիրքը համապատասխանեցնել հայ աշակերտի պահանջներին ու մակարդակին։ Սակայն աշխատութիւնը մեզ համար կարեւոր է ոչ թէ քերականագիտական տեսակետից, այլ՝ լեզվաբանական։ Ինչպէս ցույց է տալիս Գ. Զահուկյանը, իր աշխատութեան մեջ Աբովյանը կիրառում է պատմա-համեմատական մեթոդը հայոց և ռուսաց, ինչպէս և գերմաներեն ու ֆրանսերեն լեզուների նկատմամբ և իր համեմատութիւններով փորձում է ապացուցել հայերենի ցեղակցութիւնը ռուսերենին, գերմաներենին ու ֆրանսերենին։ Աբովյանի կատարած համեմատութիւնները, ըստ Զահուկյանի, կարելի է բաժանել երեք կարգի. ա) ճիշտ ստուգաբանված ծագումնաբանական ընդհանրութիւններ, ինչպէս՝ դուստր—дочь—Tochter, ձմեռ—зима, սիրտ—сердце, եմ էական բայի ձևերը և այլն. բ) փոխառութեամբ ստեղծված ընդհանրութիւններ, ինչպէս՝ ամանար—аманат, տետրակ—тетрадь և այլն. գ) սխալ համեմատութիւններ, ինչպէս՝ պոքոտ—пупок, զովկլ—хвалить և այլն։ Ինչպէս այս համեմատութիւնները, այնպէս էլ աշխատութեան առաջաբանում գրվածը՝ հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցութեան մասին, ցույց են տալիս, որ Աբովյանը ոչ միայն քաջ տեղյակ էր համեմատական լեզվաբանութեան նվաճումներին, այլև՝ ինքն էլ

¹ Գ. Զահուկյան, Խաչատուր Աբովյանը որպէս լեզվաբան-քերականագետ. «Արեւանի համալսարանի գիտական աշխատութիւններ», հատոր 42, էջ 47—105։

հետեւելով լեզվաբանության նոր ուղղությանը՝ կարողացել էր պարզել, որ հայերենը նույնպես հնդեվրոպական լեզուների թվին է պատկանում: Իր այս կարծիքով և թված ճիշտ համեմատություններով Արուվյանը հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիրներից մեկն է դառնում: Եվ եթե վերը մենք չհիշեցինք նրա անունը հիմնադիրների շարքում, ապա այն պատճառով միայն, որ Արուվյանի աշխատությունը, ամփոփ լինելով, օրյեկտիվորեն ոչ մի գեր չի խաղացել գիտության զարգացման դարձում: Այսպիսով, եւաչատուր Արուվյանը նշանավոր է ոչ միայն իր լեզվաբանական հայացքներով, աշխարհաբարի իրավունքների համար մղած պայքարով, որոնց մասին խոսվեց վերը, այլև նրանով, որ նա է պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջին ներկայացուցիչը հայ իրականության մեջ¹:

Առաջինը արդեն, որ հայերենի համեմատա-
Հայերի կան ուսումնասիրության առաջին տպագրված
Պետերս փորձը պատկանում է Հայերի Պետերսին:
 Ծնվել է Պետերսը 1801 թվի օգոստոսի 12-ին,
 Գյախավում. նախքան հայերենով զբաղվելը նա հռչակվել էր արդեն որպես սեմադետ. 1832 թվին պրուսական կառավարության կողմից ուղարկվեց վենետիկ հայերեն ու թուրքերեն լեզուները սովորելու Մնալով այնտեղ մինչև 1837 թվի և աշակերտելով Հ. Էդուարդ Հիլմիսին, 1837 թվին վերադարձավ Բեռլին և նշանակվեց համալսարանի պրոֆեսոր: Նույն թվին էլ հրատարակեց յուր «Հայերեն լեզվի քերականությունը» («Grammatica linguae armeniacae»), որի համառոտը (Brevis linguae armeniacae grammatica) հրատարակեց 1841 թվին, ապա՝ բարեփոխումներով ու հավելումներով՝ 1872 թվին՝ իր հրատարակած «Porta linguarum orientalium» («Արևելյան լեզուների դուռ») շարքով: Այնուհետև Պետերսը հրատարակեց բազմաթիվ հայագիտական հետազոտություններ թե՛ բանասիրական, թե՛ պատմական, և թե՛ լեզվաբանական բովանդակությամբ. այսպիսի, նա գրել է խաչակիրների պատմության մասին՝ ըստ հայկական աղբյուրների (Abhandl. d. königl. Acad. d. Wiss. z. Berlin, 1860), Խորենացու և նրա պատ-

¹ Խ. Արուվյանի լեզվաբանական ու քերականագիտական հայացքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Ջա հ ու լ յ ա ն՝ հիշյալ հոդվածը, Գ. Մ և ա լ՝ Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, 1947, էջ 87—92, ԱԿ. Գ Ր Ի զ ո Ր յ ա ն, Արուվյանի հայացքները լեզվի մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», հ. III, 1948, էջ 141—169:

մության մասին (Stzbr. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1851), հայկական երաժշտության մասին, (ZDMG, 1851) և այլն: 1852—1855 թվերի ընթացքում Պետերմանը ճանապարհորդեց արևելքում (Դամասկոս, Նրուսաղեմ, Կիլիկիա, Մոսուլ, Բաղդադ) և վերադառնալով՝ հրատարակեց յուր «Ճանապարհորդություն դեպի արևելք» (Reise in dem Orient, Leipzig, 1860—61, ք. տպ. 1865) երկ-հատոր աշխատությունը, որի մեջ շատ տեղեկություններ է տալիս հայերի, հատկապես Զուղայի մասին, ուր երկար ժամանակ իջեանել է: Վախճանվել է Պետերմանը 1876 թվին:

Պետերմանի՝ մեզ հետաքրքրող հիմնական աշխատությունն է, ինչպես ասացինք՝ «Grammatica linguae armeniaca» (Berolini, 1837): Քերականության ամենարժեքավոր ու պատմական դեր խաղացած մասը երկրորդ գլուխն է: Առաջին գլխում (էջ 1—13) տալով հայերեն այբուբենը՝ յուրաքանչյուր տառի համարժեք լատիններենը նշանակելով՝ ըստ արևմտյան արտասանության, խոսելով համառոտագրությունների, շեշտի մասին, և այլ նախնական տեղեկություններ տալով, ամբողջ երկրորդ գլուխը (էջ 14—43) նվիրում է հայերենի արտասանությանը: Հենց այս գլխում էլ, ահա, խոսելով առանձին-առանձին յուրաքանչյուր հայերեն հնչյունի մասին՝ համեմատում է այն հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան հնչյունների հետ՝ հիմնավորելով այդ համապատասխանությունը բազմաթիվ բառերի համեմատությամբ: Այդ գրքում՝ գերադանցապես այս գլխի մեջ, նա համեմատում է ընդամենը 103 հայերեն բառ, զենդերեն (ավեստայի լեզվի), նոր պարսկերեն, հունարեն, սանսկրիտ և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ, որով և ապացուցում է հայերենի ցեղակցությունն «արիական» լեզուների հետ: Այդ համեմատությունները, որոնք ըստ մեծի մասին ճիշտ են, կազմում են Պետերմանի քերականության՝ մեզ համար կարևորագույն մասը. ուստի և ավելորդ չենք համարում բերել դրանցից մի քանիսը, ինչպես՝ հ. բանտ—սնսկ. bandh, պրսկ. band, հյ. բերել—սնսկ. bhr, հն. ֆթթ, լատ. fero, հյ. սպիտակ—պրսկ. sapil հյ. ոտն—սնսկ. padam, լատ. pes, ped-is, հն. πῶς, πῶδος, հյ. գիտել—սնսկ. vid, հյ. տասն—սնսկ. daçan, պրսկ. dah, լատ. decem և այլն: Քերականության մյուս մասերն այսօրվա համար մեծ արժեք չունեն, բայց իր ժամանակի համար այդ մասերի մշակումն էլ մի զգալի քայլ էր դեպի առաջ: Նախ՝ հենց այդ մասերում էլ հեղինակը վերլուծում է հայերենի քերականական ձևերն ու համեմատելով դարձյալ ուրիշ լեզուների

հետ, ցույց է տալիս նրանց ցեղակցությունը. այդպիսով էլ, ահա, նա ամբողջացնում է չորս ուսումնասիրությունը, համեմատական քննության առնելով հայոց լեզվի ամբողջ կազմը: Բայց քերականությունն իր ժամանակի համար նշանավոր է նաև իր քննադատական-գիտական մշակումով: Բովական է հիշել, թեկուզ, զրաբարի հոլովների մասին նրա արտահայտած դրույթը, որ ալժմյան քերականությունների մեջ էլ ընդունված է. ասելով, որ զրաբարի հոլովների նկատմամբ քերականությունների մեջ տարաձայնություններ կան, ըստ որում ոմանք ընդունում են վեց (Ռր. քեր. թարգմանությունը և մեկնիչները), ոմանք՝ հինգ (Ռիվոլա), ոմանք՝ ութ (Ռսկան), ոմանք՝ տասն (Սքրուգեր, Չամչյան) հոլովների գոյությունը զրաբարում, նա միանում է Ավետիքյանին և գտնում, որ զրաբարն ունի վեց հոլով. ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական և գործիական (էջ 97—98): Ճիշտ այսպես էլ նա քննական մոտեցում է ցուցաբերում քերականության մնացյալ հատվածներում, որ իհարկե, էլ ավելի մեծացնում է այդ գրքի արժեքը:

Նույն քերականությունը համառոտած հրատարակեց հնդի-նակը 1842 թվին, ապա՝ երկրորդ հրատարակությամբ՝ 1872 թվին: Համառոտի առաջին հրատարակության մեջ հնդինակն ունի քրեստամախա զրաբար հատվածների և բառարան (որոնք չկան նույնիսկ զրբում). երկրորդ հրատարակության մեջ ավելացրեց նաև արևելահայ արտասանությունը, ինչպես և կցեց համառոտ մատենագիտական ցանկ՝ հայերենին վերաբերող զրականության:

Պետերմանի քերականության մասին նպաստավոր դրախոսական է գրել Դիֆֆենրախը (Jahrb. für wissenschaft. Kritik, Berlin, 1843, B. II), որ այն եզրակացությունն է հայտնում, թե հիմնվելով հիշյալ քերականության տված փաստերի վրա, «համոզված ենք, որ շատ շնորհ ասած լինի, եթե այն (հայերենը.— է. Ա.) արբիական կամ մարա-պարսկական ճյուղին հատկացնենք»:

Բացի քերականությունից, Պետերմանը հայերենի մասին ուրիշ ուսումնասիրություններ էլ ունի. 1866 թվին նա մի ուսումնասիրություն հրատարակեց Ազուլիսի ըարբաուի մասին (Stzbr. d. Berl. Ak. d. Wiss., 1866) տալով նաև մի նմուշ («Մարդ և գալ») այդ բարբառով: Նույն թվին հրատարակեց նաև Թիֆլիսի հայոց բարբառի մասին մի ուսումնասիրություն (Abhandl. Ak. Wiss. Berlin, 1866)՝ հիմնված Սաթաթ-Նովաչի ստեղծագործությունների լիզվի վրա: 1867 թվին հրատարակեց Այսնյանի Քննական քերականու-

թյան» գրախոսականը (Stzbr. Ak. d. Wiss. Berlin, 1867): Ահա Պետերմանի այն աշխատությունները, որոնք վերաբերում են հայերենին: Ամփոփելով Պետերմանի մասին մինչև այժմ ասածները, կարող ենք տալ հետևյալ ընդհանուր բնութագրեր. հայերենին վերաբերող նրա գործերից կարևորագույնն է քերականությունը, որ արժեքավոր է և իր ժամանակում մեծ նշանակություն է ունեցել ոչ միայն լեզվի քերականական վերլուծությամբ, այլև՝ առաջին հերթին նրանով, որ ցկիղը է գրել հայերենի համեմատական ուսումնասիրության, կապելով հայերենը հնդեվրոպական լեզուների հետ: Պետերմանի քերականությունը հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ նոր էջ է բացում. դրանով էլ, ահա, անկասկապ ըստ իրի, որ այժմ արդեն հնացած է, այդ քերականությունը միշտ էլ մնում է և կմնա իր բնական դիրքը, որ փառքով է պսակում յուր հեղինակին:

Պետերմանի հետ պետք է հիշել նաև Ֆրիդ-
Զերիգրիխ րիխ Վինգլիշմանին՝ (1811—1861) Բավարիայի Գի-
Վինգլիշման տությունների ձեմարանի արևելագետին: Վինգլիշ-
 մանը որպես մասնագետ իրանագետ էր և աչքի
 էր ընկնում այդ ասպարեզում հատկապես հնագիտության մեջ.
 սակայն նա զբաղվեց նաև հայերենով և հայերենի մասին գրեց
 մի հոդված, որ իր ժամանակին մեծ նշանակություն ունեցավ.
 հոդվածը կրում է «Die Grundlage des Armenischen in arischen
 Sprachstamme» («Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ»), որ
 հրատարակվեց Պետերմանի քերականության լույս տեսնելուց ինը
 տարի հետո՝ 1846 թվին, Բավարիայի Գիտությունների ձեմարանի
 տեղեկագրի մեջ (Abhandl. d. I Cl. d. b. Ak. d. Wiss. B. IV,
 Abth. II), ապա և՝ առանձին: Հեղինակը մի ծանոթությամբ հայտ-
 նում է, որ այդ հոդվածը պատրաստ է եղել 1836 թվին, նախքան
 Պետերմանի քերականության լույս տեսնելը. «Հեղինակը պետք է
 աչտոնդ նկատի, որ այս հոդվածը տուսը տարի առաջ ծրագրված
 էր (entworfen), և որ այն ժամանակ, ինչպես և հետագայում՝ ա-
 վարաման ժամանակ, անծանոթ էր նրան Պետերմանի աշխատու-
 թյունը (Grammatica linguae armeniacae), որ հետո միայն իր
 ձեռքն ասնցավ: Այստեղ տրված արդյունքները լիովին անկասկա
 Պետերմանից և, քանի որ նրա հետազոտություններին համընկ-
 նում են, ծառայում են որպես փոխադարձ հաստատում» (էջ 1,
 ծան.): Այսպիսով Վինգլիշմանն էլ դառնում է առաջին հեղինակ,
 ինչպես և ընդունված է լեզվաբանների կողմից: Հոդվածի մեջ հե-

ղինակը նախ և առաջ բերում է հայերեն այբուբենը, ապա՝ մեկ առ մեկ, մանրամասնորեն քննության առնում հայերենի հնչյունները և ցույց տալիս նրանց համապատասխանություններն ալբիզ հնդեվրոպական լեզուների հնչյունների հետ: Հատկապես հանդամանորեն է արված հայերեն բաղաձայնների վերլուծությունը (էջ 5—24), որի մեջ հեղինակը՝ քննելով յուրաքանչյուր բաղաձայնի արժեքը և որոշելով նրա համապատասխանությունը՝ հանդում է այն ընդհանուր եզրակացության, «որ հայերենը մի այլ արիական լեզվի համապատասխանող հնչյունական սխեմա ունի, թեև այդ բանն ուղղագրության մեջ ոչ միշտ է ուղիղ կիրառություն գտնում. որ նա հատկապես ղենդին ու հին պարսկականին է հետևում բոլոր յուրահատկությունների մեջ, բայց միաժամանակ նաև մի քանի բարբառային խոսքահատկություններ է ցուցաբերում (ատամնային ձև, ts, tʰ, tʰz=ձ, ց, ձ), որոնք սլավոնական լեզուներն են հիշեցնում... հայերենն ամբողջապես գտնվում է քաջքայվող լեզվի աստիճանի վրա և այնպես է հարարելում սանսկրիտին ու ղենդին, ինչպես նոր պարսկերենը, կամ ինչպես ռոմանական լեզուները՝ լատիներենին» (էջ 23—24): Այդ հիմնական եզրակացությունը հանգելով, հեղինակն այնուհետև անցնում է ձայնավորների քննությանը (24—25), ապա՝ վերլուծման ենթարկում հոլովումը (25—29), թվականները (29—32), գերանունները (32—38), նախադրությունները (39—43), խոնարհումը (43—48): Այդ բոլորը նա քննության է առնում արդեն այն ոգով, ինչ որ արտահայտված է բաղաձայնների քննությունից հանած եզրակացության մեջ, և համեմատելով հայերենի քերականական, հատկապես հոլովական ու խոնարհման ձևերը հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան ձևերի հետ, եզրակացնում է. «Հայերենի խոնարհման վերլուծությունը հաստատում է, որ նա (խոնարհումը.— է. Ա.) արիական լեզվաբնի նախնական հարստությանը շատ հավատարիմ է մնացել, ինչպես հոլովումը, և որ այս բանում հայերենը նոր պարսկերենից, ռոմանական լեզուներից ու գերմանական նոր բարբառներից շատ բարձր է կանգնած» (Անդ, 48): Այս բոլորից հետո, հեղինակն ամփոփում է յուր վերլուծությունների ու համեմատությունների արդյունքները և տալիս իր ընդհանուր եզրակացությունը հայերենի մասին. այստեղ նա գտնում է, որ հայերենը հաստատապես իրանյան լեզվաբնին է (Sprachstamme) պատկանում. մյուս կողմից, շեշտելով հայերենի չափազանց նմանությունը ղենդի և պարսկական սեպագրությունների լեզվին, այն կարծիքն է

արտահայտում, թե եղել է մի ավելի հին հայկական բարբառ, որի զարգացումն ու ժառանգն է հանդիսանում մեզ ավանդված հայերենը. «Պետք է ենթադրել հավանաբար մի հին բարբառ, որը ղենդի և հին պարսկական սեպագիր լեզվի հետ մեծ նմանություն ունեցած պիտի լինի: Այս բարբառին, սակայն, շատ վաղ ժամանակում ուրիշ տարրեր խառնվեցին, ոչ միայն սեմական տարրեր, որոնք խառնվելն Ասորեստանի հետ եղած հետագա հարաբերություններին, կամ, համենայն դեպս, պահլավերենի ազդեցությանը պետք է վերագրել, այլև այնպիսի արմատներ, որոնք պատահում են քրդերենի և Կովկասյան բարբառների մեջ» (Անդ, 48):

Ահա այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է յուր հոգվածի մեջ Վինդիշմանը: Այդ դրույթները, ինչպես ասվեց, նա հիմնավորել է իր վերլուծություններով ու համեմատություններով, որոնք մեծ մասամբ հետազայում ընդունվել են հայագիտության կողմից. հեղինակն ամբողջ հոգվածի մեջ հնգելլրոպական, գլխավորապես արիական լեզուների հետ է համեմատում 61 բառ (Lagarde, Arm. St. էջ 205), որոնք և ըստ մեծի մասին ճիշտ են. իբրև թերություն կարելի է նշել այն, որ իր ամբողջ ուսումնասիրության մեջ նկատի է առել միայն արեմտահայ արտասանությունը, որ և, բնականաբար, ավելի զգվարացրել է յուր դործը. մյուս կողմից, հեղինակը, Պետերմանի նման, դեռևս չի տրոշում, թե ինչ տեղ է ընդում հաբերենը արիական ճյուղի մեջ. արդյոք նա իրանական բարբառ է, անկախ է, թե ոչ: Ճիշտ է, նրա վերջին եզրակացությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա ավելի հակամետ է հայերենը արիական ճյուղի մեջ մի անկախ բարբառ համարելու, որը, այնուամենայնիվ, ավելի մոտ է իրանական լեզուներին. բայց և այնպես այդ էլ, ինչպես և առհասարակ «արիական» անվանումը նրա մոտ ընդհանուր, վերացական բնույթ է կրում: Հոգվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նա ճիշտ համեմատությունների միջոցով հաստատում է հայերենի կապը հնգելլրոպական լեզուների հետ և այդպիսով իսկ հայերենը ևս մոցնում հնգելլրոպական լեզուների մեծ ընտանիքի մեջ:

* *

Այսպես, ուրեմն, Պետերմանն ու Վինդիշմանը առաջին գիտուններն էին, որոնք իրարից անկախ համեմատական մեթոդով ուսումնասիրեցին հայերենը և ցույց տվին նրա ցնդակցությունը 12—Հայ լեզվաբանության պատմություն

հնդեվրոպական լեզուների հետ, իրենց ուսումնասիրություններով բացահայտեցին այն մերձավոր նմանություններն ու հատկանշական կողմերը, որ կան հայերենի և հնդ-իրանական լեզուների միջև։ Ճիշտ է, նրանք գեղեցիկ կարողացան որոշել հայերենի տեղն այդ լեզուների շարքում, սակայն այն բանը միայն, որ նրանք հայերենը հաստատապես մաղթին հնդեվրոպական լեզուների շարքը, թույլ է տալիս նրանց՝ հայագիտության պատմության մեջ համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներ կոչելու։ Նրանք իրարից անկախ միեկնույն եզրակացությունն էին հանդես հայերենը հնդեվրոպական լեզվաբան արիական (իմա՝ հնդ-իրանական) ճյուղին է պատկանում. դրանով էլ, հենց, նրանք հայագիտության, հայերենի գիտական ուսումնասիրության մեջ առաջին և խոշոր քայլը կատարեցին։ հետագայի հայագետներին էր մնում ճշտել հայերենի գիրքը հնդեվրոպական լեզուների մեջ և ուսումնասիրել այն ավելի խորացրած կերպով, ավելի հանգամանորեն։

Հերման Ռիխարդ Ագուլի Գոշեն (ծնված 1824

Ռիխարդ

Գոշեն

թ. հուլիսի 24-ին, Նեոնդորֆում, վախճանված 1889 թ. հոկտեմբերի 28-ին՝ Հալլեում) փիլիսոփայության դոկտոր էր. 1863 թվից Հալլեում պրոֆեսոր է դարձել արևելյան գրականության պատմության և բանասիրության։ Պետերմանից ու Վինդիշմանից հետո 1847-ին լատիներեն լեզվով Բեպինում հրատարակեց յուր ուսումնասիրությունը «De ariana linguae gentisque armeniacae indole prolegomena» («Ներածություն հայկական լեզվի և ցեղի արիական բնույթի մասին»)։ Ինչպես ինքն է ասում, յուր այդ աշխատությանը ուղղում է հաստատել, թե «Հայերին պետք է իրանական կամ՝ ավելի շուտ՝ արիական ցեղերի մեջ հաշվելը» (էջ 6), ինչպես և ցույց տալ հայերենի և փոյուղերենի կապը։ Այդ բանի համար նա համեմատություններ է կատարում երեք ուղղությամբ՝ լեզվի, դիցաբանության և իրավունքի։ Օգտագործելով բազմաթիվ անձնանունների ու տեղանունների ասուլարանությունը՝ ինչպես դրանք տրված են Մովսես Խորենացու մոտ (ինչպես՝ Հայկ, Աբամ, Հաքե ևն) և ստուգաբանելով ու համեմատելով հայերեն բառերը հին պարսկերենի, վեդերենի, պահլավերենի, նոր պարսիկերենի, սանսկրիտի, փոյուղերենի, հաճախ նաև ուրիշ լեզուների հետ, նա գտնում է, որ «հին հայերեն լեզուն... արիական բնին է հարուստ» (էջ 52). ապա, ամփոփելով յուր ասածները՝ վերջացնում հետևյալ եզրակացություններով.¹) յուրաքանչյուր ցեղի առաջնակարգ իրե-

րի աղբյուրները երեքն են. լեզու, դիցաբանություն, իրավունք: 2) Ինչ վերաբերում է հայկականին, ապա դիցաբանությունը մեզ հղում է դեպի արիական ցեղերի շրջանը: 3) Հայերեն լեզուն հայտնապես ցուցադրում է արիական բնույթ: 4) Իրոք, ըստ Հերոդոտի խոսքերի, փոյուզացիները կապվում են հայերի հետ» (էջ 57):

Գոշեի սույն աշխատության արժեքն այն է, որ նա, ջանալով հաստատել յուր դրույթը, մի շարք ճշգրիտ համեմատություններ է կատարում հայերեն և պարսկերեն բառերի միջև, ցույց տալիս նրանց համապատասխանությունը, այլև հայերենի, փոյուզերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների հնչյունների համապատասխանությունների մասին տալիս որոշ ծանոթություններ (էջ 30—33): Բայց չնայած յուր ձգտումին, նա վերջին հաշվով չի կարողանում յուր տեսակետը հաստատապես ապացուցել. «Գոշեն յուր այս դրույթը ոչնչով չի ապացուցել, այլ միայն արտահայտել է... արիական բմբռնումը Գոշեի մոտ այնպես անորոշ է, ինչպես Լասսենի մոտ իրանականը»¹: Աշխատության արժեքը, ինչպես տավեց, բառերի համեմատությունները, նրանց ստուգաբանություններն են. սակայն այստեղ էլ ճիշտ համեմատություններին ղուգրնթաց կարելի է գտնել այնպիսի մանկամիտ, գիտության հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեցող ստուգաբանություններ, հատկապես հատուկ անունների մեջ, որ այսպես թե այնպես գիրքը ղրկվում է դիտական լրջությունից: Այսպես, օրինակ, իբրև ուղիղ ստուգաբանություններ ու համեմատություններ կարելի է հիշել. հյ. արժան=սանս. առի, զնդ. առթա, պրս. ար, արթան, ադգես և արգ (ան-արգ), աստղիկ, բագին, դե, միհր և այլն: Սխալ ստուգաբանություններ են. Հայ<Հայկ, Հարհ<հայր բառից, իբր՝ հայրեր կամ հայրերի երկիր (էջ 13), աստուած<լինել բառից, ասալ համեմատում է փոհգական Αἰαχόου «Deus hermafroditus» աստվածության հետ, ասելով, թե «աստված նշանակությունը հարմար է համեմատելու «կարող» իմաստի հետ» (էջ 22) և այսպես շատ բառեր ու անուններ: Սրա համար էլ Գոշեի աշխատությունն արժեքավոր է ավելի յուր պատմական նշանակությամբ, քան յուր ստուգաբանությունների, համեմատությունների ճշտությամբ կամ իր արտահայտած տեսակետի հիմնավոր ապացուցմամբ. ճիշտ է, այդ դրույթը մի փոքր ավելի բարձրացնում էր հայերենի տեղը, բայց այդպես էլ Գոշեն չկարողացավ հաստատել այդ:

¹ Lagarde, Arm. St., էջ 193:

Յրանց
Ռուսլայ

Ինչպես ասված է արդեն, Բուսպն իր համեմատական քերականության առաջին հրատարակության մեջ հայերենը չէր ներառել: Երկրորդ հրատարակության մեջ (1857—1861), Պետերմանի և Վինդիշմանի աշխատությունների հրատարակությունից հետո, նա հնդեվրոպական լեզուների մեջ է առնում նաև հայերենը: Երկրորդ հրատարակության առաջաբանում, որի մեծ մասը նվիրված է հայերենին, նա ասում է, որ դեռևս առաջին հրատարակության ժամանակ էլ իր ուշադրությունն է դրավել հայերենի բացառական հոլովի կազմությունը, որ և ստիպել է իրեն խորացնել իր ուսումնասիրությունը հայերենի նկատմամբ. այդ ուսումնասիրությունների արդյունքն էլ, ահա, այն է եղել, որ հնդեվրոպական լեզուների թվին ավելացել է նաև հայերենը. «Այն լեզուներին, որոնց մասին խոսված է առաջին հրատարակության մեջ,—ասում է նա,—այժմ դալիս է միանալու հայերենը: Այն ժամանակ միայն, երբ ուսումնասիրում էի եզակի բացառականը, որի հայկական ձևը նմանեցվել էր ղենդական ձևի հետ առաջին հրատարակության մեջ, ես որոշեցի խորացնել այդ լեզվի ամբողջ կառուցվածքի քննությունը՝ լուսաբանելու համար այն նմանությունները,—երբեմն շատ թաքնված ու մասամբ անծանոթ,—որոնք միացնում են այդ (լեզուն) սանսկրիտին, ղենդին աւ Եվրոպական ցեղակից լեզուներին» (I հատ., էջ 10):

Այնուհետև խոսելով հայերենի հոլովման ու խոնարհման մասին՝ նա, ինչպես և Պետերմանն ու Վինդիշմանը, հանդում է այն եզրակացության, որ հայերենն իսկապես իրանական ճյուղին է պատկանում, բայց և ներկայացնում է մի ավելի հին վիճակ, քան արեմենյան պարսկերենը և ղենդը. «Քանի որ հայերենը մեր լեզվական ընտանիքի իրանյան ճյուղի մասն է հանդիսանում. ինձ համար կարևոր դիտողություն էր հաստատել այն, որ, ինչպես օտերենը, նա հանդում է, հնչյունական ու քերականական ավելի առանձնահատկությամբ հանդերձ, մի լեզվի մի ավելի հին վիճակի, քան այն, որ մեզ ներկայացնում են Աքեմենյանների և ղենդ լեզուները» (հատ. I, էջ 15): «...Հայերենը... ավելի հնատիպ է, քան հին պարսկերենը և ղենդը» (II հատ., էջ 20): Իր այս դրույթը նա հիմնավորում է նրանով, որ հայերենը որոշ զեպֆերում պահում է հնագույն Ս (S) հնչյունը անփոփոխ՝ սանսկրիտին համապատասխան, մինչդեռ պարսկերենը՝ տշ, ինչպես. հայ. տա-ցես, սանսկրիտ՝ dēyās, հունարեն՝ δειγς, մինչդեռ ղենդ՝ dāyāo»

հին պարսկերեն՝ *āyā*: Դրանից նա բխեցնում է երկրորդ եղրափացությունը. հայերենն անջատվել է իրանականից այն ժամանակ, երբ դեռ *u* (*s*) մնում էր անփոփոխ. «Այն ժամանակ, երբ հայերենն անջատվել է իրանական ճշգրից, *s*-ի փոխվելը *h*-ի և վերջահանգ *s*-ի ջնջումը կամ ձայնավորացումը (vocalisation) դեռևս չէր ընդունել այն տարածումը, որ ցույց են տալիս հին պարսկերենն ու զենդը» (II, էջ 20): Իր այս դատողություններից նա հանում է, վերջապես, այն ընդհանուր եղրափացությունը, որ հայերենն առհասարակ իր վիճակով շատ ավելի հնատիպ է. «նրանով, ինչ որ պարունակում է հայերենի ընդհանուր բնույթը, կարելի է ասել, թե հին կամ գրական (savant) հայերենը պատկանում է մեր մեծ ընտանիքի կատարելապես պահպանված բարբառներին» (I հատ., էջ 14): Այս ընդհանուր դատողություններից առ տեղեկություններից հետո, ահա, նա քննում է չորս աշխատության համապատասխան գլուխներում հայերենի տարբեր կողմերը (աբրուրեն, հնչյուններ, հոլովում, խոնարհում և այլն) մյուս լեզուների շարքում՝ միշտ էլ զիտելով իրրև իրանյան բարբառ: Ինչ խոսք, որ Բոսպոր դրանով հայ լեզվի ռուսումնասիրությունը մի առանձին, նշանավոր նորություն էր չհարստացրեց: Բոսպորի դերը հայերենի ռուսումնասիրության մեջ մեծ է, իհարկե, բայց այդ դերը ոչ թե նրա նոր հայտնաբերումներով կամ հայերենի ռուսումնասիրությունը նոր աստիճանի բարձրացնելով է պայմանավորվում, որին շնորհ էլ հանդիպում, այլ նրանով, որ Բոսպոր հայերենը ևս մտցնելով հնդեվրոպական լեզուների շարքը, ընդհանուր գիտության ռուսումնասիրության առարկա դարձրեց և, տալով նրա այս կամ այն կողմի համեմատությունն տերիշ ցեղակից լեզուների հետ, հաստատեց, օրինականացրեց վինդիշմանի ու Պետերմանի ռուսումնասիրությունների հիմնական գրույթներն ու հետևությունը և հենց դրանով էլ օժանդակեց հայերենի ռուսումնասիրության զարգացմանը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ անցյալ դարի առաջին կեսերին էվրոպական լեզվաբանների ռուսագրության կենտրոնումն էին գտնվում ամենից առաջ հնդեվրոպական լեզվաբանի պատկանող լեզուները: Ինչ վերաբերում է հայերենի այն ռուսումնասիրությանը, որ տալիս է հեղինակն իր բազմահատոր աշխատության մեջ, ապա՝ թեև իր ժամանակի համար քիչ թե շատ բավարար, բայց մեղ համար չափազանց մակերեսային է, թույլ, իսկ երբեմն էլ սխալ. իբրև օրինակ այստեղ կարելի է հիշել նրա առեակետը հայերենի հոլովման ա, ո, ու բների (thème) մասին.

նշնելով իր աչն հիմնական սկզբունքից, որ ընդհանրապես, բոլոր ձայնավորները ներկայացնում են ձ-ի թուլացման տարբեր աստիճանները (խիզ դրա համար նա, ինչպես և ուրիշները, որոնցից հատկապես Շլախերը, նկատի ունեն սանսկրիտը, որի ձ ձայնավորի փոփոխությունն էին համարում մյուս լեզուների ձ, օ, ի, օ կամ ւ հնչյունները), Բոսպը դառնում է, որ հայերենի հոլովման այդ երեք բներն էլ (ա, ո, ու) առաջացել են սանսկրիտի ձ հոլովման բնից. «սանսկրիտի ձ (բնով) բառերը . . հայերենում բաժանվել են երեք հոլովման. առաջինը պարունակում է ա-ով բները, երկրորդը՝ ո-ով բները, երրորդը՝ ու-ով բները» (I, էջ 400, հմմտ. և I, 363, II, 86—91 և այլն): Այդ անճիշտ տեսակետը, ինչպես հայերենի հիշյալ բների առաջացումը սանսկրիտի հետ կապելու, այնպես էլ առհասարակ սանսկրիտի ձ ձայնավորից մյուս ձայնավորների առաջացման մասին, վաղուց արդեն հերքված են և այդ մասին սրանից ավելին խոսելն ավելորդ ենք համարում: Այդ կարգի սխալների հայերենի մասին կարելի է շատ ցույց տալ Բոսպի գրքի մեջ, որի համար մի կողմից նա, թերևս, պարտական է Պետերմանին ու Վինդիշմանին, որոնցից շատ է օգտվել հեղինակը, մյուս կողմից՝ իր ժամանակի գիտությունն անկատար վիճակին:

Ֆրիդրիխ Մյուլլեր

Այս դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է Ֆրիդրիխ Մյուլլերը, որ յուր բազմաթիվ հոգվածներով քննության է առել հայերենը գրեթե յուր բոլոր կողմերով՝ կամենալով ճշտել հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների արեական ճյուղի մեջ:

Ծնվել է Մյուլլերը 1834 թվին Բոհեմիայում. նախնական կրթությունն ստացել է Մորավիայում, ապա՝ Վիեննայում և Գյոթթինգենում. 1858-ին պաշտոնի է անցնում Վիեննայի համալսարանի մատենադարանում, ապա՝ արքունական մատենադարանում, որպես վերատեսուչ. շուտով դառնում է համալսարանի պրոֆեսոր, իսկ 1869-ին՝ ստանալով համեմատական բանասիրության և սանսկրիտի ամբիոնը, կայսերական Գիտությունների ակադեմիայի անդամ է դառնում: Այդ պաշտոնավարություններին զուգընթաց նա բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել, և հրատարակել մեծ մասամբ հենց նույն ակադեմիայի տեղակազրերում: Վախճանվել է 1898 թվին:

Ֆրիդրիխ Մյուլլերը հայտնի է ընդհանուր լեզվաբանության ու բանասիրության մեջ իր երկու մեծ աշխատություններով. առա-

ջինը «Allgemeine Ethnographie» («Ընդհանուր ազգագրություն»․ Վիեննա, 1873, ր. տպ. 1879), երկրորդը՝ «Grundriss der Sprachwissenschaft» («Լեզվաբանության հիմունքները», Վիեննա, 1878—1888)․ սա չորս հատորից բաղկացած մի աշխատություն է, Ադել-լունգի «Միթրիդատ»-ի բնույթին ունեցող, բայց դրանից շատ ավելի դերազանց․ հեղինակը չորս հատորի մեջ տալիս է բոլոր ժանրի լեզուների համառոտ փերականությունը և նմուշներ՝ յուրաքանչյուր լեզվից․ ամբողջ աշխատությունն աչքի է ընկնում գիտական լրջությամբ՝ այդ կարգի նախորդ բոլոր գրքերի համեմատությամբ․ ի դեպ, բոլոր լեզուներից համեմատաբար թույլ են մշակված հնդեվրոպական լեզուները։ Աշխատությունը, չնայած իր ժամանակին ունեցած մեծ արժեքին, այժմ բոլորովին հնացած է։

Իբրև հայագետ, Մյուլլերը հայանի է յուր բազմաթիվ հետազոտություններով, որոնց մեջ ջերմեռանդությամբ պաշտպանում է այն տեսակետը, թե հայերենը արիական լեզուների իրանական ճյուղին է պատկանում․ այդ ուղով նա գրել է շատ հոդվածներ 1860-ից սկսած մինչև իր կյանքի վերջը։ Այդ հոդվածներով Մյուլլերը քննության է առնում հայերենի գրեթե ամբողջ կազմը՝ սկսած գրից ու հնչյուններից մինչև բառապաշարն ու փերականությունը, ըստ որում բոլոր այդ հետազոտություններն էլ նա կատարում է գերազանցապես իրանյան լեզուների համեմատությամբ, որով և կամենում է հաստատել այն դրույթը, որ հայերենը արիական (հնդ-իրանական) ճյուղի մեջ իրանական լեզուների մերձավոր ազգակիցն է։ Հատկապես ուշագրավ է նրա «Armenica» (Հայկականք) լեզվաբանական ուսումնասիրությունների շարքը, որի վեց պրակներում քննության է առնում հայերենի մի քանի մասնիկների ծագումը (-աւա=ու, -ուհի և այլն), դոյականների հոլովումը, բայերի խոնարհումը, հայ գրերի ծագումը, ինչպես և շատ բառերի ստուգաբանությունը (կոլոր, ոստուլած, առիւծ, ձուկն, աղուէս, օր, ինձ, աէր, սիրամարդ, վարդապետ, առած, ասր և այլն)։ 1875 թ. Հյուրշմանը հրատարակեց յուր դարադրութե կազմող հոդվածը, որի մեջ քննության էր առնում հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ բռնած տեղի խնդիրը, և ասպացուցում, որ հայերենը անկախ հնդեվրոպական լեզու է (մանրամասն տես «Հյուրշման»)։ Անշուշտ այդ հոդվածը, որ ուղղված էր հենց Մյուլլերյան տեսակետի դեմ, իր վրա պետք է հրավիրեր ժամանակի հայագետների, մասնավորապես Մյուլլերի և այս դպրոցի մյուս պաշտպանների ուշադրությունը։ Ի՞նչ դիրք պետք է բռնեին այս

դարոցի հետևորդները երիտասարդ հայազեաի հայտնագործութեան հանդեպ և ի՞նչ զիրք պետք է բռնեի հենց ինքը՝ Մյուլլերը։ Թողնելով մշտաների մասին խոսելն իրենց տեղերում, առաջիմ խոսենք միայն վերջինիս մասին։ Հարազատ մնալով յուր սկզբունքին, համառորեն պնդելով, որ հայերենը իրանական լեզու է, Մյուլլերը 1877 թվին մի պատասխան հոդված գրեց Հյուրշմանի հետազոտութեան դեմ. հոդվածի վերնագիրը նույնն էր, ինչ որ Հյուրշմանինը. «Ueber die Stellung der Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի (ունեցած) տեղի մասին»)։ Հոդվածի հենց առաջին իսկ տողերում հայտնելով, որ նա գրում է Հյուրշմանի տեսակետի դեմ, ասում է. «Նո, Հյուրշմանին հակառակ, դարձ-ջալ այն տեսակետին եմ մնում, որ հայերենը մի իրանական լեզու է, հատկապես ոչ հին բաղարիականի կամ հին պարսկականի դուստր, այլ հին բաղարիականի ու հին պարսկականի հետ մի ուրիշ, մեզ անծանոթ հին իրանական լեզվից առաջացած հիմնական լեզու» (Անդ, էջ 4)։ Այս գրույթն է, ահա, որ նա եռանդուն կերպով ուղղում է հիմնավորել իր փաստարկումներով. սակայն այդ փաստարկումները, որոնք երբեմն կարող էին մեծ արժեք տեսնուլ և ունեցել են, այդ ժամանակ արդեն իբրեւ ճշմարիտ հիմնավորումներ ընդունվելու զորութունը չունեին։ Մեր ասածը հաստատելու համար համառոտակի շարադրենք հեղինակի փաստարկումներն ու եզրակացութունները։ Հյուրշմանն իր հոդվածում գտնում է, որ հայերենը չուր ձայնավորների սխառեմով ավելի մոտ է եվրոպական լեզուներին. Մյուլլերը պնդում է հակառակը։ Նա գտնում է, թե քանի որ հայերենում չի կարելի և ձայնավորի այն-պիսի օրինական փոփոխութեան հանդիպել, ինչպես հունարենում կամ լատոս-սլավերենում, ուստի և չի կարելի հայերենի ձայնավորական սխառեմը նրանց հետ կապել, բայց այստեղ հեղինակը հենց յուր այդ եզրակացութեամբ հակասում է լեզվական երևույթների, լեզվի օրենքների պատմականութեանը։ Հյուրշմանը գտնում է, որ ինչպես եվրոպական լեզուներում, այնպես էլ հայերենում սանսկրիտի և ձայնավորի գիմաց գտնում ենք ա, Ե, օ, ըստ որում նա այդ երևույթը գիտում է իբրեւ արդեն հնում կատարված պատմական իրողութուն. մինչդեռ Մյուլլերը համեմատում է այդ երևույթը հունարենում կամ լատոս-սլավականում գործող օրենքի հետ, և որովհետև մեզ ավանդված հայերենում այդ օրենքը կորցնում էր արդեն իր ուժը և մնում իբրեւ մեռյալ կանոն, ուստի և

համեմատությունը ճիշտ չէ, և սաուլյդ արդյունք էլ չի տալիս: Այդ երևույթը ճիշտ կերպով դիտելու համար պետք էր քննության առնել բնիկ հայերեն բառերի մեջ ձայնավորների կրած փոփոխությունները. սակայն Մյուլլերը չի տարբերում հենց այդ բնիկ բառերը իրանական փոխառություններից, և քանի որ այդ փոխառությունների մեջ ձայնավորների փոփոխությունները բնականաբար իրանական բնույթ ունեն, ուստի և հեղինակը դալիս է այն եզրակացության, թե «հայերենի ձայնավորական սիստեմի (vocalism) զուգադրությունը հնդեվրոպական բնի հունարեն ու եվրոպական լեզուների սիստեմի հետ ընդհանրապես անհիմն է» (Անդ, 13): Որ հեղինակը չի տարբերում բնիկ հայ բառերը իրանական փոխառություններից, միանգամայն պարզ կերպով երևում է ցանկից, որի մեջ հիշում է իր կողմից բնիկ համարվող բառերը: Խոսելով փոխառյալ և բնիկ բառերի մասին, նա ասում է. «Բանավիճը ծայրահեղության չհասցնելու համար մենք պետք է ամբողջապես հրաժարվենք այն ձևերից, որոնք կարելի է դիտել իբրև փոխառություններ, և մեջ բերենք... այն բառերը միայն, որոնք անվերապահորեն իրանական լեզուներին են պատկանում և այդպիսով հաստատում են հայերենի իրանյան բնույթը» (Անդ, 18): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը փոխառություն չի համարում իրանական լեզուներին պատկանող բառերը. ընդհակառակն, զրանք ընդունում է իբր բնիկ հայկական բառեր և զրանց վրա հիմնում այն դրույթը, որ հայերենը իրանական լեզու է: Սակայն բնիկ հայերեն բառերին և իրանական փոխառություններին հավասար արժեք տալը, նրանք իրարից չտարբերելը ավելի պարզ կերպով երևում է հենց բառացանկից. այդտեղ նա բնիկ է համարում թե՛ այն բառերը, որոնք, ըստ Հյուբշմանի նոր տեսության, բնիկ են, ինչպես՝ ածել, այրել, գալլ, գիտել, եղնուլ, լոյս, ծունդ, նետք, մայր, մեծ, բույր և այլն,—թե՛ այն բառերը, որոնք իրանական փոխառություն են, ինչպես հաստատեց Հյուբշմանը, որ և ընդունված է արդի հայագիտության մեջ. ինչպես՝ աշխարհ, աշխէտ, ասպատակ, բազում, բուրել, զգոյշ, աշխատել, արծակ, բաժանել և այլն: Ահա այս սխալ հիմունքներով է, որ նա եզրակացնում է. «Մենք լիովին իրավունք ունենք չհիմնավորված համարել և վճռաբար մերժել այն դրույթը, որ հայերենը պատկանում է եվրոպական լեզուների շարքին: ...Հայերենը իբր իրանական լեզու համարելն ուղիղ պետք է դատել» (Անդ, 22): Իսկ որ նա հայերենին իբր իրանյան համարելով՝ չի դտնում, որ սեպագրությունների

պարսկերենի կամ հին բաղտրիականի (ղենդերեն) գուտորն է, այլ դրանց գուդահնուր, և դրանով սկսում ու դրանով էլ ավարտում է հոգվածը, մենք արդեն ցույց տվինք իր խել խոսքերով: Ստիպան, դրան գուդընթաց, հեղինակն այնուամենայնիվ, գտնում է նաև, որ հայերենը հնչյունական կողմով որոշ նմանություն ունի նաև լեռտու-սլավականի հետ. «Կարելի է թույլ տալ միևնույն ժամանակ, որ հայերեն լեզուն սերտ կապակցություն ունի սլավո-լիտվականների հետ, որոնք ազգակից են իրանյան լեզուներին, կապակցություն, որ պարզ երևում է կոկորդաշին հնչյունների պահպանման և Ե ու Վ հնչյունների բաժանման մեջ» (Անդ, 22, ծան. 2): Սա այնպիսի մի խճճված դրություն է, որից, իհարկե, ընթերցողը չպիտի կարողանա գուրս գալ առանց ծանոթանալու Հյուբըշմանի տեսությանը, որի մասին կիսովի յուր տեղում: Ահա այն հիմնական դրույթները, որոնցով ամփոփել է Մյուլլերը յուր մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ մի կողմից, և հակադրվել Հյուբըշմանի տեսությանն՝ ի պաշտպանություն հայերենի իրանական լեզու լինելու տեսակետին՝ մյուս կողմից: Այդ հոգվածից հետո էլ, իհարկե, Մյուլլերը շարունակեց դարձյալ հոգվածներ հրատարակել այլ և այլ պարբերականներում, սակայն դրանցով, պարզապես կարելի է ասել, այլևս ոչինչ նշանակալի չէր բան չավելացրեց մինչև այդ ասործին. հոգվածներն ընդհանրապես մանր հետազոտություններ են և, բացի այդ, մեծ մասամբ բանասիրական բնույթ են կրում, ուստի և մեր ուսումնասիրության շրջանակներից գուրս են մնում:

Մինչև այժմ մենք՝ շարադրելով Մյուլլերի դրույթները՝ միաժամանակ ցույց տվինք այն թերությունները, որ գտնում ենք նրա մոտ՝ Հյուբըշմանի համեմատությամբ. սակայն ահդ չի նշանակում, իհարկե, որ մենք միանգամայն անտեսում ենք նրա վստակը. մեր նպատակն էր միայն նրեան հանել հեղինակի հայացքները և, միևնույն ժամանակ, ցույց տալ, թե բանավեճի մեջ ո՞ր կողմն էր իրավացի և ինչո՞ւ: Մյուլլերն իր բաղմաթիվ հոգվածներով մեծ ծառայություն է մատուցել հայերենի ուսումնասիրության գործին: Հյուբըշմանի դեմ ելնելը նրա գավանած համոզմունքի արտահայտությունն էր. բաց այդ համոզմունքը, թեև մեզ համար արդեն անընդունելի, իր ժամանակին իբրև բացարձակ ճշմարտություն է ընդունված եղել ու հզոր գործոն է հանդիսացել հայագիտության զարգացման համար: Այդ համոզմունքով նա ուսումնասիրել է հայերենը այլ և այլ կողմերով և, անտարակույս, պակաս ար-

դյունքի շի հասել. բավական է միայն հիշել, որ նա տվել է բազմաթիվ հայերեն բառերի ճիշտ ստուգաբանությունը, որոնցից շատերն առաջին անգամ ինքն է առաջարկել. ինչպես՝ դժոխք, ծես, կույր, կրտսեր, փրասախ, ձետ, վեշտասան և այլն: Այդպես և տվել է նա շատ մասնիկների ու թեքական ձևերի համեմատությունները, որոնք իր ժամանակի համար մեծ նշանակություն ունեին. ճիշտ է, հենց այդ համեմատությունների մեջ էլ դրսևորվում էր նրա գլխավոր թերությունը. նա չէր հասցնում այդ համեմատությունները մինչև վերջ, չէր ցույց տալիս իր համեմատած բառերի ու ձևերի զանազան խմբերի միջև եղած տարբերությունը, չէր բաժանում իրարից փոխառյալն ու բնիկը. բայց դա ոչ միայն իր, այլև ամբողջ գալորոցի թերությունն է և, իբրև այդպիսին, գլխավոր հատկանիշներից մեկը: Հակառակ այդ բոլորին, Մյուլլերն իր ժամանակին մեծ ծառայություն է մատուցել հայ լեզվի ուսումնասիրությանը, իսկ դրա լավագույն ապացույցն է այն, որ նրա առաջարկած ստուգաբանություններից շատերն այսօր էլ ընդունված են:

**Պոլ
գը Լազարը
(Բյուտոխիսեր)**

Այս դպրոցի առավել ականավոր լեզվաբանն է Պոլ գը Լազարը (սկզբնական շրջանում հայտնի՝ Բյուտոխիսեր անվամբ). լինելով հմուտ արևելագետ, և մասնավորապես ասորագետ, նա իր քննախույզ մտքով ուսումնասիրեց հայերենն արևելյան այլ լեզուների հետ համեմատելով և հմտորեն ցույց տվեց այն կետերը, որոնցով հայերենը կապվում էր արևելյան, հատկապես իրանյան լեզուների հետ. այն, ինչ որ անորոշ, աղոտ կերպով միայն արտահայտել էին իր նախորդները, Լազարը հիմնավոր ուսումնասիրություններով խորացրեց և միանգամայն տրոշակի կերպով շարադրեց իր տեսությունը հայերենի մասին:

Մնվել է Լազարը 1827 թվին Բեռլինում. ավարտելով ուսումնաստացել է փիլիսոփայության ու աստվածաբանության՝ դոկտորի աստիճան և աշխատել պետական առանձին խորհրդականի պաշտոնում: 1869 թվից Գյոթթինգենի համալսարանի արևելյան լեզուների դասախոս է նշանակվում, որ և պաշտոնավարում է ցմահ: Հայերեն սովորել է սկսել 1844 թվին և այնուհետև իր ուսումնասիրությունների հիմնական առարկաներից մեկն է դարձրել: Վախճանվել է 1891 թվին:

Հայերենի մասին հրատարակած նրա առաջին ուսումնասիրությունն է «Vergleichung der Armenischen Consonanten mit

denen des Sanskrit» («Հայերենի և սանսկրիտի բաղաձայնների համեմատությունը». ZDMG, 4, 1850, էջ 347—369): Այդ հոդվածով հեղինակը, որ ինչպես ինքն է ասում, անծանոթ էր զեռ վինգիշմանի զրքին, համեմատում է հայերենի բաղաձայնները սանսկրիտի բաղաձայնների հետ, և ցույց տալիս, որ հայերենը կարելի է լավ հասկանալ այն ժամանակ, երբ ուսումնասիրենք արիական լեզուների համեմատությամբ. «Հայերենի բառապաշարը զնահատելու մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու համար... լավագույն միջոցն է դրա համեմատությունը հնդկականի հետ»,—եզրակացնում է նա և հենց այդ ոգով էլ տալիս 283 բառերի համեմատությունը: Հաջորդ 1851 թվին նա դոցենտական կոչում ստանալու համար իրր դիսերտացիա ներկայացրեց Հալլեի համալսարանին՝ յուր Arica (Պարսկականը) ուսումնասիրությունը, որ և նույն թվին հրատարակվեց: Այստեղ հեղինակը համեմատական քննության է ենթարկում զենդերեն, աֆղաներեն, պարսկերեն, հայերեն, օսերեն, փոյուգերեն, լյուպերեն, թրակերեն և սկյութերեն լեզուները. այդ քննությունների մեջ տալիս է ավելի քան շորս հարյուր հիսուն հայերեն բառերի համեմատությունը: Ուսումնասիրության նպատակն էր, ինչպես հեղինակն է ասում, «ապացուցել, որ զենդերենը, աֆղաներենը, պարսկերենը, հայերենը, օսերենը, փոյուգերենը, լյուպերենը, թրակերենն ու, վերապահությամբ՝ սկյութերենը կազմում են հնդեվրոպական բարբառի հատուկ խումբ» (Arm. St., էջ 197):

Հաջորդ աշխատությամբ («Zur Urgeschichte der Armenier»—հայերի նախապատմության մասին) Լադարը քննության է առնում մոտ 1000 հայերեն բառեր և այն եզրակացության հանգում, թե հայերեն ճարմատական բառերի ավելի քան մեկ երրորդը՝ ընդհանուր հնդեվրոպական է, ավելի մոտ իրանականին: Սակայն հայերենի հնչյունների հուսալի քննությունը հավանաբար զեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի լինի» (էջ 33): Դա պատճառաբանում է նրանով, որ հաստատապես ճշտված չէ, թե որ չափով ժամանակակից ուղղագրությունը համապատասխանում է հին հայերենի արտասանությանը. իբր դրա ապացույց նա բերում է այն երևույթը, որ սանսկրիտի շնչկացած (aspirat) ձայնեղ պայթականներին (bh, gh, dh) համապատասխանում են հայերեն ձայնեղ պայթականները (բ, ց, դ), իսկ «որպեսզի այս աղավաղված bh, gh, dh-ին և նախնական b, g, d-ին համապատասխանող Բ, Գ, Դ-ի տարբերության զգացումը հայտնի դարձնեն,

(հայերը) այս սկզբնական Բ, Գ, Դ-ն փոխել են ալ, կ, տ-ի. այդ փոփոխումը սակայն, ի մեծ ցավ մեզ՝ խեղճ ստուգաբանողներիս, մինչև վերջ չի հասցվել» (էջ 33): Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ հետազոտությունների հիմնական արդյունքներն ամփոփեց Լազար-դը յուր մի այլ աշխատության մեջ (*Gesammelte Abhandlungen. «Հոգվածների ժողովածու», Լայպցիգ, 1866*), ապա՝ բոլորը միասին, վերջինս էլ ներառյալ, ամփոփեց յուր *Armenische Studien («Հայկական ուսումնասիրություններ», Գյոթթինգեն, 1877)* աշխատության մեջ: Այս գիրքը ոչ միայն իր, հեղինակի ուսումնասիրությունների, այլև մինչև այդ եղած բոլոր հայագիտական-լեզվաբանական ուսումնասիրությունների ամփոփումն է. հեղինակը հավաքել է մինչև այդ կատարված հայերեն բառերի բոլոր ստուգաբանությունները: Փոքրիկ առաջաբանից հետո հեղինակը բերում է բոլոր ստուգաբանված բառերի լրիվ ցանկը (էջ 4—162), հիշելով, թե ովքեր և որտեղ, ո՞ր աշխատության մեջ են առաջարկել տվյալ բառի ստուգաբանությունը: Բոլոր ստուգաբանված բառերի քանակն է 2413, որից հեղինակին են պատկանում 1224-ը: Ապա հեղինակը բերում է իր կողմից ճիշտ համարված ստուգաբանությունների ցանկը (էջ 166—189), տալով դրանց համեմատելի ձևերը սանսկրիտ, բալտիական (զենդ.), հին պարսկական, նոր պարսկական, հունական և սեմական լեզուներով (վերջինն իբրև փոխառու լեզու): Այս երկու մասերը յուր ժամանակի համար հայերենի ստուգաբանական բառարանն են հանդիսանում, տալիս են մինչև 1877 թիվը. կատարված հայերեն բառերի ստուգաբանությունների պատկերը. սակայն աշխատության կարևոր մասն է հանդիսանում նաև վերջաբանը (էջ 191—209), որի մեջ հեղինակը շարադրում է յուր հայացքները հայերենի վերաբերմամբ. դա նախորդ երկու մասերից բխեցրած տեսությունն է: Դեռևս իր «Zur Urgeschichte der Armenier» գրքում հեղինակն այն միտքն էր արտահայտել, որ՝ հայերենը (Haikanisch) մի կողմից՝ իրանական, հույն ու կիմերական, և մյուս կողմից՝ սլավոնիականների միջև՝ անցման վիճակում գտնվող լեզու է: Այս աշխատության մեջ հեղինակը քննության առնելով բոլոր հայագետների կարծիքները հայերենի ցեղակցության մասին (ներառյալ նաև Հյուսիսայինները), տալիս է իր եզրակացությունները: Հեղինակը՝ յուր հետազոտություններից և հատկապես հայերեն բառերի համեմատություններից ելնելով՝ այն հետևությունն է հանգում, որ

հայերենը բաղկացած է երեք շերտից. դրանք են՝ Հայկադյան¹, կամ ինչպես ինքն է կոչում՝ Հայկյան (Haikanisch), որ իր բնույթով դարձյալ իրանական է, արշակունյան (պահլավական) և սասանյան. «1. Հայերեն լեզուն բաղկացած է երեք բաղադրիչ մասերից. հայկադյան, արշակունյան (պահլավի), սասանյան: 2. Հայերենի արշակունյան և սասանյան բաղադրիչները, ինքնին հասկանալի կերպով, իրանական բնույթ ունեն. բայց հայկադյան տարրն էլ լեզուների այն խմբին է պատկանում, որի հնագույն ներկայացուցիչը զենդն է, քանի որ նրանց մեջ համապատասխանում են. հ—հնդկերեն s, s—հնդկերեն ś, չ—հնդկերեն sv, որևէ շշական՝—հնդկերեն z: 3. Հայկադյան տարրը տարբերվում է բալտորիականից և հարավ-արևմտյան պարսկերենից նրանով, որ

ա) հնդկերեն ց-ն ոչ՝ ց, z, ž, ալ ց, բ) հնդկերեն z-ն ոչ z, ալ ձ համապատասխանն ունեն» (Arm. St., էջ 208): Այստեղ էլ նույնը պիտի հիշել, ինչ որ ասել ենք Մյուլլերի մասին: Հնչյունական համապատասխանությունների խնդիրը հասկանալի ու պարզ է դառնում միայն Հյուբշմանի տեսությամբ: Այսպես, ուրեմն բուն, հայկական շերտը, որ հնդինակը հայկադյան է կոչում, դարձյալ իրանական բնույթ է կրում, և ճանաչվում է այն հատկանիշով, որ սանսկրիտի ց-ի դիմաց ունի ց (ծ) և z-ի դիմաց՝ ձ: Ապա նա որոշում է նաև մյուս բաղադրիչների հատկանիշները. «Արշակունյանը հեշտ է ճանաչել բոլոր այն դեպքերում, երբ պատահում է որևէ շշական, որ փոխվում է բալտորիականի և հարավ-արևմտյան պարսկերենի օրենքների համաձայն, ապա և այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է հնդկերենի sv-ի փոփոխությանը, որի համար գործածվում է և ոչ Ք: Նոր հատկանիշների հայտաբերումը ապագային է մնում: Սասանական է այն ամենը, ինչ արշակունյան կամ հայկադյան չէ և գոյություն ունի նաև նոր պարսկերենում: Բայց որովհետև արշակունյան տարրի հատկանիշները դեռևս շատ չեն, և պարսկական բարբառների մասին ունեցած մեր տեղեկությունները դեռ չափազանց քիչ են, արշակունյան և սասանյան տարրերի միջև սահմանն առայժմ նախնական, երբեք վիճակում է մնում» (Անդ): Վերջապես հնդինակը շեշտում է նաև հայերենի կապը հունա-կիմմերական ու սլավո-լիտվանական լեզուների հետ և գտնում, որ հայ լեզուն դրանց և իրանականի

¹ Այստեղ և հետագայում Haikanisch թարգմանում ենք միշտ Հայկադյան, հետևելով Պատկանյանին:

միջին օղակն է. «Հայկազյանը միջին օղակն է մի կողմից՝ իրանական լեզուների ու հունական-կիմմերականի, մյուս կողմից՝ լիտվաներենի ու սլավոնների միջև: Որոշակի կերպով իրանական լինելով՝ իր հնչյունաբանությամբ, բառապաշարի կողմից կարևոր կետերում նման է հունական բարբառներին ու սլավոններին: Թե ո՞ր շաղկի է այդ տեղ դնում փրակախության մեջ, հետագա ուսումնասիրություններին է վերապահվում ցույց տալ» (Անդ): Սրանք են, ահա, այն եզրակացությունները, որոնք նա հետևեցրել է յուր քննություններից՝ հնդեվրոպական լեզվաբնույթի, մասնավորապես արիական (հնդ-իրանական) ճյուղի մեջ հայերենի բնած ղիրքի մասին. նրա դրույթն այն է, որ բուն հայկական (=հայկազյան) տարրը՝ հիմնականում իրանական բնույթ ունենալով հանդերձ, մերձավոր նմանություն ունի նաև հունական-կիմմերական ու լատոտ-սլավական լեզուներին, որից էլ եզրակացնում է, թե հայերենը՝ թեև իրանական, բայց իր վիճակով անցման շրջան է ապրում և միջին տեղն է գրավում իրանական ու հունա-կիմմերական և լատոտ-սլավոնական լեզուների միջև: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակի եզրակացությունները զգալի կերպով տարբերվում են Մյուլլերի տեսակետից. եթե Մյուլլերը հայ լեզուն պարզապես իրանական է համարում և չի դանազանում հայերենի մեջ իրանական բնույթ ունեցող հատկանիշների որակապես տարբեր էությունը, ապա Լազարյոյ բաժանում է հայերենը երեք շերտի՝ մի կողմից, և շեշտում է, համենայն դեպս, հայերենի մերձավոր կապը հունական ու սլավոնական լեզուների հետ՝ մյուս կողմից: Սակայն Լազարյոյ լիովին չի զարգացնում այդ դրույթը և չի հասցնում հնարավոր վախճանին. այդ դրույթի ճշմարիտ ու հետևողական զարգացումը պետք է հանդերձ չլուբջմանի տեսակետին, բայց հեղինակի նախնական համոզմունքը խանգարում է դրան. մի անգամ արդեն ընդունած լինելով հայերենն իբրև իրանական լեզու, նա, թեև տարբեր շերտերի է բաժանում հայերենի ամբողջ կազմը, բայց և այնպես այդ շերտերի մեջ չի տեսնում իսկական, որակական տարբերությունը, չի առանձնացնում բնիկ հայերենից այն մասը, որ իրանական փոխառություն է և որ նույնպես երեք և նույնիսկ չորս շերտից է բաղկացած, այն տարբերությամբ միայն, որ այս շերտերը չեն համընկնում նրա սահմանած շերտերի հետ և բնորոշվում են ոչ թե նրա նշած հիմունքներով, այլ պարզապես ժամանակագրական հիմունքներով: Իսկ քանի դեռ նա բնիկ հայերեն էր համարում այն, ինչ որ իրանական է, թեկուզ և

ոչ հին-պարսկական կամ բակարիական, այլ գրանց զուգահեռ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ չէր կարող ժխտել հայերենի իրանական բնույթը և անկախ, ինքնուրույն լեզու համարել այն: Այս է պատճառն, ահա, որ նա մի տեսակ փախուղու առջև է կանգնում. մի կողմից գտնելով, որ հայերենն իրանական լեզու է, մյուս կողմից շեշտում է, որ նա միջին դիրք է գրավում իրանական ու հունա-կիմմերական և լատոս-սլավական լեզուների միջև, գտնվելով անցման վիճակի մեջ: Հիրավի, ինքը ևս միջին տեղն է գրավում Մյուլլերի և Հյուբշմանի միջև, ինքն էլ երկու տեսակետների միջին՝ անցման վիճակն է ներկայացնում:

Սակայն այդ եղրակացություններով միայն ամեն ինչ չի վերջանում: Կարգը յուր ուսումնասիրություններից իսկ բխեցրած մի քանի խնդիրներ է հարուցում հայագիտության առաջ. նա գտնում է, որ հայերենի ցեղակցության հարցը վերջնականապես լուծելու համար անհրաժեշտ է պատասխանել այն հարցերին, «Բն արգյոք. Ա) Հայերեն հնագույն արձանագրությունների և ձևագրերի ուղղագրություններն ու լեզուն համապատասխանում են նոր տպագրությունների ուղղագրությանն ու լեզվին: Բ) Հայերեն գրաբար լեզուն միաժամանակ ժողովրդական լեզու եղև՝ է երբևիցե Հայաստանի որևէ մասում, և եթե նա չի եղել, ինչպե՞ս, ե՞րբ և ինչո՞ւ գրականության մեջ տիրապետող է դարձել: Գ) Ո՞րն է բառապանծն արդի հայերենի այն բարբառների, որոնց մասին խոսվում է Զրպեարի քերականության 738—787 էջերում. ձևագրերի մեջ էլ կա՞ն դրի առնված նմուշներ այն հայերեն բարբառներից, որոնք ներկայացված են Ալիշանի կողմից անգլերենով հրատարակված «Popular songs of Armenia» (1881) հատորում. վերջապես, ի՞նչ հնություն ունեն այդ ձևագրերը, կարելի՞ է նուե այդ բարբառների մի համեմատական քերականություն կազմել: Դ) Հնաբավո՞ր է հայերենի քերականության ու բառակազմի մի քանի կամ շատ հարցեր պարզաբանել Կովկասյան և Ֆին-թաթարական լեզուների օգնությամբ...» (Անդ, 207): Այս հարցերից առաջինը լուծված է գրականապես. երկրորդը հետագայում վեճերի տեղիք է սվել և, որոշ դեպքերում, դեռ շարունակում է վիճելի մնալ՝ հատկապես գրաբարի հիմքը հանդիսացող բարբառի որոշման հարցում: Երրորդը լուծվում է բարբառների ուսումնասիրությամբ, իսկ չորրորդը տարբեր ուղղությունների միջև եղած վիճաբանությունների անկյունաքարն է դարձել. եթե Մառը և, նրա հետ, ուրիշ լեզվաբաններ աշխատել են հաստատել հայերենի ցեղակցական

կապը կովկասյան լեզուների հետ և իրենց ուսումնասիրություններով ձգտել են հիմնավորել այդ տեսակետը, ապա՝ հայագետների ճնշող մեծամասնությունն այդ լեզուների և հայերենի միջև տեսնում են սոսկ փոխազդեցություններ. իսկ Կարսը երկսին էլ մի կողմ թողնելով, հայերենը կապում է մի կողմից՝ կովկասյան, մյուս կողմից՝ թուրանյան, երրորդ կողմից՝ ֆիննո-ուգրական, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ ուգրական-նախաալթայան լեզուների հետ և վերջապես՝ շորորոգ կողմից՝ բասկյան-պելասգյան լեզուների հետ:

Այսպես, ահա, չազարդը յուր ուսումնասիրություններով քննություն է առել հայերեն լեզվի հիմնական հարցերը, հատկապես մանրազնին կերպով քննել բառապաշարը, մինչև այդ կատարված հայերեն բառերի ստուգաբանությունները վերանայել, ստուգել (իր տեսակետով, իհարկե) և ամփոփել դրանք իր Armenische Studien գրքում: Այս գիրքը նրա գլուխ գործոցն է. դրանով նա ամփոփել, ի մի է բերել յուր նախորդ հետազոտությունների արդյունքները և հանել բոլոր հնարավոր եզրակացությունները, որքանով այդ թույլ էին տալիս իր մեթոդն ու համոզմունքը: Այդ աշխատության հրատարակությունից հետո էլ չազարդը զանազան հայագիտական հոդվածներ տպագրեց. սակայն դրանք մանր հոդվածներ էին, որոնք նոր բան չէին ավելացնում նրա վաստակին: Armenische Studien-ը մնում էր և մնաց իբրև նրա ուսումնասիրությունների բարձրագույն կետը. սակայն այդ աշխատությունը ոչ միայն իր իսկ հեղինակի, այլև այս ամբողջ զպրոցի համար բարձրագույն կետն է հանդիսանում. դրանով հեղինակը հանրագումարի է բերել այն ամենը, ինչ կատարված էր մինչև այդ՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, և այս նրա ամենամեծ արժեքն է: Նրա մեջ ամփոփված են բոլոր այն արդյունքները, որոնք ձեռք էին բերված հայոց լեզվի ուսումնասիրության առաջադրված, քննության առնված բոլոր այն հայացքները, որոնք արտահայտված էին մինչև այդ հայերենի մասին, և դրանց հիման վրա ստեղծված հեղինակի տեսությունը: Սակայն դրանով միայն չի սահմանափակվում Armenische Studien-ի արժեքը. նրա աչքի ընկնող արժանիքը հենց այն է, որ նա է հայերեն լեզվի առաջին ստուգաբանական բառարանը՝ կազմված յուր ժամանակի լեզվաբանական գիտության սկզբունքներին ու պահանջներին համապատասխան: Դրանով է, ահա, որ գիրքը դեռ այսօր էլ, Հրաչյա Աճառյանի ծովածափալ Արմատական բառարանի հրատարակություն

նից հետո իսկ, չի կարցրել յուր արժեքը: Հայերեն բառերի ստուգաբանությունների մանրակրկիտ վիճակագրությամբ նա դեռ լրիվ չափով պահպանում է և կպահպանի յուր արժեքը: Այս է, որ պատիվ է բերում իր հեղինակին, որ ոչ միայն յուր ժամանակում նշանակալից դեր է խաղացել հայագիտության մեջ, մեծ ծառայություն մատուցել հայոց լեզվի ուսումնասիրության զարգացմանը, այլև ստեղծել մի աշխարհի մնայուն արժեք: Իսկ այս բոլորը մեզ իրավունք են տալիս կադարդին այս գալուցի ամենախոշոր ներկայացուցիչը համարելու: Նա յուր մեջ ամփոփում է այն բոլոր գծերը, որոնք հատուկ են այս գալուցին, մի հայտարարի բերում յուր ժամանակի հայագետների կատարածը և աշխարհում իսկ գաղափարակետը հանդիսանում այս գալուցի, յուր աշխատությամբ հաշվեհարդարի ենթարկում գալուցի նվաճումները հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում և փակում համեմատական լեզվաբանության այս՝ ինչպես Սոսյուրն է ասում՝ համեմատական քերականության շրջանը: Եվ այս պատճառով է, ահա, որ մենք փոքր-ինչ ժամանակագրական խախտում կատարելով՝ նրան Մյուլլերից հետո հիշեցինք:

Ընդհանուր լեզվաբանության արագ զարգացումն առաջ էր մղում նաև հայերենի ուսումնասիրությունը. մինչև այժմ տասններից արդեն երեւում է, որ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության այս շրջանն արդեն իր վախճանն էր ապրում. սկիզբ առնելով հնդեվրոպաբանության առաջին շրջանի՝ համեմատական քերականության հիմամբ ու զարգանալով նրան զուգընթաց, հայ լեզվաբանության այս գալուցը ստեղծելով առ սակավ տեղի էր տալիս հաջորդ գալուցին. և ահա է պատճառն, ահա, որ հայ լեզվաբանության մեջ այլևս այս գալուցի նոր հետևորդներ հանգես չեն դալիս: Իհարկե, այս գալուցի գոյության ընթացքում հայերենի ուսումնասիրությամբ այս կամ այն չափով զբաղված լեզվաբանների թիվը մինչև այժմ հիշածներով չի սահմանափակվում. կարելի էր թվել նաև ուրիշների, որոնք քիչ թիվ շատ զբաղվել են հայոց լեզվով և որոշ ծառայություն մատուցել հայագիտությանը. զրանցից պետք է հիշել. Ա) իրանագետ Յուսուֆին, որ, հայերենն ընդունելով իրրե իրանյան լեզու, յուր *Handbuch der Sindsprache*-ի մեջ իրանյան լեզուների բառերի հետ գնում է նաև հայերեն համապատասխան բառերը (բնիկ և փոխառյալ), և *Iranische Namen*-

buch-ի մեջ բերում և ստուգաբանում է հայերեն ոչ միայն այն անունները, որոնք իրանական ծագում ունեն, այլ և նրանք, որոնք պարզապես հայկական կազմություն ունեն: Բ) Կլավդիոսին, որ իր Asia poliglotta աշխատության մեջ ստուգաբանում է նաև հայերեն բառեր: Գ) Դիֆֆենբերխին, որ գրախոսական գրքեց Պետերմանի բերականության մասին և հավանություն տվեց նրա տեսակետին՝ հայերենի ցեղակցության մասին, և ուրիշներին. բայց դրանցից ոչ մեկն էլ հասկապես հայերենի մասնագետ չի եղել և հայերենը յուր ուսումնասիրությունների հատուկ յառարկան չի դարձրել. ուրիշ, հատկապես արևելյան. լեզուներով զբաղվելով, նրանք անդրադարձել են նաև հայերենին այնքանով, որքանով այդ կապվել է իրենց հիմնական ուսումնասիրությունների հետ: Ինչ վերաբերում է դեռ նոր ասպարեզ իջնող հայագետ լեզվաբաններին, ապա նրանք հետևում են արդեն նոր դպրոցին: Այս դպրոցը յուր ներկայացուցիչների հետ միասին հեռանում էր ասպարեզից. հները դնում էին կյանքից, իսկ նորերը նրանց չէին հետևում արդեն, նրանց չէին փոխարինում: Դեռ ավելին. կային հայագետներ, որոնք իրենց լեզվաբանական հետազոտություններն սկսել են դեռևս Հյուբշմանի հոգովածի հրատարակությունից առաջ (օր. Պատկանյան) և, բնականաբար, սկզբնական շրջանում հետևել են այս դպրոցին, բայց Հյուբշմանի տեսության հիմնադրումից հետո ընդունել են այդ տեսությունը և, հրաժարվելով այս դպրոցից, անցել Հյուբշմանի կողմը, թեև, իհարկե, ոչ միանգամից: Այդպիսիներից են Պատկանյանն ու Տերվիշյանը, որոնց մասին կխոսվի ստորև: Ասվում է, նույնիսկ, թե Մյուլլերն էլ կյանքի վերջում ընդունել է Հյուբշմանի տեսության ճշտությունը, սակայն այդ ոգով ոչինչ չի գրել:

Ինչ եղականության ենք հանդում, ուրեմն, ամփոփելով այս դպրոցի մասին մինչև այժմ ասածները. ո՞րն է այս դպրոցի գերը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, և ի՞նչ ծառայություն է մատուցել նա հայերենի ուսումնասիրության գործին: Առաջին և ամենակարևոր ծառայությունն այն է, որ այս դպրոցի հիմնադիրները ցույց տվին հայերենի հնդեվրոպական բնույթը՝ քննության առնելով հայերենը ցեղակից լեզուների համեմատությամբ և դրանով իսկ հիմնադրելով հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը: Այդ հիմնական հարցը, այսինքն՝ հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուներին ցեղակից լինելու խնդիրը դրականորեն լուծելուց հետո, քննության ենթարկեցին հայոց լեզվի կազմը, նրա բա-

ռապաշարն ու քերականությունը, ցույց տալով այն նմանությունները, որ կան հայերենի և ուրիշ հնդեվրոպական, հատկապես իրանական լեզուների միջև: Այսպիսով, այս հայագետները ղգալի ծառայություն մատուցեցին հայերենի շատ կողմերի, թեև ո՛չ միշտ ուղիղ՝ լուսաբանմանը: Սակայն գրական կողմերի, իր մատուցած ծառայությունների կողքին այս դպրոցն ունի նաև իր թերությունները. հարապատ մնալով ընդհանուր լեզվաբանության մեջ համեմատական քերականության սկզբունքներին, այս դպրոցի հիմնադիրներն ու դրանց հետևորդները չկարողացան դնել հայերենի հատուկ դեմքը, նրա սեփական օրենքները, չկարողացան տարբերել բնիկը՝ փոխառուլից: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք նկատում էին հայերենի մեջ տարբեր շերտերի գոյությունը, երբ տեսնում էին աշակես կոչված «բացառությունները», չէին կարողանում որոշել, թե՛ ինչ էին նշանակում այդ տարբեր շերտերը, ինչի արդյունք էին այդ «բացառությունները», որոնք նրանց մոտ մի պատկանելի քանակ էին կազմում: Վերջապես, իրենց ուսումնասիրությունների մեջ նրանք պատմական մոտեցում հանդես չէին բերում, չէին դիտում լեզուն իբրև պատմականորեն դարգացող ու փոփոխվող երևույթ, իրրև մի երևույթ, որը ծագում, զարգանում ու մահանում է:

Այդ պատճառով էլ, ահա, այս դպրոցին չհաջողվեց դնել հայերենի որակապես տարբեր շերտերի պատմական արմատները, ճշտիվ հասկանալ նրանց էությունը և, հետևաբար՝ չհաջողվեց նաև որոշել յուրահատուկը, սեփականը՝ մի կողմից, և փոխադրեցությունը՝ մյուս կողմից: Այս դպրոցը սահմանափակվեց միայն սոսկական համեմատություններով և այդ համեմատությունների հիմամբ՝ ապացուցելով հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուներին, առանց, սակայն, կարողանալու ճշտորեն որոշել նրա դիրքն այդ լեզուների շարքում: Այդ է նրա մատուցած ծառայությունը, և դրանով էլ ամրապնդում է նրա պատմական դերը. հաջորդ դպրոցին էր մնում վերանայել այդ համեմատությունները, գտնել բնիկ հայերենը՝ օտար տարրերից և դրա, ու դրա՝ շնորհիվ էլ միայն պարզել հայերենի բնույթը, հասկանալ նրա էությունը և ստույգ կերպով որոշել նրա տեղը ցեղակից լեզուների շարքում, հաջորդ՝ Հյուբշմանյան դպրոցին էր մնում սոսկական համեմատությունները վերածել ճշգրիտ, գիտական ստուգաբանությունների և այդպիսով իսկ հայերենի ուսումնասիրությունը հասցնել մի նոր, ավելի բարձր ու գիտական աստիճանի:

Թեև, ինչպես ասել ենք, մեր ծրագրից դուրս է ընդգրկել հայոց լեզվի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառներն ու հայերենի հետ կապված բոլոր հարցերը, իսկ մյուս կողմից, XIX—XX դարերին վերաբիրող մասում վերցնում ենք միայն մասնագետ-լեզվաբաններին, և ոչ թե ամեն մի հայագետի, որ այս կամ այն առիթով անդրադարձել է հայոց լեզվի պատմության կամ նույնիսկ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերին, բայց և այնպես հայ լեզվաբանության պատմության պատկերացումը շատ թերի կլիներ, եթե չստանինք, թեկուզ և շատ համառոտ, Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի մասին:

Հայ ժողովրդի որպես ազդ. ձևավորվելու պրոցեսը, որ ինտենսիվ կերպով տեղի էր ունենում անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին, զուգորդվում էր նաև ազգային գրական լեզվի համար մղվող պայքարով: Հասարակության կյանքում գոյություն ունեցող պայքարը հնի և նորի միջև, իր դարն ապրածի ու զարգացողի միջև, իր անմիջական արտահայտությունն էր գտել նաև լեզվի հարցում: Եվ ինչպես բոլոր հարցերում, այնպես էլ այստեղ իրար դեմ էին կանգնել մի կողմից կղերա-ֆեոդալական, իսկ մյուս կողմից լիբերալ ու դեմոկրատական հոսանքները: Առաջինը, կառչած մնալով հին, ճիգ չէր խնայում իբրև գրական լեզու գրաքարը պահպանելու, նույնիսկ, ուսման միջոցով խոսակցական լեզու դարձնելու համար, իսկ երկրորդները պայքարի էին ևլել հանուն ազգային լեզվի, հանուն այդ լեզուն գրականության աստիճանին բարձրացնելու: Այս պայքարը, որ զրապայքար անունն է ստացել, ծավալվել էր թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Արևելյան Հայաստանում այդ պայքարն առավել սուր բնույթ ընդունեց «Հյուսիսափայլի» հրատարակության ժամանակ: Նոր ամսագիրը վճռական պայքար էր հայտարարում հնի՝ իր դարն ապրածի դեմ: Բնական է, որ հնի պաշտպաններն էլ պետք է ելնեին «Հյուսիսափայլի» դավանած գաղափարների դեմ. և իրոք, 1858 թվականից հրատարակվող «Մեղու Հայաստանի» պահպանողական շարաթաթերից և 1859 թվականից հրատարակվող առավել հետադիմական «Ճռաքաղը» ստանձնեցին ադգ դերը: Արևմտահայաստանում իրար դեմ էին կանգնած՝ դեմոկրատական հոսանքի նշանավոր ներկայացուցիչ Հարություն Սվաճյանի (1827—1874) հրատարակած «Մեղու»-ն, լիբերալ ուղղությունը ներկայացնող

«Մասիսը», որ գլխավորում էր Կ. Ս. Յուրուճյանը և հետադիմական, կղերա-ֆեոդալական թեև ներկայացնող՝ Հովհաննես Չամուռճյանի (Տերոյկեցի) «Ներեակը»։ Արեմոյան Հայաստանում աշխարհաբարի հաղթանակը լեզվաբանական-գիտական տեսակետից ապահովում է Հ. Աբսեն Այտնյանը յուր անմահ աշխատությունը, որի մասին հանգամանորեն կխոսենք ստորև։ Արևելյան Հայաստանում աշխարհաբարի հաղթանակն ապահովեց «Հյուսիսափայլը», որ և հիմնականում ավարտման հասցրեց զրապալքարի առաջին փուլը։ «Հյուսիսափայլ»-ում էլ, ահա, լայնորեն ծավալեցին հանուն աշխարհաբարի մղվող իրենց պայքարը Նաղարչյանց ու Նալբանդյանը։

Ծնվել է Նաղարչյանցը 1812 թ., Թիֆլիսում։
Ստեփանոս Նախնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելով 1827 թվականին՝ մեկնել է Դորպատ և սովորել Դորպատի համալսարանում։ Ուսումն ավարտել է 1840 թվականին և ստացել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան։ Այնուհետև Նաղարչյանցը մեկնում է Պետերբուրգ և այնտեղ գրադվում արևելյան լեզուների ուսումնասիրությունը մինչև 1843 թ. սկիզբները, երբ նա դասախոս է նշանակվում Կադանի համալսարանում։ Այստեղ էլ նա գրում է իր անդրանիկ աշխատությունը՝ նվիրված հայ հին գրականությանը, որ լույս է տեսնում համալսարանի պատենական օրգանում, առաջին մասը 1844, երկրորդ մասը՝ 1846 թվականին։ Դրանով Նաղարչյանն առաջին փորձն էր կատարում բուռն լեզվով գրելու հայ հին և միջնադարյան գրականության մեթոդական պատմությունը՝ հասցնելով այն մինչև XIX դարի 40-ական թվականները։ 1849 թվականին գրելով Ֆիրզուսու «Շահնամին»-ն նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրությունը՝ նա ստանում է դոկտորի գիտական աստիճան և նշանակվում Մոսկվայի Լեզարչյան ճեմարանի դասախոս։ Այստեղ է, որ նա առավել մեծ թափով ծավալում է իր գիտական և հրապարակախոսական աշխատանքը։ 1858 թվից սկսում է հրատարակել «Հյուսիսափայլը»՝ Միքայել Նալբանդյանի աշխատակցությամբ։ «Հյուսիսափայլն» էլ հենց այն օրգանը հանդիսացավ, որ առաջագիմական հակաշահական դեր կատարեց անցյալ դարի 50—60 թվականների հայ հասարակական կյանքում։ Առանձնապես մեծ էր նրա դերը զրապալքարի մեջ։ Վախճանվել է Նաղարչյանցը 1879 թվականին։

Ստ. Նաղարչյանցը գրել է բազմաթիվ աշխատություններ,

լույս տեսած առանձին գրքերով կամ, որպես հոգվածներ, «Հյուսիսափայլ»-ում և այլուր, որոնցից հիշում ենք գլխավորները.

1. Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца 13 столетия, „Ученые записки“ Казанского университета, 1844, I, стр. 46—95.

2. Обзор истории Гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846.

3. Абул-Касем Фердауси Тусский, творец книги царей, известный под названием Шах-Намэ, I кн., Казань, 1849, II кн., Москва, 1851.

4. Յաղագս փորձական հոգեբանութեան հառ, Մոսկվա, 1851:

5. Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեամբ, Մոսկվա, 1853:

6. Հանդէս նոր հայախօսութեան, Մոսկվա, Ա և Բ մասեր, 1957:

Ինչպես ասացինք արդեն, Ստեփաննոս Լազարյանցի դերը մեծ է գրապայքարի պատմության մեջ՝ հանուն աշխարհաբարի մղած պայքարով: Նա, ինչպես «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրված հոգվածներով, այնպես էլ առանձին լույս տեսած գրքերում, պաշտպանում է աշխարհաբարի դատը: Բայց նախքան այդ խնդրի մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել նրա ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների և հայերենի պատմությանը վերաբերող դիտողությունների վրա: Ստ. Լազարյանցի տեսական ելակետը իդեալիստական փիլիսոփայությունն էր: «Մի միայն նախապատճառ համօրէն իմացական մերոյն գոյութեան է հոգի»,—ասում է նա (Յաղագս փորձական հոգեբանութեան, էջ 1): Այս գրույթից ելնելով էլ, ահա, նա բնորոշում է լեզուն որպես հոգու գրսևորում, որպես հոգու հայելի, որ արտացոլում է հոգու գործունեությունը. «Լեզվի մեջ հոգին տպավորել է յուր կատեգորիայքը, այսինքն մտածության դասակարգերը» (Երկեր, էջ 300): Մյուս կողմից, սակայն, նա կարողանում է դիտել լեզվի և մտածողության կապը և դառնում է, որ մտքի իրողությունները ամփոփված են լեզվի մեջ. «Մտքերի ընդհանուր վերաբերությունը, որ իբրև անաբանների կարողությունը ազդում են մեր բոլոր մտածության վերա և ամեն բան կապակցում են միմյանց հետ և բաժանում են միմյանցից, ամփոփված են լեզվի մեջ» (Անդ): Դժվար չէ կոհհեղ, որ լեզվի, որպես հոգու գրսևորման, և լեզվի ու մտածողության կապի մասին արտահայտած այս գրույ-

թույլ նա կրկնում է Համբուլդտի մտքերը. և, իրոք, ինչպես երևում է նաև այլ հոդվածներից, լեզվաբանության տեսական հարցերում նա հետևում է Համբուլդտին: Այդ բոլորի հետ, սակայն, խիստ ուշադրավ է, որ Նազարյանցը շեշտում է լեզվի դերը հասարակության զարգացման մեջ. «Վեզուն է, որ անապատները շինել է բարեկարգ քաղաքներ և կազմել է մարդկային բնկերություններ և աշխարհի հառաջացուցիչ է կարգ և օրենք—աշխարհաշինություն, արվեստ և գիտություն, հազարավոր գյուղեր և հնարներ, մարդուս կյանքը թե պահպանելու և թե զարգարելու համար: ...Առանց լեզվի չէր կարող մարդը քաղաքացի դառնալ, չէր կարող երկրագործություն լինել, առտառուրք հառաջանալ... լեզուն է եղել այդ բոլոր բարությունների սկզբնապատճառը. լեզուն եմ ասում, որ միտք է, բանականություն է, գիտություն է և բոլոր հմտությունների մայր ու գալակ» (Անդ, էջ 5—6): Ինչպես տեսնում ենք, Նազարյանցը կարողանում է ցույց տալ լեզվի հսկայական դերը հասարակության կյանքում. բայց, քանի որ այստեղ էլ նա ելնում է իդեալիզմի դիրքերից, ուստի և՛ լեզուն գիտում է ոչ միայն իրեն հասարակական կյանքի անհրաժեշտ սրտմաններից մեկը, այլև համարում է սկզբնապատճառը և՛ հասարակության առաջացման, և՛ հասարակական կյանքի զարգացման: Սա միանգամայն բնականորեն ծագում է լեզվի մասին ունեցած նրա այն ըմբռնումից, որի մասին խոսեցինք: Հիրավի, և՛ լեզուն հոգու հայելին է, հոգու գրանդումբ, իսկ հոգին անմահ է և նախապատճառ ամեն բանի, ապա սրանից ինքնին արդեն բխում է նաև այն հետևությունը, թե լեզուն էլ, իրեն հոգու գրանդումբն ձև, նախապատճառ է ամեն ինչի: Ուստի և՛ լեզուն է հասարակության գոյացման հիմքը, և ոչ թե՛ հակառակը: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, նա կրկնում է Համբուլդտի այն միտքը, թե լեզուն առաջացել է ոչ թե հաղորդակցման «արտաքին» պահանջից, այլ ոգու գրանդումբն «ներքին» անհրաժեշտությունից:

Այս տեսական դրույթից ելնելով էլ, ահա, Նազարյանցը անդրադարձել է հայոց լեզվի պատմության զանազան հարցերին: Խոսելով հայոց լեզվի պատմության մասին իր «Հայկական լեզվի խորհուրդը»¹ հոդվածում՝ նա որոշակի կերպով հայտնում է իր կարծիքը հայերենի ցեղակցության մասին, ընդունելով, իհարկե, իր ժամանակին իշխող տեսակետը, այսինքն՝ այն, որ հայոց լե-

զույն ցեղակից է հնդեւրոպական լեզուներին և պատկանում է իրանյան ճյուղին. «Հայոց լեզուն ընդհանրապես, եթե քննենք նորան այժմուս եվրոպական լեզվագիտության լույսի տակ, է մի ճյուղը այն մեծ և լայնատարած Հնդկա-եվրոպական Սանսկրիտ լեզուների և պատկանում է մանավանդ թի նոցա գերդաստանին արեւմտյան Ասիայի մեջ, այսինքն է իրանյանը, որին պատկանում են զենդ և պարսիկ լեզուքը: Եվ արդարև հայոց լեզվի հարակցութունը սանսկրիտյան արմատի հետ, ինչպես երևում է, զենդի միջնորդությամբն է. դոնյա այն բառերը, որոնք հասարակաց էին հային և սանսկրիտին, ավելի մոտ են զենդական ձևերին, քան թե սանսկրիտին» (Երկեր, էջ 7): Այս դրույթից Լյնհլով Նազարյանցը քննադատում է Ինճիճյանի, Չամչյանի և մյուսների «տեսությունը»՝ հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին: Նա ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ տեսության հետևորդների կողմից բերվող փաստարկները չեն համապատասխանում գիտության ավանդույթին, և թեև հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը շուրջ է ու հաճելի ամեն մի հայի, այնուամենայնիվ նրանից պետք է հրաժարվել. «...Եթե միտ դնենք մեր ազգի պատմիչներին և դոցա գրվածներով ազգի մեջ տարածված կարծիքներին, այնուհետև պիտո է մեզ հայոց լեզուն շինել նույն իսկ Նոյ Նահապետի լեզուն... Այս դրույցը, որ շատ առասպելական բան է երևում, թեպետ արդարև շատ հաճելի է մեր հայի անձնասիրությանը, մաշած ու կտրատած ուսումնասիրությամբ աշխատելով հաստատել հայր Ինճիճյանը, Չամչյանը և Ավերյանը կամեցած են մեր հայոց ազգին սեփականել մարդկային ազգի ամենահին սկզբնական լեզվի պարծանքը: Ծնորհակալ ենք այդ գիտուն վեհափայլյալ վարդապետների ազգասիրութենից, միայն թե ունենար դա ավելի հաստատուն հիմքեր և կարողանար դիմանալ հրափորձությանը, գիտության անողորմելի դատաստանի առաջև: Ոչ մի ազգ եվրոպայումը չէ համարձակվել մինչև այժմ ասել, թե յուր լեզուն մարդկության առաջին լեզուն էր, որովհետև դորա համար հարկավոր էին այնպիսի դորավոր ապացույցներ, որ ոչ մի ազգ չէ կարող հառաջ բերել. և հայոց պատմագրությունը լինելով ավելի մանուկ ժամանակների որդի, տներ և շատ թույլ պատճառներ ապացուցանելու յուր լեզվի այդքան խորին հնությունը, թող թե առաջնությունը: Այսպիսի թույլ պատճառներ են արդարև այն մի քանի զրույցքը և ստուգաբանությունքը, որ վերաբերում են մի քանի տեղերի Արարատին կից և նորա մոտակայքումը» (Անդ, էջ 7—8):

Ինչպես երևում է այս ընդորձակ մեջբերումից, Նաղարչանցը հիմնվելով իր ժամանակի լեզվաբանական տվյալների վրա՝ որոշակի կերպով բացատրում է Խնձիճյանի և մյուսների «տեսությունը» հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին և նրանց փաստարկները համարում է սխալ: Առանձնապես սխալ է համարում ստուգաբանությունները: Այնուհետև, անցնելով հայերենի ծագման հարցին՝ նա թեև ճիշտ կերպով գա կապում է հայ ժողովրդի կազմավորման հետ, բայց հենց այս վերջինը շարադրում է Խորենացու պատմության տվյալներով՝ անվերապահ ճշմարտություն համարելով այդ բոլորը: Բնական է, որ Խորենացու պատմության առասպելաբանական տվյալներով հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ծագումը բացատրելը զուրկ է որևէ դիտական հիմքից:

Հայոց լեզվի պատմության վերաբերյալ Նաղարչանցի հայտնած կարծիքներից ուշագրավ են երկուսը: Առաջինը վերաբերում է հայերենի կրած փոփոխություններին: Նկատի ունենալով զրաբարի և աշխարհարարի քերականական կառուցվածքի միջև եղած տարբերությունը, հատկապես նրանց շարադասության որոշակի դանդաղանությունը, Նաղարչանցը գտնում է, որ հայոց լեզվի փոփոխությունների պատճառը օտար ազդեցություններն են: Այդ ազդեցություններից նա առանձնապես շեշտում է թուրքերենին, բնականաբար այն պատճառով, որ աշխարհարարի շարադասությունը և քերականական ուրիշ երևույթներ նման են թուրքերենին: «Հայոց ազգը երկար ժամանակ պարսից, արաբացուց և տաճիկների իշխանության տակ մնալով՝ ոչ թե ներս է առել յուր մեջ բաղմամբիվ ալլադդի բառեր այնպիսի ըմբռնողությունների համար, որոնց ուներ նա յուր սեփական ազգային բառերը, այլև տաճիկ խոսակցության ձև, տաճիկյան դասավորություն բառերի, այնպես որ մեր ժամանակի հայը, մանավանդ թե օսմանյան տերության մեջ, ոչ թե միայն տաճիկի բառեր շատ գործ է ածում յուր խոսակցության մեջ, այլև յուր մտածությունը բացահայտում է տաճիկ քերականության ձևերով, ուրեմն և մտածում է տաճիկերեն» (Անդ, էջ 21): Այս կարծիքը, թեև այժմ արդեն հերքված է հատկապես մեծավատասակ լեզվաբան Հր. Աճառյանի ուսումնասիրություններով, բայց մինչև XX դարի սկիզբները իշխող է եղել հայագիտության մեջ, ուստի և Նաղարչանցի կարծիքը, որ մեր ժամանակի համար սխալ է, իր ժամանակի դիտության տվյալներին համապատասխան էր միանգամայն:

Ներկրորդը վերաբերում է զրաբարին ու հայերեն բարբառին-

րին: Նազարյանցը միանգամայն ճիշտ կերպով այն տեսակետն է պաշտպանում, որի համաձայն գրաբարը իր ժամանակի ժողովրդական խոսակցական լեզուն էր, և որ գրական լեզուն դարձավ և գրականության մեջ էլ մշակվեց ու կատարելագործվեց: «Միտ ղնելով հայոց ազգի քաղաքական ու իմացական կյանքի կենտրոններին (գլխավոր տեղերին) պիտո է... եզրափակել, որ հիմքը այն գրավոր լեզվի, որ հառաջացավ հայոց հեղինակների գրչի տակ շատ կամ փոքր կատարելությամբ, նայելով հեղինակների դասական կրթությանը և ճաշակին, եղել է Չորրորդ Հայոց կենդանի ժողովրդական բարբառը, մանավանդ թե Արարատյան աշխարհի լեզուն» (Անդ, էջ 22): Այսպես բնորոշելով գրավոր լեզվի առաջացումը՝ նա միաժամանակ շեշտում է, որ գրավոր լեզուն, հենց իրրև ազդպիսին, մշակվելով ու կատարելագործվելով, որոշ չափով տարբերվեց խոսակցական լեզվից. նա չէր կարող անփոփոխ մնալ, որովհետև գրականությունն ինքնին որոշ ընդհանուր կանոնների առկա էր ղեկում լեզուն, կատարելագործում էր ու մշակում: «...Մեր հեղինակները գրելով կենդանի ժողովրդի դաստիարակության համար, չէին կարող այլ հիմք առնուլ յուրյանց գրվածների համար, եթե ոչ նույն իսկ ազգի և նորա փոքր ի շատև լուսավորյալ կարգերի խոսակցական ոճը: Այո, շին խոսել նորա ամենևին այնպես, ինչպես ժողովուրդը, այդ ոչ մի ազգի մեջ և ոչ մի ժամանակ եղած չէ. պատճառ, գրավոր ու բանավոր լեզվի պայմանքը այլ են և ունին յուրյանց առանձին իրավունքները: Բայց սակայն հեղինակները մշակելով, կանոնի տակ ձգելով, գեղեցկացնելով լեզուն և շինելով նորան բաղմորինակ գաղափարների և մտավորական նկարագիրների անոթ, չէին կարող հեռանալ ժողովրդի բուն լեզվից. ոչ. այդ կլինեիր կամապաշտություն, մի հեշտ հնար յուրյանց գրվածքը անհասկանալի ու անպետ կաղուցանելու ժողովրդին» (Անդ): Ինչպես և ահա ճիշտ գրույթից՝ Նազարյանցը կարողանում է գտնել գրավոր լեզվի ու բանավորի կական տարբերությունները. նա գտնում է, որ գրավոր լեզուն հենց բանավոր լեզուն է՝ գրական մշակման ենթարկված: Ըստ որում, այդ նույնության մեջ կա նաև գոյի տարբերություն մշակվածության, կանոնավորության ու գեղեցկության տեսակետից: Ամեն մի ժողովուրդ ուսանելով սովորում է իր գրավոր լեզուն. այն սովորելու անհրաժեշտությունը, սակայն, բխում է ոչ թե նրանից, որ դա մի բոլորովին այլ լեզու է, այլ նրանից, որ դա տվյալ ժողովրդի դաստիարակության ընդհանուր լեզուն է, գրա-

կան մշակույթի լեզուն: «Մի ազգի լեզու ստանալով դրավոր կերպարանք, այսինքն մատենագիրների աշխատությամբ կրթվելով և կանոնավորվելով, այնուհետև դառնում է դա ընդհանուր գրավոր լեզու. և ամենայն ոք պարտական է ուսանել այդ լեզուն, եթե կամենում է մասնակից լինել այն լուսավորությանը, որ դրած է գրավոր լեզվի մեջ: Ոչ թե մի ազգ ուսանում է մի այդպիսի լեզու, որովհետև դա չէր ժողովրդի բուն լեզուն, կամ թե մեռած լեզու էր, այլ որովհետև դա էր դաստիարակության և կրթության ճանապարհ... Այս է ահա գրավոր լեզվի ուսումնասիրության խորհուրդը, և ոչ թե որ ժողովուրդը չէր խոսում այդպիսի վայելուչ, մշակած ձևերով յուր հասարակ կենցաղավարություն մեջ... Թող հայոց ժողովուրդը յուր հինգերորդ դարու թարգմանիչների լեզուն այլ տեսաներ, քան թե յուր խոսեցածը, թող այդ թարգմանիչները իրեն հեղինակք այլապես գրած լինեին, քան թի հատկապես խոսում էր ժողովուրդը, այնուամենայնիվ այդ ազգի լեզուն էր էպես, հայոց ազգի լեզուն էր ընդհանրապես, միայն քի ժողովրդի քերականով պարզ ու անմշակ, բայց ցնդիմակների գրչի տակ կոկած ու մշակած» (Անդ, էջ 22—23, ընդգծումը մերն է— է. Ա.): Ինչպես տեսնում ենք, Նազարյանցը միանգամայն ճիշտ պատկերացում է ունեցել հինգերորդ դարի ժողովրդական խոսակցական լեզվի ու գրարարի մասին: Անցնելով բարբառների հարցին՝ նա գտնում է, որ հինգերորդ դարում և մանավանդ նրանից հետո եղև ևն հայերեն բարբառներ. հետագա դարերի համար նա ընդունում է նրդնկացու վկայությունը՝ յոթ բարբառների մասին, անլուծելի համարելով այդ բարբառների հարաբերությունը միմյանց ու հին համընդհանուր խոսակցական լեզվի հետ:

Այս ընդհանուր դրույթներից ելնելով է, ահա, որ Նազարյանցը լուծում է գրապայքարի ժամանակ արծարծվող հարցերը: Այստեղ բնականաբար առաջին խնդիրն այն էր, թե նոր գրականությունն ինչ լեզվով պետք է գրվի. գրարարով, թե աշխարհաբարով: Հասկանալի է, որ Նազարյանցն անվերապահորեն աշխարհաբարի դիրքերում կանգնեց հենց սկզբից և պայքարի ելավ գրաբարամուլների դեմ. այդ պայքարն, ինչպես տեսցինք, ավելի սուր բնույթ ունեցավ «Հյուսիսամիայլ»-ի հրատարակությամբ: Նազարյանցի համար աշխարհաբարի դատի պաշտպանությունը բխում էր ոչ միայն այն ընդհանուր դրույթից, որ ազգային գրավոր լեզուն պետք է հասկանալի ու մատչելի լինի ամբողջ ազգին,—մի օտան, որ թևալորում էր մեր ազգի կազմավորման պրոցեսը, և որ

վեր բարձրացող բուրժուազիայի շահերն էին պահանջում,—այլև գրային ու խոսակցական լեզվի կապի տւ միասնության այն ըմբռնումը, որի մասին խոսեցինք: Հիրավի, եթե գրավոր լեզուն իր ժամանակի խոսակցական լեզուն է, որ մշակվում ու կատարելագործվում է գրականութան մեջ, ապա բնական է, որ նոր ժամանակի գրական լեզուն էլ հիմնված լինի հինց խոսակցական, կենդանի լեզվի վրա: Գրաբարն իր դարն ապրել էր. նա մեռած լեզու էր և չէր կարող բավարարել նոր դարաշրջանի պահանջները: Այստեղից էլ, ահա, բխում է այն եզրակացությունը, որ որքան էլ ճշիւ, մշակված ու գեղեցիկ լինի գրաբարը, այնուամենայնիվ նա չի կարող այլևս ծառայել ազգին. նրանից, իրեն ժամանակակից գրական լեզվից, պետք է հրաժարվել: «Հայոց ազգի տունը... պիտո է շինվի նորա լեզվի շինությունը: Հայոց լեզու ասելով այստեղ հասկանում ենք մեր հայ ժողովրդի կենդանի բարբառը, նորա բերանի խոսքը, այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց յուրյանց միտքը, դատողությունը և զգացողությունը: Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակումը, և ոչ թե ուսումնական գրույց ասած լեզուն, որ այժմ մեռած է և կարող է միայն պիտանի լինել դիտնական հասցին, լեզվի նորաշինության համար, աշխարհաբարի թերությունքը լցուցանելու համար» (Անդ, էջ 6): Աշխարհաբարը, որպես ազգային գրական լեզու հայտարարելով և Նալբանդյանի մարտական ընկերակցությունը նազարյանը մեծ դեր խաղաց գրաբարի դեմ տարվող պայքարում, աշխարհաբարն իր իրավունքներում հաստատելու համար: Եվ «Հյուսիսսփայլ»-ի հրատարակումն արդեն վերջին վճռական հարվածն էր: «Հյուսիսսփայլ»-ը իրականում ավարտեց գրապայքարի այն հատվածը, երբ պայքար էր մղվում հանուն աշխարհաբարի: Բայց գրապայքարն իր մեջ էր առնում նաև մի այլ հարց. նոր գրական լեզվի մշակման ուղիների հարցը:

Այս հարցի առթիվ էլ, ահա, իրար էին բախվում ղանազան տեսակետներ: Գրաբարի մոլի պաշտպանները, կղերա-ֆեոդալական գաղափարախոսության դիրքերից ելնելով՝ գտնում էին, որ գրաբարը պետք է լինի հայոց միակ գրական լեզուն և պահանջում էին կամ ուղղակի դարձ գեպի գրաբարը (Մ. Մսերյան), կամ աշխարհաբարի բարեփոխությամբ, այսինքն նոր տարրերը մաքրելով, աշխարհաբարը տանիլ դեպի գրաբարը (Գ. Ալվազովսկի): Աշխարհաբարի պաշտպաններն էլ, իրենց հերթին, տարբեր հո-

ւանքներ էին ներկայացնում: Ոմանք գտնում էին, որ աշխարհարար ասելով պետք է հասկանալ արդի բարբառները, ուստի և հենց այդ բարբառներով էլ պետք է գրել: Այդպես էր ուզում լուծել հարցը, օրինակ, Հ. Ջերբեկյանը, որ գրաբարի պաշտպանության դիրքերից ելնելով, բացասում էր նոր, միասնական լեզվի գոյությունը, և աշխարհարարի փոխարեն բարբառները գիտում իրրեւ նոր ժամանակի լեզու: Ոմանք, զարծյալ բարբառները դիտելով իրրեւ աշխարհարար, առաջարկում էին գրական աստիճանի բարձրացնել բարբառներից յուրեւ մեկը: Այդ տեսակետն էր պաշտպանում, օրինակ, Գ. Ախվերդյանը, որ Սայաթ-Նովայի երկերի իր հրատարակության¹ առաջաբանում գտնում էր, որ նախապատվությունը պետք է տալ Տարոնի (Մուշի) բարբառին: Վերջապես, ոմանք էլ պահանջում էին բարբառները բարձրացնել գրական լեզվի աստիճանին, բայց մշակելով ժամանակի ընթացքում ձուլել գրաբարին. այդ տեսակետն էր պաշտպանում, օրինակ, Գ. Մուրադյանը, որ գտնում էր, թե տեղական բարբառներն ու գրաբարը պետք է «...կտրիճ երիտասարդների գրիչներով հավաքվին միասնան ժամանակին, փորձնական բովի մեջ ձուլվեն և այն ախպս ու պատկերն ստանան, որին որ փափագում է ազգի սխախության հոգին և կարոտիվ սպասում» (Կոտեկ հայոց աշխարհին, 1860, № 4, էջ 749): Հասկանալի է, որ այս երեք ուղղություններն էլ ժխտում էին աշխարհարարի, որպես ընդհանուր լեզվի, գոյությունը, պարզապես բացասում էին ազգային լեզուն, և գրանով էլ միանգամայն սխալ ուղի առաջարկում մեր նոր գրականության լեզվի համար:

Վերջապես, երրորդ ուղղությունն էին ներկայացնում նրանք, որ աշխարհարարը գիտում էին իրրեւ ընդհանուր լեզու, պահանջում գրականության լեզուն դարձնել այդ ընդհանուր կենդանի լեզուն և մշակել ու կատարելագործել այն: Այս տեսակետն էին պաշտպանում, ահա, Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նազարյանը: Բնական է, որ այս տեսակետը ինքնին առաջ էր քաշում աշխարհարարի մշակման ուղիների, աշխարհարարի զարգացման ուղղության հարցը: Նվ պատահական չէ, որ Նազարյանը ինչպես իր վաղ շրջանի աշխատությունների մեջ, այնպես էլ հետագայում՝ «Հյուսիսափայլ»-ի շրջանում ու նրանից հետո զանազան առիթներով անդրադառնում է այդ խնդրին: Իր գործունեության առաջին շրջ-

¹ Սայաթ-Նովայ լոյս դրած աշխատասիրութենով Գ. Ա. Խ. Բ. Ե. Ե. Ե. Ե. Մոսկվա, 1852:

շանում և «Հյուսիսափայլ»-ում, մինչև Մ. Նալբանդյանի հեռա-
նալը, Նաղարյանցը ադդ հարցում միանգամայն ճիշտ դրույթ էր
սլաշտպանում. նա գտնում էր, որ նոր լեզուն պետք է զարգանա
ինքնուրույնաբար, առանց ստրկանալու հին՝ գրարարին կամ բար-
բառներին, բայց երկուսն էլ օգտագործելով ըստ անհրաժեշտու-
թյան, իբրև իր հարստացման աղբյուր: Աշխարհարար ասելով նա
հասկանում էր իր ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզուն, որ
իր մեջ ամփոփում էր բարբառների ընդհանրությունը և հասկա-
նալի էր բոլոր հայերին, բայց և չէր նույնանում որևէ բարբառի
հետ: «...Մեր սիրտը վկայելով, որ գեհեթիկ ժողովրդի վայրենա-
ցած լեզվով բռնեմք անհնար էր ուսումն ւտայ ազգին, ընտրե-
ցինք մի ընդհանուր ոճ խոսակցության, ինչքան կարելի էր, հեռի
պահելով մեզ տեղական առանձին բարբառներից, հետեւելով միայն
այն առավել ընտիր հայախոսությանը, որ հայարնակ քաղաք-
ներումը Ռուսաստանի լսվում է ընդհանրապես: Մեր ինչպես հե-
ղինտի և մշակագործող մեր այժմյան լեզվի, գործ ենք կատարել
մինչև այժմ և կատարելու ենք այսուհետև, ոչ թե խոսելով ամեն
մի հայի հետ նորա առանձին քաղաքի լեզվով, որ մի անկարելի
դործ է և մի անօրինակ բան աշխարհի պատմության մեջ, որ
պիտո է շինել մի լեզու կատարյալ աղցան, բարեկոնյան խառնա-
կություն, այլ ընտրանքով, այսինքն այնպես, որ ամենայն խե-
լացի հայ, ինչ քաղքից ևս լինեք, կարգալով մեր գրվածը, ոչ թե
ուներ սա իմ տեղական բարբառն է առանձնապես, այլ թե սա մեր
հայերի այժմյան բարբառն է ընդհանրապես, գրավոր մշակության
տակ ընկած» (նրկեր, էջ 33): Հենց այս ճիշտ մոտեցումն էլ որո-
շում էր նրա սկզբունքը աշխարհարարի մշակման հարցում: Նա
որոշակի կերպով զարգացնում է այն միտքը, թե նոր լեզուն պետք
է զարգանա ազատ ու անկախ կերպով, առանց արհեստականորեն
գրարարին մոտեցնելու ձգտումի, առանց բարբառայնության մա-
կարդակին իջեցնելու: «Նոր լեզուն կամավ և գիտությամբ ձգձգել
և մոտեցնել հին գրոց լեզվին և այդպես մեռուցանել կենդանի
աշխարհարարի ինքնաշարժ հոգին, ինչպես տեսանվում է նոր
հունական լեզվի մեջ, անպատշաճ է ամենեկին» (Անդ, էջ 35): Մի
կողմից գրարարն ու բարբառները դիտելով որպես աշխարհա-
բարի հարստացման աղբյուր, մյուս կողմից Նաղարյանցը ճիշտ
կերպով շեշտում է նաև միջազգային ներմիջաբանության գերը,
եվրոպական նոր լեզուներում ընդհանրացած տերմիններով մեր
լեզուն հարստացնելու անհրաժեշտությունը. «...Հրաժարվելով այն

նեղարտութիւնից, որ սովոր է միշտ եվրոպական ուսման և գիտութեան մէջ եղած արվեստական (տեխնիկական) բառերը թարգմանել հայերէն, ավելցինք հայոց ուսումնական լեզվին և մի փոքր եվրոպականութիւն, և կարծում ենք հաստատապէս, որ սորանով շատ եվրոպական դադափառներ գիտութեան մէջ ավելի պայծառանալու էին փոքր ի շատե կրթյալ և բանիմաց ընթերցողների համար, քան թի թարգմանելով հայերէն, որ կես մի ավելի անհասկանալի էր նոցա, և կես մի չկարողանալով բացահայտել ամենեկին նույն ըմբռնումը, զուր և անօգուտ էր: ...Հայոց հեղինակը թույլ տալով գիտութեան մէջ ընդհանրապէս ընկալլալ բառեր ուսումնական ազգերի գրութենէրում, ամենեկին չէ մեղանշելու ընդդէմ յուր հարազատ լեզվի գեղեցկութեանը, այլ դորանով պիտո է հայոց գիտնական լեզուն մոտեցնել լուսավոր և կիրթ ազգերի գիտնական լեզվին, և այդպէս եվրոպականութիւն տա ասիական հային...: Մեր կարծում ենք, որ բռնակալի պէս չենք վարվել մեր լեզվի հետ, այլ ուշադիր լինելով նորա հատկութիւններին և խնամ տանելով հայկական հարազատախոսութեանը» (Անդ, էջ 366, 367): Նազարյանցի այս խոսքերը նկատի ունենալով՝ դրապաշտրի պատմութիւնն ուսումնասիրողներից ոմանք այն եզրակացութեան են հանդէլ, թի իրր նազարյանցը ձգտում էր աշխարհարարը վարդապետելով մոտեցնել եվրոպական լեզուներին և, այդպիսով, հայոց գրական լեզվին տալ եվրոպական նոր լեզուների կառուցվածքը: Հասկանալի է, որ այդ եզրակացութիւնը միանգամայն սխալ է և ոչ մի կապ չունի այն դրուշթի հետ, որ պաշտպանում էր Նազարյանցը: Ինչպէս երեւում է մեջ բերված հատվածից, նա գտնում է, որ գիտական լեզվի մէջ անհրաժեշտորեն պետք է մուտք գործեն եվրոպական լեզուներում ընդհանրացած գիտական տերմինները, որ սխալ է այդ տերմինների անխտիր թարգմանութիւնը, և դա միանգամայն ճիշտ է: Նույն տեղում նա, իրր անթարգմանելի, փոխառելի տերմիններ, հիշում է հետեյալ օրինակները. օրգանական, վոլկանական, ինվիզիբլիո, պոլարիզացիա, պոլարիլէ: Այս բոլոր բառերն էլ, իրոք, մտել են մեր լեզվի մէջ և այժմ էլ պործածվում են, թեև ոչ բոլորովին նույն ձևերով: Այս տեսակետից նազարյանցի գիրքը միանգամայն ճշմարիտ էր: Նրա սխալն, ինչպէս ցույց է տալիս մեր գրական լեզվի պատմութիւնը, այն էր, որ նա այդ տերմինները չէրցնում էր ֆրանսերէնի ձևով, մինչդեռ պետք էր առնել ռուսական ձևով, որովհետև մեղ համար այդ փոխառութիւնների միջնորդը ռուսաց լեզուն էր: Բայց նազարյանցի

ժամանակ ադր շէր գլխավորը, այլ բառերի փոխառութեան հարցը: Ինչպէս տեսնում ենք, աշխարհաբարի մշակման հարցում նա ընդհանուր առմամբ ճիշտ գիրքորոշում է ունեցել. տեսականորեն այդ գիրքորոշման վրա է մնացել նա նաև այն ժամանակ, երբ Նալբանդյանը խզել էր իր կապերը «Հյուսիսափայլ»-ի հետ և նույնիսկ դրանից հետո: Բայց, դրա հետ միաժամանակ, նա հենց սկզբից էլ այդ ընդհանուր կերպով ճիշտ գրույթը պաշտպանելով, գտնում էր, որ աշխարհաբարը մի ոտքով կանգնած պիտի լինի պարարի վրա, որ աշխարհաբարի մշակման մեջ գլխավոր հիմքը պետք է լինի պարարը: Այս գրույթը նրա մոտ առավել որոշակի արտահայտություն էր գտնում լեզվի մշակման գործնական պրոցեսում, այն բանում, որ իր աշխատութեանների մեջ և «Հյուսիսափայլում», Նալբանդյանի հեռանալուց հետո, ավելի ու ավելի մեծանում էր հակումը դեպի պարարը, առավել մեծ տեղ գրավում պարար արտահայտությունները, շարադասական առանձին երկվույթներ և այլն, որոնց համար էլ հենց Նալբանդյանը խիստ կերպով քննադատում էր նրա լեզուն՝ 1862 թվականի «Հյուսիսափայլը» նկատի ունենալով: Այս հակասությունը բխում էր ինչպես իր իսկ՝ Նալբանդյանի ընդհանուր աշխարհայացքից, այնպես էլ հայ լիբերալ բուրժուազիայի վարքագծից, որ մի ոտքով նորի վրա կանգնելով, մյուս ոտքն աշուղտեմնայնիվ շէր հեռացնում հնից: Իրոք, Նալբանդյանը, որպես հայ լիբերալ բուրժուազիայի գողափարախոս, ինչպես շատ ուրիշ հարցերում, այնպես էլ լեզվի հարցում կանգնած էր ռեֆորմների, «բարենորոգումների» ուղու վրա, հնի և նորի միջև, «անցած օրերի և ներկայիս միջև» կամուրջ պցելու սկզբունքի վրա:

Ամփոփելով վերն ասվածները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Ստ. Նալբանդյանը յուրացնելով լեզվաբանութեան իր ժամանակի նվաճումները և իր աշխատութեանների մեջ հիմնվելով դրանց վրա՝ վճռաբար պայքարել է հանուն աշխարհաբարի և առաջադիմական մեծ դեր է խաղացել պաշպաքարի մեջ: Մեր լեզվի մշակման հարցերում նա ընդհանուր առմամբ ճիշտ տեսակետ է ունեցել, թեև, այդուամենայնիվ, առավելապես հակում է ունեցել դեպի պարարի դերի գերազնահատումը՝ այդ հարցում: Այս բոլորը նկատի ունենալով է, ահա, որ մենք համարում ենք նրան հայ լեզվաբանության պատմության մեջ խոշոր դեր կատարած մի գործիչ և նրա գործունեությունը դիտում իբրև հայ լեզվաբանության պատմության կարևոր մոմենտներից մեկը:

Ինչպէս հայ հասարակական մտքի, աշխարհային շարժումների և ազգային զգացման զարգացման պատմության ու աշխարհային համար մղված պայքարի մեջ բացառիկ դեր է խաղացել հայ մեծ ուսուցիչները՝ ինչպէս Միքայէլ Նալբանդյանը:

Ծնվել է Նալբանդյանը 1829 թ. հոկտեմբերի 14-ին, Նոր-Նախիջևանում, արհեստավորի ընտանիքում:

Սկզբնական կրթությունն ստանում է Նոր Նախիջևանում՝ նախ տիբացու Օղոննու Եղիշեի «գալոցում», ապա՝ Գարբրիէլ Պատկանյանի գալոցում: 1845 թվականին Նալբանդյանը քարտուղար է նշանակվում Մառթնոս արքեպիսկոպոս Վահագնայանի՝ Նոր-Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդի մոտ: Թեև դեռևս տակավին երիտասարդ, Նալբանդյանը մտնում է Խալիբյան և Հայրապետյան խմբակցությունների պայքարի մեջ և շուտով դառնում հակառակորդական խմբակցության պարագլուխներից մեկը: Բայց հենց այդ էլ պատճառ է դառնում, որ նա հարկադրված լինի թողնել Նոր-Նախիջևանը: Հայոց կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցին, որ Խալիբյանների հովանավորն էր, 1853 թվականին դրավոր դիմումով պահանջում է Քիշինի քաղաքագլխից՝ կալանավորել նրան և ուղարկել Էջմիածին: Նալբանդյանը, խմանալով այդ մտաին Քիշինեում՝ դալիս է Նոր-Նախիջևան և փախչում Մոսկվա: Այստեղ նա իր ուսուցիչ Գարբրիէլ Պատկանյանի հանձնարարականով ներկայանում է Ստեփաննոս Նազարյանցին: Վերջինիս խորհրդով Նալբանդյանը մեկնում է Պետերբուրգ, համալսարանում քննություն հանձնելով ստանում հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք, ապա՝ Նազարյանցի միջնորդությամբ Լազարյան ճեմարանի ստորին դասարանների հայոց լեզվի ուսուցիչ նշանակվում: Այդտեղ, սակայն, Նալբանդյանին երկար պաշտոնավարել չի վիճակվում. Ներսէս Աշտարակեցու պահանջով 1854 թ. հունվարի 23-ին նրան ձերբակալում են Էջմիածին ուղարկելու համար: Կալանքից նա ազատվում է Սա. Նազարյանցի միջամտությամբ. սակայն Աշտարակեցու պահանջով նույն թվականի սեպտեմբերին էլ նա ազատվում է Լազարյան ճեմարանից: Մեծ ձգտում ունենալով ուսումը շարունակելու՝ Նալբանդյանը ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որպէս ազատ ունկնդիր: Այդտեղ, Մոսկվայի համալսարանում է, որ նա մոտենում է առաջավոր ուսանողությանը և անմիջականորեն կապվում ուսուցիչներն արամա-դրություններով համակված երիտասարդության հետ:

1858—1860 թվականներին Նալբանդյանը հռանդուն կերպով ժամանակցում է «Հշուսիսափայլ»-ի աշխատանքներին։ Այդ ամսագրի էջերում է նա տպագրում իր բազմաթիվ գրական ու հրապարակախոսական աշխատությունները։ Առանձնապես Նալբանդյանն էր, որ «Հշուսիսափայլ»-ին տալիս էր մարտական ուղղություն. նա էր առաջին հրապարակախոսը, որ քաղաքական պայքարի կոչ էր անում. «Մեր ազգի մեջ այժմ կան հայացքներ, կան ուղղությունք, կան ուրեմն և գրողակներ, կա պատերազմ»։ Հենց զրանով էլ, սակայն, նա իր դեմ հարուցեց ոեակցիոն, կղերա-ֆեոդալական հոսանքի պարագլուխներին, որոնք ամեն միջոց գործ գրեցին նրան ասպարեկից վերացնելու համար։ Վերջիններից հատկապես Գաբրիել Ալվազովսկին իր ամբաստանագրերով ցարսկուռն ներքին գործոց մինիստրությունը ներկայացնում էր նրան որպես վտանգավոր քաղաքացի և խնդրում էր փակել «Հշուսիսափայլ» ամսագիրն ու պատժել Նալբանդյանին։ Նալբանդյանն այս անգամ էլ հարկադրված էր խուսափել հետապնդումներից և մեկնել Նվրոպա՝ 1859 թ.։ Հենց այդ ժամանակ էլ ավելի ևս խորանում են Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանցի տարաձայնությունները՝ հատկապես գյուղացիական շարժման ուժեղացման ազդեցությունից տալի, որի հետևանքը եղավ «Հշուսիսափայլ»-ի խմբագրությունյան պառակտումը, և Նալբանդյանի հեռանալը ամսագրի խմբագրությունից՝ 1860 թվականին։

1860 թ. Նալբանդյանը Պետերբուրգի համալսարանում քննություն է հանձնում և ստանում հայ-վրացական լեզուների թեկնածուի աստիճան։ Նույն թվին, իրեն Նոր-Նախիջևանի հասարակությունից ներկայացուցիչ, երկրորդ անգամ ժողկոթում է գեպի Նվրոպա և ապա՝ Հնդկաստան՝ հնդկահայ Մասիս Բաբաջանյանի և մյուսների կտակի գործով։ Նվրոպական ճանապարհորդության ընթացքում նա մոտ մեկ ամիս մնում է Կ. Պոլսում և Հ. Սվաճյանի շուրջը համախմբված դեմոկրատների հետ պայքարի ելնում լիբերալների ու պահպանողականների դեմ։ Այս նույն ժողկոթության ժամանակ է, որ Լոնդոնում (1861) նա կապվում է Գեդեհնի, Օգարյովի և եվրոպական դեմոկրատական շրջանների հետ։ Մեկնելով Հնդկաստան և այնտեղից վերադառնալով Կ. Պոլիս 1861 թ. աշնանը՝ նա այդտեղ մնում է մինչև նույն թվականի դեկտեմբերի 27-ը, ապա կրկին մեկնում գեպի Լոնդոն, ուր և հասնում է 1862 թ. հունվարի 9-ին։ Այնուհետև Նալբանդյանը լինում է Փարիզում, իսկ 1862 թ. մայիսին՝ Պետերբուրգում, որտեղից էլ գա-

լիս է Նոր-Նախիջևան: Այստեղ նա ձերբակալվում է ժամանկուց շորս օր հետո (հուլիսի 14-ին): 1865 թ. ապրիլի 7-ին սենատը հայտնեց Նալբանդյանի դատավճիռը. լոնդոնյան պրոպագանդիստների հետ ունեցած կապերի համար նա դատապարտված էր աքաթրի: 1866 թ. հունվարի 3-ին Նալբանդյանը հյուծված ու հիվանդ վիճակում հասավ իր աքսորավայրը՝ Կամիշլին, ուր և վախճանվեց նույն թվի ապրիլի 12-ին: Նրա յաճյուներ փոխադրեցին Նոր-Նախիջևան իր եղբայրները:

Խիստ բազմակողմանի ու բեղմնավոր գրական-հրապարակախոսական գործունեություն է ունեցել Նալբանդյանը: Իր կարճատև կյանքի ընթացքում նա գրել է բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ ու հրապարակախոսական գործեր, որոնցից առանձնապես նշանավոր են. «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», «Կրիտիկա Սոս և Վարդիթերի», «Երկու տող», «Հեղելը և նորա ժամանակը» և այլն: Իր լեզվաբանական հայացքները նա արտահայտել է հրապարակախոսական գործերի մեծագույն մասում, իսկ հատկապես լեզվաբանական գործ գրելուն ձեռնարկել է բանտում եղած ժամանակ. ըստ մեզ հասած տվյալների, աշխատանքը, որ ըստ երևույթին պետք է կրեր «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ» վերնագիրը, բազկացած էր լինելու երեք մասից. ա) ներածություն, բ) նոր լեզվի համեմատական քերականություն, և գ) աշխարհաբարի քերականություն: Հայտնի է, որ այդ ծրագրով աշխատել սկսել է 1863 թվականից, բայց թե որքան և ինչ է գրել, առայժմ չի հաջողվել պարզել: Մեզ են հասել առանձին հատվածներ միայն, որոնք պատկանում են ներածությանը, և «Երկերի լիակատար ժողովածուի» և «Քննարկ երկերի» մեջ գտնված են «Հատվածներ «Աշխարհաբարի քերականության» ներածություն» խորագրով:

Նալբանդյանի թե՛ հասարակական գործունեությանը, և թե՛ աշխարհայացքի ձևավորմանը հատկանշական է արտակարգորեն արագ զարգացումը վերընթաց դժով: Նրա գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, ինչպես տեսանք, հիմնականում սկսվում է 1858 թվականից, այնպես որ, մինչև բանտարկության տարին հաշվելով, նրա ամբողջ գործունեությունն ընդգրկում է ընդամենը չորս տարի: Բայց որքան խոր, բազմակողմանի են նրա 61—62 թվականի գործերը 1858—1859 թթ. գործերի համեմատու-

¹ Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 310—330, Ընտիր երկեր, 1963, էջ 577—596:

թյամբ: Իր գործունեության սկզբնական շրջանում, թեև դարձյալ գեմոկրատական աշխարհայացքով, բայց կարծես որոնումների մեջ է գեղեսև և որոշ տուրք է տալիս իդեալիզմին, մինչդեռ ընդամենը երկու-երեք տարուց հետո նա իր գործերում դրսևորում է արդեն ձևավորված մատերիալիստական աշխարհայացք՝ ունյուցիոն մարտական արամադրություններով ու անհողդողդ սկզբունքներով: Ճիշտ է, այդ բանում մեծ դեր են խաղացել սուս ունյուցիոն գեմոկրատների հետ հաստատած նրա սերտ կապերը, բայց որքան էլ մեծ նշանակութուն տանք դրան, այնուամենայնիվ չի հլարելի անտեսել զարգացման այն մեծ թափը, որ սլայմանավորված էր հենց իր իսկ գործունեությամբ:

Զարգացման այդպիսի ընթացք տեսնում ենք Նալբանդյանի նաև լեզվաբանական հայացքների ձևավորման մեջ: Այսպես. թեև նա հենց իր գործունեության սկզբից էլ ափսոսարի մեջ էր մտել հանուն աշխարհարարի հաղթանակի և մեր նոր զրական լեզվի ու նրա մշակման մասին ճիշտ դիրքորոշում ունենալ, բայց լեզվի սլատմության ու լեզվաբանական տեսական հարցերում գեղեսև գիտական մեծ սլատրաստականություն չուներ. որոշ խնդիրներում նա նույնիսկ իր ժամանակի լեզվաբանական գիտության նվաճումները չէր յուրացրել: Օրինակ, 1860 թվականին Պետերբուրգի համալսարանին ներկայացրած «Об изучении армянского языка и научном значении армянской литературы» աշխատության մեջ՝ խոսելով հայերենի հնության մասին՝ նա ընդունում է Ինճիճյանի, Զամչյանի ու մյուսների տեսությունը և հենվում տեղանունների այն կեղծ գիտական ստուգարանությունների վրա, որ դանում ենք վերոհիշյալ հեղինակների ու Մովսես Խորենացու մոտ: «Ջոտ հայկական ավանդությունների, — գրում է Նալբանդյանը, — Առնոյտան շրջանում, Արարատից արևելք, թաղված է Նոյ նահապետը, որից շրջանն իր իսկ անունն է ստացել — Առնոյտան: Ակոռի դյուզի անունը... կազմվել է արկ-ուռի... բառերից... Մարանդ... անունը հայերեն նշանակում է «մայրն աչնտեղ է» (Երկերի լիակատար ժողովածու, 2, էջ 341): Եվ այս այն ժամանակ, երբ «Հյուսիսսլայլ»-ի հենց առաջին համարում, 1858 թվականին, «Հայկական լեզվի խորհուրդը» հոգվածի մեջ Սո. Նազարյանցը վճարար քննադատում էր այդ տեսությունն ու նրա «հիմնավո-

րումները»¹։ Սակայն Նալբանդյանն ինքն էլ շատ շուտով հրաժարվում է այդ տուսապեւարանութունից և լեզվաբանական տեսական հարցերում իսկ ժամանակի ամենաառաջավոր հայացքները չորացնում։ Այս պատճառով էլ, սկզբնական շրջանի այս կարգի սուսանձին արտահայտությունները պետք է դիտել որպէս սկսնակի խաբխափումներ և բոլորովին չկապել լեզվաբանական այն տեսության հետ, որին նա հանդէպ շատ կարճ ժամանակում։ Իսկ այդ տեսությունը հիմնականում հետևյալն է։

Իր բաղմամբով հոգեվածների մեջ այս կամ այն առիթով անդրադառնալով լեզվի ըմբռնմանը՝ Նալբանդյանը ճիշտ կերպով բնորոշում է լեզուն որպէս մարդկային հասարակության հաղորդակցման միջոց, որպէս մի գործիք, որով մարդը կարողանում է իր մտքերը հաղորդել ուրիշներին. «Լեզուն ըստինքյան մի աման է, որով մարդը թափում է իր միտքը իր նմանների մտքի մեջ. սա է այն կամուրջը, որի վրայով կարող են ազատորեն ընթացք ստանալ մտքերի առևտուրքը» (Նրկեր, 3, էջ 335)։ Լեզվի այսպիսի ըմբռնումից ինքնին բխում էր երկու տրիշ դրույթ. ամենից առաջ այն, որ լեզուն հասարակական երևույթ է։ Իրոք, եթե լեզուն մարդկանց ծառայում է որպէս հաղորդակցման միջոց, որպէս մի կամուրջ, որով ընթանում է «մտքերի առևտուրքը», ապա սրանից հետևում է արդեն, որ նա կարող չէ լինել միայն մարդկային հասարակության մեջ։ Եվ Նալբանդյանն, իսկապէս, լեզուն դիտում է իրրե հասարակական երևույթ։ Ավելին. նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզվի զարգացումը, նրա մշակումն ու կատարելագործումը տնխզելիորեն կապված են հասարակության զարգացման հետ, այսյմանովորված ամլլալ լեզուն կրող հասարակության կյանքով։ «Ձկա ուշխարհիս երեսին ազգ,—ասում է նա,—որ լարլարոս լինելով լեզուն լիներ վսեմացած, չկա նույնպէս ազգ, որ քաղաքագործվելով բարբարոս լեզու ունենար։ Պատճառ, սոքա երկուքը կապակից են իրար հետ և մինը չի կարող առաջ երթալ առանց մյուսին և ավերվել առանց մյուսին (Նրկեր, 3, էջ 335)։ Իթե նկատի առնենք, որ Նալբանդյանը ազգ ասելով հասկանում է ոչ թե ազգ մեր հասկացողությամբ, այլ ընդհանրապէս՝ ժողովուրդ, ապա պարզ կլինի, որ նա լեզվի և զոյությունը, և՛ զարգացումը, կատարելագործումը, հարստացումը անխզելիորեն կապված է

¹ Ի դեպ, նկատի ունենալով Նալբանդյանի 1859—60 թթ. գրած այդ հոգեվածները, որոնք բարձր մակարդակով են գրված, կարելի է եզրակացնել, որ այդ աշխատանքը շատ ավելի շուտ է գրված եղել։

համարում իրեն կրող հասարակության հետ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, հենց այս սկզբունքից էլ նա բացատրում նաև հայոց լեզվի պատմական ընթացքն ու վիճակը:

Լեզվի վերը հիշված ըմբռնումից բխում էր, մյուս կողմից, լեզվի ու մտածողության անխզելի կապի, լեզվի ու մտածողության միասնության գրույթը: Եթե լեզուն մի միջոց է, որով մարդիկ հաղորդում են միմյանց իրենց մտքերը, ապա լեզվի բովանդակությունն էլ հենց մտածողությունն է: Այս որոշակի գրույթն է պաշտպանում, ահա, նա իր աշխատություններում. «Լեզվի վերաբերմամբ, — ասում է նա, — միտքն է բնությունը, լեզվի ձևի վերաբերմամբ մտքի ձևն է բնությունը: Պատճառ, միտքը և նրա ձևը կերպարանագործվում են մարդու մեջ բնության ազդեցությամբ՝ կամ անմիջապես, կամ կյանքի միջնորդությամբ, որ առաջանում է բնական պայմանների վերա: Ինչպես բնությունն է, ինչպես մարդու շրջապատող աշխարհն է, այնպես կլինի նաև մարդու կյանքը, նորան համեմատ կլինի միտքը: Եվ լեզուն, որ ուրիշ բան չէ, և թե ոչ մտքի հայտարարը, բնականապես պիտի նմանէ մտքին, նորա ձևը ուրիշ բան չէ կարող լինել և չպիտի լինի, և թե ոչ մտքի ձևի ցուցումը» (Բնափր երկեր, էջ 580): Լեզվի ու մտածողության /կապի այս հստակ ու խոր գիտակցումը աշխարհաբարի պաշտպանության տեսական ելակետներից մեկն է հանդիսանում: Եթե լեզուն «մտքի հայտարարն» է, ապա ինքնին հասկանալի է, որ նոր ժամանակների մտածողությունը, ժամանակակից հասարակության մտածողությունը կարելի է արտահայտել իր «հայտարարով», նոր ժամանակների լեզվով և ոչ թե իր դարն ապրած զբաղրով: Ինչպես տեսնում ենք, սրանք գրույթներ են, որոնք տրամաբանորեն բխում են միմյանցից. հիշումի, նալբանդյանը միանգամայն հետևողական է իր հայացքների մեջ. ոչ թե իրարից անջատ, կցկտտր արտահայտություններ, այլ միմյանցից բխող գրույթների ու հետևությունների կուռ համակարգ: ահա թե ինչն է բնորոշ նալբանդյանին:

Կապելով լեզվի զարգացումը հասարակության զարգացման հետ, բնականորեն նալբանդյանը դիտում է լեզուն որպես պատմականորեն զարգացող երևույթ: Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզուն «հոսանքում մի լիցն է և ամեն օր փոփոխության տակ» (Երկեր, 3, էջ 339): Լեզուն գտնվում է անընդհատ փոփոխության, շարժման պրոցեսում: Ըստ որում, այդ փոփոխությունը տեղի է ունենում ոչ թե մարդկանց կամքով, անհատների ցանկությամբ,

այլ ամբողջ հասարակության միջնորդութեամբ: «Լեզուն չի կարող կազմվել կամ փոխվել մի անհատի կամ խմբի ցանկութեամբ և կամքով, լեզուն որպէս ամբողջ ազգի սեփականութիւն կազմվում է կամ փոխվում է նույն իսկ ազգ ազգի միջնորդութեամբ, որ առանց պատճառի, առանց հարկի, առանց ազդեցութեան ոչ մի խոսք ավելացնում փ, ոչ մի խոսք պակասեցնում կամ ալայլում» (Լենդ, էջ 578): Ուշագրավ է, որ լեզվի զարգացումը կապելով հասարակութեան հետ, Նալբանդյանն, այնուամենայնիվ, չի կարծում, թէ հասարակութիւնը փոխում է լեզուն ինչ որ նախորոշված զիտավորութեամբ, այլ դիտում է հասարակութիւնը որպէս «միջնորդ», որպէս կատարող այն փոփոխութիւնների, որոնք անհրաժեշտաբար բխում են լեզվի զարգացման ընթացքից: Մյուս կողմից, բառերի փոփոխութիւններն էլ, նոր բառերի առաջացումն էլ Նալբանդյանը համարում է ոչ թէ պատահական երևույթ, այլ անհրաժեշտութեամբ («հարկով»), որեւէ ազդեցութեամբ կատարվող, պատճառաբանված իրողութիւն:

Լեզվի զարգացման պրոցեսում, լեզվի մի որակական վիճակից մի նոր որակական վիճակի անցնելու պրոցեսում հաճախ տեղի է ունենում նաեւ ձևաբանական տիպի փոփոխութիւն, բառնք կցականից անցում գեղի թեքականը, կամ հակառակը: Հայտնի է, որ հենց ազգ ձևաբանական տիպերը շատ լեզվաբաններ համարել են լեզվի զարգացման հաջորդական աստիճաններ և դրան համապատասխան էլ համարել այս կամ այն լեզուն զարգացման բարձր աստիճանի հասած, մի ուրիշը ցածր աստիճանի վրա զրոնդվող: Հայտնի է նաեւ, որ գրարարի կողմնակիցները, որպէս գրարարի առավելութիւն, շեշտում էին նրա թեքական կառուցվածքը և շարադասութիւնը: Նալբանդյանը, որ լեզվի մեջ կատարվող յուրաքանչյուր փոփոխութիւն դիտում էր որպէս պատմական դարգացման հետևանք, որպէս պատմական հանգամանքների թելադրանքով անհրաժեշտորեն տեղի ունեցած իրողութիւն, ազգ հարցում էլ միանգամայն ճիշտ տեսակետ է արտահայտում: Նա զրոնում է, որ լեզվի քերականական կառուցվածքի, նրա ձևաբանական տիպի փոփոխութիւնն էլ պատմականորեն առաջացած անհրաժեշտութեան հետևանք փ: Քննչ պատմական և բնական պատճառներ ունի ճիշտ լեզվի տեքական և ոչ ուրիշ տեսակ կազմութիւնը կամ ձևակերպութիւնը, նոր լեզվի կազմութիւնը և ձևակերպութիւնը ունի նույնպիսի պատմական և բնական պատճառք: Եվ իսպառ տգետը չէ կարող մերժել այս գրողութիւնը, որովհետեւ եթե

այդպիսի պատճառներ չլինեին, լեզուն չէր ընկնիլ հեղափոխության տակ» (Ընտիր երկեր, էջ 577—578): Բայց այդ դեռ բոլորը չէ. Նալբանդյանը ոչ միայն ձևաբանական տիպերի փոխանցումը դիտում է որպես պատմականորեն և օրինաչափ կերպով կատարված երևույթ, այլ և մի տիպից մյուսին անցնելը չի դիտում իբրև զարգացման կամ քայքայման արտահայտություն: Նա միանգամայն որոշակի կերպով արտահայտում է այն ճիշտ դրույթը, որ ձևաբանական դանադան տիպերը հավասարապես լավ են, եթե նրանք բավարարում են հաղորդակցման ու մտքերի արտահայտման պահանջին: «Ի՞նչ պիտի պատասխանեն, եթե հարցնենք, թե ինչ բանում է կատարելությունը «տուր ինձ դհաց» կամ ուր է աղճատանքը՝ եթե ասում ենք «հաց տուր ինձ»,—երթալ ի տուն,—տուն երթալ և այլն: Սոքա բոլորը տղայական շնչին և խելացնոր բաներ են, ձգտողություն, բնության և անցած դնացած ժամանակի վրա բռնանալու: Լեզվի խորհուրդը ձևի մեջ չէ, այլ իրի մեջ. եթե ևս «հաց տուր ինձ» ասելով հասկանում եմ այն, ինչ որ 4000 տարի առաջ հասկանում էին «տուր ինձ դհաց» ասելով, լեզուն կատարում է իր պաշտոնը լիքը չափով: Էլ այստեղ իրավունք չկա բաղդատական գեղեցկություն կամ կատարելություն՝ հաճդես հաճելու» (Երկեր, 3, էջ 166—167. ընդգծումը մերն է—Է. Ս.): Ինչպես տեսնում ենք, Նալբանդյանը քերականական արտահայտության միջոցներով չի որոշում լեզվի կատարելությունը կամ գեղեցկությունը. նրա համար բոլոր քերականական միջոցներն էլ նույն նշանակությունն ունեն՝ ճիշտ արտահայտել միտքը: Եթե նկատի ունենանք, որ այս դրույթն արտահայտվել է այն ժամանակ, երբ լեզվաբանության մեջ գրեթե ընդհանրացել էր Հումբոլդի և Շլայխերի տեսակետը լեզուների ձևաբանական տիպերի մասին, ապա՝ պարզ կլինի, թե որքան խորն էր կարողացել թափանցել Նալբանդյանը լեզվական երևույթների մեջ: Իր այս դրույթով նա միանում էր ուսման մեծ ուսուցիչներ-դեմոկրատ Չերնիշևսկուն, որը հատկապես քննադատում էր Հումբոլդի տեսությունը ձևաբանական տիպերի աստիճանականության մասին:

Իսկ ի՞նչն է լեզվի զարգացած լինելու չափանիշը, տ՞ր լեզուն կարելի է առավել զարգացած համարել: Արդյո՞ք բոլոր լեզուներն էլ զարգացման ու մշակման միևնույն մակարդակի վրա են կանգնած: Վերը մենք տեսանք, որ Նալբանդյանը լեզվի զարգացումը, մշակումն ու կատարելությունը պայմանավորված է համարում նրանով խոսող հասարակության զարգացմամբ: Ինչու՞մ է, ուրեմն,

արտահայտվում լեզվի զարգացած լինելը: Այս հարցին էլ նա պատասխանում է միանգամայն ճիշտ կերպով. նա դտնում է, որ լեզվի զարգացումն արտահայտվում է բառապաշարի հարստության մեջ: Բառերն են, որ հնարավորություն են տալիս արտահայտել մեր բոլոր հասկացությունները, մեր բոլոր մտքերը. «Լեզվի հարստությունը բառերով է, նոքա են այն ամանները, որոնց միջնորդությամբ մեր միտքը հասնում է ուրիշին» (Անդ, էջ 213): Բայց, բնականաբար, միայն բառերը՝ այդ «ամանները», սրտնք հասկացություններն են բովանդակում, չեն նշանակում ամեն ինչ. մտքի արտահայտման համար անհրաժեշտ է դրանք քերականության օգնությամբ կապակցել իրար հետ. այստեղից էլ, ահա, քերականության այն կարևոր նշանակությունը, որ շեշտում է Նալբանդյանը: «Մտքի զտրությունը բաղդասության օրինքի մեջ է», — ասում է նա:

Սրանք են, ահա, տեսական այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է Նալբանդյանը իր աշխատությունների մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, նրա այդ դրույթները հիմնված են գիտական հաստատուն հիմքի վրա և իր մատերիալիստական աշխարհայացքի արտահայտությունն են հանդիսանում լեզվաբանության հարցերում: Այդ հիմնական սկզբունքներից կոնկրետ է, հենց, որ նա հետևողական ու միանգամայն ճիշտ կերպով կարողանում է լուծել աշխարհաբարի դերի ու նրա մշակման հետ կապված հարցերը:

Ինչպես ասացինք, իր դործունեության հենց սկզբից էլ նա դտնում էր, որ նոր ժամանակների հայերեն գրական լեզուն, հայոց ազգային լեզուն պիտք է լիներ աշխարհաբարը: Դա անխուսափելիորեն բխում էր լեզվի հասարակական դերի ճիշտ ըմբռնումից: Ազգի զարգացումը, նրա քաղաքակրթությունը մեծ չափով կախված է այն բանից, թի ինչպես է ընթանում նրա լուսավորությունը: Իսկ լուսավորության մասին, առաջավոր դադափարներն ազգի մեջ արմատավորելու մասին խոսք լինել անգամ չի կարող, եթե ազգը հաղորդակից չէ այդ դադափարներին, եթե նրան մատչելի չէ այն լեզուն, որով մատուցվում են այդ դադափարները: Նշանակում է, հայ ազգի լուսավորության, նրա զարգացման անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկն այն է, որ նա հաղորդակից դառնա առաջավոր դադափարներին, քաղաքակրթությանը, գիտության զանազան բնագավառներին՝ իրեն հասկանալի լեզվով: Իսկ այդպիսի լեզու էր աշխարհաբարը, հետևաբար և՛ ազգի զարգացումն ինքնին պահանջ է առաջադրում հրաժարվել մեռած գրաբարից: Այդ տեսակե-

տից է ելնում նա, ասելով՝ «Եթե ամենի նպատակը ազգի լուսավորությունը չէր ուղիղ ճանապարհով, եթե հին լեզուն կենդանի աշխարհից տարագիր չէր, սուտ է ամենայն լուսավորություն, զուր ջանք և անօգուտ վաստակ» (Երկեր, 2, էջ 408): Իսկ եթե դրաբարը «կենդանի աշխարհիցը» պետք է տարագիր լինի, ապա ազգի լուսավորության գործիքը՝ ազգային գրական լեզուն կարող է լինել միայն կենդանի լեզուն, ժողովրդին հասկանալի ու հարազատ աշխարհաբարը: Այս տեսակետն է, ահա, որ նա հետևողականորեն ու մարտականորեն պաշտպանում է իր գործունեության սկզբից մինչև վերջ՝ պայքարի մեջ մտնելով կղերա-ֆետրալական գաղափարախոսության քուրմերի հետ: Անգիջող իր սկզբունքների մեջ՝ նա ամեն հարմար առիթով անդրադառնում էր գրական լեզվի հարցերին և պաշտպանելով նրա իրավունքները՝ գիտականորեն վեր հանում նրա առավելությունները հնի՝ գրաբարի նկատմամբ, ցույց տալիս նրա փայլուն հետանկարները: Քննադատելով գրաբարյանների այն թյուր պնդումը, թե իբր գրաբարը ազնվական, բարձր ու վսեմ լեզու է, իսկ աշխարհաբարը «խառնիճադանձի», «տղետ ու միկ» լեզու, Նալբանդյանը ցույց է տալիս, որ ոչ առաջինն է ազնվական, ո՛չ էլ երկրորդը՝ ուսմական ու գոհհիլ: Նրանցից յուրաքանչյուրը իր ժամանակի ժողովրդական լեզուն է. տարբեր ժամանակներ՝ տարբեր լեզուներ. «Հին և մեռած գրաբար լեզուն ազնվական չէ և ոչ էլ կենդանի ժողովրդականը՝ ուսմական, ինչպես մի քանի վայրի վերո մարգիկ ասում են, որոնց մեջ և պ. Դյուլորիե ֆրանսիացին, որ մեր ժողովրդական լեզուն և առհասարակ հայկական կենդանի խոսքը անվանում է jargon (Երկեր, 1, էջ 280): Այս գրույթից ելնելով է, որ Նալբանդյանը ասում է, թե ժողովրդի կենդանի լեզուն գրաբարից առաջ է եղել, որ նա ավելի փոփոխությունների է ենթարկվել հենց նրա համար, որ անընդհատ շարժման մեջ է գտնվել: Եվ դա ճիշտ է: Պաշտպանելով իր այդ գրույթը, նա Ստ. Նազարյանցին էլ է քննադատում նրա այն կարծիքի համար, ըստ որի աշխարհաբարի կառուցվածքն առաջացել է թուրքական ազդեցության տակ և որ դա խորթ է հայկական մատածությունը (տե՛ս վերը): Նալբանդյանը չի հերքում, իհարկե, այն պնդումը, թե աշխարհաբարի կառուցվածքը թուրքական ազդեցության հետևանքն է. բայց աջդ կարծիքն ընդունելով՝ նա, հակառակ Նազարյանցին, գտնում է, որ դա պատմական իրողություն է, իբրև այդպիսին՝ իրական, և, հետևաբար, ոչ թե դրա դեմ պետք է բողոքել, ոչ թե ձգտել դրա փոխելուն, այլ ընդունել այն

ինչպես որ կա և ընդունել իբրև մեր լեզվին սեփական դարձած կառուցվածք. «Խոստովանենք, թե նոր լեզվի տրամաբանությունը շատ մոտ է տաճկական լեզվի տրամաբանության, նոր լեզվի բաղդատությունը շատ տեղ գրեթե նույն է տաճիկ լեզվի բաղդատության հետ. բայց ինչ կանես, երբ բոլոր ազգից աչգ տրամաբանությամբ է խոսում: Մոռացնել նրան այդ բոլորը և փաշել տանել հին լեզվի տրամաբանության տակ, համազոր է հին լեզուն քարոզելուն, որ իր կարգով համազոր է մարդկային խոսքը ուրանալու: Այն մարդը, որ մի տեղամ հիմնավորապես հասկացել է լեզվի խորհուրդը, նորա պաշտոնը, այսպիսին երբեք չի կարող այսպիսի ոչինչ բաների առջև ընկրկիլ: Ինձ հարկավոր է, որ իմ միտքը առջևիս կանգնած մարդը հասկանա. ես դործ ղնկելով նոր լեզուն, կատարելապես հասնում եմ իմ նպատակին, այն մարդը հասկանում է իմ միտքը: Բայց ձեռքը և տրամաբանությունը մոտ է եղած տաճիկահանին, ինձ ինչ փուլից կամ ինչ օգուտ իմ բուն հայկական ձեռքով կամ հայկական տրամաբանությամբ խոսելուց, երբ լեզուն այդ ձեռքի տակ զրկվում է խորհրդից և չէ կարում վարել իր պաշտոնը, երբ խոսողը չի հասնում իր նպատակին, որովհետև նորա խոսակիցը չէ հասկանում նորա միտքը այն ձեռքի տակ» (Քնտիր երկեր, էջ 586): Այս բնորոշումը, որ բխում է լեզվի պատմության մասին ունեցած նրա ընդհանուր ըմբռնումից, որոշակիորեն սահմանադատում է նրան Ստ. Նազարյանցից: Եթե Նազարյանցը, ընդունելով աշխարհաբարի ինքնուրույնությունը, ուղղում էր այնուամենայնիվ մշակել աշխարհ, որ նա կամուրջ դառնա հնի և նորի միջև, ապա Նազարյանցի դանում էր, որ աշխարհաբարի մշակումը պետք է ընթանա նրա ժողովրդայնության ուղղությամբ: Հենց այստեղ է, որ նա մի կողմից դիտում է աշխարհաբար գրական լեզուն իբրև ինքնուրույն լեզու, որ կրելով բարբառների ընդհանրությունը, չի նույնանում նրանցից ոչ մեկի հետ և չի վերածվում տեղական բարբառի, մյուս կողմից էլ գտնում է, որ նրա հարստացման ու մշակման ակունքները պետք է լինեն բարբառները: Այս դիտելակոխական մոտեցումը աշխարհաբարի ու նրա զարգացման միանգամայն ճիշտ ընթերցումն է, և հենց դրանով էլ բնորոշվում է աշխարհաբարի մշակման Նազարյանցի տեսությունը. «Տեղական կամ գավառական բարբառը ազդի ընդհանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառական բարբառի տակ, գրականապես մշակելու դուրս փարը նույնպես ամուլ և անդորձադրելի է, ինչպես սուր ստրկու-

թյան տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը (Երկեր, 4, 167): Ինչպես տեսնում ենք, Նալբանդյանը շատ հակիրճ արտահայտություններ, բայց միանգամայն որոշակի կերպով, առանց որևէ վերապահության աշխարհաբարը սահմանազատում է և՛ բարբառներից և՛ դրաբարից: Նա ինքնուրույն լեզու է, և նրա մշակումը պետք է կատարվի հենց իր իսկ բնույթին, կառուցվածքին ու առանձնահատկություններին համապատասխան, և ոչ թի. բարբառայնություն մակարդակին իջեցնելու կամ գրաբարին սուրկացնելու միտումով: «Նոր լեզվի մշակությունը չէ կարելի առաջ տանել, սուրկյանալով հին լեզվի ոգուն կամ ազդեցության» (Ընտիր երկեր, էջ 577): «Մենք... նոր լեզվի ինքնուրույն աղատություն ևնք քարոզում և հին լեզվի ձևերից անկախությունը, որպեսզի աղատություն և ինքնիրեն աճի» (Երկեր, 4, էջ 201): Մեր գրական լեզվի մշակման այս սկզբունքն է, ահա, որ նա հետևողականորեն պաշտպանել է, հիմնավորել գիտականորեն և կիրառել իր աշխատությունների լեզվի մեջ: Բայց այսպիսի պահանջը, գրական լեզվի մշակման այս սկզբունքը անհրաժեշտություն էր առաջացնում խորապես ուսումնասիրել նոր լեզուն, գտնել նրա հիմնական, ինքնուրույն օրինաչափությունները և դրանց համապատասխան էլ առաջ տանել նրա մշակումը: Այս բանը խորապես գիտակցում էր Նալբանդյանը և հենց այդ նպատակով էր նա բանտում ձեռնարկել վերը հիշված աշխատությունը գրելուն, որը, սակայն, հնարավորություն չունեցավ ավարտելու: Աշխարհաբարի այդ կարգի ուսումնասիրության գործը, ինչպես կտեսնենք ստորև, կատարեց Պալասանյանը:

Այսպես, ուրեմն, Նալբանդյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական, և թե՛ հայերենին վերաբերող հարցերի մասին իր արտահայտած տեսակետներով: Նա է հայ լեզվաբանության մեջ մատերիալիստական ուղղության հիմնադիրը: Գրապաշարի մեջ նա մարտական պաշտպան է եղել աշխարհաբարի: Նոր լեզվի մշակման մասին նա ստեղծել է իր տեսությունը, որի նպատակն այն էր, որ գրական լեզուն «կարելի եղածին չափ մոտ մնալով և օրեօր էլ ավելի մոտենալով ժողովրդին, դառնար մի բանալի լուսե դուռը բանալու համար»: Իր այս սկզբունքներով նա մեծ ազդեցություն թողեց հետագայի դեմոկրատական ուղղության ներկայացուցիչների, հատկապես գրական գործիչների վրա, արոնք մեր լեզվի մշակման գործնական աշխատանքում հետևում էին նրան.

*

Մենք առանձին-առանձին ներկայացրինք Ստ. Նազարյանցի և Միք. Նալբանդյանի լեզվաբանական հայացքների համառոտ շարադրանքը: Սակայն գիտենք, որ նրանք մինչև 1860 թվականը, հասկապես գրապաշարի մեջ հանդես են եկել սերտ համագործակցությամբ: Անհրաժեշտ է, ուրեմն, պարզել, թե որն էր այն ընդհանուրը, որ այդ հարցում նրանց կապում էր միմյանց, և որտեղ ու ինչու խզվում էր նրանց կապը: Ինչպես ասել ենք արդեն, գրապաշարի առաջնահերթ խնդիրն այն էր, թե որը պետք է լինի հայոց ազգային լեզուն՝ գրաբարը, թե աշխարհաբարը: Ինչ լիրերալ բուրժուազիան, և թե՛ դեմոկրատական խավերը հարցը լուծում էին աշխարհաբարի օգտին: Ուստի և՛ այս հարցում թե՛ Նազարյանցի, և թե՛ Նալբանդյանի տեսակետները համընկնում էին: Եվ այնքան ժամանակ ու այն շափով, որքան ժամանակ ու որչափ պաշարում էին հանուն աշխարհաբարի իրավունքների, նրանք միասնական ճակատ էին կազմում: Մեկ էր նպատակը, մեկ էր պաշարի էությունը: Բայց այդ հարցի լուծմանն անմիջապես հաջորդում էր երկրորդ խնդիրը՝ նոր լեզվի մշակման խնդիրը: Այստեղ արդեն նրանց հայացքները բաժանվում էին. ռեֆորմիզմի դիրքերից ելնող լիրերալ Նազարյանցը հակվում էր գեպի գրաբարի կողմը, նոր լեզուն քարշ տալիս գեպի հինը, մինչդեռ Նալբանդյանը պաշարում էր հանուն նրա ինքնուրույն զարգացման՝ առաջ քաշելով նրա ժողովրդայնացման սկզբունքը: Բաժանվում էին սկզբունքները, տարբերվում էին նպատակները, խախտվում, անկարելի էր գտնում նաև համագործակցությունը: Իհարկե, Նալբանդյանի և Նազարյանցի միջև ծագած աստիճանայնությունները, որոնք ստորիճանարար ավելի ու ավելի խորացան, միայն լեզվական-լեզվաբանական հարցերով չէին սահմանափակվում. այդ տարածայնությունները առաջին հերթին արտահայտվում էին նրանց քաղաքական հայացքներում ու գործունեության մեջ, բայց դրանց մասին խոսելը մեր աշխատության սահմաններից դուրս է:

Արևելյան աշխարհաբարի քերականության Ֆունիան գիտական ուսումնասիրության գործում մեծ դեր Պալատանյան է խաղացել Պալատանյանը: Ծնվել է Պալատանյանը Ռումինիայի Բոթուշան քաղաքում¹: Ուսումնասույցել է Փարիզում: 1858 թ., մոտ 25 տարեկան հասակում, Պալա-

¹ Ծննդյան թիվը չկարողացանք պարզել:

սանյանը եկել է Թեոդոսիա և ուսուցչի պաշտոն վարել տեղի խալիպյան դպրոցում: 1861 թվականին, Ստեփաննոս Շիրլիկյանի և Համբարձում Իփեկճյանի հետ, մեկ անհայտ պատճառներով, հրաժարվում է խալիպյան դպրոցում պաշտոնավարելուց և իր երիտասարդ ընկերների և, հավանաբար, համախոհների հետ գալիս Նոր-Նախիջևան: Այստեղ երեք երիտասարդների նախաձեռնությամբ բացվում է դպրոց, որի գլուխն է կանգնում Ստ. Շիրլիկյանը: 1864 թվականին, ըստ Երևույթին խալիպյան դպրոցի տեսչության սաղրանքով, եկատերինոսլավի նահանգապետը հատուկ հրամանով առաջարկում է երեք երիտասարդներին անմիջապես հեռանալ Նոր-Նախիջևանից¹: Այդտեղից Պալասանյանը գալիս է Թիֆլիս և պաշտոնավարում Ներսիսյան դպրոցում, դասավանդելով հայերեն ու ֆրանսերեն լեզուներ, հայոց պատմություն և հայ գրականություն: 1881 թվականին հրավեր է ստանում էջմիածնից և, գալով այդտեղ, աշխատանքի անցնում Ճեմարանում, որպես ֆրանսերենի և հայոց պատմության ուսուցիչ: Մահացել է 1889 թվականին:

Պալասանյանի գլխավոր աշխատություններն են.

1) Գործնական քերականություն հայերէն լեզուի, Թիֆլիս, Ա.—Բ, 1869:

2) Ընդհանուր տեսություն արեւելյան նոր գրատիպ լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870:

3) Քերականություն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874:

4) Պատմություն հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը (հրտր. տեղն ու թիվը գրքի վրա չի գրված):

Ունի բաղմամբով հրատարակաստանական հոդվածներ պարբերական մամուլում, մեծ մասամբ «Գրիչ» ստորագրությամբ:

Հիշյալ աշխատություններից մեկ համար կարևորն է «Ընդհանուր տեսություն արեւելյան նոր գրատիպ լեզուի հայոց», որի մեջ հեղինակը համառոտակի հայտնել է նաև իր լեզվաբանական տեսակետները: Փոքրիկ առաջաբանի մեջ հեղինակը համառոտակի խոսում է գրապաշարի մասին և նշելով նոր գրական լեզվի հաղթանակը, գտնում է, որ այդ լեզուն դեռևս «օրորոցի մեջն է և զարգանալու ու մշակվելու կարօտ» (էջ 2): Ահա հենց աշխարհաբարի մշակման հարցի վերաբերյալ արտահայտված տեսակետ.

¹ Կենսագրական տեղեկությունների մեջ մուծ ակնարկներ կան խալիպյան դպրոցի տեսչության և երեք երիտասարդների միջև եղած թշնամանքի մասին, բայց մեկ չաջոզվեց պարզել զրա էությունը:

ների քննադատությամբ էլ Պալատանյանն իր տեսական է հայտնում լեզվի զարգացման ու կատարելագործման մասին: Նա ճիշտ կերպով քննադատում է նատուրալիստական-բիոլոգիական ուղղությունը լեզվաբանության մեջ, գանկելով, որ զառնչելով լեզուն, այլ «անուղղություն» է. «Ոմանց կարծիքը այն է,—ասում է Պալատանյանը,—թե լեզուն բնության արդյունք լինելով՝ հարկ է թողնել, որ ինքն իրանից առաջանա, աստիճանաբար և բնական ճանապարհով զարգանա աշխարհ՝ ինչպես որ մինչև այժմ ինքն իրանից ձևակերպված է, մինչև որ լեզուն ինքն իրան կատարելագործե: Այս անորոշ և տարտամ ուղղությունը, ավելի ճիշտ անուղղությունը, որ բազմաթիվ կուսակիցներ ունի, գուցե նրանով է արդարանում, որ այս տեսության հետևողները իրենց երկյուղածություն մեջ վախենում են լեզուն բնադրոսելուց և արվեստական կերպարանք տալուց նորան» (էջ 2): Այսպես գնահատելով լեզվաբանության մեջ բիոլոգիական ուղղությունը՝ Պալատանյանը է՛լ ավելի խիստ կերպով է քննադատում ինդիվիդուալիստական ուղղությունը: Նա գտնում է, որ այս ուղղությունը աստվել վտանգավոր է, որովհետեւ ըստ էության բացասում է լեզվի մեջ գոյություն ունեցող օրյեկտիվ, ընդհանուր օբիեկտիվությունները և լեզուն, նրա զարգացումն ու մշակումը ենթարկում անհատների ճաշակին, հեղինակությանն ու քմահաճույթին: «Վերջին ուղղությունը (ինդիվիդուալիզմը— է. Ա.) ազատ և անձնական հեղինակության վրա հիմնվելով, ինչպես ուրիշները արդեն նկատեցին, շատ վտանգավոր է լեզվի անկախության համար: Որովհետեւ, եթե ընդունում ենք նոր հայերենի գոյությունը, չենք կարող ժխտել նորա հիմնական օրենքների գոյությունը, որոնք առանձին բնավորություն ու կերպարանք են տալիս նորան, հետևարար և ոչ որ իրավունք ունի ձեռնամերձ լինել այդ օրենքներին» (էջ 3): Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզվի բնույթը, նրա ինքնությունն ու ինքնատիպությունը որոշվում են հենց նրա քերականական կառուցվածքով, որոնք ենթակա չեն անհատների իշխանությանը, քմահաճույթին, հեղինակությանը. «Լեզվի հոգին նրա հիմնական օրենքների ու ձևերի մեջ է պարունակվում, որոնք անհատի իշխանությունից բարձր են» (էջ 3): Ուշագրավ է, որ քննադատելով նատուրալիստական-բիոլոգիական ուղղությունը լեզվաբանության մեջ, Պալատանյանն իր ա՛յս միտքը հաստատելու համար մեջ է բերում Մաքս Մյուլլերի մի արտահայտությունը, որ առանձին վերցրած ճիշտ է: Ահա այդ մեջբերումը. «Ուշագրության արժանի բան է,

ասում է Մաքս Մյուլլերը գերմանացի ուսումնականը, որ լեզուն թեև անընդհատ փոփոխությունների է ենթարկվում, բայց և այնպես մարդս իշխանություն չունի ոչ մի փոփոխություն անել լեզվի մեջ և ոչ պատահած փոփոխությունների առաջն առնել: Ինչպես որ անհնարին է փոխել այն օրենքները, որով կատարվում է արյան շրջանառությունը, կամ մի մաս առկալացնել մեր հասակին, այսպես անկարելի է փոփոխել լեզվի օրենքները կամ մեր ազատ կամքով նոր բառեր հնարել: Մարդս իշխում է բնության վրա այն ժամանակ, երբ նրա օրենքներն իմանում է և հպատակում է այն օրենքներին. այսպես և բանաստեղծն ու փիլիսոփան լեզվի տեր են դառնում, երբ իմանում են նորա օրենքները և հպատակում են այդ օրենքներին: ...Թեև առանձին անհատը ըստ երևույթին առաջին ներգործողն է հանդիսանում նոր բառերի և նոր քերականական ձևերի կազմության մեջ, այնուամենայնիվ նորա գործունեությունը միայն այն ժամանակ է սկսվում, երբ նորա անհատականությունը (individualité) խառնվում է այն գերդաստանի, ցեղի կամ ազգի գործունեության մեջ, որին պատկանում է ինքը անհատը» (էջ 3—4): Հասկանալի է, իհարկե, որ Մյուլլերի այս դրույթը, թեև, առանձին վերցրած, ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, բխում է նրա ընդհանուր տեսությունից՝ լեզվի բխողգիական ըմբռնումից: Մյուլլերը գտնում էր, որ լեզուն մարդու բնախոսական ներուժով հասկանություն է և նրա օրենքները նույնքան բնական են, որքան բնախոսական այլ երևույթների օրենքները: Այդ ըմբռնումից էլնկելով է, որ նա լեզվի օրենքները նույնացնում է, օրինակ, արյան շրջանառության օրենքների հետ: Բայց այստեղ մեղ համար էակա՞նք այդ չէ, իհարկե: Պաշտասնյանը, որ քննադատում էր բխողգիական-նատուրալիստական ուղղությունը, Մաքս Մյուլլերի իշխալ արտահայտությունը մեջ բերելով չէր բաժանում նրա սկզբունքներն ամբողջությամբ, ալ այն միտքը միայն, որ լեզուն ունի օրյելիտիվ, հասարակության («գերդաստանի, ցեղի և ազգի») բոլոր անդամների համար ընդհանուր օրենքներ և հենց այդ օրենքները յուրացնելով է, որ մարդ կարող է տիրապետել լեզվին: Իսկ այս մոտեցումը միանգամայն ճիշտ է, և այս սկզբունքից ելնելով էլ Պաշտասնյանը պատասխանում է այն հարցին, թե ինչ ուղիով պետք է ընթանա նոր գրական լեզվի մշակումն ու կատարելագործումը: Նախքան այս հարցին պատասխանելը, նա քննադատում է այն տեսությունները, որոնց համաձայն նոր գրական լեզուն պետք է մշակել գրաբարին մոտեցնելով, կամ արվեստա-

կան հանապարհով նոր եվրոպական լեզուների կառուցվածքը տալով նրան։ Համարելով այդ երկու մոտեցումն փչ սխալ, Պալաստանյանը գտնում է, որ մեր նոր գրական լեզվի մշակումը պետք է ընթանա կենդանի բարբառների, ժողովրդական խոսակցական լեզվի հարստությունների օգտագործման ուղիով, պետք է հենված լինի իրեն հիմք հանդիսացող կենդանի բարբառների վրա. «...Եթե բախտի բերմամբ այդ գավառական բարբառներից մեկին հաջողվում է գրավոր լեզվի աստիճանին ամրառնալ, այդ պատճառ չէ, որ նա բաժանվի իր նման բարբառներից և իբրև մի օվստիս մնա Եմալի անապատում։ Գրականական լեզուն միայն այն ժամանակ պահպանում է իր կենդանությունը, երբ իր և մյուս բարբառների մեջ եղած կապը չէ խզում։ Մի լեզու, որ իր բնական հոլից բաժանվում, հեռացվում փ իրան սնունդ տվող բարբառներից, այդպիսի լեզվի բնական զարգացումը անմիջապես ընդհատվում է» (էջ 4)։ Այս տեսակետից նա շափաղանց կարևոր առ օգտակար է համարում հայերեն բարբառների ուսումնասիրությունն ու գավառական բառարանների կազմումը։ Բայց զա չի նշանակում, իհարկե, թե Պալաստանյանի կարծիքով նոր գրական լեզուն պետք փ ենթարկել բարբառներին։ Ամենևին էլ ոչ։ Նա գրանով ասում էր միայն, որ մեր նոր գրական լեզվի հարստացման ու կատարելագործման հիմնական աղբյուրը պետք է լինեն կենդանի բարբառները։ Բայց գրա հետ միաժամանակ, նա գտնում էր, որ գա չպետք է խաթարի գրական լեզվի կառուցվածքը։ Դեռ ավելին. որպեսզի բարբառների օգտագործումը վնաս չբերի գրական լեզվին, նա անհրաժեշտ էր համարում ուսումնասիրել այդ լեզվի սեփական օրենքները, բաղմազան ձևերից որոշել ճիշտն ու գրական լեզվին հարազատը։ Եվ հենց այս էլ իր ուսումնասիրությունը գրելու նպատակն է։ Մեջ բերելով քերական Պատկանյանի այն խոսքերը, թե մեր գրական լեզվով ամեն մարդ գրում է իր ուղածին պես, որ քերականական ձևերը գեղեկ կայունացած չեն, Պալաստանյանը գրում փ. «Այս խոսքերից ըստ մասին գուշակվում է մեր ներկա աշխատությունյան բնավորությունը։ ...Մեր դիտավորությունը եղել է միայն լեզվի գլխավոր ու ամենասովորական ձևերը մեկտեղ հավաքել» (էջ 7)։ Այսպես, ուրեմն, Պալաստանյանը նպատակ է ունեցել ի մի հավաքել, մի հայտարարի բերել նոր գրական լեզվի հիմնական երևույթները, գտնել նրա ընդհանուր օրենքները, որոնց իմացումն անհրաժեշտ փր հենց նրա մշակման ու կատարելագործման համար, գրարարայնությունից ու բարբառայնու-

թյունից, կամայականությունից ու արվեստականությունից խուսափելու համար:

Ինչ վերաբերում է բուն ուսումնասիրությանը, ապա նա թեև կրում է սինխրոնիկ բնույթ, բայց առանձին հատվածներում հեղինակը կատարում է պատմական էքսկուրսներ՝ պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառումով: Նա ընդունում է հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուներին, համաձայն իր ժամանակին իշխող տեսության, այսինքն՝ հայերենը դիտում է որպես իրանական ճյուղի լեզու: Ուշագրավ է նրա այն դիտողությունը, թե սանսկրիտից առաջացած չպետք է համարել հնդեվրոպական ցեղակից լեզուները. «Այս վերջինները (գիտնականները— է. Ա.) սանսքրիտ լեզուն համարում են մայր բոլոր հնդկա-եվրոպական ասած լեզուներին: Բայց պետք չէ կարծել, թե սոքա նորանից առաջ եկած լինին, այլ միայն սանսքրիտը զարմանալի հարստություն ու կատարելություն ունենալով, բոլոր միևնույն ցեղի պատկանող լեզուների տարբերը իր մեջ քիչ թե շատ բովանդակում է» (էջ 8, ծան.): Սրան հակառակ, հնդեվրոպական լեզուների ձայնավորական սիստեմի վերաբերյալ նա ընդունում է դեռևս Բոպպի ժամանակ ընդհանրացած, բայց 70-ական թվականներին արդեն հերքված այն կարծիքը, որ իբր սանկրիտն է ներկայացնում հնդեվրոպական ձայնավորների հնագույն և անաղարտ վիճակը: «Շատ հին լեզուներում, որոնք վաղ ժամանակներում են զարգացել, ինչպես է օրինակի համար սանսքրիտը, միայն երեք ձայնավոր հնչյուն կա, ի, ա և ու... Բայց ժամանակ անցնելով երկու նոր միջին ձայնավորներ կազմվեցան. է և օ» (էջ 8):

Ուշագրության արժանի է, որ Պալասանյանը բառը դիտում է իբրև նյութական-հնչյունական ձևի և իմաստի (=բովանդակության) միասնություն, իբրև «հոգի և մարմին»: Ըստ որում, պատմական մոտեցմամբ նա կարողանում է ցույց տալ, թե այդ միասնությունը չի խանգարում իմաստների ու հնչյունական ձևերի փոփոխությանը, որոնք պատմական երևույթ են և բխում են յուրաքանչյուր լեզվի զարգացման օրենքներից: Նա ճիշտ կերպով կարողանում է որոշել հայերենի մի քանի հնչյունական օրենքները, որոնց համաձայն փոփոխվել են գրաբարյան հնչյունները հայերեն քարբառներում, որով և ինքնին ապացուցում է, որ ժամանակակից քարբառներն առաջացել են գրաբարից:

Ահա տեսական բնույթ կրող այն հարցերը, որոնք շոշափվել են Պալասանյանի հիշյալ աշխատության մեջ: Չնայած որ այդ

բալտը հարցերին նա անդրադարձել է կողմնակիորեն և շատ համառոտ արտահայտություններով, բայց այդքանն էլ բավական է, իմանալու համար, որ նա իր ժամանակի լեզվաբանության առաջավոր մտքի հետեռդն է եղել մեր իրականության մեջ և հիմնականում ճիշտ է լուծել իր առջև դրված հիմնական հարցը՝ մեր դրական լեզվի մշակման ու կատարելագործման սկզբունքը: Ինչ վերաբերում է բուն քերականությանը, ապա նրա քննությունը մեր աշխատության սահմաններից դուրս է: Անհրաժեշտ ենք գտնում տակ, սակայն, որ ժամանակակից հայոց լեզվի քերականության ուսումնասիրության պատմության մեջ Պալասանյանի այդ աշխատությունը դարագլուխ կազմող գործ է: Ճիշտ է, նա չունի Այտընյանի քերականության ոչ գիտական խորությունն ու ոչ էլ բազմակողմանիությունը, բայց և այնպես նա է արևելյան աշխարհագրի գիտական ուսումնասիրության առաջին լուրջ և, իր ժամանակի համար ըստ ամենայնի հաջողված փորձը: Այս տեսակետից՝ սխալ չէր լինի, եթե Պալասանյանին համարեինք ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը: Ցավալի է միայն, որ մինչև այժմ որևէ մենագրությամբ չի ուսումնասիրված ու գնահատված Պալասանյանի՝ որպես քերականագետի գերն ու վաստակը մեր դրական լեզվի ուսումնասիրության մեջ:

Հետադարձ հայացք ձգելով այս դպրոցի մեջ հիշված հեղինակների ուսումնասիրությունների վրա՝ դալիս ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության. անցյալ դարի 40—70-ական թվականներին հիմնադրվեց ու մեծ թափով զարգացավ հայոց լեզվի պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը, որ, շնայած իր սկզբնական շրջանի թեղություններին ու անճշտություններին, ուղի հարթեց ավելի լուրջ, գիտական բարձր մակարդակով հետազոտությունների համար և հանգեցրեց Հյուբշմանի դպրոցի հիմնադրմանը: Մյուս կողմից, այդ նույն շրջանը բնորոշվում է բուն իսկ հայերենի՝ թե՛ գրաբարի, և թե՛ աշխարհագրարի ուսումնասիրության խորացմամբ: Առանձնապես ուշագրավ է աշխարհագրարի ուսումնասիրությունը, որ բացի գիտական արժեքից, ուներ նաև գործնական նպատակ. պաշտպանել աշխարհագրարի իրավունքները և նպաստել նրա մշակմանը:

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆԿԱՆ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Ներածության մեջ՝ խոսելով համեմատական լեզվաբանության դարգացման մասին, ցույց ենք տվել արդեն, որ անցյալ դարի երկրորդ կեսում հնդեվրոպաբանությունը մի նոր փուլի մեջ է մտնում, հասնում մի նոր աստիճանի։ Լեակինի, Վունդտի և մյուսների կողմից հիմնադրված տեսությունը՝ լեզվական երեվույթների օրինաչափության, կամայական «բացառությունների» մերժման, լեզուների փոխադրեցության մասին տիրապետող դարձավ։ Նոր լեզվաբանները, քննադատելով հենց՝ համեմատական քերականության ներկայացուցիչների ոչ պատմական մոտեցումը լեզվական երևույթներին, ուսումնասիրում են լեզուները նոր հիմունքներով, աշխատելով երևան հանել առանձին լեզուների մեջ գոյություն ունեցած և ունեցող օրենքները, որոնց շնորհիվ նրանք զարգացել ու այս կամ այն փոփոխություններն են կրել, պարզել տարրեր լեզուների միջև եղած փոխհարաբերությունների խնդիրը, ցույց տալ փոխադրեցությունները և այլն։ Այս նոր ուղղությունը, ահա, իր արտահայտությունը գտավ նաև հայերենի ուսումնասիրության մեջ, և դրա առաջին ու հմտու կերպով կիրառողը եղավ Հայերիս Հյուբշմանը։ Իր ուսումնասիրություններով նա մանրագնին քննության առավ հայերենի կազմը, հատկապես հնչյունաբանությունն ու բառապաշարը, կարողացավ որոշել օտար աղբյուրությունները, առանձնացնել նրանք բուն, հայերենի սեփական տարրերից և այս տարրերի վերլուծությամբ ճշտել հայերենի յուրահատկությունները, սահմանել նրան հատուկ օրենքներն ու դրանց հիման վրա ձևակերպել յուր տեսությունը։ Այդ տեսության հիմնական եզրակացությունն այն է, որ հայերենը ժառանգ չէ իրանական լեզուների, այլ անկախ, ինքնուրույն հնդեվրոպական լեզու է, ուստի և հնդեվրոպական լեզուների մեջ այն աստիճանի վրա է դրվում, ինչ որ հունարենը, լատիներենը, սլավոներենը և այլ լեզուները. այսպիսով հայերենը մի աստիճան բարձրանում էր՝ իրանյան լեզուների բարբառից մտնելով հնդեվրոպական «քույր» լեզուների շարքը։ Այսպես, ահա, Հյուբշմանը հիմնադրեց հայ լեզվաբանության մեջ մի նոր դպրոց։ Ինքնին հասկանալի է, որ հին դպրոցի հետևողները պետք է իրենց վերաբերմունքը ցույց տային այդ նոր տեսության նկատմամբ և, ինչպես դիտենք, ցույց տվին. նրանց մի մասը, որ անկողմնակալ կերպով խորանալով

այդ խնդրի մեջ, վերահասու եղաւ ճշմարտությանը, հրաժարւիցնախորդից և ընդունեց այս տեսութիւնը. ուրիշներն էլ, որոնք նախորդ դպրոցի, այսպէս ասած պարագլուխներն էին, համառորեն պաշտպանեցին իրենց տեսակետը և քննադատության ենթարկեցին այս տեսութիւնը (տե՛ս վերը՝ Մյուլլեր և Կալարդ)։ Բայց այդ քննադատութիւններն անզոր էին արդէն այն ապացուցանելի նկատմամբ, որոնցով հիմնավորում էր Հյուբշմանն իր տեսութիւնը։ Այդ տեսութիւնն, իրոք էլ, ընդունւից և ճանաչւից իրրև ճշմարիտ, գիտական տեսութիւն։ Այնուհետեւ արդէն հայագիտութիւնը զարգանում է այդ տեսության յգով, եթե չհաշվենք այն մի քանի տնաբույս, գիտութիւնից անտեղյակ լեզվաբանների «տեսութիւնները», որոնք գիտության կողմից մերժվել են հենց իրենց երևան դալու մոմենտին։ Սակայն, հայերենին վերաբերող հիմնական հարցերում իրար համաձայն լինելով, այս դպրոցի ներկայացուցիչներն ընդհանուր լեզվաբանական, լեզվի տեսական փիլիսոփայական հարցերում հաճախ տարբեր դպրոցների են հետևում։ Այս դպրոցում մենք գտնում ենք և՛ երիտօրականներին հետևողներ, որոնցից առաջինն ու ամենից ականավորն է հենց Հյուբշմանը, և՛ սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչներին, որոնցից ամենից ականավորն է Մեյլին և այլն։ Հայագիտության նույն դպրոցի ներկայացուցիչները՝ ընդհանուր լեզվաբանության տարբեր դպրոցներին հետևելը պայմանավորւած էր հենց ընդհանուր լեզվաբանության զարգացմամբ. եթե Հյուբշմանի ժամանակ հին դպրոցին հակադրւում է երիտօրականների դպրոցը, ապա՝ հետագայում զրանց հակադրւում է սոցիոլոգիական դպրոցը։ Այնպէս որ, հայագետների լեզվաբանական սկզբունքները սերտորեն կապված են ընդհանուր լեզվաբանության մեջ տվյալ ժամանակում իշխող հոսանքի հետ, ուստի և մեզ զարմանալի չպիտի լիւա, որ հալ լեզվաբանության այս դպրոցի մեջ են և՛ Հյուբշմանը, որ Երիտօրականներին է հետևում, և՛ Մեյլին, որ, Սոսյուրի հետ, սոցիոլոգիական դպրոցի հիմնադիրն է,—զարմանալի չպիտի լիւա, տեսնում ենք, որովհետեւ անկախ իրենց ընդհանուր սկզբունքներից, հայերենի ուսումնասիրության հիմնական հարցերում նույն հայացքն ունեն, այսինքն՝ բոլորն էլ ընդունում են հայերենն իրրև անկախ հնդեվրոպական լեզու։

Հայ լեզվաբանության պատմության մեջ հա-
Հայերի ղիվ թե գտնվեն մեկ կամ երկու լեզվաբաններ էլ,
Հյուբյում որոնք հայերենի գիտական լեզվաբանական ու-
 սումնասիրության ասպարեզում իրենց խաղացած
 դերով հավասարվեն Հյուբյումին: Հյուբյումը մեծ է ոչ միայն
 նրանով, որ ճիշտ սկզբունքներով սուսումնասիրեց հայերենը և
 ավելի աշխարհի գործեր, որոնք չեն կորցրել և չեն կորցնի իրենց
 գիտական բարձր արժեքը, այլև նրանով, որ նա նոր հռնի մեջ
 դրեց հայերենի ուսումնասիրությունը և այնուհետև ուղեցույց հան-
 դիսացավ հայ լեզվաբանության հետագա զարգացման ընթաց-
 քում, ուղեցույց, որին այսօր էլ հետևում են ոչ միայն եվրոպա-
 կան հայագետները, այլև մեր ժամանակի հայ լեզվաբանները:

Հյուբյումը ծնվել է 1848 թվին՝ Էրֆուրդում (Պրուսիա).
 կրթությունն ստացել է Մյունխենում, ուր և 1872 թվին պաշտոա-
 նության ներկայացրած իր «Ein Zoroastrisches Lied» («Մի զրա-
 ղաշտական երգ») աշխատությամբ ստացել է գոկտորի աստիճան:
 1875-ին Լայպցիգի համալսարանին ներկայացրեց իր «Zur Geschich-
 te Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus dem
 Armenischen des Sebeos» («Հայերի պատմության և արաբների
 առաջին պատերազմի մասին՝ Սեբեոսի հայերեն (լն:ազր)-ից») աշխատությունը և դասախոս նշանակվեց նույն համալսարանում:
 1877-ին համեմատական լեզվաբանության դասախոս նշանակ-
 վեց Ստրասբուրգի համալսարանում: Այնուհետև Հյուբյումն ամ-
 բողջապես նվիրվեց հայ և իրանական լեզուների ուսումնասիրու-
 թյանը և մեծ արդյունքների հասավ: Իր ամբողջ կյանքը նա նվի-
 րեց գիտությանը և իրրև հմուտ գիտնական իր հաստատուն ու
 փառավոր տեղը գրավելով գիտության, առանձնապես հայ լեզ-
 վաբանության պատմության մեջ, կնքեց իր մահկանացուն 1908
 թվին:

Իր գիտական գործունեության հենց առաջին խիղ շրջանից
 Հյուբյումը հատուկ ուշադրություն է դարձրել հայերենի վրա:
 Այսպես, գեոեա 1872-ին հրատարակած յուր «Zur Kasuslehre»
 աշխատության մեջ նա առաջին մասում տալով հոլովման տեսու-
 թյունն՝ ընդհանրապես, երկրորդ մասում քննության է առնում հին
 պարսկերենի, Ավեստայի լեզվի և հայերենի հոլովական սխառեմը:
 Այս առաջին շրջանում Հյուբյումը գեոեա հետևում է Լագարդին
 ու Մյուլլերին: Սակայն երկար ժամանակ չանցավ, երբ նա իր սե-
 փական հետազոտությունների շնորհիվ նոր եզրակացությունների

Հանգեց հայերենի բնույթի և նրա ցեղակցութեան մասին: 1875 թվին նա հրատարակեց յուր հոշակավոր հոդվածը՝ «Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» (KZ, 23, էջ 5—49), որ և իր տեսութեան հիմնաքարը դարձավ: Առաջին հարցը, որ նրան զբաղեցրեց այդ բանում, հայերենի կրած հնչյունական փոփոխությունների և մյուս լեզուների ու հայերենի միջև եղած հնչյունական համապատասխանությունների խնդիրն էր: Մինչև այդ էլ հայտնի էր արդեն, որ սանսկրիտի և պարսկերենի *b, d, g* հնչյունների դիմաց հայերենը ներկայացնում է երբեմն *պ, տ, կ* և երբեմն էլ *բ, դ, գ*: Այսպես օրինակ՝ սանսկրիտի *daçan*—պրսկ. *dah* «տասն» բառի դիմաց հայերենի մեջ ունենք մի կողմից՝ տասն, ուր *d*-ն դարձել է *տ*, և մյուս կողմից՝ նույն արմատից՝ դահեկան, դահաղբամ, որոնց մեջ *d*-ին համապատասխանում է *դ*: Այդպես էլ՝ *p-*ի դիմաց հայերենը ներկայացնում էր երբեմն *ն, լ*, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի *պ, փ*. ինչպես՝ սանսկրիտի *pad*—պրսկ. *pay* արմատի դիմաց տանկ *ք* *նետ* (*ք*), քայց և նույն արմատից՝ փայլիկ «հետիտոն սուրհանդակ»: Վերջապես՝ նախալեզվյան *e, o* ձայնավորների դիմաց հայերենը երբեմն ունենում է *ե, ո*, երբեմն էլ՝ *ա*, ինչպես՝ կով և նույն արմատից բարդված՝ գառազան. նոր և նույն արմատից կազմված՝ նաւասարդ և աշն: Նախորդ դպրոցն այսպիսի երևույթների վրա ուշադրություն չէր դարձնում և ընդունում էր, թե՛ չկա օրենք առանց բացառության: Մինչդեռ Հյուբշմանին առաջին հերթին զբաղեցրին հենց *ա՛յս* տարբերությունները: Գիտենք, որ երիտքերականների հիմնական սկզբունքն այն էր, թե հնչյունափոխական օրենքները բացառություն չեն ճանաչում: Հյուբշմանն էլ, ահա, իր հատուկ ուսումնասիրության նյութ դարձրեց հայերենի հենց այդ կետը: Նա, նույնպես ընդունելով, որ հնչյունափոխական օրենքների մեջ բացառություններ չկան, իրեն հարց տվեց, թե ի՞նչ են նշանակում այդ տարբերությունները: Ինչպե՞ս բացատրել այն երևույթը, որ միևնույն դիրքում, նույնիսկ միևնույն արմատում *b, d, g* ձայնեզ պայթականների դիմաց հայերենը մերթ ունի խուլ *պ, տ, կ* և մերթ՝ ձայնեզ *բ, դ, ց*. կամ *p-*ի դիմաց մերթ՝ *ն, լ*, մերթ՝ *պ, փ* և աշն: Ահա այս կարգի բառերը քննելով՝ Հյուբշմանը եկավ այն եզրակացության, որ այդ տարբերություններն արգելուք են հայերենում այդ կարգի բառերի տարբեր ճանապարհներով ստացված լինելուն: Այն բառերը, որոնց մեջ նախալեզվյան *b, d, g*-ի դիմաց ունենք *պ, տ, կ* և *p-*ի

գիմաց՝ հ, ւ, բնիկ հայերեն են. իսկ այն բառերը, որոնց մեջ ունենք բ, դ, գ և պ, փ՝ իրանական փոխառություններ են: Այդպես են և մյուսները (e, o և այլն): Սրանից էլ հետևում էր այն եզրակացությունը, թե ինչ որ պարսկերենի հետ նույն է, ինչ որ «լիովին ծածկում է» պարսկերենին՝ նրանից է փոխառված, և ինչ որ տարբեր է նրանից, բայց՝ հնդեվրոպական, բնիկ հայերեն է (տե՛ս ստորև): Այս հիմնական սկզբունքը ձևակերպելուց հետո մնում էր գործադրել այդ ու հայերենի բառապաշարից առանձնացնել փոխառությունները և մնացած բնիկ տարրի համեմատական ուսումնասիրությամբ որոշել հայերենի բնույթն ու հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված (դիրքը: Այսպես էլ հենց վարվեց Հյուբշմանը և, դրանից ստացված արդյունքների վրա հիմնվելով՝ այն եզրակացության հանգեց, որ «Հայերենն սկզբնական կոկորդայինները շլականների վերածելուն համաձայն պատկանում է արիական-սլավոնետական լեզուների շրջանին: Մի կողմից նա համապատասխանում է արիական լեզուներին կոկորդայինների բնականացման մեջ, բայց մյուս կողմից էլ կոկորդայինները նաև անփոփոխ է պահում, ինչպես սլավոնետականը, և այդ պատճառով էլ ոչ արիականին (մինչ այժմյան մտնով) ստորադասված, ոչ էլ նրանից անջատված կարող է լինել: Դրա համար էլ նա չի կարող արիական համարվել, քեև նա. ինչպես և մյուսը՝ s-ն վերածում է հ-ի և մի քանի բաղաձայնների ու բաղաձայնական խմբերի հետ (ինչպես՝ հայ. *š* = իրանյան *γš* = արիական *ks*) նմանապես կամ հավասարապես է վերաբերվում (manche Consonanten und Consonantengruppen ähnlicher oder gleicherweise behandelt): Ահա քե ինչու (հայերենը) պետք է գետեղել իրանականի ու սլավոնետականի միջև, որպես ինքնուրույն ճյուղ» (Ueber die Stellung etc. էջ 28)¹: Այդ սկզբունքով էլ քննության է առնում հեղինակը նաև հայերենի հոլովումն ու խոնարհումը և եզրակացնում, թե «Հայերենի թեքման մեջ հատկապես իրանական (բնույթը) նույնպես չի կարելի հաստատել, ընդհակառակն մի կարևոր կետում (գործիականի բ<նի վերջավորությունը. — է. Ա.) նա յանջատվում է արիականից և համապատասխանում սլավոնետականին» (Անդ, էջ 14): Այդպիսի քննություններով ստացած այդ եզրակացություններն ամփոփելով ու հիմնավորելով նաև ուրիշ փաստերով (հայերեն *ր*, *լ*-ի ծագումը և այլն), նա տալիս է իր հաստատուն

¹ Նշում ենք առանձին հրատարակության էջերը:

վճիտը. «Իմ ամբողջ հետազոտության արդյունքն այս է. հայերենը գտնվում է արիական-սլավոնական լեզուների շարքում՝ իրանականի և սլավոնականների միջև» (Անդ, էջ 27): Այսպես, ահա, հեղինակը յուր այս փոքրածավալ, բայց իր էությունը դարագլուխ կազմող հոգվածով միաժամանակ լսածում է Երկու հարց. նախ՝ նա ապացուցում է, որ հայերենն իբրև հնդեվրոպական լեզու, իրանական բարբառ չէ, այլ ինքնուրույն ճյուղ է, թեև շունի հարակից լեզուներ ու մենակ է մնում, ինչպես հունարենը: Ապա՝ որոշում է նաև Երկրորդ հարցը՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենի՝ իբրև առանձին ճյուղի դրաված դիրքի հարցը և ապացուցում, որ նա միջին տեղն է բռնում իրանական ու սլավոնական լեզուների միջև: Իր այս գրույթներով, ահա, նա հայաց լեզվի ուսումնասիրությունը միանգամայն նոր հունի մեջ դրեց, ստեղծեց յուր ինքնուրույն գաղափար: Անտարակույս այս տեսությունը միանգամից շնորհումից բոլոր հայագետների կողմից. հին դպրոցի երկու ականավոր ներկայացուցիչները՝ Մյուլլերն ու Լադարը աչք տեսություն դեմ ելան, առաջինն իր համանուն հոգվածով, երկրորդը յուր Armenische Studien գրքով. նրանք մինչև վերջն էլ համառորեն պաշտպանեցին իրենց տեսակետը և հետագայում էլ բանավիճեցին Հյուբշմանի հետ (տե՛ս ստորև): Բայց ինչպես էլ որ նրանք պաշտպանեին իրենց տեսակետը, որքան էլ քննադատեին Հյուբշմանի գրույթները, այնուամենայնիվ այդ գրույթներն արդեն հավանություն էին գտել տերիշների կողմից. նոր, երիտասարդ հայագետները հենց սկզբից արդեն անցան նրա կողմը, նույնիսկ՝ հին դպրոցի կողմնակիցներից ոմանք (Բարթոլոմե, Պատկանյան, Տերվիշյան և այլք): Այդպիսով Հյուբշմանն արդեն կատարել էր առաջին և ամենալուրջ քայլը, մնում էր աջնուհետև ավելի մանրադնին ուսումնասիրել հայերենի առանձին կողմերը և նորանոր փաստերով հիմնավորել այդ տեսությունը, որ և կատարեց. հենց հաջորդ՝ 1876 թվին նա հրատարակեց հայերենի արտասանության ու գրական տառագրությունների մասին հոդվածը, ապա՝ այլ և այլ ուսումնասիրություններ հրատարակեց հաջորդ յոթ տարիների ընթացքում, որոնց մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում Armeniaca շարքը: 1883 թվին հրատարակեց իր Armenische Studien-ը, որի մեջ ամփոփեց մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները: Այստեղ հեղինակը նախ հիշում է յուր առաջին հոգվածի հիմնական սկզբունքներն ու եզրակացությունները. «Խնձ... զարմացնում էր մի կողմից հայերենի

մեծ տարբերությունը իրանականից և ընդհանրապես հնդեվրոպական յուրաքանչյուր այլ լեզվից, իսկ մյուս կողմից՝ այնքան շատ հայերեն բառերի լիակատար նմանությունը պարսկերենին: Մի կողմից թվում էր, թե այդ լեզուն հնդեվրոպական չէ, իսկ մյուս կողմից՝ որոշակի կերպով թվում էր պարսկերեն (ոչ միայն՝ իրանական), իհնչ էր, ուրեմն, նա իսկապես:

«Ինչ համար պարզ դարձավ, որ պարսկերենին նմանող բառերը, կարող է պատահել, բոլորն էլ փոխառյալ են, որ այդպիսով հայերեն լեզվի բնույթի վերաբերյալ ուսումնասիրությունն ուղիղ լինելու համար հիմնված պիտի լինի այն բառերի վրա, որոնք կասկածելի չեն իբրև փոխառյալ: ...Ապա ես... ցույց եմ տվել հայերենի մեջ պարսկերենից փոխառյալ մի խումբ բառեր և հետո դիմել բնիկ թվացող բառերի և ձևերի ուսումնասիրությանը, որն այն արդյունքը տվեց, որ հայերենն իրանական լեզուներին չի պատկանում, որ այն, հավանաբար, իրանականի ու սլավոնեատականի միջև պետք է դետեղել, բայց, ինչ էլ որ լինի, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մի ինքնուրույն անդամ է» (Arm. St. էջ 3—4): Այս մանրամասնաբար քննելով Մյուլլերի հոդվածը (Ueber die Stellung etc.) և Լազարդի Armenische Studien-ը, հանգամանորեն քննադատում է նրանց դրույթները, փաստական տպացույցներով հիմնավորելով իր տեսությունը: Այդ նախաբանից հետո հեղինակն առաջին մասում տալիս է բնիկ հայերեն բառերի ստուգաբանությունը, որ պարունակում է 299 բառ, սրից «58-ն իբրև անհաստատ՝ նշված են հարցականով, 9-ը՝ իբրև հավանական՝ փակագծերի մեջ են առնված: Այդպիսով մինչև այժմ ճշտորեն ստուգաբանված են 232 բնիկ հայերեն բառեր» (Անդ, 56): Այդ ստուգաբանությունների վրա էլ հիմնվելով՝ երկրորդ մասում տալիս է հայերենի հնչյունափոխական օրենքները՝ նախալեզվի և ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, յուրաքանչյուր օրենքի համար թվելով այդ օրենքը հաստատող բոլոր օրինակները և հանգամանորեն քննելով շեղումները: Այդպես քննության առնելով յուրաքանչյուր հայերեն հնչյունը, նա ամփոփում է բոլոր այդ կանոնները (էջ 78—80) մի տախտակի մեջ՝ համեմատելով պարսկականի հետ, որից և բխեցնելով հայերենի ու պարսկերենի մեջ եղած տարբերությունները՝ հաստատում է վերջնականապես յուր տեսությունը: Ավելորդ չենք համարում քաղվածքին թարգմանել այդ հատվածը: «Որպեսզի հայերենը իրանական լեզու համարվեր, պետք է ինքն էլ ունենար այն յուրահատկությունները, որոնք

իրանական լեզուներն ունեն՝ ի տարբերություն հնդկականի։
Դրանք են.

1. K, t, p բոլոր բաղաձայններից առաջ դառնում են x, ծ, f.

2. Շնչեղացած միջնալեզվայինները (mediae) շնչեղության
կորուսումամբ նույնանում են պարզ միջնալեզվայիններին։

3. Խուլ շնչեղ պայթականները (kh, th, ph) դառնում են խուլ
շփականներ (x, θ, f)։

4. K' դառնում է s; g', g'h-ը դառնում՝ z.

5. S-ն մնում է k, č, t, p, n-ից առաջ, բայց ā-ից հետո և
բառասկզբում (Anlaut) ձայնավորից առաջ վերածվում է հ-ի.
Իսկ հայերենը ներկայացնում է.

1. Հաջորդ բաղաձայնից առաջ k, t, p-ի համապատասխան
փոփոխության համար ոչ մի վստահելի գեպք. հայր բառի իրան-
յան *pīdrāh-ի դիմաց ունի հաւր. գենդ. մրayō «երեք» ձևի դի-
մաց՝ ե-րե-ք, իրանյան բառասկզբի fr-ի (հմմտ. frēna «բազ-
մություն») դիմաց՝ և (հմմտ. և լի)։

2. Թեև շնչեղ միջնալեզվայինները պարզ միջնալեզվայինների
է վերածել, բայց նախնական պարզ միջնալեզվայիններն էլ շրջել
է (verschieben) խուլերի (tenues), այնպես, որ երկու կարգերը
չեն նույնացել։

3. Մի դեպքում խուլ շնչեղ kh-ն, ճիշտ է, շփականի է վե-
րածվել (սխալ = սնսկր. skhalām!, հուն. σφαλλομαι), բայց երկու
ուրիշ դեպքերում նախնական tē-ն՝ ճիշտ ինչպես t-ն փոխարի-
վել է y-ի (յ), կու (կույ-ից) «կեղտ», սնսկր. gutta, գենդ. gu-
ṭa, նոր պրսկ. ցուհ, լայն, սնսկր. prthu, հմմտ. գենդ. fraṭanhi.

4. K'-ը դարձել է u (s), g'-ը՝ ḍ, g'h-ը՝ ā և q.

5. S-ն պահպանել է t, x, p-ից առաջ, մի քանի դեպքում՝
բառասկզբի s-ն ձայնավորից առաջ վերածել է հ-ի, սովորաբար,
սակայն, կորցրել է բառասկզբի s-ն ձայնավորից, m, n, v-ից
առաջ, ինչպես և բառամիջում ձայնավորից հետո՝ k, r, m, n-ից
առաջ և r-ից հետո, մինչդեռ ձայնավորների միջև s-ն փոխա-
րկել է j-ի. Զենդերենում n-ից առաջ s-ն մնում է, հայերենում
n-ից առաջ s-ն կորչում է, գենդերենում an-ից հետո էլ դառ-
նում է h, հայերենում ms, ns դառնում են s.

Անշուշտ գիտենք, որ շնչեղացած միջնալեզվայինները, բացի
հնդկականից, ոչ մի հնդեվրոպական լեզվում իբրև աղավախք չեն
մնում, այլ՝ ինչպես իրանականում ու հայերենում, այնպես էլ
սլավոնականում, գերմանականում ու կելտականում պարզ

միջնալեզվայիններ են դառնում, որ, ինչպես իրանականում, այնպես էլ սլավականում K-ն դառնում է S; g', g'h-ը՝ Z, որ, ինչպես իրանականում ու հայերենում, այնպես էլ հունարենում S-ն նմանապես (ähnlicher Weise) մասամբ պահպանվում է, մասամբ՝ հ դառնում և ընկնում. այդպիսով՝ հայերենի և իրանականի միջև եղած զուգադիպությունները ներկայանում են իբրև այնքան անարժեք ու աննշանակ, որ նրանց միջոցով հայերենի իրանական բնույթը բոլորովին չի կարող հաստատված լինել:

Ավելի շուտ հարց է ծագում, թե արդյոք հայերենն առհասարակ արիական լեզուների մեջ պե՞տք է դասել, թե՞ ոչ:

Արիական լեզուներն ընդհանրապես ներկայացնում են.

1) a հնխ. a, e, o-ի փոխարեն. ā հնխ. ā, ē, ō-ի փոխարեն.

2) a հնխ. ունգային ձայնորդների փոխարեն. 3) r հնխ. r (և l-ի փոխարեն. 4) s հնխ. s-ի փոխարեն՝ i, u, k, r-ից հետո. Հայերենն ընդհանրապես ունի.

1) a հնխ. a, ā-ի դիմաց. e (i) հնխ. e-ի դիմաց. i հնխ. ē-ի դիմաց, u, o, u, հնխ. o-ի դիմաց, a հնխ. ō-ի դիմաց. այսինքն՝ հայերենն ունի եվրոպական ձայնավորների սխտեմ (Vocalismus) այնպես յով, ինչպես, օրինակ, գերմաներենը:

2) an հնխ. ձայնեղ ունգային դիմաց, միայն երկու պեպքում՝ a:

3) l (λ) հնխ. l-ի դիմաց. r, r, λ հնխ. r-ի դիմաց.

4) s-ն ոչ մի վտանգելի օրինակում i, u, k, r-ի ազդեցությամբ s-ի չի փոխվում: Այնպես օր, արիականի մի բնորոշ հատկանիշն էլ չի կրում իր մեջ:

«Հայերենն, այդպիսով, չի կարող արիական լեզու համարվել և չի պատկանում նրանց: Նա հնդեվրոպական լեզուների մի ինքնուրույն ճյուղ է և մասնից լավ է հնդեվրոպական լեզուների թվարկման ժամանակ արիականի և սլավոնեոտականի միջև հիշել» (Անդ, էջ 80—83): Ահա այն գլխավոր կովանները, որոնցով ապացուցում է յուր տեսության ճշտությունը: Ինչպես այդ դրույթները՝ հայերենի դիրքի մասին, այնպես էլ հնչյունական համապատասխանությունների օրենքներն ընդունվեցին լեզվաբանության կողմից և դարձան հայերենի հետագա ուսումնասիրությունների անխախտ սկզբունքներ: Իբրև հավելված՝ հեղինակը տվել է նաև հայերենի թեթման (խոնարհման և հոլովման) վերլուծությունը (էջ 84—95), որի մեջ մանրազնին կերպով քննության է առնում յուրաքանչյուր վերջավորություն:

Հյուրըմանի հաջորդ մեծ աշխատությունն է Armenische Grammatik-ը, որ հեղինակի դուրս գործոցն է, իսկ հայ լեզվաբանության լավագույն կոթողներից մեկը: Աշխատության միայն երկու մասն է լույս տեսել. առաջինը (1895 թ.) պարունակում է հայերենի փոխառյալ բառերը՝ պարսկերենից և արաբերենից: Գրքի սկզբում հայերենի գիտական տառագարծությունը և իր գործածած համառոտագրությունների ցանկն ու բացատրությունները տալուց հետո, փոքրիկ ներածականով պարսկերենից փոխառյալ բառերի պատմական ու լեզվաբանական տեսությունն է տալիս. այստեղ պատմական մոտեցումով քննելով պարսկական փոխառությունները՝ նա ցույց է տալիս, որ տարբեր ժամանակների փոխառությունների համար հնչյունական համապատասխանությունների տարբեր էլ օրենքներ ենք գտնում հայերենում: Այդ տարբեր օրենքների միջոցով էլ, ահա, պետք է որոշել, թե ավել լատին հիֆն, միջիֆն, թե՛ նոր պարսկերենից է փոխառված. ճիշտ այդ ձևով էլ նա վարվում է յուր գրքում: Ապա՝ խոսելով առհասարակ բնիկ հայերեն և պարսկերենից փոխառյալ բառերն իրարից զատելու մասին, տալիս է նաև զրա հիմնական սկզբունքը. «Որ իրոք այս բառերը փոխառյալ են, համոզիչ կերպով ապացուցում են այդ բառերի հնչյունական համապատասխանությունները: Ես չեմ կարող այս վկայությունը մեջ բերել. շատ դեպքերում որչափ հեշտ էր աչք սպառնացելը, նույնչափ էլ ավելորդ էր: Բավական է ընդհանրապես ցույց տալ այն ճանապարհը, որ առաջնորդում է դեպի այդ սպառնացքը: Ամեն հարցական դեպքում պետք է մտաբերել հնդեվրոպական զլխավոր ձևը և քննել այն՝ համաձայն հայերենի հնչյունական օրենքներին, ինչպես ներկայացրել եմ իմ Armenische Studien-ի մեջ՝ էջ 57 շար., ապա՝ ըստ պարսկերենի հնչյունական օրենքների, ինչպես տվել եմ իմ Persische Studien-ի մեջ, էջ 113 շար.—և կարելի կլինի տեսնել, որ միևնույն բառի պարսկական ձևը 100-ից 99-ը դեպքում հայերենից բոլորովին տարբեր է, քանի որ պարսկերենի հնչյունական օրենքները հայերենից ամբողջապես տարբեր են: Դրականապես արտահայտվելով, եթե արև է հայերեն բառ նույն նշանակությամբ պարսկերեն բառը բոլորովին ծածկում է, փոխառություն է» (Arm. Gram. I, էջ 16): Այդ սկզբունքներով առաջնորդվելով էլ, ահա, նա ափսոսում է բուն ուսումնասիրության, որ բաժանված է երեք հատվածի. առաջին հատվածում քննում և ստուգաբանում է պարսկերենից վերցրած 217 հատուկ անուններ: Երկրորդ հատվածում՝ տալիս է պարսկե-

րենից (հին և միջին) փոխառյալ 686 բառերի ստուգաբանությունը. երրորդ հասվածում՝ նոր պարսկերենից և արաբերենից փոխառյալ 171 բառի ստուգաբանությունը: Աշխատության երկրորդ մասը (1897 թ.) պարունակում է 133 ասորական, 512 հունական փոխառյալ բառերի, 31 հին ֆրանսերեն և կասկածելի ծագում ունեցող և 438 բնիկ հայերեն բառերի ստուգաբանությունը:

Վերջապես Arm. Grammatik-ում հեղինակը խոսում է նաև հայերենի ու կովկասյան լեզուների մասին՝ մի կողմից, և հայերեն բարբառների մասին՝ մյուս կողմից: Առաջին խնդրին նա վերաբերվում է թերահավատությամբ և չի համոզվում, որ հայերենը կովկասյան լեզուներից շատ բան է վերցրել. «Թվում է ինձ, որ բավարար չափով հիմնավորված չէ այն ենթադրությունը, թե հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ կատարած (պիտի) լինի» (I, էջ 398): Երկրորդ խնդրի մասին խոսում է ուղղակի ժխտողաբար. հիշելով Ստեփաննոս Սյունեցու մոտ թվարկված բարբառները, նա ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ թե հայերենի բարբառներ, այլ ուրիշ ցեղային լեզուներ են եղել, որից և եզրակացնում է, թե հնում հայերեն բարբառներ գոյություն չեն ունեցել (I, էջ 518—519):

Այնքան մեծ է այս գրքի նշանակությունը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, որ գծվար է թվել նրա բոլոր արժանիքները: Աշխատության սկզբունքների մասին վերը խոսեցինք արդեն. այդ սկզբունքները բացարձակ հետևողականորեն ու ճշտությամբ կիրառելով՝ հեղինակը տվել է շուրջ երկու հազար (ճիշտ թվով՝ 1971) հայերեն բառերի և 217 հատուկ անունների ստուգաբանությունը, որ լիովին ընդունված է լեզվաբանության մեջ: Առաջին բանը, որ աչքի է ընկում ուսումնասիրության մեջ՝ այն չափազանց խստությունն ու զգուշությունն է, որ ցուցաբերում է նա իր ստուգաբանությունների նկատմամբ: Այդ բանը ցույց տալու համար բավական է հիշել, որ Լազարոզը, ինչպես վերն տասել ենք, տալիս է 2413 հայերեն բառերի ստուգաբանությունը. մինչդեռ Հյուբերմանը նրանից հետո, իր և ուրիշների կողմից առաջարկված նոր ստուգաբանություններն էլ քննության առնելով հանդերձ՝ ընդունում է միայն 1971 (իսկ անուններն էլ հետո՝ 2188) ստուգաբանություն և դեռ դրանց մի մասն էլ հարցականով՝ իբրև կասկածելի: Սրա արդյունքն այն եղավ, որ նրա ստուգաբանություններն ընդունվեցին որպես անհերքելի ճշմարտություններ. շատերի առաջարկած ստուգաբանությունները հետագայում մերժ-

վեցին, բայց Հյուբշմանի տված ստուգարանությունները ոչ միայն մնացին անփոփոխ, այլ և դրանցից շատերը նորանոր փաստերով մի ավելորդ անգամ ևս հաստատվեցին: Վերջապես այս աշխատությամբ Հյուբշմանը վերջնականապես զուեց հայերենի հնդեվրոպական տարրը, որ այս գրքում պարունակում է արդեն 438 բառ, Armenische Studien-ում արված 299-ի փոխարեն, որոշակիորեն անչափեց նաև պարսկական փոխառությունները, որոնք այնքան շփոթությունների տեղիք էին տալիս հայերենի բնույթը որոշելու հարցում, և դրանով իսկ հանրուստ փաստերով կրկին անգամ ապացուցեց ճշտությունը յուր այն գրուելի, թե հայերենը ոչ իրանյան, և ոչ էլ ընդհանրապես արիական լեզու է, այլ ինքնուրույն, անկախ մի ճյուղ է: Այս բոլորի շնորհիվ էր, ահա, որ այդ աշխատությունը հայ լեզվարանության պատմության մեջ այնքան խոշոր արժեք ստացավ ու դարձավ հայագիտության ամենանշանավոր կոթողներից մեկը:

Իր քերականությունից հետո Հյուբշմանը գրեց երկու ուրիշ լուրջ ուսումնասիրություն. մեկը հենց յուր քերականության դրախտասկանն է (JE Anz. VIII, էջ 42—49, X, էջ 41—50), որ ըստ էության նրա հավելվածն է հանդիսանում: Դրա մեջ հեղինակը թվում է մի խումբ բնիկ հայերեն բառեր և այդպիսով տվեալացնում այդ բառերի թիվը, բայց ոչ թե յուր առաջարկած ստուգարանություններով, այլ զանազան հայագետների կատարած ստուգարանությունները քննելով ու վավերացնելով:

Երկրորդն է «Zur Chronologie der arm. Vocalgesetze» («Հայերենի հնչյունական օրենքների ժամանակագրության մասին») ծավալուն հոդվածը (SA, I (1898), էջ 129—172): Արա մեջ հեղինակը քննում է հայերեն ի, ու, է, եայ, ոյ. իւ ձայնավորների ու երկրարբանների սղման և ամփոփման օրենքների ժամանակը: Այդ բանի համար նա հիմք է ընդունում պարսկերեն, ասորերեն և հունարեն փոխառությունները: Այսպես, պարսկերենից փոխառյալ բոլոր բառերում սղման և ամփոփման կանոնները կատարված են լիովին, ասորերենից փոխառյալների մի մասում կատարված է, մի մասում՝ ոչ. հունական փոխառություններն այդ կանոններին չեն ենթարկվում: Քանի որ հունարենից փոխառություններ կատարված են քրիստոնեությունից հետո (IV դ.), պարսկերենից՝ նախքան քրիստոնեությունը, իսկ ասորերենից՝ երկաթի միջև ընկած ժամանակաշրջանում, ուստի և հեղինակը եզրակացնում է, որ հիշյալ հնչյունափոխական օրենքները գործիչ են մինչև երկրորդ դարի

վերջերը և երրորդի սկիզբները, նրանց դործունեության շրջանը համընկնում է Արշակունիների ժամանակաշրջանին (էջ 132)։

Հետաքրքիր է այստեղ հիշել, որ Հյուբշմանն ուշագրություն է դարձրել նաև աշխարհաբարի վրա, թեև մասնակի կերպով։ Անցյալ դարի ութսունական թվականներին հայ մամուլի¹ մեջ սուր վիճարանություն էր սկսվել հայերենի արևելյան և արևմտյան արտասանության վերաբերմամբ։ Քննվում էր այն հարցը, թե որ արտասանությունն է ճիշտ, և քանի որ արևելյան արտասանությունը համապատասխանում էր գրաբարին, ուստի և կարծիքներ եղան, թե նա է ճիշտ, և անգամ առաջարկեցին² արևմտյան հայերեն արտասանությունը փոխելու համար դպրոցներում սովորեցնել արևելյան արտասանությունը։ Այդ առթիվ, ահա, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի խմբագրությունը դիմել է Հյուբշմանին՝ ծանոթացնելով խնդիրն իր ամբողջ մանրամասնությամբ և խնդրել նրա կարծիքը. մեծանուն գիտնականը համառոտ, բայց չափազանց սլարզ ու սրողակի արտահայտել է յուր տեսակետը պատասխան-նամակով. այդ նամակը թարգմանված ու տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1888, էջ 222)։ Հեղինակը ճիշտ կերպով հայտարարում է, թե այդ վեճն անօգուտ է, և պատմականորեն կատարված հրնշյուսափոխությունները չի կարելի սխալ կամ ճիշտ համարել, սակայն դրա հետ միասին հեղինակը շոշափում է նաև հարակից տեսական հարցեր, ուստի և ավելորդ չենք համարում փոքրիկ մեջբերումով ծանոթացնել նամակի բովանդակությանը. «Բոլոր³ կենդանի լեզուները դարերի ընթացքում փոփոխվում են, ոմանք՝ ավելի, ոմանք՝ պակաս. միայն մեռած լեզուներն են... անփոփոխական։ Լեզուների այս փոփոխությունը խոստով կամքից բխողությունն անկախ է. առանց գիտակցության՝ դարերի ընթացքում սերնդից սերունդ անցնելով է կատարվում։ Բայց մեկ որ այսպիսի փոփոխություն առաջանա, այնուհետև մարդկային կամքը չի կարող վերացնել այն, ինչպես որ մարդկային կամքը չէ առաջ բերել այն։ Ըստ այսմ՝ բոլորովին օգուտ չի ունենա, և թե արևմտյան հայերը թիֆլիսեցիների պահանջներին հետևելով՝ հին արտասանությանը դառնալու որոշումն անեն, որովհետև՝ անկարելի է...»։

¹ Հատկապես «Մշակի» և «Արևելքի» միջև։

² Օր. Կարապետ Խլթիճեան։

³ Նամակը թարգմանված ու տպագրված է արևմտյան աշխարհաբարով բայց քանի որ թարգմանությունն է, ուստի և՛ ավելի դյուրամատչելի դարձնելու համար թույլ ենք տալիս մեզ՝ վերածել արդի հայերենի։

Արեմայան հայերը սրանց չափաք է հետևեն, այլ ինչպես իրենք սովորել են, նույնպես պիտի ավանդեն իրենց զավակներին... Կարող է ժամանակով գրավոր լեզվի խնդիրը ծագել, որով նախ և առաջ գիտնականներն իրար հետ գրավոր կերպով հարաբերության մեջ մտնեն, և ժամանակի ընթացքում դպրոցի և եկեղեցու ազդեցությամբ ժողովրդի ընդարձակագույն խավերի մեջ մտնվի» (ՀԱ. 1888, էջ 222): Այստեղ ուշադրում է երկու հանգամանք. նախ՝ հեղինակը երիտքերականներին հատուկ սկզբունքայնությամբ շեշտում է հնչյունական փոփոխությունների անգիմադրելի ուժը, նրանց անխափան ընթացքը, նրանց անխուսափելիությունը: Երկրորդ՝ հեղինակը ճիշտ կերպով նշում է գրական լեզվի զարգացման ուղին, թեև իհարկե, կողմնակի կերպով, և ոչ՝ խնդրի ամբողջական ընդգրկումով:

Վերահիշքով աշխատություններից բացի Հյուրըմանը հրատարակել է նաև ուրիշ աշխատություններ («Armeniaca», «Die alt-armenischen Ortsnamen» և այլն), սակայն այդ բոլորի թվարկումը՝ մեր ծրագրից դուրս է: Վերը հիշված ուսումնասիրություններն են նրա հիմնական գործերը, որոնք դարադուլս են կազմում հայ լեզվաբանության պատմության մեջ. հետագա ուսումնասիրությունները դրանց լրացումն են միայն:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասածները՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Հյուրըմանը առաջինն էր, որ հայերենի ուսումնասիրության ասպարեկում կիրառեց ընդհանուր լեզվաբանության մեջ իր ժամանակին տիրապետող դարձած սկզբունքները: Առաջնորդվելով այդ սկզբունքներով՝ նա առաջինն էր, որ կարողացավ տարբերել հայերենի մեջ բնիկը, սեփականը՝ փոխառությունից. հայերենի կազմն այս կերպով իր բաղադրիչ մասերին բաժանելով և հատուկ ուսումնասիրության ենթարկելով բնիկ տարրը՝ նա կարողացավ ճիշտ կերպով որոշել հայ լեզվի իսկական բնույթը հատկապես գրարարը նկատի ունենալով, և ցույց տալ, որ նա իրանական ձյուղի մի բարբառ չէ, այլ նրանից անկախ մի լեզու: Այդ հիմնական դրույթը հաստատելով, նա այնուհետև մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկեց հայերենի ամբողջ կազմը և սահմանեց հայերենի հնչյունական օրենքները՝ ինչպես բնիկ բառերի և դրանց՝ «նախալեզվյան» ձևերի միջև, այնպես էլ պարսկերենից և այլ լեզուներից փոխառյալ բառերի փոխառու լեզվում եղած և հայերենում ունեցած ձևերի միջև: Վերջապես, Հյուրըմանին է պատկանում նաև հայերենի հնչյունների գիտական տառա-

դարձությունը, որ ընդհանուր առմամբ ընդունված է և գործածվում է նաև այսօր։ Այս բոլորի շնորհիվ է, ահա, որ հիմնադրելով իր դպրոցը՝ նա իր բազմաթիվ հետևորդներն ունեցավ և ունի, այդ բոլորի շնորհիվ է, որ նա հայ լեզվաբանության մեջ այնպիսի մեծ ու պատվավոր տեղ նվաճեց, որպիսին շատ քչերին է հաջողվել ունենալ։ Ահա թե ինչու իրավացի կերպով այս դպրոցը սովորաբար կոչում են Հյուբշմանի դպրոց, նկատի ունենալով նրա դաբազում կազմող այն գործերը, որոնցով նա նոր հունի մեջ դրեց, նոր, իր ժամանակի համեմատությամբ ամենաբարձր աստիճանին հասցրեց հայերենի ուսումնասիրությունը։ Սակայն, ընդունելով հանդերձ Հյուբշմանի մատուցած անգն։սհատելի ծառայությունը հայ լեզվի ուսումնասիրության գործին, հայ լեզվաբանության մեջ նրա լսադատած գերազանց դերն ընդունելով հանդերձ՝ մենք չենք գտնում, որ նա բոլորովին զուրկ է թերություններից։ Ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի մասին ունեցած նրա հայացքների մասին չէ իհարկե մեր խոսքը. մենք ասել ենք արդեն, որ նա այդ հարցերում հետևում էր երիտքերականներին, որոնց առավելություններն ու թերություններն էլ, բնականաբար, ավել կամ պակաս չափով կրում էր իր մեջ. երիտքերականների տեսության մասին մենք խոսել ենք ներածության մեջ՝ նշելով նրանց դրական ու բացասական կողմերը, այնտեղ արած մեր դիտողությունները վերաբերում են, անտարակույս, նաև Հյուբշմանին։ Այստեղ պետք է շեշտել այն բացառիկ նշանակությունը, որ նա, ինչպես և բոլոր երիտքերականները, վերագրում է հնչյունափոխական երևույթներին։ Հիմնելով իր տեսությունը գերազանցապես հնչյունական օրենքների վրա, նա լեզվի դարգացման, հայերենի փոփոխությունների ամբողջ ընթացքը բացատրում է հենց այդ օրենքներով, որոնք, այնուամենայնիվ, նրա մոտ մի կուռ սխալում են ներկայացնում։ Դրան պետք է վերագրել նաև այն, որ նա, այդքան մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկելով հայերենի բառապաշարը, այդքան հանգամանորեն քննելով հնչյունափոխական երևույթները, հարկ եղածին չափ ուշադրություն չի դարձրել հայերենի քերականության վրա. ճիշտ է. Armenische Studien-ի մեջ նա որպես համընկած տալիս է թերական ձևերի քննությունը, բայց այդ էլ, մի կողմից՝ հանգում է դարձյալ վերջավորությունների ստուգարանությանը, մյուս կողմից՝ չափազանց համառոտ է։ Թերևս նա պետք է գրեր Armenische Grammatik-ի շարունակությունը՝ բուն քերականությունը, որի մեջ կատարյալ քննության

պետք է ենթարկեր այն, բայց յառաջմ մեր ձեռքի տակ եղածը նկատի ունենալով և ենթադրությունների վրա չհիմնվելով, կարող ենք ասել, որ բառագանձի այդչափ մանրադնին ուսումնասիրության համեմատությամբ՝ հայերենի քերականության վերաբերյալ նրա կատարածը քիչ պետք է համարել: Պետք է, թեև ոչ իբրև թերություն, այլ միայն որպես պակաս, նշել այն, որ նա հայերեն բարբառներին և աշխարհաբարին քիչ ուշադրություն է նվիրել. «Իմ այս ուսումնասիրության առարկան ոչ թե միջին և նոր հայերենն է,—ասում է նա Armenische Grammatik-ում,—այլ՝ հին հայերենն է» (I, էջ 280): Անշուշտ միջին հայերենի, բարբառների և աշխարհաբարի ուսումնասիրությունը կարող էր շատ նյութ մատակարարել նրան: Քիչ է զբաղվել նա նույնպես և հայերենի ու Կովկասյան լեզուների փոխհարաբերության հարցով. հենց դա է պատճառը, որ նա մինչև իր կյանքի վերջն էլ մնաց այն տեսակետին, թե հայերենը շատ բան չունի այդ լեզուներից: Մինչդեռ, ինչ էլ որ լինի, հայերենի բնույթն ամբողջությամբ ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ էր լուրջ քննության առնել այդ պարագան ևս: Սրանք են, ահա, այն բացերը, որ կարող ենք նշել մեծ հայագետի ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Ինքնին հասկանալի է, իհարկե, որ դրանք մազաչափ անգամ շեն նսեմացնում նրա մեծությունը. դեռ ավելին: Դրանք ոչ թե թերություններ, այլ՝ պակասներ են. հեղինակը պարզապես հայտնում է, որ յուր նպատակից դուրս է միջին և նոր հայերենների ուսումնասիրությունը: Ինչ վերաբերում է վերը հիշված սկզբունքային խնդրին՝ հնչյունական օրենքների բացարձակ դերին՝ լեզվի զարգացման մեջ, ապա՝ այդ յուր ժամանակի դիտությամբ էր պայմանավորված. այդ սկզբունքներ էր երիտքերականների տեսության հիմնաքարը: Այդ բոլորով հանդերձ Հյուբշմանը մնում է իբրև հայ լեզվաբանության ամենախոշոր դեմքերից մեկը: Բավական է հիշել, որ նրա արտահայտած հիմնական սկզբունքները և սահմանած հնչյունական օրենքներն ուղեցույց ու շտիանիշ են հանդիսացել հայերենի ուսումնասիրության գործում և շատ կետերում այսօր էլ մնում են որպես այդպիսին: Ահա թե ինչու վստահ կերպով կարող ենք ասել, թե Հյուբշմանը հայ լեզվաբանության այս շրջանի և այս ուղղության ուսգլխիցն է կոչել:

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ

Առաջին մասում մենք ժանոթացանք արդեն Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մի քանի նշանավոր հեղինակներին ու նրանց աշխատություններին, սակայն ինչպես առհասարակ հայագիտության, այնպես էլ մասնավորապես հայ լեզվի ուսումնասիրության զարգացման գործում մեծ դեր են խաղացել նաև Վիեննայի Մխիթարյանները։ Բաժանվելով Վենետիկյաններից և հաստատվելով նախ՝ Տրիեստում (1773), ապա՝ Վիեննայում (1811), նրանք հենց սկզբից ևեթ հոգ տարան սեփական տպարան հիմնելու և իրենց գրական գործունեությունը զարգացնելու մասին։ Առաջին շրջանում, իհարկե, հրատարակված գրքերը մեծ մասամբ ձեռնարկների բնույթ էին կրում և «առավելապես տարրական էին, քան գիտական» (Յշրձ. էջ 20)։ Բայց սակավ առ սակավ սկզբնական, նախապատրաստական աշխատանքներին սկսեցին հաջորդել լուրջ, գիտական բարձրարժեք ուսումնասիրությունները, և անցյալ դարի քառասնական թվականներից սկսած լույս տեսան այնպիսի աշխատություններ, որոնցից մի քանիսն այսօր էլ մնում են իրրե շղերազանցված ուսումնասիրություններ (օր. Ալտնյանի քերականությունը)։

Վիեննական Մխիթարյանների դպրոցն, իհարկե, հայ լեզվաբանության պատմության մեջ առանձին ուղղություն չի ներկայացնում. հայերենի ցեղակցության հարցում Վիեննականները հետևում են ժամանակի տիրապետող ուղղության. երբ դեռ Պետերմանի, Վինդիշմանի, Լագարդի և այլոց աշխատություններն էին միայն հրապարակի վրա և հայերենի իրանյան լեզու լինելու տեսակետն էր իշխող, անշուշտ, Վիեննական Մխիթարյաններն էլ ընդունում էին այդ. երբ Հյուբշմանը մերժելով այդ տեսակետը. հիմնեց իր դպրոցը և ապացուցեց, որ հայերենն ասկախ, ինքնուրույն լեզու է հնդեվրոպական լեզուների համակարգության մեջ, նրանք էլ հետևեցին գիտության այս նոր ուղղությանը։ Սակայն Վիեննական դպրոցի համար կարևորն այդ չէ. նրանք, ընդհանուր առմամբ, անտարբեր են եղել այդ հարցի նկատմամբ, կամ գոնե, իրենց ուշադրության հիմնական առարկան չեն դարձրել այդ խնդիրը. նրանց ուսումնասիրությունների բուն նպատկն է կազմել հենց հայերենը. ոչ թե հայերենի ցեղակցությունը, այլ բուն հայերենի, նրա տարրերի վիճակների ու շրջանների ուսումնասիրությունը։ Այդ է պացուցում այն փաստը, որ անցյալ դարի քառասնական թվա-

կաններին, երբ Պետերմանը, Վինդիշմանը և ուրիշները հրապարակում էին իրենց գյուտը՝ հայերենի ցեղակցության մասին, Վիեննական Մխիթարյանները երևան էին հանում մի այլ գյուտ՝ դասական և ոչ դասական գրաբարի գյուտը։ Առաջին մասում տակ ենք արդեն, որ Մխիթար Աբրահամ Սեբաստացին, Չամչյանը և վենետիկյան ուրիշ հայագետներ հայերենն օտարաբանություններից մաքրելուն էին հետամուտ. այդ գործը վենետիկյանները շարունակեցին ոչ միայն հայերենի հարազատ, օտարաբանություններից զերծ բերականություններ հրատարակելով, այլև լույս ընծայելով հինդերորդ դարի ընտիր թարգմանություններ. այդ շարժմանը հետևեցին նաև Վիեննականները։ Այդ գործում առաջին քայլը եղավ Վիտրի կոչումն ընծայութեան հին, ընտիր թարգմանության հրատարակումը (1832 թ.)։ Հետզհետե Վիեննական Մխիթարյանների մեջ ավելի ու ավելի բորբոքվեց հայ հին մատենագրության ուսումնասիրության քննական ոգին. սկսեցին մանրազնի քննության ենթարկել ամբողջ հին թե՛ ինքնուրույն, և թե՛ թարգմանական գրականությունը, համեմատական ուսումնասիրության ենթարկել տարբեր շրջանների հայ մատենագրության լեզուն, և արդյունքն այն եղավ, որ հայտաբերեցին հինգերորդ դարի առաջին կեսի, կամ ինչպես ասում են, առաջին թարգմանիչների և հետագա շրջանի գրաբար հայերենի տարբերությունները, մանրախուզ քննություններով ցույց տվին, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում եղել է մատենագրության մի այնպիսի լեզու, որը նրանք կոչեցին գոսական հայերեն, և համոզիչ փաստերով ապացույցեցին այդ Մի խումբ հայագետներ առաջ մղեցին այդ շարժումը և քննության առան խնդիրն իր ամբողջ խորությամբ. այդ հայագետներից են. Հ. Հովսեփ Գաթերճյանը (1820—1882), Անտոն Մատաթիա Գարագաշյանը (1818—1903), Հ. Ղևոնդ Հովնանյանը (1817—1897), Հ. Արսեն Այտնյանը (1824—1902), Հ. Քերովլե Սպենյանը (1817—1886) և ուրիշներ։ Եռանդուն աշխատողների մի խումբ էր ալլ, որ հմուտ ուսումնասիրություններով լուսաբանեց հայերենի շատ կողմերը՝ քննության առնելով ոչ միայն գրաբար, այլև՝ այսպես կոչված՝ ոսմկորեն հայերենը և ժամանակակից աշխարհաբար լեզուն. երևան հանելով այն տարբերությունները, որ կան հինգերորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության լեզվի և զրան հաջորդող շրջանի լեզվի միջև, նրանք ոչ միայն տեսականորեն հիմնավորեցին այդ և իրենց քերականություններով, մատենագրությունից քաղած հատվածների ժողովածուներով մատչելի դարձրին այդ

դշուտի յուրացումը, այլև գրաբարով գրած իրենց ինքնուրույն ու թարգմանական գործերի լեզուն դարձրին այդ «ոսկեղենիկ» հայերենը։ Այդ հմուտ հայագետներին ու նրանց աշխատություններին է նվիրված, ահա, այս հատվածը. բայց, նախքան առանձին հեղինակներին անցնելը, անհրաժեշտ է մի երկու ընդհանուր դատություններ անել այստեղ. վերը մենք ասացինք, որ հայերենի ցեղակցության հարցի նկատմամբ Վիեննականները գրեթե անտարբեր են եղել. այդ իսկ պատճառով էլ հայ լեզվաբանության պատմության մեջ իբրև մի առանձին լեզվաբանական դպրոց չենք դիտում նրանց. ընդհանուր առմամբ, ինչպես ասել ենք, նրանք ժամանակի լեզվաբանական ուղղությանն են հետևում, ուստի և, եթե չհաշվենք նախնական շրջանը, երբ նրանք էլ հետևելով եվրոպական հայագետներին՝ հայերենը համարում էին իրանյան լեզու, ապա՝ կարող ենք ասել, որ նրանք բոլորն էլ հարում են Հյուսիս-մանի դպրոցին, քանի որ նույնիսկ նրանք, որոնք անդրադարձել են հայերենի ցեղակցության խնդրին և սկզբից ընդունել են լատիների և Մյուլլերի տեսակետը, հետագայում անցել են Հյուսիս-մանի կողմը (տե՛ս օր. Տերվիշյան)։ Մի փոքր այլ պատկեր են ներկայացնում ընդհանուր լեզվաբանական, լեզվի փիլիսոփայական հարցերի նկատմամբ ունեցած նրանց հայացքները. լեզվի դարդացման խնդրում կարող ենք առանց վերապահության ասել, որ նրանք գերազանցապես հետևում են Հումբոլդտին. ինչ վերաբերում է մարդկային լեզվի ծագմանը և տարրերի լեզուների գոյացմանը, ապա այստեղ Վիեննականները կամ ուղղակի լռում են, կամ միջին ճանապարհն են ընտրում գիտության ու կրոնի միջև, կամենալով կարծես հաշտեցնել այդ երկուսն իրար հետ. իրոք, Վիեննականները որոշ գծվարության առաջ էին կանգնած այդ հարցում. իրենց կրոնական կոշման համապատասխան՝ նրանք պետք է որ ընդունեին լեզուների ծագման մասին աստվածաշնչի ավանդությունը. մինչդեռ, դիտության հետևելով՝ պետք է մերժեին այդ և, ահա, նրանք ընտրում են միջին ճանապարհը. ընդունում են լեզուների ցեղակցությունը, նախալեզուների գոյությունը, բայց դրան ավերացնում են նաև մի ուրիշ բան՝ մարդկության նախամայր լեզվի գոյությունը. հետևելով Ֆրիդրիխ Շլեգելին՝ (1772—1829) և սերիշներին, գտնում են, որ մարդկային լեզուն իրոք աստվածային սլարգե է. բայց այդ նախամայր լեզուն անբան

1 Տե՛ս նաև „Ueber die Sprache und Weisheit der Indier“:

միտիտիվել է, որ մեզ ծանոթ լեզուներից և ոչ մեկն էլ նրա հետ նույն, կամ դոնե նրա ուղղակի ժառանգը համարել չի կարելի. այդ նախնական լեզվի մնացորդներն են միայն մնացել մեզ ծանոթ այն լեզուների մեջ¹, որոնց միջև հզած նմանություններն էլ վկայում են այդ նախնական համամարդկային լեզվի գոյության մասին (այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ Ն. Պ. Հովնանյանին և Ս. Տիրվշյանին նվիրված հատվածներում): Այս կերպով, ահա, Վիեննականները լուծում են գիտության ու կրոնի հակադրությունը. բայց, իհարկե, չպետք է կարծել, թե այս տեսակետը Վիեննականների հորինվածքն է. գիտենք, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կա նաև այն տեսակետը, թի ցեղակից լեզուները մի նախալեզվից են առաջացել. ուստի և՛ ամեն մի լեզվական ընտանիք յուր նախալեզուն է ունեցել, իսկ այդ նախալեզուներն էլ առաջացել են մի ընդհանուր նախամայր լեզվից, որ և, այդպիսով, մարդկության նախնական ու միասնական լեզուն է հանդիսանում. այս տեսակետին են հետևել, ահա, Վիեննականներն ընդհանրապես:

Վիեննական զարոցի մեջ՝ դասական և ոչ դասական հայերենի հայտնագործման առաջնակարգ պատիվը պատկանում է Հ. Հովսեփ Վ. Գաթրճյանին: Ծնվել է նա 1820 թվին, Պոլսում. 21 տարեկան հասակում քահանա է ձեռնադրվել ու ամբողջ կյանքը նվիրել գրական ու մանկավարժական գործին Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության դանազան զսրոցներում՝ ուսուցիչ լինելով երբևէն փիլիսոփայության, երբեմն երկրաչափության, երբեմն կրոնի և այլն: Վախճանվել է 1882 թվին, Պոլսում:

Շատ բեղմնավոր գրական գործունեություն է ունեցել Գաթրճյանը. նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններ. սակայն այդ աշխատություններից, կարելի է ասել, ոչ մեկն էլ իր բովանդակությամբ անմիջականորեն չի վերաբերում մեր ուսումնասիրած նյութին. Գաթրճյանը գործնականորեն շատ մեծ դեր է խաղացել հայերենի ուսումնասիրության գործում. բնականից ընդունակ, խորաթափանց և քննադատող մտքին միացնելով հետազոտողի ծայրահեղ աշխատասիրությունն ու բարեխղճությունը, նա աչնպիսի մի նշա-

¹ Հմտ. Schlegel, անդ, I, գլ. 5; Klaproth, Asia poliglotta, չառաջարան:

նավոր հայտնագործություն կատարեց, որ հայ լեզվի տւտամնասիրության պատմության մեջ դարագլուխ է կազմում. այդ հինգերորդ դարի առաջին կեսի հեղինակների, մեր առաջին թարգմանիչների լեզվի՝ դասական հայերենի գյուտն է: Դեռևս աշակերտական սեղանի վրա, դարձողական տարիներում, Գաթրճյանն սկսեց յուր պրպտումները և հմուտ կերպով քննության առնելով հինգերորդ դարի առաջին կեսի և հետագա շրջանի մեր մատենագրության հայերենը, գտավ, որ առաջին թարգմանիչների լեզուն շատ հասկանիչներով տարբերվում է հետագա շրջանի մատենագիրների լեզվից, և Գարագաշյանի ու Ղ. Հովնանյանի աշխատակցությամբ առաջին թարգմանիչների լեզվով թարգմանելով Բոստանտայ «Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան» գիրքը¹ և լույս ընծայելով 1841 թվին՝ վերստին կյանքի կոչեց դասական հայերենը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Ակինյանի աշխատությունից մի փոքրիկ հատված, որի մեջ հեղինակը տալիս է այդ գյուտի պատմությունը: «Ռուլենի հնախոսությունը Հյուրմյուղեան եղբարք թարգմանութեամբ, Սուավիէի Արվեստ բանական և Թեոփրասթի նկարագիրք՝ Հ. Ա. Բադրատունվո թարգմանությամբ հաճույքով կոնկրնդովէին պատանի Գաթրճյանե, որ նոր սկիզբ առած էր զգալ դրաբարի ճաշակը:

«Պատանվոյն սուր ականջը շուտով վերահասու կըլլա, թե տարրեր կհանչն լեզուն նոր գրվածներու մեջ և տարրեր նախնայց մատենագրության մեջ: Ուր քաջահնչյուն են բառերը, քաղցրախոս դարձվածքները, հոն աչքի կզարնեն նմանությունը հին մատենագրության: Ավելի մանրաքնին զննության ենթարկելով յուր տալավորությունները և ավելի ուշագիր ընթերցմամբ հետևելով լեզվի նրբություններուն Աստուածաշունչի, Ոսկեբերանի, Կիւրդի և Եղնիկի մատյաններուն մեջ, կհանգի այն եզրակացության, թե հնագույն հեղինակներու քով լեզուն թե՛ ավելի բառաշատ և ռճաղարդ է, և թե՛ ավելի քաջահնչյուն և վսեմ. ըստ ամենայնի համապատասխան լատին դասականներու բարբառին, որուն գովությունը կընեն իրեն լատին լեզվի ուսուցիչը: Այս է այն ակնադրյուրն, ռակից նաև Բադրատունի և Հյուրմյուղեան եղբարք ջուր կկրեն իրենց գրվածներու համար: Անոնց գրչին տակ կա «լեզու լեզուի մեջ»:

¹ Դրանից փոքր ինչ ատալ նույն գործը հրատարակել էին Վենետիկյանները. «Պոսիւէի արքեպիսկոպոսի խօսք ի վէպս աղղաք», թրգմ. Հ. Գեբրեյիլ է Ա. զ. ն. ա. ո. ը. բ. ա. ն.:

«Համոզում կազմելն հետո չի վարաներ Գաթրճյան ղեկուցանել յուր հայտնության մասին ընկերներուն, որոնց թվին մեջ ամենէն խելահասն ճանչցւած էր Գարագաշյան: Երկար վիճաբանութեան դուռ կրանա Գաթրճյանի տնտեսականութունը: Այս նոր տեսութեան ղեմ առաջին ոտով կծառանա Գարագաշյանը, որուն ճաշակը, ինչպէս ցուց կու տար 1835 թվի իր անդրանիկ տաղը, խանդավառ էր արդէն դարուն խառնաձայն հայերենի ժխորեն: Կպատմվի, թէ վիճաբանութուններու այս առաջին շրջանին մեծ քրքիջ սլառաձառած է ընդդիմակաց կողման Գաթրճյանի հայտարարութունը, թէ կրկին լեզուներեա առաջնուցն անծանոթ են աղօթել, երկրպագել, պատասխանել և նման կարգ մը բառեր, որոնք աշխարհ սովորական դործածութուն ունին երկրորդին մէջ: Իրոք ալ ուշադիր քննութեամբ կհամոզվին թէ Հին և Նոր Կտակարանի դրքերու և նույն ոճի մյուս մատենագիրներու լեզուն շատ զժերու մեջ տարբեր է սովորականէն: Կխոստովանի յուր պարտութունը Գարագաշյան, որ այնուհետեւ դասական հայերենի ամենաշերտ ջատագովը կըլլա: Գարագաշյանով շահված էին նաեւ մյուս ընկերները» (Ակիւնյան, Ոսկեդարեան Հայերէնի յայտնութիւնը, ՀԱ, 1932, էջ 137—138): Այսպէս, ահա, այդ գյուտն ընդունեցին ու նրան միացան նաեւ յուր ընկերները և միացալ ջանքերով մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկելով առաջին թարգմանիչների լեզուն՝ վեր հանեցին նրա առանձնահատկութունները: Այդ հարցում Վիեննականների գեղեցիկ վենետիկյան Միթիթարյանները, որոնք իրր դասական հայերենի տիպար ընդունելով Հ. Արսեն Բաղրատունու գործերի դրաբար լեզուն՝ քննադատելին Գաթրճյանի թարգմանության լեզուն¹: Բայց այդ քննադատութունները բոլորովին էլ չխանգարեցին Վիեննականներին՝ առաջ տանելու իրենց գործը. ընդհակառակն, իրենց հայտնադործութունը հաստատելու համար նրանք էլ ամէլի մեծ եռանդով սկսեցին ուսումնասիրել հայ մատենագրութեան տարբեր շրջանների լեզուն և վեր հանել այն յուրահատկութունները, որոնք կան այդ տարբեր շրջանների գրաբարի մէջ: Այնուհետեւ բոլոր այդ հայագետներն արդէն իրենց դործերում պաշտպանում էին այդ տեսակետը, պարզարանում այն, ամէլի կամ պակաս ընդարձակութեամբ նկարագրում հինդ-

¹ Դատական հայերենի, դրա գյուտի պատմության և այդ վեճերի մասին տե՛ս. Գալէմբէական, Ոսկեդարեան և ոչ ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը (Պոլիս, 1903), Ակիւնյան, Դատաւան հայերէնը և Վիեննական Միթիթարեան զգրոյցը (Վիեննա, 1932):

երորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության տարբեր դպրոցների լեզուն, տալիս այդ դպրոցներից յուրաքանչյուրի ոճի բնորոշ, առանձնահատուկ գծերը: Ինքը՝ Գաթրըճյանը հետևյալ ձևով է բնութագրում հայ հին մատենագրության լեզուն. «Հայերեն գրավոր լեզուն ժամանակագրորեն երկու տիրույթ բարբառո (տիալեզուի) կբաժնե, մեջ մը հինգերորդ դարուն կեսեն ի վեր, մեյ մ'ալ հինգերորդ դարու կեսեն դեպի վար» (Պատմ. մատ., էջ 57): «Դեռ տնոր ուսումը շնորդ եւլրոպացի հայերենագիտաց և գիտնականաց ուղղելով մեր խոսքը՝ կըսենք թե ան աստիճանի ի սակավու իսկ՝ որոշ և զգալի չէ միջին դարուց լատին լեզվին տարբերությունը Տուղղիոսի Կիկերոնի լեզվեն, որչափ 5-րդ դարուն կեսին վերաբերյալ անձանց գրության լեզուն հեռու է վերջին կեսին մեջ սորվողներուն գրության լեզվին, օրինակի աղագամլ՝ Եզնկան կամ Կորյան լեզուն՝ Մ. Խորենացվույն կամ Դ. Փարսեցվույն լեզվեն» (Մաշտոցեան լեզուն¹, ՀԱ, 1913, էջ 721):

Այնուհետև, խոսելով այդ երկու շրջանների գրաբարի տարբերության մասին, հեղինակը գտնում է, որ այդ տարբերությունն առաջացել է հունական ազդեցությամբ. երկրորդ թարգմանիչները՝ կրթություն ստանալով Ալեքսանդրիայում, հմտանալով հունարենին՝ կամեցել են հայերենն էլ նմանեցնել նրան և հնարել ին նոր ձևեր, նոր բառեր ու մասնիկներ, որոնց հետևանքով էլ լեզուն ստացել է նոր կերպարանք:

Հեղինակի այդ տեսակետն ավելի պարզ կերպով ցուցադրելու համար բերում ենք այդ հատվածը գրեթե ամբողջապես.

«Բառաբանով և փեռակաճությամբ միանգամայն է՝ որ հիմնովին երկուքի կբաժանվի հայերեն գրաբար լեզուն: Ան և սա լեզուն գործածողները իրարու կհարարերին, ինչպես դրականապես պատմությունը կցուցնե, իբրև երկու իրար շոշափող, երիցագույն և կրտսերագույն ծնունդներ միևնույն դարու մեջ: Այսչափ քիչ ժամանակի տարբերության մեջ այնչափ մեծ լեզվի փոփոխություն մը կամ անկում մը ըստ ինքեան անպատեհ է մտածել... Բայց դանոնք բաժանողը այնչափ ժամանակը չէ, որչափ դպրոցը և ուսումն ի՝ որով վերջինները հունական լեզվի երկարագույն և կատարելագույն հրահանգ առած են: Նույն ատենվան ուսումնասիրության կենտրոնեն, Ալեքսանդրիայեն եկող հայ ուսումնասիրաց մեջ, ո՞վ

¹ Սույն վերնագրով տպված է հեղինակի «Հայոց կանոնադիրք» անտիպ աշխատությունից մի հատված, որ վերաբերում է դասական և ոչ դասական հայերենի խնդրին (ՀԱ, 1913, էջ 719—723):

կրնա գիտնալ՝ թե ով պարագլուխ ըլլալով, գաղափար մը ծնած է կարելի եղածին չափ հայերեն լեզուն հունականին կաղմությանը մոտ բերելու, ասիկա իրաց արդյունք մըն է՝ որն որ երկբայության տակ շինալ, այսինքն՝ նույն ատենները սկիզբ առած մասնավոր գիտավորություն մը կամ թե ըսենք՝ դաշնակցություն մը որ հայերենը ա՛՜ la grecque գրվի: Կրնա մարդ այսօր հայերեն բառաբանաց և քերականությանց մեջն իրենց հատուկ բառարանն ու քերականությունը դատել: Աս հելլենականության հետ պետք չէ շփոթել այն հունական տարրը՝ որն որ այսպես ըսենք ընտածին եղած է հայերեն լեզվի գործածության և որուն գործածությունը նախընթաց է հայերեն գրականության, գուցե քրիստոնեության հետ մտած: Եվ ոչ ալ դարձալ՝ ան հունականությունները կիմանաք՝ որոնք բոլորովին պատահական են, երբ ան հնագույն լեզվով գրողները հունարենի թարգմանած ատենին... հունական ձևերը կպահեն: Բայց երբեմն յայսմ միօրինակություն չի տեսվեր, վասնզի իրոք ուրիշ բան չեն, բայց եթե գրչին ընթացքին մեջ քիչ խորհրդածված պատահումնք: Ասոր հակառակ՝ մեկալնոնց հունականությունները մասնավոր գրութենե (système) առաջ եկած միօրինակություն և ընդհանրություն ունին, հունական բառերուն, մասնիկներուն, հանգերուն, բարդությանց շրջաններուն. գոգցես համախոհությամբ հարմարցված ձևեր են՝ որոնք ամենը մեկեն որոշ գրության մը վրա շինված են, անանկ՝ որ եթե Սահակ կամ Եղնիկ տասը քսան տարի ետքը նորեն աչքերնին լուսո բանային՝ օրին. աղաղալ Փիլոնի երրայեցվո նախախնամության գիրքը հայերեն կարդալու, տարակուս չունենք, մեզմե շատ ավելի շվաբած պիտի մնային չգիտնալով խիստ շատ տեղ՝ թե ինչ հասկընա՞նք» (Անդ, էջ 720—721): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը միակողմանի է քննում ու բացատրում հարցը. որ հունարան գալրոց ունեցել ենք, այդ ճիշտ է, որ այդ գալրոցի մեջ մտնող հեղինակները հունարենի նմանողությամբ շատ նորություններ են մտցրել գրաբարի մեջ (նախածանցներ, բայերի երկակի թիվ են), որոնց մեծ մասը լեզվի մեջ ընդհանրացում չի ստացել և գուրս է մնացել, այդ նույնպես ճիշտ է. բայց չէ՞ որ այդ գալրոցին չպատկանողներն էլ ունեն իրենց տարբերություններն առաջին թարգմանիչների լեզվի նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, Եղիշեն հունարան գալրոցին չի պատկանում. բայց և՛ առաջին թարգմանիչների լեզվից նրա լեզուն զգալի կերպով տարբերվում է: Ի՞նչն է ուրեմն դրա պատճառը, բնականաբար դա պետք է բացատրել հայերենի՝

հենց իր իսկ՝ ներքին զարգացմամբ, նրա և ժամանակի ժողովրդական լեզվի փոխազդեցությամբ և այլ հանգամանքներով:

Այդպես տարբերելով հինգերորդ դարի առաջին կեսին գրված մատենագրության լեզուն հետագա շրջանի գրաբարից, հեղինակը ըստ ոճական առանձնահատկությունների, այդ դասական շրջանի մատենագրությունը բաժանում է չորս դպրոցի (Նղնիկ, Կորին, Եփրեմ, Կիրել) և բնութագրում յուրաքանչյուրը հետևյալ ձևով.

«Առանց իրիք երկմտութեան է թէ վասն հայերէն լեզուի ամենայն գեղեցկութեան, յատկութեան և մեծութեան աղբիւր են մատենաք առաջին կիսոյ և. դարուն կամ բուն ոսկեղէն դարուն մերոյ: Սակայն և այնր ևս ծաղկեալ ժամանակի մատենաք թէպէտ և հաւասարք գեղեցկութեամբ և պատուով և ճոխութեամբ... սակայն այլ և այլ իմն նկարագիրս յինքեանս երեւցուցանեն, զորս ի դէպ է ի շորս իմն դասս աստէն ամփոփել ըստ իւրաքանչիւր սեպհական բանից կամ ոճոյ՝ առանց զնշանակս այլակերպութեան նոցա ի միմեանց ցուցանելոյ, որ ապաքէն չէ իսկ տեղւոյս:

«Առաջին դաս (որպէս Նղնիկ... և այլք) է ընդհանրականագոյն իմն քան զամենայն և դիպող ոճ ի հայերէն մատենագրութեան բուն ոսկի դարո՛ւ վասն կանոնաւոր ընթացից, վասն ճիշտ բանից, առատ և ազդի ազդի ասացուածոցն և անուանց, վասն պարզ զարդուց և զօրեղ դարձուածոց, որովք է պատեհ ի զօրաւոր ճարտարախօսութիւն, ի գեղեցիկ պատմագրութիւն, ի լուսաւոր փիլիսոփայութիւն և յամենայն իսկ ճշգրտագոյն մտածութիւն:

«Այլ սմին հակառակ՝ այլ ևս երեքին դասք ոճոյ բուն ոսկի դարուն, թէպէտ և ամենայն ուրեք և ամենայն մասամբք հանդիտապատիւք են առաջնումն այնմիկ, սակայն աստիճանաւ իմն հեռանան սակաւ ի հանգամանաց անտի՝ որովք առաջինն այն ոճ յարմարագոյն ի մատենագրութիւն է և դիւրաւ թեքի և խոնարհ յամենայն: Այսպէս մի դաս որպէս Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Կորին յերիցունց անտի իբրեւ դիւանական իմն կամ արքունական բարձրագոյն հրամանաց բարբառս հնչեցուցանէ և միւս ևս դաս որպէս Ս. Եփրեմայ մեկնութիւնք՝ բանաստեղծական իմն լեզուաւ բարբառի՝ ամենեւին հարեալ ի զարդ և ի ծաղիկս, իսկ չորրորդն (որպէս կոչումն ընծայութեան Կիրդի Երուսաղեմացոյ...), մեղմ, հանդարտ և քաղցրախոս և կանոնաւոր քան զերկուս առաջինսն, սակայն և ոչ իբրեւ պառաջինն զայն դաս, յոր Նղնիկ և մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին» (Քաղուածոյք, Աղդարարութիւն, էջ 5—8): Այս նկարագիրն է, ահա, որ ընդհանուրե-

կողմից ընդունվեց և շնչին փոփոխություններով, մինչ այժմ էլ ընդունվում է:

1848 թվին Գաթրճյանը ձեռնարկեց իր հուշակալոր «Տիեզերական պատմութիւն» աշխատութեանը, որի առաջին հատորը լույս ընծայեց 1849 թվին, երկրորդը՝ 1852-ին: Անկախ չուր արժեքից, այդ աշխատութեանն ըստ իր բովանդակութեան մեր ուսումնասիրութեան շրջանակներից դուրս է, սակայն պատմութեան հետ զուգընթաց մի քանի համալածներ էլ նվիրել է լեզվին, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի ծանոթացնել թե՛ ընդհանրապէս մարդկային լեզվի, և թե՛ մասնավորապէս հայերենի մասին արտահայտած նրա դրույթներին: Առաջին հատորի 41—48 էջերում, խոսելով Բարեւոյնյան խառնակութեան և զանազան լեզուների առաջացման մասին, հեղինակը, ինչպէս վերն ասացինք ընդհանրապէս Վիեննական դպրոցի մասին, հիմք է ընդունում Աստվածաշնչի պատմութիւնը. նախապէս մարդկութեանն ունեցել է մի լեզու, իսկ Բարեւոյնյան խառնակութեանից հետո այդ մի լեզվից առաջացել են այլ և այլ լեզուներ: Իր կողման ու կրօնական համոզմունքի այս անհրաժեշտ տուրքը տալուց հետո հեղինակն անցնում է արդեն դիտութեան ասպարեզը. նա հետևում է եվրոպական լեզվաբանութեան և ընդունում համեմատական լեզվաբանութեան հիմնական դրույթը՝ լեզուների ցեղակցութեան մասին. առանձնապէս հնդեվրոպական լեզուների վերաբերմամբ նա այն դրույթն է պաշտպանում, որ բոլոր այդ ցեղակից լեզուները ծագել են մի նախալեզվից. «Այս ցեղ լեզուաց անուանեալ կոշի հնդկային-գերմանական կամ հնդկային-եւրոպական, այսինքն ի կարգէ լեզուաց այնոցիկ որ ի Հնդկաց՝ քերելով ի վերոյ քան զարեւմտեան հարաւային կողմանս Ասիայ մինչև ցհուսկ հիւսիսային ծագս Եւրոպայ բնակեալ են: Որպէս ծառոյ իրիք որչափ ոստքն բաղմանայցեն և տերեւն և ծաղիկը, սակայն միշտ միութեանն բնոյն և զօրութիւն արմատոյն երևի, դոյնալէս և ի լեզու... ցրուելոց յերկուս մասունս աշխարհի՝ նշմարին առաջին հանգամանք մայր լեզուի նոցա: Հին մարական անուանք ըստ ձևոյն և ըստ մտացն ճշտիւ ունին նմանութիւն ընդ սանսկրիտեան լեզուին Հնդկաց. նշխարք զանդիկ լեզուին ամենեւին միաբան են ընդ սանսկրիտ լեզուի, և զմեծ մասն նոր պարսիկ բանից դիւրաւ մարթի ի սանսկրիտ լեզուէ բխեցուցանել... դարձեալ սանսկրիտն և զանդիկ լեզու ընդ հին յունական, ետրուրիական, գերմանական, կելտական, սլաւական լեզուաց, և սոքա ևս ընդ միմեանս անթիւ

քանս ունին հասարակաց և ի դպրութեանն (քերականական) յօրինուածի ստեպ հաւասարութիւն, որովք յետ քննութեանց Բոպպայ և ալլոց քննչաց լեզուաց՝ առանց երկոսանաց իմն թուի բխել նոցա ի միոջէ լեզուէ...» (Ա, էջ 46—47)։ Ինչ վերաբերում է հայերենի ցեղակցության հարցին, ապա՝ այստեղ հեղինակը ոչ միայն ընդունում է Պետերմանի ու Վինդիշմանի տեսակետը հայերենի հընդեվրոպական լեզուներին ցեղակից լինելու և այդ լեզվական ընտանիքում դիրքով հնդ-իրանական ճյուղին պատկանելու մասին, այլև որոշ շափով զարգացնում է այդ տեսակետը։ Ինչպես տեսանք, Լազարդից ու Մյուլլերից առաջ հայերենի ցեղակցության հարցը քննող հեղինակների մոտ արխայան տերմինն անորոշ, ընդհանուր բնույթ է կրում, մինչդեռ Գաթրոճյանը ժամանակի լեզվաբանության համապատասխան քննելով այդ հարցը՝ միանգամայն որոշակի կերպով սահմանում է հայերենի տեղը հնդ-իրանական ճյուղի մեջ. նա պարզապես, առանց վերապահության հայտարարում է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների համակարգի մեջ հնդ-իրանական ճյուղին է պատկանում, իսկ այս ճյուղի մեջ էլ շատ ավելի սերտ կապակցության մեջ է գտնվում իրանյան լեզուների հետ. հայերենը զենդերեն, պահլավերեն ու հին պարսկերեն լեզուների քույրն է հնդ-իրանական ճյուղի մեջ. «Հայ լեզուի ազգականութիւն ընդ զանդիկ և պարսիկ լեզուի առանց իրիք երկուսնաց ք (Ա, էջ 42)։ Զիք այնպիսի պատեհ տեղի ի կարգել դհայերէն լեզու ի կարգի անդ լեզուացն՝ բայց զնեկ զնա առընթեր զանդիկ, պահլավիկ, (հին) պարսիկ բարբառոց Արեւաց լեզուին, որոց անհամար իմն անուանք են հասարակաց ընդ հայերէն լեզուի, և այն յանտանս ևս որ ամենեին էական ի մարդկեղեն խօսս իցեն, որովք իրեւ քորք իմն առ միմեամբք երևին» (Ա, էջ 109)։ Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը՝ հիմք ընդունելով հայերեն և իրանյան լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները («հասարակաց»), գտնում է, որ հայերենը պետք է դնել հնդ-իրանական (Արիական) լեզվաճյուղի իրանյան լեզուների շարքում. դժբախտաբար հեղինակը հանգամանորեն չի քննում յուր գրքում այդ հարցը և բավականանում է միայն այդ դրույթին իբրև պարզ ճշմարտություն հայտնելով։ Այդ իսկ պատճառով էլ դժվար է պարզել, թե ինչպես էր լուծում բնիկ ու փոխառյալ բառերի հարցը. սակայն այդ կարգի բառերի մասին համառոտիվ արտահայտած կարծիքից դատելով, թվում է, թե նա տարբերում է բնիկ բառերը փոխառություններից։ Նշելով հայերենում և պարսկերենում եղած

աշխարհագրական մի քանի անունների նույնությունը, ավելացնում է. «Ոչ դոյզն մտադրութեան արժանի է և նոյնութիւն քաղաքացն անուանց ի-կէքտ,—շատ,—անդ,—ապատ և այլոց ևս նոյնալիսեաց որք առհասարակ յԱրեաց լեզու են» (Ա, էջ 109): Դժվար է անշուշտ դրա վրա հիմնվելով ասել, թե նա այնպես սկզբունքորեն է տարբերում իրարից փոխառություններն ու բնիկները, որ հանդի հայերենի անկախ լինելու մտքին, բայց ինչ էլ որ լինի, այդ տողերն ուշագրության արժանի են: Այնուամենայնիվ, եթե այդ հարցի առթիվ որոշակի բան չի ասում, ապա՝ հնդ-իրանական լեզուների շարքում ունեցած տեղի մասին արտահայտած տեսակետն էլ բավական է, որ մենք նրան իր պատվաւոր տեղը հատկացնենք: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ տեսակետն այդպես պարզորոշ կերպով նա արտահայտել է դեռ այն ժամանակ, երբ Հագարդի և Մյուլլերի աշխատությունները հրապարակ չէին ելել: Այն, ինչ որ կամենում էին ապացուցել Հագարդն ու Մյուլլերը, Գաթրեդյանը թեև համառոտ, բայց միանգամայն պարզ ու որոշակի ասել էր արդեն 1849 թվին հրատարակած իր գրքում: Սակայն Գաթրեդյանի վաստակը դրանով զնահատել չի կարելի: Իրա հետ միասին և, նույնիսկ դրանից ավելի մեծ նշանակություն ունի հայերենի ուսումնասիրության համար դասական հայերենի գյուտը. Գաթրեդյանը դասական հայերենի գտիչն¹ է և իբրեւ այդպիսին՝ Վիեննական դպրոցի հիմնադիրը. ահա թե ինչու նա՝ շնայած իր երկերի ոչ լեզվաբանական բնույթին, հայ լեզվաբանության պատմության մեջ իր արժանի, պատվաւոր տեղն է գրաւում. Գաթրեդյանն առաջիններից մեկն է, որ եվրոպական հայագետների հետ միասին առաջ է մղել հայերենի ուսումնասիրությունը՝ համեմատական մեթոդով, իր ուշագրության հիմնական նյութը դարձնելով, սակայն, ոչ թե հայերենի ցեղակցության հարցը, որի մասին՝ թեև սկզբունքորեն որոշակի, բայց շատ համառոտ է խոսում, ալ հենց հայերենի տարբեր շրջանները, այդ տարբեր շրջանների գրաբար լեզվի առանձնահատկությունները: Դրանով է, որ նա անմահացրել է յուր հիշատակը: Գաթրեդյանը ձեռնարկել է նաև հայ մատենագրության պատմությունը գրելուն, որի առաջին տետրակը (անգիր ժամանակների գրականություն) լույս է տեսել 1851 թվին, և որ, ինչպես և «Տիեզերական պատմութիւնը», անավարտ է մնացել. բայց նա մեր ուսումնասիրած նյութի սահ-

¹ Հիմա. Մ է ն է վ ի շ ե ա ն, «Դասական հայերենի գտիչը», ՀԱ, 1932, էջ 53—62:

մասններից դուրս է մնում, ուստի և՛ նրա քննությունն ու արժանիքների վերահանումը թողնում ենք մասնագետներին:

Վիեննական դպրոցում լեզվի տեսական խնդիրների քննության գործում իբրև նշանավոր հեղինակ կարելի է հիշել Հ. Պոլսոս Հովնանյանին: Ծնվել է 1802 թվին, Պոլսում: Գրեթե իր ամբողջ կյանքը անց է կացրել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մեջ՝ նվիրված ուսուցանելու և ուսումնասիրելու անդուլ գործին: Վախճանվել է 1884 թվին, Վիեննայում: Հովնանյանը շատ գրքերի հեղինակն է. նրա տպագիր աշխատություններից կարելի է հիշել «Պատմություն տիեզերական ժողովուրդ արևելեաց» (1847), «Պատմություն Իտալիոյ» (1864) և այլն: Սակայն մեզ հետաքրքրում է այստեղ նրա մի լեզվաբանական աշխատությունը, որի վերնագիրն է. «Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց, միություն ու բաժանման և ազգային լեզուաց վրայ քննական տեսություն մը» (1857 թ.): Ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, աշխատությունը կրում է ընդհանուր լեզվաբանական բնույթ. ութ դուրսերի մեջ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում մարդկային նախամայր լեզվի դոյություն, նրանից առաջացած լեզուների, ապա և՛ մեզ հայտնի հին լեզուներից առաջացած նոր, ազգային լեզուների գոյացմանն ու զարգացմանը վերաբերող տեսական հարցերը:

Առաջին խնդիրը, որ զբաղեցնում է նրան, մարդկության նախամայր լեզվի դոյության հարցն է. ինչպես հայտնի է, ըստ Աստվածաշնչի, մարդկությունն սկզբից ունեցել է մի լեզու. աստված, ստեղծելով մարդկության նախահայր Ադամին, ինչպես պատմվում է Աստվածաշնչում, ասվել է նրան նաև լեզուն (Ծն. 5, 8, 10), իսկ Ադամն էլ, իր հերթին, անուններ է դրել թռչուններին ու կենդանիներին, և այդպիսով ստեղծվել է մարդկության նախամայր, միասնական լեզուն (Ծն. Բ, 19—20): Այդ լեզուն, իբրև թե, գոյություն է ունեցել մինչև Բաբելոնյան խառնակությունը, որից, հենց խառնակության հետևանքով, ստացվել են զանազան լեզուներ: Տասնիններորդ դարում, երբ լեզվաբանությունը դիտական հիմքերի վրա դրվեց, անշուշտ Աստվածաշնչի այդ առասպելն էլ հերքվեց լեզվաբանության կողմից: Սակայն հրաժարվելով աստվածաշնչոհ նախամայր լեզվի գոյությունն ընդունելուց, լեզվաբանները, այնուամենայնիվ, չհրաժարվեցին առհասարակ մարդկության նախամայր լեզվի գոյությունն ընդունելուց. առաջ քաշվեց այն տեսակետը, որ ցեղակից լեզուներն ունեցել են

իրենց նախալեզուները, իսկ այդ նախալեզուներն էլ իրենց հերթին առաջացել են մի նախամայր լեզվից:

Հովնանյանը, որ քննության էր առնում լեզուների ծագման խնդիրը, անշուշտ պետք է անդրադառնար նախամայր լեզվի հարցին և անդրադառնում է: Սակայն այս խնդրում նա որոշ զիջարություն առեւ է գտնվում: Նա վանական էր և ահն էլ կաթոլիկ վանական. մի կողմից յուր կրոնական կոչումը, մյուս կողմից՝ պապական ցենզուրան նրան ստիպում էին, գոնե առ ի ցույց, ընդունել Աստվածաշնչի առասպելը. մինչդեռ դիտությունը, որին հետևվում էր ինքը, հակառակն էր թելադրում. և ահա Հովնանյանը միջին ճանապարհն է բռնում, կամենալով հաշտեցնել դիտությունը կրոնի հետ: Այսպես. խոսելով մարդկության նախնական լեզվի մասին, նա ևս, վերն ասվածի համաձայն, գտնում է, որ սկզբնապես մարդկությունը մի միասնական լեզու է ունեցել, իսկ այդ լեզուն էլ աստված է տվել մարդուն: Յուր կրոնական կոչմանը այս անհրաժեշտ տուրքը տալով, նա գրում է. «Աշխարհքիս սկզբան մարդուն խոսելու սկսած ատենը հարկավորապես մի միայն լեզու կար» (էջ 34): Բայց այս միայն սկիզբն է. այդ անհրաժեշտ տուրքը տալուց, կրոնական հայրերի առջև իրեն արդարացնելուց հետո, հեղինակը տալիս է յուր մեկնությունը. ըստ այդմ, սկզբից եղել է մի լեզու, բայց այդ լեզուն գործնականապես աստված չի ստեղծել. աստված մարդուն տվել է միայն խոսելու ձիրքը, կարողությունը, որպես մի բնական, ներքին ունակություն: Մարդն է, որ այդ ձիրքի շնորհիվ և աստծու ազդեցությամբ, նրա անմիջական ներգործությամբ ու ոգու գաղտնի ղուրությունը հորինել է յուր լեզուն. «Լեզուն ու խոսիլը մարդուն ստեղծման ատեն իրեն իբր բանավոր արարածուն ամեն ժամանակ կարևոր ու սևիական ձիրք ու կարողություն մը բարերար արարչն իր բնությանը մեջ տնկվեցավ ու հաստատվեցավ» (էջ 25): Լեզուներն իրենց ծագումն ու հառաջացումը հոգվուն անձնատի կամ գաղտնի (ի սկզբանե արարչն իրեն տրված) զորութենն կառնեն... Լեզուն... ի մարդն հեղյալ գերբնական պարզե մը չէ, հապա իր բնական կարողութենն հառաջ եկած ձիրք մը՝ բանական՝ և ըստ դիտման արարչին հարկավոր ներգործություն մըն է (էջ 21—22), խոսքը՝ մարդկային լեզվին կազմությունն ու անոր մեջ ամեն մարդկային կենաց պատշաճ ըլլող հորինվածությունը

¹ Ընդգծումները մերն են -- Լ. Ա.:

կամ կապակցությունը մարդուն ստեղծման ատեն աստուծոմե ընդունած խոսելու կարողության ներգործությունն է» (էջ 21): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը լեզվի ծագումը բառացիորեն այնպես չի ընդունում, ինչպես Աստվածաշնչում է պատմվում. ճիշտ է, նա ուղղակի կերպով չի ժխտում այդ պատմությունը, իսկ մի տեղ էլ նույնիսկ վկայակոչում է Մենդոց գրքի հայտնի սողերը, բայց այդ բոլորը նրա մոտ միայն նախապայմանի արժեք ունեն. աստված մարդուն պարգևել է միայն խոսելու կարողությունը, միայն խոսելու ունակությունն է մարդուն շնորհել, իսկ լեզուն ստեղծվել է հենց այդ ունակության գործադրությամբ, ուստի և՛ լեզվի իսկական ստեղծագործողը մարդն է: Մարդն աստծուց ստացած այդ հատուկ առանձնաշնորհումով էլ բարձր է կանգնած կենդանիներից. կենդանին ի բնե զուրկ է մտածելու և խոսելու ձիրքից. դրան հակառակ, մարդ ի սկզբանե ունեցել է խորհելու և խոսելու աստվածաշնորհ ձիրքը. խոսելու ձիրքը մարդկային բնության սեփական հատկությունն է և հետևաբար՝ բնական ունակությունը. նա նույնքան բնական է և նույնքան անհրաժեշտ, որքան ուտելը, խմելը և այլն. «Նոստիլը մարդուն բնությանը մեջ հաստատված անանկ կարողություն ու սեփականություն մըն է, որ մարդ աշխարհքիս արարածներուն մեջ իբրև ամենեն գերազույնն ըլլալով՝ այն հատկութենեն չէր կրնար բնավ զուրկ մնալ, անիկա իր բնությանը զլիսավոր սեփականություններուն մեկը պետք է ըլլալ, ինչպես ուտելը, խմելն ու քնանալը... ամենատրվեստ ու բարերար արարիչն որ աս արարածը բանավոր ու մտավոր ստեղծեց՝ հարկավորապես խոսելու ձիրք ալ պետք էր տալ» (էջ 23—24): Մի կողմ թողնելով հատվածի կրոնական երանգավորումը, որ անշուշտ անհրաժեշտ տուրք է յուր կոչմանը, դժվար չէ գտնել այն կապը, որ կա Հովնանյանի սկզբունքների և Վիլհելմ Ֆոն Հումբոլդտի տեսության միջև: Հեղինակն, ըստ էության, ընդունում է լեզուն իրրև ոգու «անծանոթ կամ գաղտնի զորության» արդյունք, մի բան, որ Հումբոլդտի տեսության հիմնական գրույթներից մեկն է կազմում: Բայց մյուս կողմից էլ հարում է Մաքս Մյուլլերի բիոլոգիզմին, պնդելով, թե խոսելու ձիրքը մարդուն բնականորեն և բնախոսորեն ներհատուկ է եղել այնպես, ինչպես ուտելը, խմելը, քնելը: Հիշենք, որ Մաքս Մյուլլերն էլ խոսելու կարողությունը մարդուն բնախոսորեն հատուկ համարելով, ավելացնում էր, թե ըստ բնության հատուկ այդ կարողությունը աստվածային զորության շնորհն է:

Անցնելով ուղղակի լեզվի ստեղծման հարցին, հեղինակը միանգամայն ճիշտ կերպով բնորոշում է մարդկային լեզվի ծագման նախապայմանը. այդ նախապայմանը մարդկային հասարակությունն է: Լեզվի կարգը միայն այն ժամանակ զգացվեց, այն ժամանակ միայն լեզվի ստեղծումն իրրեւ անհրաժեշտություն հանդես եկավ, երբ մեր նախնիներն սկսեցին հասարակական կյանքով ապրել, երբ գոյություն առավ մարդկային հասարակությունը՝ ընկերությունը: Հասարակական կյանքով ապրել սկսող մարդու համար լեզուն կենսական անհրաժեշտություն է. հասարակությունն առանց լեզվի չի կարելի պատկերացնել. «Ընկերությունն առանց խոսքի չի կրնալ երեւակայիլ: Ընկերության մեջ ապրել սկսող մարդը պետք է որ իր սկսելու ատենը խոսելու կարողություն ունենա՞ր՝ խոսեր» (էջ 24): Այս ճիշտ դրույթից ելնելով էլ հեղինակը կարողանում է որոշել մարդկային լեզվի բնույթը. մարդկային լեզուն հասարակության անգամների միմյանց հետ հաղորդակցելու, իրենց մտածություններն ուրիշներին հաղորդելու միջոցն է. լեզվի գոյության, նրա ստեղծման նախապայմանն էլ հենց մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու պահանջն է. լեզուն ստեղծվել է «մտածություններն ու արտաքին նշաններով շերեցած զգացմունքը հայտնի ընելու՝ բացատրելու համար: Աս բացատրությունը մեկ մարդուն ներքին մտածությունն ու զգացմունքը մեկալին հաղորդելու միջոց կամ միջնորդ մըն է» (էջ 15): Այստեղից էլ հեղինակը հանում է յուր հիմնական եզրակացությունը. եթե լեզուն մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու միջոց է, եթե, իրրեւ այդպիսին էլ, նա կարող է գոյություն ունենալ միայն մարդկային հասարակության մեջ, հետևարար և լեզուն հասարակական երևույթ է. հասարակությունից դուրս լեզու գոյություն ունենալ չի կարող. «Մարդկային ընկերութենն զատված ու անտառներու մեջ պղտիկոց ի վեր առանց մարդկային խոսք մը լսելու կյանք անցնող մարդիկ չէին կրնար հողավոր ձայներ հանել ու խոսք մը ուղիղ արտաբերել» (էջ 16): Վերջապես մարդկային լեզուն, որպես հասարակական երևույթ, որպես մարդկանց «մտածությունների» արտահայտիչ, արտացոլում է յուր մեջ հասարակության հատուկ գիտակցությունը, հասարակության սովորությունների բովանդակությունը, էությունը. լեզուն պատմական երևույթ է. ինչպես հասարակությունը ենթակա է փոփոխման, այնպես էլ լեզուն փոփոխական է: Սակայն լեզուն նույնիսկ յուր բոլորովին ալյափոխված վիճակում էլ պահպանում է դարձյալ հասարակության անցյալ

ձյանքի մտածության տարրերը, արտացոլում յուր մեջ անցյալի երևույթները: Լեզուն մարդկային կյանքի հիշատակարանն է, նրանով կարելի է ուսումնասիրել մարդկային հասարակության պատմությունը. «Լեզու մը ուրիշ բան չէ, բայց եթե ազգի մը (կրնանք ըսել նաև՝ ընդհանուր մարդկային ազգին կամ ընկերության) հատուկ եղած սովորություններուն բովանդակությունը՝ ամեն խորհուրդները կամ մտածություններն ու զգացմունքը հայտնի ընելու» (էջ 15) միջոց: «Ազգի մը ամեն պատմական հիշատակներն ու հիշատակարանները կորսված ըլլան, ու միայն լեզուն անկորուստ մնա՝, բավական է իբրև նախնյաց հավատարիմ ավանդապահն ու կենդանի հիշատակարանը՝ հաջորդաց ու հետոց իրենց ձայնն ու խոսքը հասցնելու» (էջ 118): Այսպես, ուրեմն, լեզուն, ինչպես ճիշտ կերպով բնորոշում է հեղինակը, հասարակական երևույթ է, լեզուն հաղորդակցման միջոց է, լեզուն՝ պատմական երևույթ: Ճիշտ է, հեղինակը մարդկային հասարակությունը, մարդկանց համատեղ ապրելն էլ դիտում է իբրև բնական, նույնիսկ աստուծու փողմից սահմանված մի բան. ինչպես խոսելու կարողությունն ի բնե աստուծու կողմից տրված մի առանձնաշնորհում էր, այնպես էլ հասարակական կյանքով ապրելն աստուծու կողմից նախասահմանված էր մարդուն. բացի այդ, ըստ Հովնանյանի, այդ մարդկային հասարակությունը նախապես բաղկացած է եղել երկու հոգուց՝ Ադամից ու Եվայից. «Մանավանդ որ, (ինչպես աստուծո խոսքն ալ կցուցնե, որ ըսավ¹. «Ոչ է բարեոք մարդոյդ միայն լինել»), մարդուն ընկերական ըլլալն իր ստեղծման ատեն իրեն բնությանը մեջ (էր) սահմանված (էջ 24): Ադամ իր բնածին բերմամբն սա (խոսելու—Է. Ա.) փափաղը կատարելու համար իր լեզուն գործածելու՝ ներքին միտքն ու կամքը խոսքով ընկերին ալ հաղտնելու սկսավ... և որովհետև առաջին մարդուն ընկերն ալ նույնպես բնածին կարողություն ուներ՝ ամեն բան մտքը ըմբռնելու, հասկնալու, իր մտքին մեջ անոնց դադափարները հարմարցնելու և արտաքուստ նույները հայտնելու ու խոսքով բացատրելու, անոր համար երկու կողմանե լեզուն բանեցնելով՝ իրենց խորհուրդները սկսան իրարու հաղորդել» (էջ 27): Սակայն այս հայացքը՝ հասարակության նկատմամբ, բոլորովին էլ չի նսնձացնում վերը ասվածների արժեքը. մեզ համար կարևորն այստեղ

¹ Հմմտ. Գրիմի խոսքերը. «Ոսկրներից, գնդերից ու թաղվածքներից ավելի կենդանի վկայություն կա ժողովուրդների մասին՝ դրանց լեզուն»:

² Ծնունդը, Բ. 18:

լեզվի ճիշտ բնորոշումն է. ինչ վերաբերում է հասարակության մասին ունեցած նրա հասկացողության, ապա այդ նրա փիլիսոփայական հայացքների արդյունքն է, և մենք ամենևին էլ մտադիր չենք վերագրել նրան հասարակության մատերիալիստական ըմբռնումը: Ինչպես վերն ասացինք, հեղինակն աշխատում է գիտությանը հաշտեցնել կրոնի հետ, և, շարադրելով իր սկզբունքները լեզվի տևորա ծագման մասին, հաճախ կրոնական երանգավորում է տալիս դրանց. սակայն այդ կրոնականը մի կողմ թողնելով, մենք գտնում ենք նրա մոտ լեզվի այն բնորոշումը, որ համապատասխանում է յուր ժամանակի իշխող սկզբունքներին, հատկապես՝ Հոմերոսի տեսությանը: Բայց հեղինակն էլ ավելի հեռանում է կրոնից, երբ, հենց աստվածային ներգործության արդասիք համարելով լեզուն, անմիջապես ավելացնում է, թե լեզուն հորինվել է մարդու կողմից: Լեզուն ի սկզբանե անտի եղած մի երևույթ չէ. նա մարդու ստեղծագործությունն է: Իբրև այգալիսին, նա պատմական երևույթ է և ենթակա է անընդհատ փոփոխությունների: Մարդիկ հորինում են իրենց լեզուն ու մարդիկ էլ փոխում են այն. բայց ինչպես մարդիկ ստեղծում են այն ո՛չ նախապես խորհրդածելով ու խորհրդակցելով՝ թե ինչ կերպով ստեղծեն այն, այգալիս էլ նրանք փոփոխում են այն, առանց մտածելու ու որոշելու, թե ինչու են փոփոխում և ինչպես. «Մարդկային ազգը բնական հարկավորության ու իր բնությանը համեմատ լեզուն ամեն հիմնական ձևերովն ու հարաբերություններովը կհորինե ու կխոսի: Ամեն դիսավոր առանձին լեզու իր նախնական ու անխառն մաքրությանը մեջ իր կերպարանացը կամ ձևոցն արհեստական հորինված մըն է. և այս հորինվածն արտադրող կամ կազմող անձինքն ո՛չ անոր օրենքն ու կանոններն առամամբ սորված են ու ո՛չ խորհրդածությամբ ընտրած իրենց սեփականած են, հապա առանց օրենք մը մտածելու կամ զիտնալու բնական ազդմամբ արտադրած են» (էջ 21):

Մարդկային լեզվի մասին այս ընդհանուր, հիմնական սկզբունքները տալուց հետո հեղինակն անցնում է առանձին լեզուների ու քննում նրանց առաջացման հարցը: Ինչպես սկզբից մարդկության մի նախամայր լեզու ունենալու խնդրում ընդգտնում է Աստվածաշնչի պատմությունը, այնպես էլ այստեղ՝ այսպիս կոչված մայր կամ նախամայր լեզուների առաջացման հարցը լուծում է ըստ Աստվածաշնչի: Նա պատմում է, որ նախնական լեզուն գոյություն է ունեցել մինչև բաբելոնյան խառնակությանը և այդ

խառնակութունից անաջացան տարբեր լեզուները: Բայց, չնայած խառնակութանն ու զրանից առաջացած լեզուների ալլադանությունը, բազմաթիվ լեզուների միջև եղած տարբերություններն այն աստիճանին չհասան, որ նրանց միջև եղած նմանությունները դանել հնարավոր չլիներ: Քանի որ բալոր լեզուներն էլ ծագել են մեկից, ուստի և՛ որքան էլ նրանք տարբերակված լինեն իրարից, այնուամենայնիվ իրենց մեջ պահել են երբեմնի նույնության հետքերը. մի լեզվից բոլորովին տարբեր, ոչ մի բանով իրար մեջ նմանություն չունեցող լեզուների առաջացումն անկարելի բան է. «Բոլորովին այլ և այլ (մեկ զմեկն էություն մտարբեր) լեզուներ դուրս ելլելը՝ կարելի չէ. վասնզի թե որ ասանկ եղած ըլլար՝ աշխարհքիս վրա գտնվող ամեն մայր լեզուներուն մեջ տեսնված ազգակցությունն ու արմատական նմանությունն՝ ինչպես հմուտ լեզվագետները կդռնեն, չէր կրնար ըլլալ (էջ 58): ...Մայր լեզուները մեկ նախավոր ընդհանուր լեզվեն դուրս եկած ըլլալով... ամենքն ալ իրենց մեջ անոր հետքերը կպահեն... Ցեղակից լեզուները ժամանակներ անցնելով ալլադանություններ կրած ալ են նե իրենց ղլխավոր լեզվին տարբերն ու ղլխավոր կերպարանքն չեն կորսնցնուցած» (էջ 62): Այդ պահպանված տարբերի շնորհիվ էլ, ահա, հնարավոր է դառնում երևան հանել տարբեր լեզուների՝ միմյանց հետ ունեցած կապը, նրանց ցեղակցությունը: Այստեղ հեղինակը հիշում է համեմատական լեզվաբանության հիմնական նվաճումը՝ հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության հաջողագործումը: Այս խնդրում, ի պատիվ հեղինակի պետք է տեսլ, նա հակադրվում է համեմատական լեզվաբանության առաջին (Բուպպի) գալըցին ու հերքում այդ գալըցի մի հիմնական զրույթը. ինչպես գիտենք, «հնդեվրոպական լեզուների» համեմատական քերականության հիմնադիրները այն կարծիքն էին արտահայտում, թե բոլոր «հնդեվրոպական լեզուների» մայրն է սանսկրիտը: Այդ տեսակետը հետագայում հերքվեց: Հովնանյանն էլ, հիշելով այդ կարծիքը, որոշակի ասում է, որ այդ ճիշտ չէ. «Թեպետ և լեզվագետք հիմակ... սանսքրիտ լեզուն ամեն հնդկային-եվրոպական լեզուներու մայր կսեպեն, բայց պետք չէ այնպես կարծիլ, որ ասոնք անկից ելած են, հապա՝ թե անիկա արտաքո կարգի հարստությունն ու կատարելություն մ'ունենալով՝ ամեն ցեղակից լեզուներուն տարրները մասնավոր կերպով մը կրովանդակեն» (էջ 40, ծան. 1): Այս տեսակետը, որ մեզ համար չափազանց պարզ և անհերքելի ճշմարտություն է, յուր ժամանակի համար մեծ նորո-

թյուն էր. պետք է հիշել, որ Շլայխերի հայտնի «Compendium»-ը լույս է տեսել 1861—62 թվերին, այսինքն՝ Հովնանյանի զրբից չորս-հինգ տարի հետո:

Այդպես ընդունելով հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության խնդիրը, նույն տեղում հեղինակը խոսում է նաև հայերենի մասին և, թվարկելով հնդեվրոպական լեզուները, դրանց մեջ հիշում է նաև հայերենը, որից և երևում է, թե նա ընդդռնում է հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուներին ցեղակից լինելը. «Աշխարհքիս վրա հիմակ դռնվող լեզուներուն վրա աս դարուս մեջ եղած համեմատական ճիշտ զննությունները՝ հարկյան՝ ցեղերու... լեզվաց համար՝ միևնույն սկիզբի ըլլալին ու իրարու հետ սիրտ ազգակցություն ունենալին հաստատուն օրինակներով ցուցցին. և հայտնի ըրին, որ սանսքրիտ կամ հին հնդկաց, հայոց, պարսից ու մարաց, կելտաց, գերմանացվոց, սլավաց, հունաց, լատինաց, ետրուսկացվոց ու լյուրիկացվոց (ինչպես ուրիշ քանի մը ազգաց ալ) լեզուները միևնույն լեզվի ճյուղեր կամ ծնունդներ են» (էջ 62—63): Այնուհետև հեղինակը տալիս է այդ լեզուների թվականների (1-ից մինչև 10) համեմատությունը, թվականներ, որոնց ճամանությունը կամ ազգակցությունը վերիվերս մտադրությամբ մ'ալ հայտնի կերևա ու խորունկ լեզվագետ չըլլողն ալ կտանեն» (էջ 66): Դժբախտաբար հեղինակը ոչինչ չի ասում հայերենի ունեցած զիրբի մասին. թվում է, թե ընդունում է կազարդի տեսակետը, քանի որ հայերենը միշտ սանսկրիտի ու պարսկերենի հետ է հիշում (հմտ. էջ 63 և 72). սակայն պարզ կերպով ոչ մի բան չի ասում այդ մասին: Համեմատյան դեպ, գրքի հրատարակության ժամանակից դատելով (1857 թ.), կարող ենք տեսլ, որ այլ կերպ չինել չէր էլ կարող. ժամանակի տիրուպետող տեսակետը այդ էր: Այնուամենայնիվ դա միայն երկրորդական, իր աշխատության համար կողմնակի, մասնավորապես հայերենին վերաբերող հարց է: Ընդհանուր լեզվաբանության տեսակետից կարևորն այնտեղ այն է, որ նա ընդունում է հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը և հայերենն էլ մտցնում այդ լեզվաընտանիքի մեջ:

Առանձնապես կարևոր է հեղինակի տեսակետը լեզուների զարգացման մասին. կանգնած լինելով լեզվական երևույթների ըմբռնման գիտական հիմքի վրա, նա կարողանում է ճիշտ կեր-

1 Այդ տնվամբ հեղինակը հասկանում է հնդեվրոպական ցեղերը. «Համեմատյան լեզվաց բովանդակությունն առհասարակ հնդկային-եվրոպական կամ հնդկային-դերմանական կանվանի» (էջ 63):

պով դիտել լեզվի պատմական ընույթը և լեզվի զարգացման պատմական ընթացքը: Բայց հետեւելով Շլեգելին և Հումբոլդտին, Հովհանյանը լեզվի զարգացման ընթացքում սխալ կերպով տեսնում է կրկն հաջորդական աստիճաններ և ըստ այդմ էլ բաժանում լեզուները երեք կարգի:

Ա) Անջատական լեզուներ, որոնք ներկայացնում են լեզվի զարգացման ստորին աստիճանը. «Պինդ առաջ այն լեզուները մեր առջին կելլեն՝ որոնք մեջ մտաց պարզ խորհուրդը պարզապես... միմիայն հնչյունով կբացահայտվի՝ կարտաբերվի: Լեզվի մը կազմությունն այս աստիճանին ու սահմանին մեջ մնալով՝ միայն միավանկ արմատներ կարտադրի և... սա պատճառով միավանկության, միավանկներու լեզու կանվանի» (էջ 66): Պատմական, աստիճանական զարգացման տեսակետից այդ լեզուները ներկայացնում են մարդկային լեզվի «հորինվածության պինդ ստորին աստիճանը» (էջ 68):

Բ) Կցական լեզուներ, որոնք թեև ներկայացնում են նախորդ աստիճանից ավելի բարձր՝ լեզվի զարգացման երկրորդ աստիճանը, բայց գեղեւ չեն հասել լեզուների զարգացման ամենաբարձր աստիճանին: Այդ կարգի լեզուներում «թեպետ և արմատներն ըստ մեծի մասին անկախ կմնան, բայց բառերուն իրարու հետ ունեցած հարաբերությունները նշանակելու համար՝ մասնավոր հնչյուններ (վանկեր, բառեր) կգործածվին» (էջ 69):... Աս պատճառով սա երկրորդ աստիճանին կամ դասին մեջ ըլլող լեզուները կտոտակության՝ բարդության լեզուներ կըսվին» (էջ 69):

Գ) Թեմական լեզուներ, որոնք ներկայացնում են լեզուների աստիճանական զարգացման ամենաբարձր ստադիան. դա է «լեզվացի կրորդ դասը, որուն մեջ... արմատն ու կերպն իրարու հետ անբաժանելի միությամբ մը (ոգեխառնած) կապված ու միացած՝ մեկ եղած են: Հոս քերականական հարաբերությունն արմատին (բուն բառին՝ անունին) հետ ներքին կապակցությամբ միացյալ ըլլալուն՝ երկուքին ալ իրարմե բաժանվին անհնարին է, ու իրարմե բաժնված գոյություն չեն կրնար (տեսնել)»... մեկ խոսքով ըսենք՝ բոլորն ալ գործարանավոր (=օրգանական — Է. Ա.) ու դաշնակավոր հորինվածով գոյացող մարմինի մը նմանությունն ունին» (էջ 71):

Այսպես ընդունելով լեզուների պատմական զարգացման տարբեր աստիճանները և բնորոշելով այդ աստիճաններն ըստ լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի, Հովհանյանը ճիշտ կերպով

է լուծում մասնիկների առաջացման հարցը: Մասնիկները նախապես եղել են անկախ, ինքնուրույն բառեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց անկախ իմաստը, դրվելով ինքնուրույն գործածությունից ու «մաշվելով», վերածվել են մասնիկների. «Աս՝ քերականական հարաբերությունները բացահայտող հնչյուններն սկզբնաբար ըստ մեծի մասին ուրիշների անկախ բառեր էին, բայց կամաց կամաց լեզուն իր հորինվածությունը մեջ հառաջ երթալով՝ անոնց հատուկ նշանակությունն անհայտ ու անհետ եղած է, նաև նույնիսկ իրենք (հնչյուններն) ալ երեւի փոփոխություններ կրելով, ալ իբր այնպիսի հնչյուն չեն կրնար ճանշըցվիլ» (էջ 69): Ինչ վերաբերում է հոլովման ու խոնարհման վերջավորություններին, այսպես կոչված բառահարաբերական մասնիկներին, ապա հեղինակն այստեղ էլ գտնում է, որ նրանք էլ ստացվել են դերանուններից. «Հոլովական կամ փոփոխվելու դրությունը բառերու միությունը հառաջ կրերե, ու այն նուրբ, անոսր ու իբր ողեկան մասնիկներն՝ որոնք աս միավորությունը կամ միությունը կկատարեն՝ ըստ մեծի մասին դերանունական բուններ կամ արմատներ են» (էջ 71): Սրանց զտզընթաց հեղինակը գտնում է նաև, որ մասնիկները կարող են առաջանալ ոչ միայն ինքնուրույն, արմատական բառերից, այլ և կարող են սկզբից եւթ եղած լինել առանձին հնչյուններ, որոնք անկախ, ինքնուրույն բառեր չեն եղել, այլ ի բնե եղել են մասնիկներ. «Բայց ասոնց շատն ալ միայն բառերուն սկիզբը, մեջն ու վերջը վետեղված զտված մասնիկներ են, որոնք երբեք իրենք իրենցմէ՝ կամ ուրիշն անկախ դրություն չեն ունեցած» (էջ 69): Իհարկե, այս առնականորէ վիճելի պետք է համարել. կարելի է թերևս ընդունել, որ բառի մեջ կատարված հնչյունական փոփոխությունը, կամ որեւէ հնչյունի «պատահական» հավելումն առաջ բերի իմաստալին որոշ տարբերակում և ապա՝ համաբանության (անալոգիայի) շնորհիվ տարածվելով նաև ուրիշ այդ կարգի բառերի վրա, ընդհանրացում ստանա ու մասնիկ դառնա¹. բայց այդ պետք է դիտել իբրև մասնակի երևույթ, իբրև մասնիկների առաջացման երկրորդական միջոց:

Վերջապես հեղինակը մի վերջին գլխով քննում ու նկարագրում է նոր, ազգային լեզուների առաջացումն ու զարգացումը. այս հարցում էլ հեղինակը հետևում է յուր ժամանակի եվրոպական լեզվաբանությանը՝ հնդեվրոպաբանությանը: Ազգային լեզուները,

¹ Հմմտ. Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Ա մաս, Երևան, 1989, էջ 205—209:

ինչպես ասում է հեղինակը, ստացվել են հին դասական լեզուներից՝ նրանց աստիճանական զարգացման շնորհիվ: Այս գլխում առանձնապես ուշագրավ է լեզուների փոխազդեցության խնդիրը, որին հեղինակը հատուկ նշանակություն է տալիս: Իրենց զարգացման ընթացքում լեզուները միմյանց հետ շարունակական շփման մեջ լինելով՝ իրարից փոխադարձաբար ազդվում են. լեզվական փոխազդեցությունները յուրաքանչյուր լեզվի հարստացման կարևոր աղբյուրներից մեկն են. «Մեկ ժողովրդից՝ կամ ցեղի մը հատուկ բարբառը... իրեն ազգակից ու զրացի ըլլող ժողովրդիցս բարբառեն իրեն պակսածն առնելով հարստություն մը կստանա» (էջ 106):

Սրանք են, ահա, այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է Հ. Պ. Հովնանյանը յուր գրքում: Ամփոփելով այդ բոլորն ի մի՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Հովնանյանն առաջին հայ լեզվաբանն է, որ հետևելով Եվրոպայում լեզվաբանության մեջ կատարված հայտնագործումներին՝ ինքն էլ հետևեց այդ նոր լեզվաբանական ուղղությանը՝ համեմատական լեզվաբանությանը և իր աշխատությամբ հաջերին հաղորդակից դարձրեց իր ժամանակի եվրոպական գիտության նվաճումներին: Լեզվի փոխափայլական հարցերում, որոնց էլ նվիրված է գիրքը, Հովնանյանը հետևում է Մաքս Մյուլլերին և, հատկապես, Հոմբոլդտին: Վերջինիս տեսության հետևությամբ է գրել նա յուր աշխատությունը. հեղինակի համար լեզուն ոգու գործունեության արդյունքն է, ինչպես Հոմբոլդտի մոտ: Այդ գործունեությունն էլ իր հերթին աստվածային «ներշնչման» արդյունքն է: Լեզուն մարդկանց՝ իրար հետ հաղորդակցելու միջոց է. իբրև այդպիսին էլ նա հասարակությունից դուրս գոյություն ունենալ չի կարող. հետևաբար՝ նա մարդկային հասարակության յուրահատուկ նվաճումն է, հատուկ ստեղծագործությունը: Լեզվի մեջ... ամփոփված են ցեղի (ազգի, ժողովրդի) «սովորություններուն բովանդակությունը, ամեն խորհուրդները կամ մտածություններն ու... զգացմունքը»: Հատուկ ուշադրության է արժանի հեղինակի տեսակետը լեզվի զարգացման նկատմամբ. այստեղ՝ հետևելով դարձյալ Հոմբոլդտին՝ հեղինակը ճիշտ կերպով կարողանում է դիտել լեզվի դիալեկտիկան: Վերջապես, ընդունելով լեզվի զարգացման պատմական բնույթը՝ հեղինակը ճիշտ կերպով լեզուն համարում է մարդկային հասարակության պատմության ուսումնասիրության աղբյուրներից մեկը: Այդ սկզբունքի արժեքն ու ճշտությունը պատկերացնելու հա-

մար բավական է հիշել Գրիմմի աչն խոսքերը, թե՛ «մեր լեզուն նաև մեր պատմությունն է» կամ՝ Հումբոլդտի աչն դրույթը, թե՛ «կուլտուրայի ամեն մի վիճակն արտահայտվում է նաև լեզվի մեջ»։ Սակայն այս միանգամայն արժեքավոր սկզբունքներին զուգընթաց հեղինակն ունի նաև իր սխալ դրույթները։ Դրանցից առաջին հերթին պետք է հիշել այն հակասությունը, որ գտնում ենք նրա մոտ լեզվի ծագման ու զարգացման հարցում։ Մի տեղ ասելով, որ լեզուն ձևաբերովի է, «արհեստական հորինված մըն է», մի այլ տեղ ավելացնում է, թե մարդկային միտքը չէր կարող լեզու ստեղծել։ «Լեզվին կամ խոսքին գոյություն... բնության արարչին տրված տուրք մըն է։ Լեզվաց սքանչելի կազմությունը մարդկային միտքն իր բոլոր սրությամբն ու ճարտարությամբը չէր կրնար հանճարեղ կամ հնարագետ ճամբով մը ստանալ» (էջ 20)։ Այնուհետև, նա ընդունում է լեզվի պատմական զարգացումը, բայց միաժամանակ ասում է, թե լեզուները հիմնական, էական փոփոխությունների ենթակա չեն. լեզուները մեջ «էական փոփոխություններ ընկն, իրեն սկզբնական գոյության ատեն ընդունած կերպին ներհակ կերպ մը իրենց տալը հնարավոր չէ» (էջ 82)։ «...Ով որ կղնե, թե լեզու մը աստիճան աստիճան հառաջ գացած հորինված է, կամ կկարծե՝ որ զարերու. կարոտ եղած է՝ մինչև քերականական կառարելության հասնի, բոլորովին փորձողեմ կխոսի» (էջ 84)։ Ինչպես տեսնում ենք, հակասությունն յղենալ է։ Միանգամայն սխալ է նաև լեզուների ձևաբանական տիպերը որպես զարգացման տարրեր աստիճաններ դիտելը։ Վերջապես միանգամայն սխալ է նաև հասարակության մասին նրա ունեցած թյուր ըմբռնումը, որ շարունք է արդեն ոչ թե յուր կրոնական կոչման, այլ ուղղակի յուր փիլիսոփայական ուղղության։ Հեղինակի մոտ մարդկային հասարակությունն իրեն ստեղծված, նախապես սահմանված՝ մարդկանց սոսկական խրմբակցություն է և ոչ՝ արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված պատմական կատեգորիա։ Այդպես էլ լեզվի զարգացումը նա դիտում ու բացատրում է իդեալիստական դիալեկտիկայի հիմունքներով։ Նա, ինչպես և Հումբոլդտը, որին հետևվում է ինքը, գտնում է, որ մարդկային լեզուն իր ստեղծմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է ողոր «զաղանի և անծանոթ» գործունեությամբ։

Այդ սխալները, սակայն, ինչպես ասել ենք, չեն նսեմացնում դրքի արժեքը, իր ժամանակի հետ համեմատած՝ նրա մեջ գտնվող

ճիշտ դրույթներն այնքան արժեքավոր են, որ այդ թերությունները ոչնչի են հավասարվում նրանց համեմատությամբ: Հ. Պ. Հովնանյանը առաջին հայ լեզվաբան փիլիսոփան է. նա է, որ հայ իրականության մեջ առաջին անգամ լուրջ ու գիտական կերպով ուսումնասիրել է լեզվի ծագման ու զարգացման ընդհանուր տեսական, փիլիսոփայական հարցերը: Հայ իրականության մեջ նա լեզվի փիլիսոփայության հիմնադիրն է և, իրրև այդպիսին էլ, արժանի է ուշադրության¹:

Վիեննական դպրոցի պարծանքն է կազմում
 Արսեն Հ. Արսեն արքեպիսկոպոս Այտնյանը: Հայոց լեզ-
 Այսանյան վի ուսումնասիրության մեջ նա այնպիսի անմահ
 անուն է ժառանգել իրրև հայագիտության կոթող
 հանդիսացող յուր հանրածանոթ աշխատությամբ, որ միշտ էլ
 պարծանքով կարելի է հիշել նրան: Մեվել է Այտնյանը 1824 թվին,
 Պոլսում. բնակվելով Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության մեջ՝
 նա յուր ամբողջ կորովն ու ընդունակությունը նվիրել է հայագի-
 տության զարգացման գործին՝ դեռևս աշակերտական սեղանի
 վրա խորանալով հայերենի և հայ մատենագրության ուսումնասի-
 րության մեջ ու հենց այդ շրջանից իսկ Գաթերճյանի հետևորդը,
 կողմնակիցն ու սատարը լինելով²: 1886 թվին ընտրվել է միաբա-
 նության ընդհանրական Աբբա՝ 1887-ին ստանալով Արքեպիսկո-
 պոսի կոչումը: Իրրև աբբաճայր էլ Այտնյանը շատ մեծ ծառա-
 յություններ է մատուցել հայագիտության զարգացմանը՝ յուր ձեռ-
 նարկումներով: Այսպես՝ 1863 թվից դադարած «Երուպա» շաբա-
 թաթերթի փոխարեն 1887-ին յուր անմիջական ղեկավարությամբ
 հիմնվեց «Հանգէս Ամսօրեայ» հայագիտական ամսագիրը, նրա
 նախաձեռնությամբ սկսեցին կազմել ու հրատարակել հայերեն ձե-
 ոագրերի «Մայր ցուցակ»-ները և այլն: Վախճանվել է 1902 թվին,
 Վիեննայում:

Իհև Այտնյանը հմուտ է եղել առհասարակ հայագիտության
 բոլոր ճյուղերի մեջ, սակայն յուր ուշադրության հիմնական առար-
 կան է դարձրել հայոց լեզուն, առանձնապես աշխարհաբարը: Իր
 մանրադնին, խորաթափանց հետազոտությունների հատուկ ա-
 ոարկան դարձնելով աշխարհաբարի ծագումն ու նրա զարգացման
 պատմությունը՝ դրադվելով այդ նյութով դեռևս 1845 թվից,

¹ Հովնանյանը գրել է նաև քերականություններ յափներեն և լեհե-
 րեն լեզուների, բայց երկուսն էլ անտիպ են (Յժրձ., էջ 23):

² Այդ առթիվ տե՛ս նրա հոգածը՝ «Մատենագրական խորհրդածութիւն-
 ներ», Եւրոպա, 1836:

1866-ին լույս ընծայեց յուր ուսումնասիրությունների արդյունքը՝ «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի» վերնագիրը կրող աշխատութիւնը, որ ոչ միայն հեղինակի գլուխ գործոցն է, այլև՝ հայագիտության լավագույն կոթողներից մեկը։ Այդ աշխատութիւնը ոչ թէ սոսկ քերականութիւն է, այլ աշխարհաբար հայերենի լուրջ, գիտական-լեզվաբանական ուսումնասիրութիւնը¹, ուստի և անհրաժեշտ է փոքր ինչ հանդամանորին խոսել նրա մասին։ Առաջարանի մեջ համառոտով խոսելով այն շարժառիթների մասին, որոնք ստիպել են իրեն այդ ուսումնասիրութեանը ձեռնարկել, հեղինակն ասում է, թէ անհրաժեշտ է արդեն տալ «մեծական մեծականութիւն մի պետա բանասիրաց, որ զանազան խնդրոց լուծումն ու պետական հարցմանց պատասխանը, և մանավանդ շատ երևույթներու պատճառն ու մեկնութիւնը կարենար տալ» (Յառաջարան, էջ 7)։ Այդ անհրաժեշտութիւնը ծագել էր հատկապես այն բանավեճերի շնորհիւ, որոնց մեջ ամենայն սրովյամբ արծարծւում էր գրաբարի և աշխարհաբարի դրական կիրառութեան հարցը, բանավեճեր, որոնցով իրար էին բախվում գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցները։ Եվ, ահա, հմուտ հայագետը հրապարակ է հանում յուր ուսումնասիրութիւնը, որ ոչ միայն գիտական նշանակութիւն ունի, այլև միանգամայն գործնական հայտնի նպատակ էր հետապնդում՝ մեղմացնել բոլորովն կրքերը և գիտականորեն հիմնավորված կերպով ցույց տալ թէ՛ գրաբարի, և թէ՛ աշխարհաբարի տեղը յուր ժամանակի դրական ու գիտական կյանքում։ Դիրքը (334 + 502 էջ) բազմապատկէ երկու հիմնական մասից. նախաշաւիղ, Քերականութիւն, որոնց՝ իբրեւ երրորդ մաս՝ կցել է նաև մի հավելւած։ Առաջին մասը, որ հեղինակը կոչել է Նախաշաւիղ, աշխարհաբարի պատմութեան տեսական շարադրութիւնն է. այստեղ հեղինակը տեսականորեն քննում, ուսումնասիրում է աշխարհաբարի սկզբնավորման, զարգացման և ընդհանրութիւն ստանալու հարցը՝ ոչ միայն հայոց լեզվի պատմութիւնը հիմք ընդունելով, այլև կապելով մարդկային լեզվի զարգացման ընթացքի հետ՝ ելակետ ունենալով ընդհանուր լեզվաբանութեան հիմնական սկզբունքները. այստեղ էլ հեղինակն ամփոփել է յուր հիմնական դրույթները թէ՛ ընդհանրապես մարդկային լեզվի, և թէ՛ մասնավորապես հայերենի մասին։ Ահելի ծագման հարցում հեղինակը նույն դրութեան մեջ է, ինչ որ

¹ Յուր բնույթով նա կարող է համեմատվել Գրիմի «Deutsche Grammatik»-ի հետ։

նախորդները. որքան էլ գիտության հետեւողը լիներ, որքան էլ կամենար սկզբից մինչև վերջը գիտական հիմքերի վրա կանգնած մնալ, այնուամենայնիվ նա կրոնավոր էր և իբրև այդպիսին պետք է տուրք տար կրոնական առասպելին. և, իրոք, նրա խոսքերից կարելի է հետևցնել, որ, գոնի առ ի ցույց, ընդունում է այդ տեսակետը. սակայն, եթե նախորդները սլարավալիս հայտարարում էին այդ և պաշտպանում, ապա՝ Այտնյանը չափազանց զգուշությամբ ազնաւորում է միայն այդ, առելով՝ թե այն նախնական համամարդկային լեզուն հնարավոր չի եղել վերականգնել. «Լեզվաց... թեև պատմության դիմվի, թեև ընդհանուր և մասնավոր հետազոտություններու, անկարելի է նույն առաջին օղակը գտնել. մինչև որ վերջապես հասնենք այն առաջին աստվածապարգև լեզվին, որին սկզբնական վիճակին վրա արդի փիլիսոփայության լեզվաբանությունը՝ ամենակերպ ընդարձակ հմտություններով հանդերձ չէ կրցած վճիռ բերել» (Նախաշաւիղ, էջ 32): Այսպես, ուրեմն, եղել է սկզբնական, աստվածապարգև լեզու, որի մասին, սակայն, վճիռ չի տրվել. այս նույն զգուշությամբ ու վերապահությամբ, ինչպես կոտեսենք, նույն հարցի մասին արտահայտվել է նաև Տերվիշյանը, և նրա մոտ էլ այդ, ինչպես և այստեղ, միայն անհրաժեշտ տուրք է կրոնական կոչումին: Ինչ վերաբերում է լեզվի զարգացման հարցին, ապա այստեղ Այտնյանը միանգամայն գիտական հիմքի վրա է կանգնած. առաջին և հիմնական դրույթը, որ սլարվ ու որոշակի արտահայտում է՝ լեզվի զարգացման պատմական, աստիճանական բնույթն է. «Ծնանիլ, ապրիլ, յուր նմանը հառաջ բերել և մեռնել, ասոնք են մարդկության և անոր շատ իրողությանց էական վայրկյանները: Մարդկային խոսողության դործիքը, ան ալ հարկավ ալ շորեքպատիկ անցքերեն կանցնի... ինչպես մարդկային ամեն բան նմանապես լեզուներն ալ ...իրենց փոփոխություններն և ըստ այնմ իրենց պատմությունն ունին» (Անդ, էջ 31): Լեզուների այդ պատմական զարգացումը, նրանց աստիճանական առաջխաղացումը վայրկյանների արդյունք է. նա կատարվում է պատմության հարատև ընթացքի հետ՝ պատմական երկարատև շրջանում. «Լեզվաց այս քառապատիկ վայրկյաններն այնչափ ընդարձակ շրջաններ (periode) են՝ որ անոնց անշառման կետն անկարելի է ճշդել. այսինքն թե ոչ օրը կրնա նշանակվել և ոչ տարին ցուցվիլ, նաև ոչ որոշ դարը: Այդ փոփոխությունները, այդ բնության անցումները՝ վիճակե վիճակ անդգալի փոխադրություն մըն են,

որոնց բոլորը մեկանց միեւնույն լեզվին գոռնոցը մեղմ ծիածանը կիսողմե» (էջ 31): Այսպիսով հեղինակը ճիշտ կերպով լեզվի զարգացումը գիտում է իբրև պատմական անընդհատ պրոցես, լեզվի տարբեր վիճակների բաժանման ճիշտ սահմանն, ինչպես նշում է նա, որոշել չի կարելի. նոր վիճակը ծնվում, զարգանում է դեռևս հնի գոյություն ժամանակ, նրա հետ գիրկընդախն: Այդ նոր վիճակը, որ իր զարգացմամբ այն աստիճանին է հասնում, ուր հնից բոլորովին տարբերվում է որակապես, իր սկզբնավորումը, յուր ծագումն ստանում է հնի գրկում, իբրև նրա անընդհատարար կատարվող փոփոխությունների արդյունք. «...Լեզվի մը ծագումը՝ այն անզգալի անզգալար փոփոխությունաց շարունակությունը մեջն է. և ծնած կհամարվի՝ երբ որ յուր նախընթացեն բարոյապես զատված հատուկ կերպարանք առած է: ...Այն ծնունդը՝ իբրև նախընթաց փոփոխությունաց արդյունք՝ դարձյալ մեղմով և անզգալաբար կընկղմի կկորսվի անոր կենացը հետագա փոփոխությունցը մեջ, որոնք լեզվին զլխավոր պատմական մասը կկացուցանեն» (էջ 32): Մենք պատմությունն առջևինս ունենալով՝ կենդանի լեզվի մը առաջին ժամանակներն իբրև տղա մանուկ մը էմտածենք, որ զեռ մորը գիրկն է, անոր բազկացը մեջ կծնանի կզարգանա, սակայն յուր չապագան յուր ճակատագրին թողված է. —կամ թե իբրև մատաղատունկ մը՝ զորն որ ինչպես ժամանակը ծնավ, նույնպես և նույն ժամանակը կաճեցընե, կհասցընե, ձեն ու կերպարանքը կուտա» (Անդ, էջ 40—41): Այսպես, ահա, լեզվի զարգացման ընթացքում, նրա հարափոփոխ կշանքում սկիզբն է առնում նոր լեզուն, որ ժամանակի ընթացքում ավելի որոշ կերպարանք առնելով՝ հասնում է ինքնուրույն, անկախ, հնից որոշակի կերպով տարբերվող մի աստիճանի, մինչդեռ հինն աստիճանարար տեղի տալով նրան, վերջապես ասպարեզից հեռանում, մահանում է, և «Մեռյալ լեզվին կհաջորդե կենդանի լեզուն» (էջ 40): Ամեն մի լեզու աստիճանաբար զարգանում աւ հասնում է յուր կատարելության բարձրագույն կետին. դա լեզվի երկարատև կյանքի ամենաճոխ, ամենաողորգացած վիճակն է. «Էկզոն յուր բազմադարյան կենացը մեջ վարած զանազան պաշտոններովը կրթված կոփված կատարելագործված՝ կհասնի կտեսնե այնպիսի դար մ'ալ՝ որ իրավամբ ոսկեղեն դար կկոչվի, բովանդակ յուր անցյալին և ապագային գերադանց: Արքունյաց դահլիճները, ազնվականաց սրահները, հրապարակախոսության թեմերը, երգահաններու դպրոցները և մանավանդ գրագիտաց մատյանները՝ մեյմեկ

հրահանգաց ասպարեզ են, որոնցմե անցնելով կելլե ծաղկյալ կատարյալ հզոր և առույգ լեզու մը: Հոս նախընթաց իսկ մանկությանն ու ասպագա ծնգյալ ծերությանը միջավայր հասուն հասակն է: Հոս է բառից ընտրություն և նշանակությունց ճշտություն. հոս բացատրությունց զորություն ու փափկություն, և բովանդակ պիտոյից մթերքն ու վարդուց դանձարանը» (էջ 35—36): Սակայն այդ կատարյալ վիճակն էլ հարատև չէ. գալիս է և այն ժամանակը, երբ նա աստիճանաբար դադարելով խոսակցական լինելուց՝ մնում է միայն իրեն գրքերի լեզու. այդ պահից, արդեն, կատարյալ վիճակի «ճիշտ կամ անճիշտ նմանողությունն է... լեզվին ազնվության ու հարազատության փորձաքարը, որոնք միայն ասոր ճիշտ ընդօրինակությամբը կրնան արժեք մ' ունենալ: Եթե ժամանակները նպաստավոր են, կրնա այն երջանիկ հասակը երկար ժամանակ ի ծաղկի մնալ. բայց տարյաց բեռը վրան ծանրացած ատեն՝ կանուխ կամ ուշ հարկավ տեղի պիտ որ տա և ուժե իյնա, և այնպես տակավ կոխե մահն ծերության հասակը՝ որմե մահն ալ շատ հեռու չէ» (էջ 36): Ինչպիսի տեսնում ենք, հեղինակը միանգամայն որոշակի կերպով դիտում է լեզուն իր ծագման, զարգացման ու մահացման անընդհատ ընթացքի մեջ: Այդ գեռ բավական չէ. հեղինակը լեզվի զարգացումը կապում է այդ լեզվով խոսող հանրության (ցեղի, ազգի) մտավոր ու հոգեկան ունակությունների զարգացման հետ, ճիշտ կերպով նշում գիտակցության ու լեզվի զարգացման միասնությունը. «...Փոփոխությանց առաջին և գլխավոր մղում մղողն է մարդու մտացն առած զարգացումը կամ նորանոր զազափարաց պեռափսությունը, զորոնք յուր նմանվույն հաղորդելու կամ ավելի դյուրավ հաղորդելու համար՝ լեզվի նորանոր կերպեր և եղանակավորմունք կստեղծեն: ...Հարկ է, որ որչափ զազափարներ որ միտքը ստանա, այնչափ նոր տարրերով ալ լեզուն ճոխանա, որչափ զազափարներ որ միտքը հոգե, նույնչափ հոգվածո բառեր (բարդություններ) օրստորե երևան ելլեն» (էջ 32): Բայց լեզուն մի անհատի սեփականությունը չէ, հետևաբար և մի անհատի գիտակցության աստիճանը չի արտահայտում, այլ տվյալ լեզվով խոսող հանրության. իր պատմությամբ լեզուն վերարտադրում է նաև այդ հանրության մտավոր, հոգեկան ու նյութական կյանքի պատմությունը. «Էկզոն յուր հառաջագիմության, անկման ու վերանորոգությունից՝ վիճակներով՝ անվրևալ ծանրաչափ կրլա՝ մարդկության փոփոխմանցը մեջ ազգի մը նյութական, բարոյական և գլխավորաբար մտավորական

Կենացը հաջող կամ անհաջող վիճակին: Եւ այս է լեզվի մը պատմական նշանակությունը (էջ 26): Մարդկային լեզվին աստիճանները մարդկության հասակին ասպարեզներն են» (էջ 61): Մեր այս ճեջրերումներով պարզվում է նաև այն հարցը, թե ինչպես է ըմբռնում, ինչպես է ասհմանում նա մարդկային լեզուն: Հեղինակը, ինչպես երևում է նախորդ մեջբերումից, ընդունում է լեզուն իբրև մարդկանց հաղորդակցման միջոց, լեզուն իբրև գիտակցության ձև («նորհրդոտ արտաքին»), լեզուն իբրև մարդկային մտքի արտահայտման միջոց. «Լեզուն կամ խոսվածքը մարդկային խորհրդոյ արտաքինն է (էջ 286): Լեզուն մտաց երևցուցիչն է» (էջ 32): Մյուս կողմից, ընդունելով լեզվի հասարակական բնույթը, հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է այն իբրև հասարակության նյութական վիճակի ծանրաշափը. ճիշտ է, այդտեղ հեղինակը հավատար աստիճանի վրա է գնում հասարակության նյութական վիճակը նրա բարոյական ու մտավոր զարգացման աստիճանի հետ, մինչդեռ պետք էր նյութականը մյուսների հիմքը համարել: Բայց իր ժամանակի համար մի թե այդքանն էլ նշանավոր բան չէր. յուր աչք գիտողությամբ հեղինակը բարձր է կանգնած իր ժամանակի ոչ միայն բոլոր հայ, այլև եվրոպական շատ անվանի լեզվաբաններից: Լեզվի հասարակական բնույթն ընդունելով՝ հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է նաև, որ տարբեր լեզուներ հաճախ զարգացման միևնույն ընթացքն են անկնում, և ցույց տալիս այդպիսով, որ իր մասնակրություններին զուգընթաց մարդկային լեզուն ունի նաև զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններ, որոնց ենթարկվում են իրարից բոլորովին անկախ լեզուները. «Լեզվաց ընդհանրական շարժմանը մեջ զանազան մարդկային ցեղերը, նաև իրարմե բոլորովին օտար, իրարուամենևին անհաղորդ ազգերն ալ իբրև թե հավասարական, դաշնակցությամբ մը միարանված են... միևնույն զույգ ընթացքն ունենալու» (էջ 61): Այնուհետև, հեղինակն ընդունելով, որ լեզուն ոչ թե անհատի, այլ հասարակության սեփականությունն է, ճիշտ կերպով շեշտում է մի կողմից անհատական և ցեղային (ազգային) լեզուների հակասությունն ու միասնությունը, իբրև մասնավորի և ընդհանուրի միասնություն, մյուս կողմից՝ ցույց տալիս, որ նույն հանրության տարբեր խավերի լեզվի մեջ նույնպես տարբերություններ գոյություն ունեն. «Բայց ազգի մը մեջ խորհուրդն ու խոսողը մեկ անհատը չէ, և ոչ ամենքը միևնույն կարգի և վիճակի մարդիկ են, որով ըստ իմացականության աստիճանացը՝ լեզվի ալ արոշ աստիճանավորու-

թյուն մը կելլն. Ավագանվո կամ Ազատաց լեզու, Ուսումնական կամ Գիտնոց լեզու, Հասարակ կամ Ընտանեկան լեզու, Գոնհիկ կամ Գեղջկաց լեզու և այլն, և ըստ այնմ՝ կընդդիմաբաժանեն՝ աղնիվ կամ կոշտ, դարդարուն կամ պարզով և այլն լեզուներ, ինչպես ամեն տեղ և ամեն ատեն փորձը կցուցընեն» (էջ 34): Սակայն հեղինակի այս տեսակետը է՛լ ավելի մեծ արժեք է ստանում, երբ նա՝ մի կողմից ընդունելով լեզվական տարբերությունների առկայությունը հասարակական տարբեր խմբավորումների մոտ, մյուս կողմից շեշտում է, որ այդ բոլոր տարբերությունները չեն խախտում տվյալ ժողովրդի լեզվի միասնությունն ու ընդհանրությունը և չեն կարող խախտել, որովհետև լեզուն ծառայում է հասարակությանն ամբողջությամբ վերցրած, որովհետև լեզվի, իբրև հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիան անհրաժեշտորեն պայմանավորված է հենց այդ ընդհանրությամբ. «Սակայն և այսպես այլևայլ բաղմագունյան աստիճանավորություններն իրարու հետ հանապազօրյա շփման մեջ մնալով, որչափ որ գտնոց պեսպիսությունը շանհետանա, բնականապես իրարմե առնել տալու և բաղադրելու անպակաս առիթներովը դարձյալ բարոյապես կնուշանան կամ վերջապես նույն կմնան: Այս նույնություներ, այս անբաժին միությունը, հանդերձ հետզհետե կրելու այլալուրյուններովը. կարելի է որ տևական ըլլա՝ քանի որ ժողովուրդն անբաժին՝ գլուղ առ գլուղ, երդ առ երդ իրարու Բով նստած մեկը գմեկ կլսեն» (էջ 34. ընդգծումը մերն է. — է. Ա.): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ոչ միայն գտնում է, որ լեզվի տարբեր «աստիճանավորությունները» չեն խախտում նրա միասնությունն ու ընդհանրությունը, այլև միանգամայն ճիշտ կերպով շեշտում է, որ լեզվի միասնությունն ու ընդհանրությունը պայմանավորված են նրանով խոսող ժողովրդի միասնությամբ: Պետք է ավելացնել, վերջապես, նաև այն, որ Այտնյանը լեզվի այդ «պեսպիսությունները», «աստիճանավորումները» չի կապում լոկ դասակարգային տարբերությունների հետ: Նա գտնում է, որ ընդհանուր լեզուն դանադան պեսպիսությունների է ենթարկվում, առանց իր ընդհանրության խախտման, թե՛ դասակարգային, և թե՛ զբաղմունքի (պրոֆեսիոնալ), զարգացման աստիճանի, տերիտորիալ տարբերությունների համաձայն (հմտ. «ազատաց լեզու, գիտնոց լեզու, հասարակ լեզու, գոնհիկ լեզու» տերմինները): Ավելորդ չէ հիշել, որ 1950 թվականի լեզվաբանական գիտկուսիայից հետո որոշ հայ լեզվաբաններ Այտնյանի հիշյալ խոսքերից ուզում էին բխեցնել, թե

հայ լեզվաբանության մեջ նա դասակարգային լեզուների տեսության առաջին կրողն է և, այդ տեսակետից, Մառի նախորդը: Այս անհիմն կարծիքը ցույց է տալիս միայն, թե որքան վատ են հասկանում այդ լեզվաբանները և՛ Այսնյանին, և՛ լեզվի բնույթը:

Այսպես, ուրեմն, Այսնյանը պահում է, որ հին հայերենը՝ գրաբարը հայ ժողովրդի ընդհանուր լեզուն է եղել, բայց այդ ընդհանուրն ունեցել է իր երանգավորումները («պետալիստություններ»), որոնք, սակայն, չեն խախտել լեզվի ընդհանրությունն ու միասնությունը: Սա լեզվի միանգամայն ճիշտ, գիտակալական բմբուրում է:

Առաջ տանելով չորս այդ դասոցությունները և մասնավորապես հայերենի մասին խոսելով՝ հեղինակն ուղղակի շեշտում է, որ ազնվական շրջանների «լեզվին» զուգընթաց եղել է ժողովրդի «լեզուն», որն արդյունք է ժողովրդի ասորյա հարարերությունների և արքունական հարարերությունների միջև եղած տարբերության. «Իսկ թե միևնույն երկրին, միևնույն գավառին մեջ ալ միևնույն ժամանակը կար պարսկուր լեզվեն պահպանչալ խնորահագույն — քնտանեկան կամ Ռամկական — հայերեն բարբառ մ'ալ, այնչափ ստույգ է՝ որչափ ստույգ է որ Հայաստան չորս արքունյացն ու պերճ ազատորերույն գիմաց՝ միջին և ստորին կարգի մարդկին ալ ունեւր այլեւայլ դրից և կրթության աստիճանով, որոնց կենցաղական հարարերությունները թագավորական գիվանին հարարերություններեն շատ տարբեր և բոլորովին ուրիշ աստիճանի պետք էին ըլլալ: Ո՞վ կրնա հաստատել՝ թե ճոխ նախարարաց սեպ ամբողջներուն մեջ նույն ոճն ու նույն լեզուն կհնչեր՝ ինչ որ հանգարտիկ խաղաղասեր ընտանյաց խոնարհ երգերուն տակ» (էջ 47—48):

Այս գիտողությունն այնքան պարզ է ու հստակ, որ բացարկությունն ավելորդ է. հեղինակը ճիշտ կերպով կարողացել է գիտել հասարակության տարբեր խավերի լեզվի միջև եղած տարբերությունները, որոնք պայմանավորված են թե՛ սոցիալական պատճառներով, թե՛ դարպացման աստիճանով, և թե՛ գրավորության, կենցաղի և այլ տարբերություններով: Վերջապես հեղինակը ճիշտ կերպով գիտում է, նաև, որ լեզուն նախնական պարզ վիճակից զարգանում, ընթանում է դեպի բարձր, որ նախնական արմատական բառերից աստիճանաբար կազմվում են բարդությունները, ապա՝ էլ ավելի ուշ, անկախ արմատական բառերը վերածվում են մասնիկների. «Ածանցյիչ մասնիկները, օրինակի համար, որ հիմա մեզի աննշանակ ձայներ են, անտարա-

կույս ի սկզբան արմատ բառեր էին, գոնե ըստ մեծի մասին. և շատ հին արմատներ ի մի ձուլված են հին ասոսիացիները՝ լազու-դերյալ զաղափար մը տալու համար, որ բաղադրություններն ետ-քեն մեկ մեկ նոր տարրեր, նոր արմատ բառեր եղած են՝ դարձյալ նորանոր բարդություններ հառաջ բերելու համար: Նույնպես իմա-ցիր շատ մը ուրիշ փոփոխությունաց, ալալությունաց և եղանա-կավորմանց վրա (էջ 33): Ծանոթ լեզուներն օրինակ առնելով և նախ մեր դրաբարեն՝ բայի խոնարհման վրա կցված մասնիկ-ները հայտնապես էական բայն է» (Անդ, ծան. 1): Սրանք են, ահա, հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական դրույթ-ները. սրանք այն ընդհանուր սկզբունքներն են, որոնց օգնու-թյամբ էլ պետք է ուսումնասիրել հայերենը, որովհետև հայերենն էլ այդ ընդհանուր օրենքներից, լեզուների դարգացման այդ ընդ-հանուր ընթացքից դուրս չէ. «Եթե խնդրույս մեջ հարկ է իմաս-տասիրել, հարկ է որ համեմատությամբ հառաջանանք, և չիտ-դունք մենք զմեզ այն ընդհանուր ազգաց սահմանեն դուրս՝ որմե հայ ազգը չէր կրնար ինք զինքը հանել, և ոչ՝ լեզունիս այն հոգե-բանական օրենքներն ազատ կացուցանենք՝ որոնցմե մարդկային բարբառ մը կամ մանավանդ ընդհանուր մարդկային միտքը չի կրնար բացառություն ընել» (էջ 30): Այլ խոսքերով ասած, հայե-րենը յուր յուր առանձնահատկություններով հանդերձ պետք է գիտվի ընդհանուրի մեջ: Եվ, իրոք, հեղինակն աչք սկզբունքով էլ ուսումնասիրում է յուր նյութը՝ աշխարհաբարի ծագման ու զար-գացման պատմությունը: Սկսելով աշխարհաբարի սկզբնավորու-թյան ուսումնասիրությունը մատենագրության սկզբնավորման ժա-մանակներից իսկ, հեղինակը փաստացի տվյալներով ապացու-ցում է, որ դեռևս հինգերորդ դարում էլ գրաբարի՝ «Արքունյաց ու գիտնոց» պերճ լեզվի հետ գոյություն ունեին նաև պանաղան գա-վառականները. «Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի մը բազմա-թիվ գավառներուն մեջ հին ժամանակները քանի մը ալալերալ յարրառներ գործածվին այնչափ՝ բնական էր, որ եթե գրավոր վկայություններն ալ լուին՝ մակարեբությունը դեռ կարժեր» (էջ 42—43): Բայց սոսկ ենթադրությունը միայն բավական չէ, ուստի և հեղինակը հմուտ քննությունների շնորհիվ ցույց է տալիս, որ դասական հայերենի մեջ էլ կան արդեն ժողովրդական հայերենի տարրերը, այսինքն՝ այն լեզվի, որի զարգացումը, հասունացումն է ժամանակակից աշխարհաբարը: Յուր այդ քննությունների հա-ժար հեղինակը նյութ է քաղում հատկապես Փավստոս Բյուզան-

դացուց և Զգոնից, որոնց մոտ ժողովրդական լեզվից համեմատաբար շատ օրինակներ կան. սակայն այդ օրինակներով ամեն ինչ չի վերջանում: Նրանցով չի պարզվում դեռևս հինգերորդ դարի ժողովրդական հայերենի լրիվ պատկերը. «Այդ ամենը հազիվ երական են բուն հին աշխարհաբարի մը՝ տրուն մարմինը խորագույն թաղված է մատենագրության գետնին տակ. և միայն այս ցիր ցան գտնվածները քովեքով բերելով կարելի է ամբողջ կմախքը կանգնել և ձեն ու կերպարանքը մեզի ավելի ըմբռնելի ընել» (էջ 119—120): Հինգերորդ դարի մատենագրությունը, սակայն, այդ կմախքը կազմելու հնարավորությունը չի տալիս. «Նւ աչս պատճառով է՝ որ Քերականության ընթացքին մեջ դեռ հազիվ յոթներորդ դարեն կսկինք Հին կամ Նախնայաց ռամկորենը փնտրել, ուր նույն լեզուն ավելի հառաջացած և նոր ու որոշ կերպարանք առած կերևա» (էջ 120): Բացի այդ, օրինակների լրիվ շինելը զրկում է նաև աշխարհաբարի պատմության մի այլ հարցի լուծման հնարավորությունից. քանի որ հին մատենագրության մեջ ժողովրդական լեզվի տարրերը ամբողջական դադարաբար չեն տալիս մեզ այդ լեզվի մասին, մանավանդ հնարավորություն չեն տալիս պարզել յուրաքանչյուր դավառի ժողովրդական լեզվի առանձնահատկությունները, հետևաբար հնարավոր չէ նաև որոշել, թե որ դավառականն է ժամանակակից աշխարհաբարի հիմքը հանդիսացել. «Մեր հին դավառներուն վրա պատած մութը չի ներեր մեզի որոշել՝ թե որ դավառականն ավելի զորացած տիրող եղած է ժողովրդյան բերանը և թե տրմեն ուղղակի հառաջ եկած է մեր արդի հայերենը» (էջ 47): Այնուամենայնիվ, հին մատենագրության մատակարարած այդ փչ չյուրն էլ հեղինակին այն եզրակացությունն է բերում, թե աշխարհաբարի սաղմնավորումը ոչ թե հինգերորդ դարին, այլ նրանից հնագույն ժամանակներին է հանգում. բայց, հակառակ դրան, այդ արդեն իսկ ծագած, զոյւթյան սկիզբն առած աշխարհաբարը դեռևս զարգացման այն աստիճանին չէր հասել, որ իբրև առանձին, զբաբարից տարրեր լեզու ճանաչվեր. «Այս տեղս բնականորեն խնդիր մը գեմերնիս կելլե, թե ուրեմն արդեն Դ և Ն դարերեն կամ ավելի կանուխ՝ երկու էսպես զանազանյալ լեզու ուներ Հայաստան, ինչպես մենք աչս օրս: Թեև որոշ պատասխան մը տալու չափ դրուկան ապացույց մը չունենք, ստույգ կերևա թե. չէ. այլ այն չափ միայն՝ որչափ որ միշտ և ամեն տեղ կենդանի լեզու մը յուր բարձրագույն և խոնարհագույն կարգերը կունենա, յուր զրավորականն ու ժողովրդակա-

ներ կզանազանե հասարակորեն քերականական տարբերություններով ալ, որոնցմէ որչափ ավելի կխորշի մատենագրութունը՝ նույնչափ ավելի հեռու կմնա այն մասին, որ արդեն սկսած է տիրող ըլլալու: Եվ ահա այս մասն է՝ որ իրոք ալ հառաջացած զարգացած՝ հետզհետ առած նորանոր ձեւերովն ու կրած այլալուծութուններովը վերջին դարերուս կենդանի լեզուն եղած է: Այս մտքով է՝ որ հինգերորդ դարու մեջ և ավելի ալ առաջ փնտրեցինք աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզվի փոխութունը այլ ոչ ծագումը՝ որն որ ավելի բարձրագույն հնության մեջ յուր սկիզբն առած է» (էջ 120): Հինգերորդ դարի մասին այս ընդհանուր եզրակացութիւնը տալով, հեղինակն այնուհետեւ անցնում է հաջորդ դարերին և իր խորագնին ուսումնասիրությամբ ցույց տալիս այդ ժողովրդական լեզվի քայլ առ քայլ զարգացումը և նրա արտահայտութիւնը տարրեր ժամանակների հայ մատենագրության մեջ: Այստեղ հեղինակը նախ այն եզրակացությանն է հանգում, որ յոթերորդ դարում արդեն ժողովրդական լեզուն յուր որոշ, գրաբարից տարրեր կերպարանքն ունէր. այդպիսով, չոթերորդ դարը գրաբարի և աշխարհաբարի իբրեւ տարրեր լեզուների բաժանման սահմանն է. «Բուն կարեւորն ու մեծակշիռն է այս ժամանակներս՝ յոթներորդ դարը, որուն դուշգն գրավոր հիշատակներն ալ բավական են իրավամբ հաստատել տալու՝ թե այս դարն իրոք դարագլուխ մըն է հայերեն լեզվին պատմությանը մեջ, մանավանդ թե սահմանագլուխ՝ հին հայերենի որուն գրաբար կըսենք՝ և հին աշխարհաբարի մը մեջ տեղը, այսինքն այն աշխարհաբարին զորն որ գործույս ընթացքին մեջ Նախնայաց ռամկուրեն կկոչենք: ...Կենդանի է զեռ ծնողը, և զեռ տղա մանուկ է զավակը,» բայց իրոք ծնած, ըստ այն մտայն որ բսինք... թե լեզու մը ծնած կհամարվի՝ երբ չուր նախընթացին զատված հատուկ կերպարանք առած է» (էջ 121): Այսպէս, ուրեմն, VII դարում ժողովրդի լեզուն արդեն իր հատուկ կերպարանքն ունէր, իսկ գրաբարն էլ զեռն՝ մեռած լեզու չէր, բայց բավական թուլացած՝ իր մահապաշտ շրջանի մեջն էր գտնվում. «Ալ այս ժամանակներս տղահոգությամբ պետք ենք համարիլ՝ որ զուտ գրաբար քիչերու միայն ձիրք մըն էր եղած: Լեզվին կրելու այլալուծութունները հառաջացած, սամիկ բարբառ մը արդեն զորացած և ըստ բավականի յուր կերպարանքն առած էր, որով և նորը հինէն որոշված՝ բավական անջրպետով: Գրաբար գրվածոց տկարութիւնը՝ նոր բառերու երևան ելլելը կամ հնոց տեղը փոխանակելը,

հին բառերու նորանոր առմունքն ու նշանակութիւնները՝ ցայնվայր անլուր բացատրութիւնները, և այլն, այս ամենայն կհաստատուէ՝ թե բնականորեն ըլլալիքը կամ սպասվածը իրոք ալ կատարված էր» (էջ 122—123)։ Համառոտ կերպով շարադրելով VII դարի ռաւմիոնեանի հատկութիւնները (էջ 124—128), հեղինակն անցնում է հաջորդ դարերին, ցույց տալիս գրաբարի աստիճանական մահացումը և դրա փոխարեն, աշխարհարարի զարգացումը մինչև «Միջին դարուն վերջերը և մասնավորապէս Բագրատունյաց ժամանակները՝ երբ արդեն մեր գրաբարը իրենց ալ իրոք գրաբար էր, ձեռցած էր կերպավորչաւ աշխարհարար լեզու մը կամ մանավանդ դարերով ձեռցած աշխարհաբարն սկսած էր նաև իրրեւ աշխարհաբար գիր յառնվիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մատենագրութիւնէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի» (էջ 140)։ Եվ, ահա, հեղինակն այստեղ արդեն անցնում է բուն աշխարհարարի պատմութեանը. եթէ մինչև այդ նա քննում էր աշխարհարարի ձևավորման, նախնական զարգացման հարցը, ըստ որում այդ հնարավոր էր գրաբարի պատմութեան ուսումնասիրութիւնից, «հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն» բխեցնել, վեր հանելով ժողովրդական լեզվից տարբեր ժամանակներում գրաբարի կրած ավելեցութիւնները, ապա՝ աշխարհարարին նա ուսումնասիրում է աշխարհարարի զարգացումը և հետագա ընդհանրացումը հենց իր իսկ՝ աշխարհարարի պատմութեամբ։ Այս պատմութիւնը հասցնում է նա մինչև XV—XVIII դարերը, երբ աշխարհարարն արդեն իսկ տիրապետող լեզու է և իր հերթին յունի նաև յուր բարբառային ճշուղալորումները. «Ստորին դարերէն ասդին՝ (Ժն—Ժթ) դար) կենդանի հայերէն լեզուն՝ նոր աշխարհաբարի կամ Արդի ճաշերէնի անվամբ նոր լեզու է, և յուր պատմութիւնը՝ լոկ գաւառականներու պատմական գումարութիւն մը» (էջ 166)։ Այդ գաւառականները հեղինակը բաժանում է չորս ճշուղի. «Նոր լեզվին անհամար ճշուղալորութիւնները կրնանք ըստ այլ և այլ գաւառացի՝ այս գլխավորներուն ամփոփել. Ա. միջին գւ. Հայաստան. (Վան, Միջագետք, ևն)։ Բ.—Կոստանդնուպոլիս—Փոքր Ասիա։ Գ. Արևմտյան. Լեհաստան, առաջաք։ Դ. Արևելյան. Աթուրխան—Պարսկաստան, որ կձգվի Ռուսաստանէն մինչև Հնդկաստան» (Անդ)։ Տալով այդ չորս ճշուղիքից յուրաքանչյուրի համառոտ նկարագիրը (էջ 168—219), հեղինակն անցնում է այնուհետև դրանց հետագա զարգացման խնդրին և ժամանակակից աշխարհարարի մշակման ընթացքին։ Վերջապէս հիշելով աշխարհարարի

կողմնակիցների և դրա հակառակորդների միջև եղած վեճը, հեղինակը հանգամանորեն քննում է այդ երկու տեսակետներն էլ և այդ քննությունը էլ տալիս յուր վճիռը՝ ժամանակակից կյանքում գրաբարի և աշխարհաբարի ունենալիք սեղի վերաբերմամբ։ Միանգամայն ճիշտ կերպով գրաբարն իբրև մեռած լեզու դիտելով՝ նա գտնում է, որ հնարավոր չէ որևէ կերպով այդ մեռած լեզվին վերստին կենդանություն տալ. «Հայտնապես սկզբան (իմա սկզբունքային. — է. Ա.) սխալ մ'ըլած կըլլանք, եթե մտածենք թի կարելի է լեզու մ'որ հազար տարի ետևի անգործության մեջ ինկած է՝ հարուցանել և ժողովրդյան բերանը դնել» (էջ 286)։ Հեղինակը ոչ միայն ճիշտ կերպով հայտնում է, թե գրաբարը նորից վերակենդանացել և ժողովրդյան լեզու դարձնել հնարավոր չէ, այլև նույնիսկ գրականության ու գիտության համար օգտագործելն անբնական է համարում։ Ելակետ ունենալով այն ուղիղ սկզբունքը, թե լեզուն իր վիճակով արտացոլում է գիտակցության վարդապետը, նա գտնում է, որ գրաբարը համապատասխանում է հների մտածողությանը, նոր դարի, նոր մտածողության համար նա չի կարող գործածվել. նրանով կարելի է թարգմանել յուր ժամանակի հույն և լատին դասական աշխատությունները, բայց հենց որ կամենանք նոր ժամանակների մեջ որևէ գործ թարգմանել գրաբարով, կամա թե ակամա ստիպված պետք է լինենք նորացնել գրաբարը. «Հիներուն խորհելու կերպը՝ նորերուն կերպին շատ տարբեր է. վկա են ոչ միայն հին և նոր աշխարհի լեզվաց շենքն ու կազմությունը, այլ՝ բացահայտ և նյութական կերպով՝ հին և նոր մատենագրությանց վարկապարագի համեմատությունը։ Եթե մենք զմեզ հին ժամանակներու շենք կրնար փոխադրել, ինչպե՞ս կուզենք որ հին ժամանակներուն խոսվածքը մեր ժամանակները բերենք (էջ 287)։ ...Հին լեզվի մը ուլժն ու գեղեցկությունը վատտակելու և արդյամբ ցուցընելու համար անոր գործածուղը պետք է որ ինքն զինքն ուրանա, նոր դադափարը, անձնական ճաշակը և այլն և շատ ճշգի՜վ ու շատ ակնածություններով հին հեղինակներու դադափարողն ըլլա՝ առանց յուր անձին կամ ժամանակին վրա հեղինակություն մը ճանշնալու. միով բանիլ՝ ինք զինքը հին աշխարհքը փոխադրե, այնպես որ կարենա թե՛ հին, թե՛ նոր աշխարհի միանգամայն խաբել։ Բայց ոչ ամենուն և ոչ շատերուն արված է հին օրինաց հպատակելով՝ ճիշտ նմանահանության մը նիզ ճամբուն մեջ անձանձիր հարատևություն։ Դասական լեզվաց զբաղվողը, և միայն այնպիսի մեկը գիտե թե

ինչ կապանք է նմանողության կապանքը. որ եթե այն կապը թուլցընես՝ զրաբար չէ լեզուդ: Այս է կենդանի մատենագիր մը՝ որ մեռչալ լեզվով կգրե: Ասոր հակառակ կենդանի գրող մը՝ իբրեւ նոր մարդ՝ պետք է որ անկախ և ազատ ըլլա յոր գործողութեանցը մեջ, և գիտնա ընելիքը: Կրնա մեկը Տակիրտոս մը զրաբար թարգմանել ապահովութեամբ, բայց գրեցե ոչ՝ Շաթուրիան մը առանց հին լեզուն նորացնելու կամ աղափառելու» (էջ 293): Այս ճիշտ ու սպառիչ գնահատականով էլ որոշվում է զրաբարի և աշխարհաբարի զիրքը ժամանակակից կյանքում. հեղինակը խորաթափանց քննության բովից անցկացնելով յոր ժամանակին արտահայտված տեսականներն աշխարհաբարի և զրաբարի մասին, տալիս է յոր հեղինակավոր դատավճիռը. նոր ժամանակների լեզուն աշխարհաբարն է. պետք է խոսել ու գրել այդ լեզվով և հենց ընդհանուր գործածութեամբ էլ մշակել այն. գրաբարը պետք է սովորել և օգտագործել նոր լեզուն հարստացնելու համար. կարելի է նաև գրել զրաբարով, բայց միայն համապատասխան նյութի մասին. «...Առանց զրաբարը ժողովրդյան սահմանեն հեռացնելու՝ պատվո հառաջնության հետ ժամանակի հետնություն տվինք անոր, հանձնելով որ սովորելու է՝ բայց աշխարհաբարեն ետքը.—ասով թե զրաբարի և թե աշխարհաբարի շահը հառաջացուցած կըլլանք կարծեցինք, որպեսզի նոր ստացվածնիս վայելենք առանց հին ժառանգությունը ձեռք հանելու: Գրաբարի՝ ցուցըցինք գործածությունն ալ զիրքն ու շարժ... որչափ ամեն հայագրվո համար բաղձալի համարինք զրաբար հասկընալը, նույնչափ ալ կստիպվինք պահանջումնիս շարժվորել զրաբար գրելու նկատմամբ. այսինքն որ քիչերը գրեն, շատերը հասկանան» (էջ 333): Ահա հաճառող շարագրանքն այն հիմնական դրույթների, որ արտահայտել է հեղինակը «Նախաշափո»-ում. այդ դրույթները շարագրելու ընթացքում մենք աշխատեցինք հենց իր իսկ հեղինակի խոսքերով բացատրել նրա հայացքն այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ, ձգտելով հնարավորին չափ ամբողջական զաղափար տալ աշխատության այս մասի և նրա մեջ արտահայտած տեսության նկատմամբ: Բայց որքան էլ մենք ձգտել ենք զրան, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ ենք համարում գիտել, որ վերն տավածների մեջ ամփոփել ենք միայն հեղինակի հիմնական դրույթները. նրա բոլոր մտքերը վեր հանելու, աշխատության այդ մասի կատարելագույն ամբողջական վերլուծությունը տալու համար հարկավոր էր շատ ավելի հանդամանորեն ու երկար գրել, մի բան, որ աշխատության

ծրագրից դուրս է. այդ մի առանձին մենագրական ուսումնասիրության նյութ է:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ մասին՝ Քերականությանը (էջ 1—428), ապա՝ «Նախաշաւիդ»-ում շարադրված սկզբունքներին համաձայն հեղինակը կազմել է արեւմտյան աշխարհաբարի գիտական մի այնպիսի քերականություն, որ մինչև այսօր էլ մնում է իրրեւ այդ կարգի լավագույն գործը: Հեղինակը ոչ միայն գիտականորեն տալիս, սահմանում է այդ լեզվի գործուն օրենքները, այլև ցույց տալիս նրանց պատմական արմատները, բացատրում աշխարհաբարի ձևերի (հոլովական, խոնարհման վերջավորություններ, ածանցներ և այլն) ծագումը, նրանց զարգացումն ու վերջնականորեն ստացած կերպարանքը: Այդպիսով նա դառնում է աշխարհաբարի պատմական քերականությունը. հիմն «Նախաշաւիդ»-ի մեջ հեղինակը տալիս է աշխարհաբարի տեսական պատմությունը, ապա այս մասում նա տալիս է նույն աշխարհաբարի քերականական ձևերի զարգացման պատմությունը՝ գործնականորեն: Երրորդ մասը կամ հավելվածը (էջ 429—489) գրաբարի համառոտ քերականությունն է. հեղինակի խոսքերով, այդ մասը կցված է «թե աշխարհաբարի կատարելագործության և թե [գրաբարի հետ] ամբողջական համեմատության դյուրացուցմանը համար»: Չնայած իր համառոտությանը, կարող ենք ասել, որ այստեղ էլ հեղինակը իրեն հատուկ հմտությամբ տվել է գրաբարի ամբողջական քերականությունը: Այս մասի վերաբերյալ հեղինակը ինքն իսկ յուր ճիշտ դնահատականն է տալիս. «Առաջիկա Հավելվածը (ուր աս մանավանդ դիտված է և ոչ թե իրոք քերականության արվեստն ավանդել), նոր տեսությանց համեմատ գրաբար լեզուն ըստ կարի պարզ սկզբանց վերածելով և կնճիռները պարզելով՝ կրնա համեմատական բանասիրության ծառայություն մը մատուցանել, նաև անոնց համար որ արդեն գրաբարի բավական հմտություն ունեն» (Քեր., էջ 430): Իրոք այդ քերականությունը, չնայած իր համառոտության, իր գիտական մշակումով հետ չի մնում նախորդից¹:

Այս է, ահա, Ալտոնյանի անմահ աշխատության համառոտ նկարագիրը. ամփոփելով մինչև այժմ տալածները, կարող ենք ասել, որ այդ աշխատությունը հայոց լեզվի ուսումնասիրությունների մեջ մի անզուգական կոթող է հանդիսանում. նրա մեջ հե-

¹ Քերականության ուսումնասիրությանն ու գնահատմանն է նվիրված Աշ. Արարհամյանի մի աշխատությունը, որ հիշում ենք մատենագիտական ցանկում:

զինակի արտահայտած դրուժները թե՛ առհասարակ մարդկային լեզվի, և թե՛ առանձնապես աշխարհաբարի պատմութեան նկատմամբ այնքան առաջադիմական, այնչափ զիտական և ուղիղ են, որ հեղինակին մի ամբողջ գլխով բարձրացնում են իր ժամանակից: Հիրավի Այտնյանը բարձր է կանգնած իր ժամանակի ոչ միայն բոլոր հայ լեզվաբաններից, այլև ինչպես ասացինք, շատ եվրոպական գիտուններից, որ այնպես հռչակվել են ընդհանուր լեզվաբանության պատմութեան մեջ: Բավական է հիշել, որ Սոսյուրից դեռ շատ առաջ նա նշել է լեզվի հասարակական բնույթը, որ նա ճիշտ կերպով կարողացել է գիտել լեզվի ու գիտակցութեան միասնական զարգացումը, տվյալ լեզվով խոսող հանրության (ցեղի, ազգի) նյութական, բարոյական ու մտավոր զարգացման գերը լեզվի զարգացման ասպարեզում և այլն, որպեսզի պարզ լինի մեզ համար նրա գերազանցությունը յուր ժամանակի շատ լեզվաբաններից: Ծիշտ է, այդ բոլորը նրա մոտ հանդես չեն գալիս որպես մի միասնական, կուռ տեսութեան, այլ զիտողութեանները նրա մոտ մի ամբողջական ու հետևողական աշխարհայացք չեն կազմում, և մնում են իրեն առանձին խորախափանց զիտողություններ, բայց հենց այդ զիտողություններն էլ բավական են ասելու համար, թե նա բարձր էր կանգնած յուր ժամանակից: Վերջապես, զբքի արժանիքներն ըստ ամենայնի գնահատելու համար պետք է հիշել նաև այն գործնական նշանակությունը, որ ունեցել է այն յուր ժամանակի համար: Նա հրապարակ է եկել այն ժամանակ, երբ աշխարհաբարի կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև բոլորոված էր վեճն այն խնդրի մասին, թե զրանցից ո՞րը պետք էր ընտրել, և, ինչպես հեղինակն ասում է, կոշված է հենց այդ բոլորոված կրքերը մեղմացնելու, երկու կողմերին ցույց տալու զբարարի ու աշխարհաբարի տեղը: Խսկապես աշխատությունն իր գերը խաղաց. գիտականորեն ցույց տալով աշխարհաբարի գերը նոր կյանքում, այդ լեզվի կիրառությունն մեջ եղած գեղեցիկ հեղհեղուկ, տարապաշման ու, հաճախ, կամայական կանոնները հաստատուն օրենքների տակ դնելով և դրանով իսկ հնարավորին չափ վերացնելով լեզվի մեջ տիրող շփոթը, նա ճանաչալար հարթեց աշխարհաբարի պատմության մեջ. այս տեսակետից նա դարադուլ է կազմում ոչ միայն հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության, այլև հենց իր իսկ՝ աշխարհաբար լեզվի պատմության մեջ, իբրև աչք լեզվի զարգացման մի խոշոր գործոն՝ յուր ժամանակի համար: Այդ բոլորի շնորհիվ է,

որ աշխատությունը դեռ այսօր էլ մնում է որպես մի չգերազանց-ված, կամ ավելի ճիշտ՝ մի անգերազանցելի գործ, որ մեր ժամա-նակակից լեզվի ուսումնասիրության հիմքն է կազմում, հանդի-սանալով այն կամուրջը, «որուն վրայեն անհրաժեշտ է անցնել կենտրոն հասնելու համար» (Հըրծ. էջ 34):

Բացի այդ աշխատությունից Այտնյանը հիմնովին վերամշա-կել ու հրատարակել է Հ. Վրթանես Չալխյանի (1803—1834) գրա-րարի քերականությունը 1885-ին: Այստեղ ևս չուր ամբողջ հմտու-թյունը գործադրելով՝ Այտնյանը զրեթե կրկնապատկել է գրքի ծավալը՝ օժտելով բազմաթիվ արժեքավոր ծանոթագրություններով, որոնք լուսաբանում են գրաբարի քերականության շատ հարցեր: Սխառագամյն ճիշտ է պնդատում այդ աշխատության արժեքը Անտուան Մեյյես, գրաբարի լավագույն քերականությունը համա-րելով այն. այժմ էլ նա մնում է իրրեւ այդպիսին, քանի որ այժմ էլ նա դասական հայերենի միակ ընդարձակ և, ըստ ամենայնի, կատարյալ քերականությունն է:

1888—1889 թվերի ընթացքում, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մեջ Այտնյանը հրատարակեց յուր մի մեծ հոդվածը «Տառադարձու-թեան խնդիրը» վերնագրով: Հոդվածի մեջ հեղինակը քննության է առնում պայթականների արեւելյան և արեւմտյան արտասանության խնդիրը և այդ առիթով տալիս հայերենի պայթականների կրած փոփոխությունների պատմական ընթացքը հինգերորդ դարից մինչև իր ժամանակը: Հոդվածը հայերենի հնչյունաբանության պատմական ուսումնասիրության գիտական մի լուրջ փորձ է. հե-ղինակը հարուստ փաստերի հմուտ օգտագործմամբ ցույց է տա-լիս, որ հայերենի պայթականների երկու արտասանություններն էլ (արեւելյան և արեւմտյան) հավասարապես ճիշտ են, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն արդյունք է հայերենի հնչյունների կրած պատմական փոփոխությունների տարրեր ընթացքի¹: Այտնյանն ունի նաև բազմաթիվ հոդվածներ ու գրախոսականներ «Եւրոպա»-ի և «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մեջ, որոնք բոլորն էլ անստորագիր են (հմտ. Յըրծ. էջ. 34):

Մինչև այժմ՝ խոսելով Այտնյանի հայացքների մասին թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի, և թե՛ հայերենի նկատմամբ,

¹ Ինչպես գիտենք, անցյալ դարի երկրորդ կեսերին հայ մամուլի մեջ բուռն վիճարանությունների առիթ է դարձել այն հարցը, թե արեւելյան արտասանությունն է ճիշտ, թե՛ արեւմտյանը: Այտնյանի հոդվածն այդ հարցի տեսական, լեզվաբանական լուծումն էր:

մենք բոլորովին կանգ չառանք հայերենի ցեղակցության վերաբերմամբ նրա ունեցած տեսականի վրա: Դրա պատճառն այն էր, որ նա աչք խնդրին, գոնե մեզ ծանոթ իր աշխատությունների մեջ, հատուկ ուշադրություն չի նվիրել. թվում է, թե յուր հետադոտությունների հիմնական առարկան դարձնելով բուն հայերենի պատմական ուսումնասիրությունը՝ այդ հարցին երկրորդական տեղ է տվել: Նրա համար այդ խնդիրը կամ առանձին կարևորություն չի ունեցել, կամ ավելի ճիշտ՝ արոշված մի բան է եղել, այդ պատճառով էլ, ահա, նա միայն մի երկու տեղ իր աշխատության մեջ, այն էլ իրրե ծանոթություն, համառոտ ակնարկով է խոսում այդ մասին: Բայց, աչք ակնարկներն էլ, թեև մի կողմից ընդհանուր բնույթ են կրում, մյուս կողմից էլ չափազանց յուրահատուկ և հեռաքրքիր են: Այսպես, «Նախաշաւիղում» խոսելով հայերենի վրա եղած օտար ազդեցությունների մասին՝ ծանոթությամբ բացատրում է, թե ինչ է հասկանում ինքը «օտարություն» կամ օտար տարր» ասելով, որից և երևում է, որ, նախ՝ ընդունում է հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, ապա՝ որ և ավելի կարևոր է, սկզբունքորեն տարբերում է բնիկ տարրը փոխառություններից. «Օտարությունը կամ օտար տարր կանվանենք այն եկամուտ բացատրություններն, որ ժամանակավ հետզհետ լեզվի մը մեջ կու դան կմտնեն, և ոչ քե ազգաց սկզբնական ցեղակցուրենն պատճառած նույնություներ¹, որով լեզուներն ալ իրարու խնամությամբ կհոդին, զորօրինակ Հայը՝ Հույնն և Պարսկին հետ. որոնց երկուքն ալ հավասարապես՝ հայերենի հետ արմատական բաներու մեջ կնույնանան: Այս վերջիններք ներքին են ու բնական, իսկ առաջինները՝ արտաքին և պատահական: Այսպես այս ծանոթ հատվածիս մեջ՝ «Զբաղում ամս խաղաղութեամբ տացէ մեզ, և զթագաւորս, զպետս գաւառաց, զզօրավորս, զժողովուրդս մեր պահեսցէ, և զամենայն պատերազմունս թշնամուոյն խորտակեսցէ».— հազիւ երկու բառ կ'մնա՝ որ կամ ցեղակցությամբ կամ հետնագույն փոխառությամբ՝ նույն չըլլա հին և նոր պարսկերենի հետ» (էջ 224—225, ծան. հմմտ. էջ 71—72, ծան. 19): Այսպես, ուրեմն, Հրապարակ հրատարակի հինելոց առաջ Այսոյանը՝ ընդունելով հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, կարողացել է զանազանիւ հայերենի և պարսկերենի (ու հունարենի) նմանությունների մեջ հղած բնիկ ու

¹ Ընդգծումները մերն են.—Է. Ա.:

փոխառյալ տառերի փոխությունը: Սրանով, իհարկե, Հյուբշմանի արժեքը չի նսեմանում, որովհետև նրա գերը նրանով չէ մեծ, որ սկզբունքորեն զանազանում էր փոխառյալը՝ բնիկից. Հյուբշմանի ծառայությունն այն է, որ նա դառավ փոխառյալն ու բնիկը զատելու միջոցը, գտավ այն օրենքները, որոնց միջոցով միայն հնարավոր էր դատել հայերենի բնիկ տարրը՝ փոխառյալից: Ինչ վերաբերում է Հյուբշմանի հայտնի տեսության հիմնադրումից հետո Այտնյանի ունեցած տեսակետին, ապա, թեև դրական որևէ ապացույց չունենք հաստատելու համար, բայց կողմնակի փաստերից դատելով, կարող ենք վստահորեն ասել, թե նա Հյուբշմանի կողմը կանգնած պիտի լիներ: Նախ՝ վերը բերված դիտողությունն ըստ էության համընկնում է Հյուբշմանի տեսության հիմնական հարցի հետ, ուստի և Այտնյանը նախապես արդեն նրան կողմնակից լինելու տվյալներն ունի. երկրորդ՝ վերը հիշված «Տառադարձության խնդիրը» հոգվածում հեղինակը հնչյունական փոփոխությունների քննության մեջ նույնպիսի մեթոդով է կատարում յուր ուսումնասիրությունը, ինչ որ դանում ենք նաև Հյուբշմանի մոտ. հետևաբար, այստեղ ևս նրա հետ համընթաց է: Եվ, վերջապես, երրորդ՝ հեղինակի կյանքի վերջին տարիներում հին գալուցի վերջին ներկայացուցիչները (Մյուլլեր, Լագարդ) չկային արդեն և եղած բոլոր հայագետներն ընդունել էին Հյուբշմանի տեսությունը, այնպես որ Այտնյանը, և մանավանդ Այտնյանը, որ այնպես հետամուտ էր դիտությանը, չէր կարող բացառություն կազմել: Այս բոլորը նկատի ունենալով կարող ենք եզրակացնել, որ նա Հյուբշմանի տեսությունը՝ ցեղակից լեզուների համակարգի մեջ հայերենի ունեցած դիրքի մասին, ընդունած պետք է լիներ:

Մինչև այժմ տալանները, թվում է, թե բավականաչափ արդեն պարզեցին մեծ հայագետի խաղաղած դերը հայ լեզվաբանության մեջ: Պետերմանը «Բնական քերականության» մասին գրած մատենախոսականում՝ ասում է, թե այդ աշխատությունն է «ճշմարտապես դասական մի գործ», որ «հանձին հեղինակի ցույց է տալիս ամեն դարի հայ մատենագրության հմտություն և լեզվի խորաթափանց հետազոտություն» (Stzbr. Acad. Wiss. Berl. 1867): Այդ ճիշտ է, իհարկե, բայց Այտնյանը ոչ միայն հմուտ հայագետ էր, այլ և քննադատող, լեզվի մութ խորքերն ու ծալքերը բացող և յուր համոզիչ գրություններով իր ժամանակի հայագիտությանն ուղղություն տվող. բավական է ասել, որ նա թե՛ տեսականորեն, և թե՛ գործնականորեն ուղի է հարթել աշխարհարարի

համար արևմտահայոց մեջ: Եւ այդ բոլորի շնորհիւ է, որ նա անմահ փառքով է պսակել յուր անունը: Այսոնյանը Վիեննական դպրոցի չգերազանցված (և անգերազանցելի) գաղափն է. հայ լեզվաբանությունը միշտ էլ կարող է պարծանքով հիշել նրան:

Գաթրըճյանի նշանավոր ընկերակիցն ու հայ-
Ղևոնդ չերեքի ուսումնասիրությանը նվիրված նշանավոր
Հովնաթյա Բ Վիեննականներից մեկն է Հ. Ղևոնդ Հովնանյանը:
 Ծնվել է 1817 թվին, Պոլսում, սովորել է Վիեննայի Մխիթարյանների դպրոցում, և ավարտելով՝ 1840-ին, ձեռնադրվել քահանա: Աշակերտական տարիներից անձնատուր է եղել հայագիտությանը և ամբողջ կյանքը նվիրել յուր արդյունավոր ուսումնասիրություններին: Վախճանվել է 1897 թվին:

Գաթրըճյանի գլուտին առաջին հետեւողներից մեկը լինելով՝ Հովնանյանն էլ մշուսների հետ եռանդուն կերպով սկսեց իր հերթին ուսումնասիրել գրաբարը և յուրացնել դասական հայերենի բոլոր հատկությունները: Ինչպես ասված է արդեն, նա մասնակցեց էր «Բոսուեռայ խօսք վասն տիեզարական պատմութեան» գրքի թարգմանությանը» (նա է թարգմանել գ. դպրությունը): Նրա երկրորդ աշխատանքը եղավ «Կորնելիոս Նեպոտայ Վարք գորավարաց անուանիաց» գրքի թարգմանությունը, որ լույս տեսավ վերոհիշյալից մի տարի հետո՝ 1842 թվին: Այս գործը ևս նա թարգմանել էր դասական հայերենով, որին կատարելապես հմտացել էր արդեն և գիտեր վարպետորեն գործադրել նրա ամբողջ հարստությունն ու պեսպիսությունները: Դրանից հետո նա գրեց «Գաղղիերէն քերականութիւն» եռահատոր աշխատությունը, որ 1844-ից 1875 թվերի ընթացքում երեք հրատարակություն ունեցավ: Նույն ժամանակամիջոցում գրել և հրատարակել է նաև բազմաթիվ ուրիշ աշխատություններ՝ մեծ մասամբ պատմության աչլիայ ճյուղերի վերաբերմամբ (Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական տէրութեանց, Պատմութիւն վարուց Մ. Լուտերի, Ուսումն փիլիսոփայութեան կրօնի ևն): Սակայն Հովնանյանի ուշադրությունն ամենից ավելի դրավել է հայերեն լեզուն: Խորապես ուսումնասիրելով և հմտանալով դասական հայերենին, նա երկար ժամանակ է նվիրել այդ լեզվի քերականությունը կազմելուն: Զեռադիր վիճակում այդ աշխատությունը կազմում է չորս հատոր. դա՛ Գաթրըճյանի խոսքերով ասած՝ «ճոխ գրուած, բազմաջան աշխատութեան

պատուը»¹ է: Սակայն դեռ վերջնականապես չաժարատած այդ, ձեռնարկում է ռամկուրէն-ի ուսումնասիրութեանը. տասը տարի աշխատելով այդ նյութի վրա՝ նա հավաքում է բոլոր անհրաժեշտ տվյալները «Ռամկուրէնի քերականութիւն» կազմելու համար, բայց կարողանում է մշակել դրա նախնական մասը միայն՝ «Ռամկուրէն մատենագրութիւն»-ը և «Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւն ռամկախառն», անմշակ թողնելով բուն աշխատութեան համար հավաքած հարուստ նյութը: Ձեռագիր մնացած աշխատութեաների թվում կա «Արարերէնի քերականութիւն»-ը, որ ինչպես ասվում է, մի ընտիր դործ է:

Հովնանյանի վերը հիշված աշխատութեաներից մեր նյութին ևն վերաբերում «Ռամկուրէնի» ուսումնասիրութեան լույս տեսած մասերը, այն էլ դրանց մի փոքրիկ հատվածը: Ինչպես ասացինք, այդ ուսումնասիրութեանից լույս է տեսել միայն երկու մաս. «Հետազօտութիւնք Նախնեաց Ռամկուրէնի վրայ. Ուսումնասիրութիւնք և քաղուածքներ. Մասն Ա. Ռամկուրէն Մատենագրութիւնք», տետր Ա և Բ (1897 թ.) և «Միջնադարեան Ազգային տաղաչափութիւն ռամկախառն» (1896): Հեղինակը դրանց մեջ հմուտ կերպով հավաքել ու քննութեան է առել ժողովրդական լեզվով գրված հատվածները հայ հին մատենագրութեան մեջ, ապա ուշ շրջանի նույն լեզվով ամբողջական գրքերն ու միջնադարեան տաղերը: Դա այն նախնական մասն է, որի հիման վրա պետք է կազմեր բուն քերականութեանը, որ, ինչպես ասվում է հեղինակի մահվանից փոքրինչ հետո լույս տեսած Բ. տետրի առաջաբանում, մասամբ միայն կազմված է. «Ատաղձ առ նույն պատրաստած է արդեն հեղինակն՝ առաջին մասին մեջ հիշված բոլոր գրութեաններն քաղելով: Նույն քաղվածքներն դասավորած ալ է՝ բազմաթիվ տետրներու մեջ բաժնելով նյութերն ու օրինակներն՝ ըստ քերականական կարգի: Նաև կերպավես հորինել ձեռնարկած է, և վերջնականապես աշխատասիրված կգտնենք Բ. մասին ալ սկզբնէ բաժակիս բան՝ ընդհանուր տեսութիւն, բառակազմութիւն ռամկուրէնի և հոլովմունք: Հասնելով գրեթէ մինչև Բայ, կդադարի աշխատութիւնը...» (Բ. տետր, էջ է—Ը): Այս այսպես լինելով՝ մեզ մնում է ծանոթանալ մեր ձեռքի տակ եղած մի փոքրիկ հատվածի՝ Ա. Մասի «Նախաշաւիդ»-ին: Ա. Մասի առաջին 46 էջերը դրավող այս հատվածի

¹ Յշրձ, էջ 32:

² Յշրձ, էջ 33:

մեջ հեղինակը նախնական տեղեկություններ է տալիս միայն յուր ուսումնասիրության վերաբերմամբ: Հենց սկզբից իսկ հեղինակն ասում է. «Ընկվի մը վրա խոսիլ ուզողն հառաջ քան զամենայն տեղաք է հետազոտել թե ուստի է և երբ անոր ծագումն: Անշուշտ մեզմե ալ կսպասվի այսպիսի հետազոտություն նախնեաց ուսմելորենին նկատմամբ, դոր կփորձենք կատարել: Բայց խնդիրն ըստ պատշաճի լուսավորելու համար՝ հարկ է որ առ սակավ մի հեռանանք մեր հատուկ նյութին, և շատ դարեր վեր ելլելով՝ դիտենք մեր դրականության սկզբնավորությունն, որով ըլլալու հետազոտությունը կդուրսանա» (Ա. մաս, Նախաշաւիղ, էջ 1): Այսպես, ահա, հեղինակը ուսմելորենի ծագման ու զարգացման բուն ուսումնասիրությունը թողնում է երկրորդ մասին՝ մատենագրության ուսումնասիրությունից հետո: Այս հատվածում էլ, սակայն, թեև թեթևակի կերպով, բայց և այնպես տալիս է մի քանի խնդիրների մասին իր կարծիքը, որ ուշադրով է: Նախ և առաջ, հեղինակը հայ մատենագրության լեզուն բաժանում է երեքի, ինչպես ընդունված էլ է: «Հայերեն գրությունք լեզվի նկատմամբ՝ երեք ալ և այլ կերպարանոք կեկեն մեր առջև, որ են՝ Գրաբարն, Նախնայաց ուսմելորենն և այժմու գավառականք՝ յորոց երկուք միայն գրավոր են» (Ա. Մասն, հառաջարան, էջ 5): Այս բաժանումը կատարելով, «Նախաշաւիղ»-ի մեջ հեղինակը առաջին հերթին քննության է առնում գրարարի և բարբառների դոյության հարցը հինգերորդ գլխում: Այս հարցի համար օգտագործելով մեր հին մատենագրության մեջ եղած տեղեկություններն ու զանազան հատվածներ, հանդում է այն եզրակացության, որ հինգերորդ դարում և դրանից էլ առաջ եղել են ժողովրդական բարբառներ. «Նաև ի սկզբան գրականութանս կային ի Հայաստան զանազան գաւառական (ժողովրդական-ուսմական) բարբառք, որ առավել կամ նվազ կտարբերին արքունյաց և եկեղեցականաց, երգոց և զրուցաց բարբառեն» (Ա. Մասն, Նախաշաւիղ, էջ 4): Ինչ վերաբերում է առաջին թարգմանիչներին կողմից մատենագրության լեզուն զարձած գրարարին, ապա նա վաղուց արդեն մշակման ենթարկված հայերենն է եղել, այն հայերենը, որ մինչև դրերի դշուտն էլ գործածվել է արքունական շրջաններում, ժողովրդական երգերում ու զրույցներում, ժողովրդի բարձր խավերում. հենց այդ գործածության մեջ էլ նա մշակվել, բարձրացել է ժողովրդի առօրյա խոսակցական լեզվից՝ ուսմելորենից. «...նույն մատենից լեզուն նորահար չէր, այլ ի հնուց եկած, այն լեզուն էր՝ սրով կվարվին ժողովրդյան»

բարձրագույն դասք, արքունիք, եկեղեցականք և ազատանին, այն լեզուն՝ որով իրենց հրգեքն ու գրույցները շարադրած էին անվանի հրգահանք Գողթն պալատի, այն լեզուն՝ զոր թեև հավանականաբար չէր գործածեր միջնաշխարհին բոլոր ժողովուրդը, բայց կհասկընար, յուր սովորական բարբառին անշուշտ շատ տարբեր չլուլով։ Արդ մեր գրականության նախահարք, զոր սովոր ենք Առաջին Թարգմանիչք կոչել, ձեռք վարկին այն խոսքալ լեզուն ի գիր տռնուլ՝ գրավոր ընել» (Անդ, էջ 2)։ Ապացուցելու համար, որ այդ գրավոր լեզվի կողքին իրոք գոյություն ուներ ժողովրդական խոսակցական, հեղինակը քննության է առնում մատենագրության լեզվի երեք կետերը. Ա) երկրորդ Թարգմանիչները գործածում են մի խումբ բառեր, որոնք թեև հայերեն են, բայց առաջին Թարգմանիչների մոտ չեն գործածվել։ Բ) Նույն Թարգմանիչներից ոմանք հունարենի նմանությամբ սարքեցին մի խումբ նախածանցներ, որոնց մի մասը հայերեն է և դյուրությամբ ստուգարանվում է, իսկ մի մասը՝ թեև դարձյալ հայերեն է, բայց ծագումն անծանոթ է մնում։ Գ) Նույն երկրորդ Թարգմանիչների ժամանակի մատենագրության մեջ կան բայական ձևեր, որոնք տարբերվում են դասական հայերենի նույն իմաստն արտահայտող բայաձևերից։ Այս երեք կետերը քննության առնելով՝ հեղինակը եզրակացնում է, թե զրանք հենց ժողովրդական լեզվի տարրերն են, որոնք մուտք են գործել մատենագրության մեջ։ Այն հարցին, թե ինչու այդ բառերն ու ձևերը չեն գործածվել առաջին Թարգմանիչների մոտ, պատասխանում է, թե զրանք կամ այն ժամանակ շատ տարածված չեն եղել զեռև և կամ հատուկ չեն եղել այն բարբառին, որ սկզբից գրավոր կիրառություն է ստացել. «Ըսել թե հնոց մեջ չգտնված բառերն ամենեն հառաջ գործածողներն ինքնին հնարած են, ոչ հանդուգն միայն, այլ նաև հիմարական կարծիք կըլլար, մանավանդ երբ արմատական բառերու վրա է խոսքն։ Նույնպես անհրեար է մտածել՝ թե բայերու ժամանակաց նորաձև կերպարանքն հին գրավորին անհմտութենին ծագած են, ուր զի ասոնց հետ միահաղույն գործածված կգտնվին նաև հին ձևերն։ Ըստ մեզ՝ ավելի պատշաճ կերևա ըսել թե այս ամենայն բառերն ու ձևերն ի գիրս առաջին Թարգմանչաց չեն գտնվիր, վասն զի անծանոթ էին զեռ այն դարուն, կամ այն բարբառույն՝ զոր հիմն առին գրավոր լեզվին, հատուկ ըլլալով այլ գավառական բարբառոց, յորոց հետո, առին երկրորդ Թարգմանիչք կամ հաջորդ դարուց մատենագիրք» (Անդ, էջ 6—7)։ Սրանց ավելացնում է հեղինակը նաև չորրորդ

հակառակ վիճակը. լեզուն ըստ էության ժողովրդականն է, սակայն դրա մեջ առատորեն մուտք են գործել գրաբարի տարրերը. այստեղից էլ ելնելով՝ նա բնորոշում է առաջին լեզուն իրի ուսման և կախառն գրաբար, իսկ երկրորդը՝ գրաբարախառն ուսմանը. «Ռամկոթեն գրությանց՝ մանավանդ ի սկզբան անդ՝ ավելի կամ պակաս գրաբարով խառն ըլլալը բնական էր, քանի որ Ուտհայեցվոյն պես գրաբար գրողներ օրինակ կային ուսման հեղինակաց առջև: Անոնք հնույն մեջ մուծած էին ի նորույն, ասոնք նորույն մեջ սկսան մուծանել ի հնույն. նախորդաց ուսման և գրաբարին դիմաց՝ հաջորդը հնարեցին գրաբարախառն ուսմանը: — Բայց թեև այս օրինակը չգտնվեր, դժվարավ կարող էին ուսման և գրաբարի մատենագիրք հանկարծ միահաղոյն թողուլ զայն ամենայն՝ որ մինչև այն ժամանակ տեսած էին ի գիրս, և բոլորովին տարբեր եղանակով գրել, գրել ճիշտ այնպես՝ ինչպես կիսոսեին:

«Դարձյալ այն ևս բնական էր՝ որ թե այս նկատմամբ և թե ոչ ևս շատ հայեցմամբ՝ ուսման գրությունք իրարու անմասն ըլլային, ինչպես իրոք են. այնպես որ անմիջականությամբ նույն գրոց նկարագիրներն մին է» (Անդ, էջ 21): Ի դեպ, այստեղ ուշադրության արժանի են երկու կետ. նախ՝ հեղինակը ճիշտ կերպով գիտում է պրական ավանդության նշանակությունը նոր լեզվով գրվող մատենագրութեան մեջ. որքան էլ հեղինակները խոսակցական կենդանի լեզվով գրելու ձգտումն ունենային, այնուամենայնիվ նրանք պետք է հետևեին նաև նախորդ շրջանի գրականության լեզվին, պետք է աշխատեին նրան նմանեցնել իրենց լեզուն, այլ կերպ ասած՝ հնարավորին չափով ձեռք իրենց լեզուն հնի կաղապարով: Այս ավանդապահության ազդեցությամբ է գլխավորապես, որ, ինչպես գիտենք, գրավոր լեզուն համեմատաբար ավելի պահպանողական է, ավելի քիչ փոփոխվող, քան խոսակցականը: Երկրորդը՝ տարբեր հեղինակների լեզվի աչքի զարնող տարբերությունը, նրանց անմիջականությամբ է. Հովնանյանը ճիշտ կերպով գիտում է, որ խոսակցական լեզվի՝ գրավորի աստիճանին բարձրանալու առաջին շրջանում անխուսափելի են լուրջ զանազանություններ տարբեր հեղինակների գործերում: Եվ իրոք այդպես է. գիտենք, որ խոսակցական լեզուն միատարր չէ. նա տարբեր է, և զգալիորեն տարբեր է, ոչ միայն գավառից գավառ, այլև, հաճախ, գյուղից գյուղ. քանի որ քանի որ դեռ այդ տարբեր գավառականների հիմամբ չի ստեղծվել ու մշակվել համեմատաբար ընդհանուր գրական լեզուն, տարբեր հեղինակներ տարբեր տեղերից

լինելով՝ տարբեր էլ չեղու ունեն։ Այս երևույթը հաստատելու համար կարելի էր հիշել բազմաթիվ օրինակներ շատ լեզուներից. բայց այստեղ բավականանա՞նք միայն մեր աշխարհարարի պատմությամբ զիմելով։ Հիշենք միայն ժամանակագրորեն իրար աջնա՞ն մոտ մեր երեք գրողներին՝ հաշտուոր Արովյանին (1804/5—1848) Պերճ Պոռշյանին (1837—1907) և Ղազարոս Աղաջանին (1847—1911), որոնք թեև աշխարհարար են գրել, բայց իրենց լեզվով աշնափան տարբերվում են իրարից. դժվար չէ այսօր ասել, թե գրանցից յուրաքանչյուրին ո՞ր բարբառն է հիմք ծառայել, թեև իհարկե, բացի այդ հիմնական, բարբառի հետ կապված տարբերություններից, կա նաև անհատական ունակութունների տարբերությունը, որ, սակայն, այս խնդրի համար երկրորդական նշանակություն ունի։ Այսպես էլ պետք է դիտել «ռամկախոս մատենագիրների» լեզուն, և Հովնանյանն այդպես էլ դիտում է. «Ամեն նորություն ինքնին յուր հետն անորոշություն և տարտամություն կրերև, մանավանդ երբ հիմնյալ չէ կանխով խորհրդածյալ և հաստատուն սկզբանց վրա, չունի որոշ հաստակալիժ. իսկ անորոշությունն առիթ ու պատճառ կու տա անմիօրինակության, նա թե խառնակության։ Այսպես՝ առաջին անգամ ռամկորեն գրելու ձեռնարկողն՝ առջևն յամենայնի հետևելու օրինակ չունենալով, բնականաբար յուր խոսածին և յածին համեմատ պիտի գրեր, բայց ազդվելով ի միս կողմանե՝ կարգացած գրարարեն... և ի մյուս կողմանե՝ յայլ և յայլ պարագայից» (Անդ, էջ 22)։ Այսպես շարունակելով յուր քննությունը, հեղինակը ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ ժամանակի ընթացքում գրարարի և խոսակցական լեզվի մեջ անջրպետը խորանում է. գալիս է մի ժամանակ, որ գրարարն արդեն գրեթե անհատականալի, կամ դժվար հասկանալի է դառնում։ «...Գրարարն՝ օտար լեզվի նման՝ բոլորովին անիմանելի չէր և չէր կրնար ըլլալ ռամկին իսկ։ Արդարև կհասկնային բազումք և թերևս նաև ամենքն, բայց՝ ոչ եթև կատարելապես և ամենայն մասամբ։ Կհասկընային, սակայն զայն միայն՝ որ նման էր իրենց սովորական խոսից և կամ անկե բոլորովին տարբեր չէր։ Կհասկընային, կամ լավ ևս ըսել՝ վեր ի վերո իմաստ կհաներին. բայց թե հշդիվ կթափանցեին իմաստից ամենայնի որ կըսեին, այն տարբեր խնդիր է։ Կարծենք՝ ճշմարտութենե հեռացած չենք ըլլար, եթև ըսենք որ ժողովրդյան մեծի մասին գրարար հասկնալն՝ այն կես ի կես լծելյալ կուրին տեսության նման էր, որ քայլով մարդիկն իբրև ծառ կնշմարեր» (Անդ, էջ 33)։ Այս երևույթն իր հերթին

ստիպողական պահանջ է առաջ բերում՝ գրել այն լեզվով, որ ժողովրդին հասկանալի է, որ հարավատ է նրան. իսկ սրա արդյունքն այն է լինում, որ վերջապես մեռյալ գրաբարի փոխարեն մատենագրության լեզուն է դառնում ուսմկորենք. «Այս վիճակ իրաց չէր կրնար մշտատե ըլլալ... Ըստ շափու նվազելու հմտության դրաբարի՝ պետք էր զգալ թե (ժողովուրդը) կարոտ է խոսած և հասկըցած լեզվով գիրք ունենալու... Արդեամբք իսկ դարերով ետ մնացած այս դործն ի դուխ ելավ, սկսով ուսմկական գրականութունն, և մի անգամ սկսյալն հառաջ զնաց, ի սկզբան անդ համբարալ և ընդհատությամբ՝ որչափ կրնա գուշակվիլ մինչև ցարդ մեր ձեռքն հասած գրություններն, իսկ հետո՝ արագ և անընդհատ» (Անդ, էջ 38—39): Ահա լեզվի՝ նախնյաց ուսմկորենք լեզվի մասին այս ներածական տեղեկությունները տալուց հետո հեղինակն անցնում է այդ լեզվով գրված հատվածների և ամբողջական գործերի ուսումնասիրությանը, որից քաղած նյութով էլ պետք է գրեր այդ լեզվի պատմությունն ու քերականությունը: Այդ փոքրիկ ներածությունն էլ ցույց է տալիս, որ այդ ուսումնասիրության արդյունքը մի մեծ գործ պետք է լիներ և ցավալի է, որ հեղինակը անավարտ է թողել այն. բայց առայժմ բավականանանք եղածով, նշելով, որ այդ եղածն էլ բավական է Հովնանյունին վերենական դպրոցի անվանի ներկայացուցիչներից մեկը համարելու: Փոքրիկ ներածության մեջ արտահայտած համոզիչ փաստերով հիմնավորված նրա դրույթները, ընդհանուր առմամբ, միանգամայն ճիշտ են, և պարզաբանում են աշխարհաբարի նախնական շրջանի շատ կոպները. դրանով էլ այդ «նախաշափուրդ» պահպանում է չուր արժեքը նաև այսօր: Ինչ վերաբերում է մատենագրության ուսումնասիրությանը, ապա՝ նրա գնահատությունը մասնագետներին է վերապահվում:

**Սերովբե
Տերվիշյան**

Ինչպես մինչ այժմ շարադրվածից երևում է, XIX դարում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունն մեծ թափով զարգանում է Եվրոպայում. եվրոպական գիտուններն են, որոնք զբաղվում են հայերենի ուսումնասիրությամբ՝ կապելով ընդհանուր լեզվաբանության հիմնական հարցերի հետ, եվրոպացիներն են դառնում հայերենի լեզվաբան-մասնագետները, որոնք հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը զնում են լեզվաբանության նոր հիմունքների վրա: Բացառիկ են այն հայերը, որոնք հաղորդակից լինելով ժամանակի եվրոպական լեզվաբանությանը, յու-

բացնելով այդ գիտության հիմնական սկզբունքները, հետևում են եվրոպացի հայագետներին և իբրև լեզվաբան ուսումնասիրում հայերենն այդ սկզբունքների համաձայն: Վիեննական դպրոցի այդպիսի լեզվաբաններից էին Ա. Այտնյանը և Ղ. Հովնաթյանը. այնուհետև իբրև լեզվաբան, և ոչ թե ընդհանրապես՝ հայագետ, հանդես է գալիս Հ. Սերովբե Տերվիշյանը, որ յուր ժամանակին մեծ դեր է խաղացել լեզվաբանության նոր հիմունքները հայերենի վրա կիրառելու, ինչպես և այդ նոր հիմունքները հայ ընթերցողներին մատչելի դարձնելու գործում:

Տերվիշյանը ծնվել է 1846 թվին, Պուշտում. կրթությունն ստացել է Վիեննայի Մխիթարյան վանքում, որի միաբանն է դարձել 1864 թվին, իսկ 1866-ին՝ ձեռնադրվել վարդապետ: Վանքում սովորելով մի խումբ լեզուներ (հունարեն, լատիներեն, գերմաներեն և այլն), մտել է Վիեննայի համալսարանը, որտեղ և ուսումնասիրել է սանսկրիտն ու պաշտավերենը: Այսպես զբաղնելով իր լեզվաբանական կրթությամբ, Տերվիշյանը նվիրվել է իր սիրած գիտությանը՝ թողնելով բազմաթիվ գործեր՝ ինչպես հայերենի, այնպես էլ այլ լեզուների մասին, այլև՝ զանազան լեզուներից կառաքած թարգմանական գործեր: Վախճանվել է 1892 թվին:

Յուրաքանչյուր լինելով յուր ժամանակի գիտության սկզբունքները, Տերվիշյանը 1877 թվին հրատարակեց յուր առաջին հայագիտական-լեզվաբանական գործը՝ Armeniaca վերնագրով լեզվաբանական ուսումնասիրությունների առաջին գիրքը՝ Das altarmenische P (Վիեննա, 1877): Այստեղ հեղինակը քննության է առնում Բ ունեցող բոլոր հայերեն բառերը, տալիս նրանց ստուգաբանությունները, ինչպես և այն բոլոր փոփոխությունները, որոնց ենթարկվել է հայերեն Բ հնչյունը: Իր ուսումնասիրությունից հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերեն Բ հնչյունը համապատասխանում է «ոչ միայն նախալեզվյան gv-ին, այլև՝ կա՛մ սկզբնական և կա՛մ թե հին tv կամ dv-ից առաջացած sv հնչյունակոմպլեքսին է փոխարինում կանոնավորապես» (էջ II): Սակայն հեղինակի այս եզրակացությունը, ինչպես և ամբողջ աշխատությունը հաջող ընդունելության չարժանացավ: Հեղինակի ուսումնասիրության առարկան՝ հայերեն Բ հնչյունը շատ կետերում անլուծելի դժվարություններ էր պարունակում. այդ հնչյունի ծագումը՝ որոշ գեպքերում (օրինակ՝ հոգնակիի Բ-ն)՝ մինչև այսօր էլ զեռ վերջնականապես պարզաբանված ու հաստատված չէ. այդ դժվարությունն է պատճառը, որ հեղինակը չի կարողացել

հաղթահարել, և հաճախ սխալ համեմատություններ է կատարել: Պրա համար, ահա, ամբողջ գործը խիստ քննադատության ենթարկեց Հյուբշմանը (ZDMG, 30 (1876), էջ 774—779), բայց և միաժամանակ խորախուսեց հեղինակին, գտնելով, որ վերջինս ի վիճակի է կազմելու հայերենի ստուգաբանական բառարան:

Անհաջող ընդունելությունը կարծես սասուցրեց հեղինակին. առաջին գրքի հրատարակումից հետո մոտ չորս տարի դադարեց նրա գրելը. սակայն 1881-ից սկսած նորից հանդես եկավ նա հայ մամուլում և սկսեց իրար ետևից տպագրել այլ և այլ հետազոտություններ. այդ շրջանի նրա գործերից հատուկ ուշադրության է արժանի «Հնդեվրոպական նախալեզու»-ն (Պոլիս, 1885), որ հեղինակի գլուխ գործոցն է: Այս գրքում հեղինակը համառոտ ու մատչելի կերպով ամփոփել է հնդեվրոպական լեզվաբանությունը, դասկարգելով յոթ ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները: Հեղինակը փոքրիկ ներածությամբ քննում է նախ լեզուների ցեղակցության ու նրանց ծագման հարցը, ապա՝ հնդեվրոպական նախալեզվի համառոտ տեսությունը, ապա՝ անցնում հենց այդ նախալեզվի ուսումնասիրությանը: Տասնհինգ գլուխների մեջ հեղինակը շարադրել է մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որ պարունակում է բառակազմի և քերականության ամբողջական քննությունն ու նկարագրությունը, ինչպես և «հնդեվրոպացիների» քաղաքակրթության պատմությունը, հնդեվրոպական լեզվաբանության պատմությունը և բոլոր հնդեվրոպական արմատների ցանկն ու քննությունը, բնականաբար, յուր ժամանակի գիտության համապատասխան:

Հեղինակի մյուս կարևոր գործն է «Ալեզու» հանդեսը. 1887 թվին նա հիմնադրեց հայերեն առաջին լեզվաբանական հանդեսը, որը, սակայն, մի տարի միայն գոյություն ունեցավ: Այդ հանդեսի մեջ տպագրված են բազմաթիվ լեզվաբանական հոդվածներ թե՛ հայերենի, և թե՛ այլ՝ մասնավորապես թուրքերեն լեզվի մասին, որոնք բոլորն էլ Տերվիշյանի հեղինակություններն են: Այդ հոդվածների մեջ հեղինակը քննության է առնում հայերենի թվականները, զ հնչյունը («Հայկականք. 2 դիրը» երկար հոդվածում) և քաղմաթիվ բառեր ու նրանց ստուգաբանությունները: Հանդեսի հրատարակությունը դադարելուց հետո Տերվիշյանն աշխատակցել է հայերեն այլ և այլ պարբերականների ու հրատարակել մի քանի հոդվածներ, որոնք նրա կյանքի վերջին տարիներին են պատկանում (1891—92 թթ.):

Իր ուսումնասիրությունների մեջ Տերվիշյանի արտահայտած

Հայացքների համառոտ տեսությունը հետեւյալն է: Իբրեւ լեզվաբան նա հատկապես յուր «նախալեզվի» մեջ քննության է առնում լեզվի ծագման, լեզուների ցեղակցության և այլ այդպիսի հարցեր: Այստեղ, սակայն, հեղինակը կաճագինս էր մի լուրջ գծվարության բռնել. լեզվաբանական գիտությունը վճռարար մերժում էր այն տեսակետը, որ լեզուն մի աստվածային շնորհ է. գիտության հետեւելով, Տերվիշյանը նույնպես պետք է հրաժարվեր այդ աստուգելից. բայց, ինչպես նախորդների համար ասել ենք, կախիկ վարդապետի համար այդ այնքան էլ հեշտ բան չէր. և, ահա, Տերվիշյանը միջին ճանապարհն է բնարում. մի կողմ ձգելով նախապաշարումները, գիտության ուղիղ ճանապարհի վրա կանգնելով, նա գտնում է, որ ժամանակակից լեզուներից, ինչպես և զրանց նախամայրերից ոչ մեկն էլ նախաստեղծ մարդու լեզուն չէ, սրով և մի քայլ ևս առաջ է անցնում մյուս վիճակահաններից: Բայց, մյուս կողմից՝ ակնարկում է այդ նախաստեղծ մարդու աստվածաշնորհ լեզվի մասին, որ անհետացել է հենց նույն նախաստեղծ մարդու հետ. այսպիսով հեղինակը հաշտեցնում է կարծես յուր հայացքները կրոնական կոչմանը, արգարացնում իրեն հոգևոր հայրերի առջև: Ահա թե ինչ է ասում նա. «նախնի լեզվաքնին բանասիրաց զխաղութր մեկ պակասությունն այն սխալ գաղափարն էր, որ սենին մարդկության լեզվի ընդհանրապես և մասնավորապես հնդերուպական լեզվաց ծագման, էության ու կազմության վրա: Ասոնց կարծիքն էր նախ թե կա առաջին լեզու մը զեռ կենդանի և մայր մյուս լեզուներուն, և զայն գտնելու կաշխատելն վայրասպար: Վասն զի մարդկությանն նախկին լեզուն նույն խել եթե աստվածատուր պարզեւ ըլլար մարդկեղեն ազգին նախահոր, վախճանած էր նախաստեղծ մարդուն սկզբնական արդարության վիճակին հետ: Առաջին հողածին մարդն իր սերնդոց ասուղիվ շէր ավանդած իր խոսած կամ հնարած լեզուն, զոր թերեւ ինքն ալ երկայն ժամանակ չվաշխեց: Այն լեզուն անսպառաճ աշխարհք կազմություն անհնարու էլ: ...Այն վսեմ՝ գաղափարն, որ հավատացյալն ունի Ագամայ գերբնական ձրից վրա, չի ներեր դանիկա տեր համարել այնպիսի լեզվի մը որ շատ խեղճ է, և հայտնապես կցուցնէ այն խեղճության տխուր վիճակն, ուր հարկավ ինկած էր երբեմն մարդկային ազգն: Գետի և կրնանք քսել թերեւ առանց հանդգնության, թե գոնէ այդ մեր քննության նյութ առած հնդեւրոպական մայր լեզվին հեղինակն ասուղիվ ոչ Աստված կրնար եղած ըլլալ, ո՛չ այլ Ագամ երբ զեռ գերբնական ձրյուք զարգար-

ված էր. վասնզի այն լեզվին հնարիչներն ընդհանրապես լուկ նյութական ըմբռնումներով տոգորված մարդիկ էին»։ (Անդ, էջ 3)։ «Թերևս, ընդհանրապես ամեն մարդկային լեզուներու նկատմամբ կրնանք ըսել թե չկա լեզու, որ ավատացյալ գիտնականին միտքը կարենա համոզել թե դերբնական ձրուք դարդարված նախաստեղծ մարդուն լեզվին մնացորդն է։ Ան սկզբնական և գերբնական բարբառն ուրեմն, (որուն երբեմն դոնե սակավատե գոյություն մը տեսնալն ընդունելու է կարծենք հավատացյալն) հիմակ արդյամբ գտնվող որևէ լեզվի մայրը չէ, այլ ան գերբնական խոսողութեան կարողութեան հետ անհետ եղած է՝ թերևս նույնիսկ նյութական տարրներով» (Անդ, էջ 4, ծան.)։ Այսպես ուրեմն. հավատացյալ գիտնականը գտնում է, որ արդիական լեզուներից և ոչ մեկը Ազամի լեզվի մնացորդը չէ. բայց նա, հավանաբար հարկադրված լինելով արդարացին կրեն հավատի առջև, գտնում է նաև, որ Ազամի աստվածաշնորհ լեզուն, այնուամենայնիվ, գոյություն ունեցել է, որով և իսկապես, հաշտեցնում է իր գիտական տեսակետը կրոնի հետ։ Այդ նպատակով նա հետագայում էլ նույնիսկ առանձին հոգված է գրել «Լեզու» հանդեսում, որի մեջ ապացուցում է, թե կրոնն ու գիտությունը միմյանց չեն հակասում։ Իսկ այդ բոլորից պարզորեն երևում է, որ նա ներքին համոզմամբ չի ընդունում լեզվի աստվածաշնորհ լինելը, նրա աստվածային ծագումը և գիտում է այն իբրև մարդկայն մաքի արդյունք։ Նույն ձևով նա կասկածի տակ է առնում նաև աշխարհի բոլոր լեզուների մի ծագում ունենալու սկզբունքը. աչք տեսակետը, ինչպես հայտնի է, դարձյալ աստվածաշնչական գաղափարի արդյունք է, որը սակայն, նոր ժամանակներում էլ, այսպես կոչված «լեզվաբանության գիտական» շրջանում էլ յուր արտահայտությունն է գտել։ Տերվիշյանն այս խնդրի տոթիվ վճռական բան չասելով՝ արտահայտում է այնուամենայնիվ յուր անվստահությունը. «Ուր է թե նաև լեզվաբանության հաջողիկ հավաստել, թե ամենայն ազդաց աշխարհիս բազմապատիկ բյուրակերպ լեզուներուն՝ նախապես մի մայր լեզու եղած է ծնող» (Անդ, էջ 1)։

Հետաքրքիր է նաև նրա դատողությունը լեզվի ու նրա ծագման մասին. «Լեզու» հոգվածի մեջ՝ խոսելով մարդկային և կենդանական լեզվի տարբերության մասին, ասում է. «Մարդ հասկանալով կխոսի և ներքինն արտաբուսա կհայտնե, իսկ անասունը դոնե լսածը կկրկնե միայն, առանց իմաստն հասկանալու և զգալու, հոգավոր ձայնիվ կամ լեզվով ինքզինք բացատրել չի կրնար, ան-

կարող է ինքնին հոգավոր բառ հորինել ներքին խորհուրդ մը հայանելու զոր շումի իսկ ...բանականության շոյութենի կրխն անասնոց գիտակցական խոսողության բնածին պակասությունն» («Էկզոս», 1887, էջ 7—8): Այսպիսով, հեղինակը կարողանում է ճիշտ կերպով նկատել մարդու և կենդանու «լիզվի» տարբերությունը. մարդկային լեզուն գիտակցական է, անասնականը՝ բնադրական. «Լոկ զգացումներն արտաքուստ իմացնելու համար բավական է անասնոց՝ անհոգ ձայնիւ հանելու կարողությունն» (Անդ, էջ. 8): Սրա հետ մեկտեղ, նա ճիշտ կերպով դիտում է, որ գիտակցությունն ու լեզուն ձեռք բերովի են, և ոչ՝ աստվածային շնորհ. «Ինքնին կարող է ծննդամբ բանավոր մարդն՝ խորհողությունն տակավ կերպավորվելուն համեմատ՝ ինքզինք ձայնիւ հասկցնելու եղանակը գտնել, կամ որ նույնն ըսել է՝ լեզու մը հնարել» (Անդ, 9): Բայց շեշտելով, որ լեզվի զոյությունը պայմանավորված է գիտակցությամբ՝ նա դտնում է, որ գիտակցությունը լոկ մարդու խորհող լինելու, մտածել կարողանալու արդյունքն է, որ գիտակցությունն առաջացել է ինքնին, զարգացել իբրև խորհողության արգասիք. «Բանականությունն սերմն է խորհողության, որ սակավ տակավ կրեան կուգա մարդու վրա, քանի որ մարմնով կղարգանա, և մեղմով կհորինվի գիտակցությունն և ինքնագիտությունն» (Անդ, էջ 8): Նա շեշտում է նաև լեզվի փոխադարձ ազդեցությունը գիտակցության զարգացման վրա. «Մշուս կողմանի ալ ստիպվինք խոստովանել, թե խոսողության մեծ է ազդեցությունն խորհողության կոտարելության վրա» (Անդ, էջ 10): Այս գիտողություններն, ինչպես տեսնում ենք, ունեն այն ճշմարտությունը, որ մարդկային լեզուն որակապես տարբերվում է կենդանականից, որ լեզուն պայմանավորված է գիտակցությամբ (թեև ավելի ճիշտ՝ երկուսն էլ փոխադարձորար պայմանավորված են միմյանցով), որ լեզուն ձեռքբերովի, հնարովի է. բայց դրանց հետ միաժամանակ, նա առաջին հերթին չի արբերում մարդկային ու կենդանական լեզվի ավելի հիմնական հատկանիշը՝ մարդկային լեզվի հասարակական բնույթը: Մշուս կողմից հենց այդ իսկ հատկանիշը չնկատելով, չի կարողանում գտնել նաև մարդկային հասարակության մեջ աշխատանքի ունեցած գերը, աշխատանք, որ թի՛ գիտակցության, և թե՛ լեզվի ծագման ու զարգացման հախաղաղմանն է հոնդիսանում. նրա մոտ գիտակցության ու լեզվի առաջացումը դիտվում է միակողմանիորեն, սոսկ իբրև խորհողության հետևանք. «Խորհողական գործությունն սերմնապես ու բնապես ունեցողը միայն կրնայ սա-

կավ խոսող ըլլալ կամ խոսիլ գիտակցութեամբ, ուստի և չենք կրնար լրջորեն ուրանալ, թե խորհողութեան հետեւութունն է խոսողութուն» (Անդ, էջ 9): Այս կետում, և առհասարակ, լեզվաբանական-փիլիսոփայական հարցերում Տերվիշյանը հետեւում է Վիտնեին (1827—1894), որ յուր «La vie du langage» գրքում նույն տեսակետն է հայտնում, ասելով. «Մարդ իր խոսելով է կատարյալ մարդ, թեպետ և գիտակցաբար խոսել կարողանալու համար նա պետք է նախ խորհող մարդ լինի... մարդը ինչպես որ բնականից նա կա, առանց լեզվի օգնութեան չէր կարող բարձրանալ այն բանին, ինչ որ նախասահմանված էր (était destiné) նրան դառնալ, բայց նա հրեք ստեղծած չէր լինի խոսքը, եթե հենց սկզբից օժտված չլիներ այն կարողութուններով, որ տեսնում ենք, թե ունի, և որոնք նրան մարդ են դարձնում»¹:

Բուն հնդեվրոպական լեզվաբանության հարցերում Տերվիշյանը համեմատական քերականության դպրոցից երիտքերականների դպրոցին անցման շրջանն է ապրում. ինչպես ասված է արդեն, հնդեվրոպաբանության հիմնադիրները բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մայրը համարում էին սանսկրիտը և որովհետև այդ լեզվում գոյություն ունեն միայն *a*, *u*, *i* ձայնավորները, ուստի և այն հայացքին էին, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ունեցել է միայն *a* ձայնավորը, որից ստացվել են հետո *u* և *i*: Տերվիշյանի ուսումնասիրությունների մոտ ձայնավորների այդ սիստեմն է ընդունվում իբրև հիմք. իր գրքի ԺԱ գլխում տված հնդեվրոպական նախալեզվի արմատների ցանկում բերված բոլոր արմատները *a*, *u* և *i* ձայնավորներից բացի ուրիշը չունեն: Բայց դրան զուգընթաց նա սանսկրիտը նախամայր լեզու չի համարում, թեև սպասելի էր, որ հենց ձայնավորների այդ սիստեմից ելնելով նախալեզու համարի: Նա գտնում է, որ հայտնի հնդեվրոպական լեզուներից և ոչ մեկն էլ նախամայր լեզու համարել չի կարելի. դրանք բոլորն էլ քույր լեզուներ են, որոնցից ոմանք ավելի քիչ են ենթարկվել փոփոխությունների և համեմատաբար հարազատ են մնացել նախալեզվին, ամենք էլ շատ փոփոխություններ են կրել և հեռացել նախնական վիճակից: Հետևաբար, կարելի է գտնել նախնական վիճակին ավելի մոտ լեզու, որը սակայն երբեք էլ նախալեզու չի կարելի համարել. «Չկա գոնե մեզի ծանոթ հնդեվրոպական լեզվաց մայր լեզուն, այլ մեռած է՝ հաջորդ թողով զուս-

¹ Whitney, La vie du langage, Paris, 1880, p. 252:

տըրներն... Մեռած ք այն տառջին մայր լեզուն՝ չէ թե միայն իր դստերաց ժողովրդական, այլ նույնիսկ մատենագրական ամենահին լեզվին մեջ, ինչպես ձևավորնիս հասած քույր լեզվաց գրավոր հիշատակարաններն կրնանք ապահովութեամբ հետեցնել: ...Բայց ինչպես որ համամայր քույրերու մեջ մորն ավելի նմանող դուստր կզտնվի, այսպես ալ քույր լեզուներուն մեջ կա լեզու որ վախճանած մորն սկզբնական նկարագիրն ավելի նման կընծայեցնե, ստացվածք ըլլալով այն ազգին, որ կանաւս ժամանակով շքեղ բախտն ունեցած է մատենագրութեամբ իր լեզուն փոփոխութենէ փրկելու և հնազույն կերպարանք սովանդեւու: Այսպիսի լեզու մըն է ահա հնդկի լեզուն... Սակաքն նույն լեզվի մորն առավել նմանողութունը՝ երիցագույն քրոջ պատիվ մըն է միայն, և ոչ մայրութեան աստիճան» (Անդ, էջ 6—7):

Արանք են, ահա, Տերվիշյանի ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրների նկատմամբ արտահայտած հայացքները: Ինչ վերաբերում է մասնավորապես հայագիտական հայացքներին, հատկապես հայերենի իրր հնդեվրոպական լեզվի՝ տեղի ու մերձավոր ցեղակցութեան վերաբերմամբ, ապա աշտուեղ ևս նա անցման շրջան է ներկայացնում: Երբ ևս հրատարակեց յուր «Հնդեվրոպական նախալեզուն», Հյուրշմանի հայտնի հոգվածը վազուց արդեն լույս էր տեսել. բայց ինչպես հին պարոցի մի քանի ներկայացուցիչներ, այնպես էլ Տերվիշյանը միանգամից չանցավ նոր դարոցի կողմը: Նրա ստացած կրթութունը, որ ամբողջապես նախորդ պարոցին էր համապատասխանում, կաշկանդել էր նրան, և նա միառժամանակ գեռես անորոշ վիճակ էր սարում. «Հնդեվրոպական նախալեզվի» մեջ նա որեւէ բան չի ասում հայերենի տեղի մասին. հնդեվրոպական լեզուների ճշուգիւր ու բաժանումների մասին էլ չի խոսում, որից կարելի լիներ իմանալ, թե ի՞նչ տեղ է հատկացնում հայերենին: Ուստի և մեզ մնում է եզրակացնել այդ նրա ստուգարանութեանները. հայտնի է արդեն, որ հին դարոցը հայերենի իրանյան փոխառութեաններն էլ բնիկ հայերեն էր համարում. Տերվիշյանը մի խումբ այնպիսի բառեր, որ իրանյան փոխառութեաններ են, հիշում է որպես բնիկ հայերեն. ինչպես՝ ասպատակ, առասան, տնգամ, բաշխել, գրաւ, համակ, մէզ, տապ և այլն: Արանց հակառակ, մի խումբ բառերի մասին էլ ասում է, թե փոխառութեան են, ինչպես՝ աւար, աւորուշան, աւորնակ, դանդաւաւանդ, կամար, հազար, հրաման և այլն: Այս ստուգարանութեաններից, ահա, երեւում է, որ հնդկանկը գեռես կողմնորոշված չէ և գտնվում է անորոշ վի-

Ճակի մեջ: Սակայն այդ անորոշությունը երկար չտևեց: Այդ գրքի լույս տեսնելուց ընդամենը երկու տարի հետո նա գրեց մի հոդված՝ հայերենի տեղի մասին՝ «Հայ լեզուն հնդեվրոպական, այլ ոչ արիական» («Աեզու», 1887, էջ 150—152), որի մեջ նա արգենս պարզապես հրաժարվում է հին դարոցից: Հոդվածի սկզբում հեղինակը շեշտելով, որ հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շարքում դեռևս ճշտվել որոշված չէ և դյուրին էլ չէ այդ, գրում է, թե այդ «Մասնավոր նպատակը կդիտենք միշտ մեր լեզվաքննական հոդվածոց մեջ, քննելով հայկական լեզվի տառական օրենքն ու բառական մթերքն ու հեռավոր ու մերձավոր ազգականության հայտարար նշանները ցուցնելով» («Աեզու», 1887, էջ 151): Այնուհետև հեղինակը ճիշտ կերպով շեշտում է, թե այդ ազգականությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է մանրազնին ուսումնասիրություն: Ենթարկել հայերենի ոչ միայն հնչյունական ու բառական կազմը, այլև քերականությունը. «Հայերեն լեզվին համեմատական գիտությունը կքննե թե հիշյալ լեզուն իր ամբողջ էությունը ինչ աղբյուր ունի այլ ազգակից լեզվաց հետ: Իսկ լեզվի մը էությունն երևան կուգա, եթե կազմիչ մասերը քննության տակ ձգվին: Այս կազմիչ մասերն, ինչպես դյուրին է իմանալ, կբաղկանան ձայնավորներն ու բաղաձայններն, ինչպես նաև ասոնցմե հոդված բառերն և այս բառերուն առած այլ և այլ ձևերն կամ կբաժնանալ զան մոտիմիություններն. հորովում, խոնարհում, քնակերպություն, բառակազմություն և այլն» (Անդ, էջ 152, ծան.): Ահա այդպիսի քննությունն էլ հեղինակին բերում է այն կզրահացություն, որ հայերենը արիական ձյուղին չի պատկանում, բայց թե, այդ ձյուղին չպատկանելով, ինչ տեղ է բռնում նա մյուս լեզուների շարքում, հեղինակը դարձյալ չի կարողանում վճռել. «Ասիականին (իմա Արիականի. — է. Ա.) դուստր համարեցան հայոց բարբառն և ցարդ նույնպես կհամարին քանի մը օտարազգի և հայազգի լեզվաքննիք, թեև չկրցան տալ բնիկ հայ այնպիսի նշաններ, որոնցմով կարենա յուր ասիականությունն, այսինքն արիականությունն հաստատվիլ, մանավանդ թե խաբվեցան հայ դստեր սերունդն օտարամուտ բազմաթիվ արիական բառերու վրայն դատելով:

«Բնիկ հայ տարրներն եթե օտարներեն զատվին, երևան կուգա բնիկ հայ լեզվին էությունն, որ ստուգիվ արիական չափով կարենա կոշվել, այլ պիտի կրն այնպիսի անուն մը, որով պետք է կնքե զինք հիմնական քննությանց արդյունքն» (Անդ, էջ 152):

Այդ հիմնական արդյունքին, սակայն, չկարողացաւ հասնել հեղինակը, վաղահաս մահը վերջ տվեց նրա քննություններին, որոնցից պատրաստ էր արդեն «Հայկականք. Հ. գիրք» (տե՛ս Յըժ. էջ 38): Ի՞նչ դեր է խաղացել, ուրիմ, Տերվիշյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, ի՞նչ ժառանգություն է թողել նա մեզ՝ իբրև հայագետ լեզվաբան. դժբախտաբար, որքան էլ մեծ լինի նրա գերն իր ժամանակի համար, դարձյալ այսօրվա տեսակետից նա մնայուն արժեք չի ստեղծել. նա չի թողել հայերենի մասին որևէ հիմնական, մնացուն գործ: Նրա ուսումնասիրությունները առանձին հարցերի նվիրված՝ մեծ մասամբ փոքր հոդվածներ են, որոնք անցողիկ նշանակություն են ունեցել. հեղինակը մտադիր էր գրել հայ լեզվի պատմությունը, որ՝ «լուրջ ուսումնասիրության արդյունք լինելով՝ թե հայերենի, և թե հայ ազգի նախապատմության համար կարևոր եզրակացությունների պետք է հանգեր»։ Բայց այդ չկարողացաւ ի կատար ածել: Ուստի և եղածը միայն աչքի առաջ ունենալով, գտնում ենք, որ Տերվիշյանի նշանակությունն ավելի մեծ է պատմական տեսակետից, քան թե հայագիտության համար ստեղծած նրա գիտական արժեքներով. այս կողմից կարելի է որպես մնայուն արժեքներ հիշել նրա մի քանի ճիշտ ստուգաբանությունները: Այս բոլորը նկատի ունենալով միանգամայն ճիշտ ու սպառիչ ենք համարում Հր. Աճառյանի հետևյալ բնորոշումը. «Տերվիշյան ունի մասնավոր արժանիք մը, որ մինչև այսօր անտեսված է գիտուններուն կողմէն: Տերվիշյան տված է խումբ մը հայերեն բառերու ճիշտ ստուգաբանությունը, որ իրավունք ունի գիտության սեփականություն դառնալու: Եվրոպացի գիտունները կարող չըլլալով օգտվիլ հայերեն գրքերե, տեսած չեն նաև Տերվիշյանի ստուգաբանությունները: Մինչև անգամ «Altarmenische P» հատորը քիչ ծանոթ է: Եվ կալատաճի շատ անգամ որ նոր միայն կառաջարկեն այնպիսի ստուգաբանություններ, որ տարիներ առաջ Տերվիշյան արդեն առաջարկած էր: Շատերեն իբր օրինակ կհիշեմ գլալ, դգալ, տարգալ և ցիւ, ցուի բառերուն ստուգաբանությունը: Առաջինը՝ իբրև ցեղակից սամսերիտ darva «դգալ», լատ. trua, trulla «շերեի» բառերուն՝ առաջարկած էր Տերվիշյան նախապես Altarmenische P, էջ՝ 54 և Հնդեվրոպական նախալիզու, էջ՝ 101, կկրկնե Liden (Arm. St. էջ 66). երկրորդը համեմատած էր սանս. sku «ծածկել» արմատին հետ (Altarm. 47), զոր կրկնեց անկախաբար Meillet, MSL, 18, 62—64 և 377: «Սակայն Տերվիշյան ուրիշ մեծ և անդնահատելի ծառայու-

Բյուսն մըն ալ ունի մեր ազգին առջև: ...Հնդեվրոպական նախալեզվին նման ամփոփ, գյուրապես մատչելի, ժողովրդական պարզ գիրք մը՝ որ Հնդեվրոպական լեզվաբանության ամբողջ ուսումը ամփոփեր իր մեջ, ոչ միայն մեր, այլև ամբողջ եվրոպական գրականության մեջ ալ չկար աճն ժամանակ: Երբեքս միայն հրատարակեցան Meringer-ի Indogermanische Sprachwissenschaft (գերմաներեն), Meillet-ի Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes (ֆրանսերեն), Թոմսոնի Obščee yazykovedenie (ռուսերեն) գրքերը, բայց ասոնցմե առաջինը շատ ավելի համառոտ է, մյուս երկուքը շատ ավելի ընդարձակ, այնուամենայնիվ չունին զարձյալ Հնդեվրոպական արմատներու ստուգաբանական բառարանը՝ որ կա Տերվիշյանի գործին մեջ» (Ամ. Տար., էջ 159 - 160):

Այսպես ուրեմն, Տերվիշյանի նշանակությունը մեծ է մի կողմից ընդհանուր լեզվաբանության հիմնական նվաճումները հայերեն ամփոփելով և զբաղելով իսկ՝ հայերին մատչելի դարձնելով, և մյուս կողմից՝ հայերեն մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններով, որոնք ընդունված են գիտության մեջ: Նույն Պատկանյանի հետ, այն առաջին հայ լեզվաբաններից էր, որոնք ուշիմություն ցուցանում էին եվրոպական լեզվաբանության քաջ առ քաջ զարգացող ընթացքին և աշխատում կիրառել այդ սկզբունքները հայերենի ստուգաբանության բնագավառում:

Վիեննական դպրոցի բացառիկ ականավոր

Հակովբոս

Տաշյան

հայագետներից մեկն է Հ. Հակովբոս Տաշյանը, որ յուր բազմավաստակ գիտական ուսումնասիրություններով հարստացրեց հայագիտությունը մեծ-

արժեք գործերով: Ծնվել է 1866 թվին, Կարնո Արծաթի դյուղում: մանկությունն անց է կացրել դյուղում, մասամբ էլ Կարնոյում, և ստացել է նախնական կրթությունը ծխական դպրոցում: 1880-ին ուղևորվում է դեպի Վիեննա և, հասնելով Կ. Պոլիս՝ ստիպված է լինում մնալ այդտեղ մի քանի ամիս: Այստեղ նա, Վիեննական Մխիթարյանների վարժարանում տեղավորվելով՝ ծանոթանում է այդ ժամանակ հիվանդ (անդամալույծ) Հ. Հովսեփ Գալթրճյանի հետ և իր ազատ ժամերն անց է կացնում նրա մահճի մոտ՝ ունկնդրելով նրան, իսկ երբեմն էլ զրի տննելով նրա թևադրած նյութերը: 1880-ի նոյեմբերին Տաշյանը հասնում է Վիեննա և ընդունվում Մխիթարյան իրաբանության «Կղերանոցը»: Այդտեղ էլ ավարտելով ուսման ընթացքը 1889-ին՝ քահանա է օծվում Հ. Ար-

սեն Ահաճյանի ձեռքով: Դրա հետ միաժամանակ սկսում է դասա-
խոսել միաբանության գաղափարով փիլիսոփայություն և հայոց լե-
զու, բայց շուտով հրաժարվում է ուսուցչությունից, ինչպես և,
առհասարակ, գործնական աշխատանքներից և անձնատուր է լի-
նում գիտական բեղմնավոր գործունեության: Իր արտակարգ ըն-
դունակությամբ ու գիտնականի խորին հմտությամբ նա իր վրա է
գրավել ոչ միայն հայ, այլև օտար գիտունների ուշադրությունը:
Բավական է հիշել, որ 1894 թվին, Բեռլինում եղած միջոցին, Բեռ-
լինի համալսարանի կողմից հրավիրվել է դասախոսելու «Արևելյան
բնական և մատենագրություն»: Այդ բանի համար պետք էր, սա-
կայն, վիեննայի համաձայնությունը. համալսարանը դիմել է Միտ-
լանությունը, բայց պատասխանը բացասական է եղել: Արբա հայր
Ալյոնյանը պատասխանել էր, թե Միաբանությունը Տաշյանի կա-
րիքն ունի:

Վախճանվել է 1933 թվի փետրվարի 3-ին¹:

Տաշյանը գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից յու-
րաբանչյուրը յուր տեսակի մեջ մի գլուխ գործոց է. դրանցից գը-
լափորներն են.

1. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց կալսերական մատենադարա-
ւին ի վիեննա (1891):

2. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադա-
րանին ի վիեննա (1895—96). ընդարձակածավալ, կատարյալ մի
գործ է, որ ոչ միայն սոսկ ձեռագրերի ցուցակ է, այլև հայ մատե-
նագրության պատմություն և մատենագիտություն (բիբլիոգրա-
ֆիա):

3. Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. ուսումնասիրութիւն
Հայոց գրչութեան արուեստին (1898):

4. Արշակունի դրամներ: Մասն Ա և Բ (1917, Բ մասը թե-
րի² է):

5. Մատենագրական մանր ուլումնասիրութիւնք: Մասն Ա.
(1895), Մասն Բ. (1901), Մասն Գ. (ՀԱ, 1900—1901):

Իհարկե, սրանք Տաշյանի աշխատությունների մի փոքրիկ
մասն են կազմում միայն, նրա ինքնություն ու թարգմանական
գրքերի և հոգովածների թիվը, ըստ ՀԱ-ում տրված ցանկի, կազմում
է 69: Բայց զրանց հիշատակումը դուրս է մեր նպատակից, քանի

¹ Ընդարձակ կենսագրությունը տե՛ս Հ. Ն. Ա. (Կինեան), Հ. Յակովբոս
Վ. Տաշեան, ՀԱ, 1933, էջ 4—31 (Մահվան առթիվ):

² Լրիվ տպագրված է, սակայն, չձանդես Ամսթրեյտ-ում:

որ դրանց մեծագույն մասը բանասիրական հետազոտություններն էին կազմում, ինչպես և վերը հիշվածները: Այստեղ մեր նպատակն է խոսել նրա մի աշխատության մասին միայն, որ հայոց լեզվի ուսումնասիրության լավագույն կոթողներից մեկը կարելի է համարել: Դա հեղինակի «Ուսումնական հայերէն լեզուի» աշխատությունն է: Այդ ուսումնասիրությանը նախապես ձեռնարկած է եղել վիսննական Հ. Քերովբե Սպենյանը (1817—1886), որ Կաթողիկոսի ժամանակակիցներից և հենց նրա ընկերներից մեկն է եղել: Նա գրել է աշխատությունը՝ ուսումնասիրության հատուկ նյութ դարձնելով դասական հայերենը: Սակայն նա չի կարողացել ի լույս ընծայել յուր՝ մոտ կես դարու աշխատության պատուըր, որ և այդպես էլ ամստիպ մնացել է հեղինակի մահվանից հետո: Նույն աշխատության վերամշակմանը, ժամանակի ընթացքում հայտնաբերված նորանոր տեղեկությունները և արտահայտված կարծիքներն ավելացնելուն ու հրատարակելուն ձեռնարկել է Տաշյանը, որ և իր անասելի աշխատասիրությամբ ու գիտնականի մեծագույն հմտությամբ մի մեծարժեք գործ է դարձրել այն: Բայց այդ աշխատանքի արդյունքը ևս հրատարակված չէ ամբողջությամբ: Լույս է տեսել նրա մի մասը միայն (Ա-Դ պրակ), որ տպագրված է 1900—1908 թվերի ընթացքում, բայց լույս է տեսել միայն 1920 թվին. դա է՝ «Առաջին դպրութիւն. Անգիր ժամանակք»:

Ամբողջ աշխատությունը գրված է դասական հայերենով. ինչպես աշխատության առաջին հեղինակը՝ Սպենյանն է ասում, այդ լեզուն է ավելի հարմար քննարկվող նյութին: Տաշյանն էլ, բնականաբար, հետևել է դրան և ինքն էլ գրել նույն լեզվով: Ինչպես ասվում է (Առ ընթերցողս) աշխատության այս մասն ամբողջապես գրել է Տաշյանը. դեռ 1901 թվին «Հանդես Ամսօրեայ»-ում հեղինակը խոսելով գրքի տպագրության մասին, ասում է. «Երկիս նպատակն է պարզել հայ լեզվի պատմության այլ և այլ շրջանները, նկարագրելով նաև Մխիթարա վերանորոգությունն, և անոր աշակերտաց ձեռք (Ի Վիեննա) կատարված առավել խորագույն ուսումնասիրությունքն՝ լեզվիս հարազատագույն և ոսկեղենիկ կերպարանքն յերևան հանելով... Երկու մասի կամ դպրության բաժնված նպատակ ունի պատկերացրնել հայ լեզվի վիճակը՝ նախ նախապատմական ժամանակներն մինչև Ե դարու վերջերը (Անգիր ժամանակ և Դպրոց Մեսրոպա՝ Ոսկեղենիկ դար լեզվի). և երկրորդ՝ Ե դարու վերջերն մինչև մեր օրերը, կամ մինչև Աշխարհաբարի ընդհանուր գրական լեզվի բարձրանալը...» (Հա, 1901,

Լջ 297. նաև՝ Առ ընթերցողս, Լջ 2): Հեղինակի խոսքերն արդեն լիովին պարզում են աշխատության բնույթը. դա գրաբար հայերենի պատմությունն է, սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև վերջ. այդ ընդարձակածավալ աշխատության մի մասը՝ «Անդիր ժամանակներ»-ի ուսումնասիրությունն է միայն, որ լույս է տեսել, ստաի և մեր քննությունը վերաբերում է միայն դրան:

Լեզվի պատմության մասին համառոտ տեղեկություն տալով, հեղինակն անցնում է բուն նյութին և առաջին հերթին զբաղվում հայերի և հայերենի ծագման հարցով: Այստեղ նա մանրամասնորեն խոսում է այն բոլոր լեզուների մասին, որոնց հետ հայերենի կապ ունենալու վերաբերյալ կարծիքներ են արտահայտված: Առանձին գլուխներում՝ շարադրում է մի կողմից՝ հայերենի, և մյուս կողմից՝ հայթյան, թրակյան, փոյուզգիական, «Փոքրասիական» (լյուվիական, «արևմտյան փոքրասիական») (կարիացիք, լյուդացիք, մյուսացիք), «արևելյան փոքրասիական» (կիլիկեցիք, գամիրք), էտրուսկյան, ուրարտյան լեզուների միջև եղած կապի մասին զանազան դիտումների կողմից արտահայտված տեսակետները և ամփոփ կերպով տալիս նրանց ուսումնասիրությունների արդյունքները: Հեղինակը շափաղանց հանգամանորեն բերում է այդ առթիվ տրված փաստերն ու եզրակացությունները, օգտագործելով ոչ միայն լեզվաբանության տվյալները, այլև պատմության, մարդաբանության (անտրոպոլոգիա) և այլ հարակից գիտությունների մեջ այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները: Սակայն թվելով բոլոր կարծիքները, որոնք արտահայտված են մինչև աշխատության այս մասի հրատարակությունը, հեղինակը յուր կողմից շատ քիչ բան է ասում. այսպես՝ խոսելով հայերենի և հայերենի, կամ հայերենի և էտրուսկերենի մասին, հեղինակը թվում է զրա վերաբերմամբ եղած ուսումնասիրությունների հիմնական փաստարկումները և եզրակացությունները, որոնք տարբեր հեղինակների կողմից արտահայտված լինելով՝ հաճախ հակասում են իրար (այսինքն՝ ոմանք ընդունում են այդ լեզուների ցեղացույթյունը, ոմանք՝ ոչ), նա իր վճռական խոսքը չի ասում. հաճախ բավականանում է ասելով, թե հավանական է, բայց հետագա «այլոց քննությանց» կարիք կա, երբեմն՝ ուղղակի խուսափում է որևէ եզրակացություն տալուց: Վերը հիշված լեզուների և հայերենի կապի մասին արտահայտված կարծիքներն ու տրված փաստարկումներն այդպես շարադրելով, հեղինակն անցնում է բուն հայերենին: Այս մասում էլ, թվելով բոլոր հայագետների կարծիք-

ներն ու նրանց ուսումնասիրությունների հիմնական արդյունքները (սկսած Պետերմանից), հեղինակը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ ընդունում է Հյուբշմանի տեսությունը և այդ ոգով էլ շարադրում «հայերենի բնիկ տարրի» մասին գլուխը: Որոշելով հայերենի բնիկ տարրը ճիշտ Հյուբշմանի հետևությունյամբ, կամ ավելի ճիշտ, ուղղակի շարադրելով Հյուբշմանի տեսությունը, նա անցնում է փոխադրեցությունների խնդրին և, մի գլխում խոսելով ընդհանրապես փոխադրեցությունների մասին, այս մասի վերջին մեծ գլուխը նվիրում է իրանական աղբյուրության: Այս մեծածավալ գիրքը, որ պարունակում է հայերի ու հայերենի ծագման (ավելի ճիշտ՝ կազմավորման) հարցի բազմակողմանի ուսումնասիրությունների լիակատար ամփոփումը, անշուշտ չափազանց մեծ արևեք է ներկայացնում հայագիտության համար: Նա կարելի է մի հանրագիտարան համարել հիշյալ խնդրի համար: Բայց, մյուս կողմից, մազաշափ անգամ չթերագնահատելով հեղինակի մեծ վաստակը, պետք է նշենք, որ այդտեղ ինքնուրույնը, սեփական հետազոտություններն ու նրանցից հանած եզրակացությունները կամ չկան բոլորովին, և կամ՝ վերջնական ու սպառիչ չեն: Գրեթե բոլոր դեպքերում էլ հեղինակը նշում է, թե հետագա քննությունների կարիք կա և դրանով էլ խուսափում է վճռական պատասխանից: Այս պատճառով էլ հայերենի մասին Տաշյանի ունեցած տեսակետի առթիվ խոսել այս աշխատության հիմամբ, դժվար է, որովհետև, կրկնում ենք, այդտեղ տրված են բոլոր տեսակետները, սրոնց նկատմամբ հեղինակը միշտ չէ, որ յուր որոշակի վերաբերմունքը ցուցաբերում է, մանավանդ, որ ընդհանուր հայտարարի չի բերում առանձին գլուխներում հայերենի առաջնայն լեզուների միջև եղած կապի մասին ասվածները, չի ամփոփում դրանք մի ընդհանուր տեսության մեջ: Համենայն դեպս, ամբողջ շարադրանքից պարզվում է, որ նա ընդունում է հայերենը որպես հրեղևորդական լեզվի մի ինքնուրույն ճյուղ. «...Ի բնոյ անտի հնդիկ-էւրոպական լեզուաց իցէ հայն: ...Հիւբշմանի գերմանացոյ արդիւնքն այն եղեն, ցուցանել հաւաստեալ եթէ ոչ շառաւեղ ինչ յոստոյ նրանեան լեզուաց, որպէս ցայն ժամ կարծէր, իցէ հայերէն լեզու, այլ ինքնին ոստ տւոյն՝ բուսեալ իւրովի ըստ իւրոցն սեպհական օրինաց և բուսոյ բարուց ի նախատրն բնոյ—անտի հնդիկ—էւրոպական մայր լեզուի...» (Ուսումն, էջ 15): Այսպես ընդունելով՝ հեղինակն, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ հայերը Երկար ժամանակ իրանական ժողովուրդների մերձավորագույն

հարեանք լինելով ու նրանց հետ սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով, այնքան ազդեցություն են կրել իրանականից, որ հայերենը հատկապես բառամթերքի կողմից շափաղանց շատ իրանական տարրեր ունի իր մեջ. այդ ազդեցությունների երկարամյա շրջանը հեղինակը գտնում է, որ «մարթ էր... ժամանակ կոշեւ արիացման հայ լեզուի» (Անդ): Սակայն, որքան էլ այդ ազդեցությունները շատ լինեն,—շարունակում է հեղինակը,—որքան էլ իրանական տարրերը առատորեն մուտք գործած լինեն հայերենի մեջ, այնուամենայնիվ դրանք հայերենի կերպարանքը, նրա էությունը չեն փոխել. հայերենը այսօր էլ մնում է իրրե ուրույն լեզու. «Որպէս լեզուն՝ նոյնպէս և տիպք կերպարանաց ազդիս, նաեւ յետ այնչափ խնամութեամբ և խառնմանց իսկ ընդ Երանեանս, այսօր իսկ որպէս յերեսուն և տւել ի դարուց հետէ՝ ամենեկին իսկ ուրույն և սեպհական են, այլ Հայոց և այլ Երանեանց» (Անդ. հմմտ. նաև՝ էջ 451—657 են): Ահա հայերենի մասին ունեցած այս հիմնական սկզբունքով էլ շարադրել է հեղինակը յուր աշխատությունը: Հայերենի և այլ լեզուների միջև եղած կապի քննարկումը ոչնչով չի փոխում այդ ընդհանուր ոգին: Նույնիսկ այն դեպքում էլ, որ հայերենն ուղղակի կերպով կապում է հայթան լեզվի հետ, դարձյալ ոչնչով չի հակասում այդ սկզբունքին, որովհետեւ, ինչպես գիտենք, ոմանց կողմից հայթան լեզուն ճանաչվել է իրրե հայերի նախնական լեզուն, այսպիս կոչված նախահայերեն, որ այժմ հերքված է: Ուշագրավ է այստեղ այն հանգամանքը, որ հեղինակը հայերենի և Փոքրասիական լեզուների միջև եղած կապը անհավանական է համարում. «Եթե առ ազգակից և հնդկ—երոպական Փոյուղացի չգտա՝ գոնեայ ի ժամու՝ առտւել մերձաւորութիւն ընդ հայերէնի՝ այնչափ մինչև համարձակել զերկոսին հաւաստեալ միալեզուս կամ դստերս ի հասարակաց Փոխւդ.—Հայ. նախաւոր լեզուէ դնել, թուի թէ չիցէ իսկ մարթ յայլ լեզուս Փոքուն Ասիայ առաւել ինչ խնդրեալ գտանել» (Անդ, էջ 173): Այս է հեղինակի հիմնական տեսակետը հայերենի ու նրա ցեղակցության մասին: Բայց եթե Տաշյանն այս դրքի մեջ հանդես է գալիս գերազանցապես իրրե հետեղ, ապա՝ հետազոյում նա յուր հետազոտությունների հիման վրա կազմել է իր սեփական կարծիքը հայերենի և հայ ազգի կազմության մասին: Այսպես. Կարստի տեսության առթիվ նա մի նամակ է գրել հենց Կարստին, որի մեջ և շարադրել է յուր տեսակետը «Քայ ազգի» կազմության վերաբերյալ: Նամակը գրված է գերմաներեն լեզվով, բայց հեղինակն ինքն իսկ կազմեց

է դրա հայերեն ամփոփումը, որ և լույս է տեսել «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1934, էջ 28—31) «Թէ ինչպէս կազմուեցաւ հայ ազգը, վերնագրով: Այդտեղ հեղինակն այն միտքն է արտահայտում, թէ հայ ժողովուրդը կազմված է զանազան ցեղերից. դալով Հայաստան և բնակութիւն հաստատելով միաժամանակ թէ՛ Փոքր Հայքում, և թէ՛ Մեծ Հայքում, հայերը (երբեմնի հաթերը) իրենց են ձուլել տեղի՝ ցեղերին և ազգայնով կազմել հայ ժողովուրդը: Այս ժողովրդի գլխավոր մասերն են կազմում Ծովքի, Աղձնիքի տեղական բնակիչները, եկվոր հայերը (հայաշա), ուրարտացիները, ինչպէս և՛ Ուրմիա լճի շուրջը բնակվող Արմանները, որոնք Հայաստան են եկել մարերի արշավանքների ժամանակ: Դրա պատճառով էլ Արման ցեղանունը հիշվում է միայն ուշ ժամանակների արձանագրութիւններում: Արմանները իրանական ցեղին են պատկանել, որով և բացատրվում է իրանական լեզվի մեծ ազդեցութիւնը հայերենի վրա: Բայց որովհետև նրանք ձուլվեցին տեղի հայերի մեջ, ուստի և թէ՛ լեզուն, և թէ՛ ցեղային կերպարանքը դարձյաւ հայկական մասը. դրանով է բացատրվում և այն, որ հայերի մոտ ընդդէմեցին Արմեն, Արմենիա անունները: «Հայ ազգը կազմած են այլ և այլ տոհմեր: Կսոնց մին կամ մյուսը կրնա արևմուտքն եկած ըլլալ, ժամանակ մը Փոյուզիա բնակած ու անցած Փոքր ու Մեծ Հայք: Բայց անհավանական կգտնեմ այն կարծիքը, թէ ամբողջ հայ ժողովուրդը Փոքր Հայք բնակած ըլլա և Մեծ Հայք անցած կամ սոփալած անցնելու՝ Գամրաց (Կիմերացւոց) արշավանքին հետևութեամբ: ...Հայք թէ ի Փոքր և թէ ի Մեծ Հայս կնստեին անշուշտ՝ ինչպէս Գամրաց արշավեն ետքը՝ նույնպէս ասորհովապէս անկէ հոռաջ» (Հա, 1934, էջ 28): Այնուհետև, հաթյան բեեռագրերի մեջ հիշված Հայաշառն կապիւով հայ ցեղանվան հետ, ասում է. «Ինչպիս Ծովէ (հայ.՝ Ծովք), ինչպէս Ալշէ (հայ. Աղձնիք), նույնպէս Հայաշա (-Հայք) ևն կազմած են հայ ազգին գլխավոր զանգվածը: Ի հարկէ նաև Արարատյանք (կամ «Ուլարոտյանք») կամ Ուրարտացիք (Լեւո, էջ 29): Հայաշեն ևն ետքը՝ հայ ազգը կազմելու նպաստած են արքա աշխարհին Արտա (Ուրմիոյ լճին շուրջը): Ասոնք Հայաստան մտած են Մարաց արշավանքի հետևութեամբ: Անոր համար Արմանիա, Արմինիա ևն միայն անագան անձանագրութեանց մեջ կերևան: Այս բնակչութիւն անշուշտ երանյան էր. և անով կմեկնվի այն մեծ ազդեցութիւնը, զոր ըրած է իրանյան լեզուն Հայերենի վրա: Այս Արմանի ի վերջո ձուլվեցան: ...Ասով կմեկնվի թէ ինչո՞ւ Արմենիա

սոցալատական հորջորջանքը Հայոց քով սովորական չեղավ. բուն Հայք ավելի գերիշխող եղած են» (Անդ, էջ 29—31): Իհարկե, այս տեսակետը հիմնականում չի տարբերվում Հյուրըմանի և հետագայի հնդեվրոպարանների տեսակետից. հնդինական ընդունում է, որ հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ «Հայք ավելի գերիշխող եղած են». ուստի և հիմնական գանդվածը կազմում են հայերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն. մնացյալ թե՛ տեղական, և թե՛ եկվոր ցեղերը ձուլվել են դրան: Այս տեսակետն, ինչպես գիտենք, բոլոր հնդեվրոպարաններն են ընդունում. ուստի և Տաշյանը մինչև իր կյանքի վերջն էլ հարազատ է մնացել Հյուրըմանյան դպրոցին՝ բնականաբար ընդունելով նաև նորագույն հայտատրուամները, որոնք, ինչպես գիտենք, Հյուրըմանի մահվանից հետո են կատարվել (հայկյան արձանագրություններն են):

Իհարկե, Տաշյանի գործերը հիշվածներով չեն սպառվում. վերն ասացինք, որ նա չափազանց բեղմնավոր գիտնական է եղել: Բայց նրա գործերի մեծագույն մասը ընդհանուր հայագիտական-բանասիրական բնույթ է կրում, որոնց ուսումնասիրությունը մեր նպատակից դուրս է: Այստեղ կարելի է ավելացնել նրա «Բառախոսական դիտողություններ»-ը (Վիեննա, 1926), որի մեջ հնդինական տալիս է հայերեն գիտական տերմինները հիմնականների գիմաց: Այսպիսով, իր դրական ժառանգությամբ Տաշյանը մնում է իրրև հայագետ՝ բառիս ընդարձակ իմաստով. նրա լեզվաբանական գլխավոր գործը, կամ ավելի ճիշտ՝ իր գլուխ գործոցն է «Ուսումն դասական հայերենի» մեծարժեք գիրքը, որ իրավամբ հայագիտության գանձերից մեկը կարելի է համարել. այդ էլ, իհարկե, այնքանով լեզվաբանական է, որքանով և՛ ընդհանուր հայագիտական-բանասիրական, մանավանդ՝ եթե նկատի ունենանք աշխատության բնույթը: Դա հավաքումն է հայերի ու հայերենի ծագման ու ցեղակցության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրությունների: Իբրև ազգպիսին նա միակն է ու կատարյալը:

Մինչև այժմ մենք թվեցինք Վիեննական Միսիթարյանների ականավոր հայագետներին և համառոտով ծանոթացանք նրանց այն ուսումնասիրություններին, որոնք լեզվաբանական բնույթ ունեն: Բայց, իհարկե, դրանցով չի սահմանափակվում Վիեննական հայագետների թիվը. պետք է հիշել նաև՝ 1. Արխատկես Վարդանյանին՝ դասական հայերենի հմուտ մասնագետին, որ

չորս պրակից բաղկացած յուր «Բառաքնական դիտողություններ» (1913.-1921) ուսումնասիրությամբ հայ հին մատենագրության մեջ եղած սխալ ընթերցումներն ուղղում ու սրբագրում է, անծանոթ բառերի նշանակությունները բացատրում, ձևադրական համեմատություններով դրում հարադատն անհարադատից ունի նաև «Սիւմեր հայերեն բառագրութիւն» (1920), որի մեջ քննում և որոշում է ասորերենի միջնորդությամբ հունարենից փոխառու բառերը (27 բառ), Պիոնի վկայաբանության մեջ եղած դասական նոր բառերը և դասական հայերենում թվարկումների մի քանի անսովոր դեպքերը: Չ. Հ. Գաբրիել Մենևիշյանին (1864—1936), որ հեղինակն է «Արդի լեզուագիտութիւն» գրքի (Վիեննա, 1903) և բաղմաթիվ մանր ու մեծ հետազոտությունների, որոնք սակայն, հազիվ թե իրենց գիտական լրջությամբ կարողանան համեմատվել վերը հիշված հեղինակների ուսումնասիրությունների հետ: Մենևիշյանը շատ շատ է գրել, բայց և այնպես, և ոչ մի գործն էլ գիտական մեծ արժեք չի ներկայացնում:

Վերջապես կարելի էր այստեղ հիշել շատ ուրիշներին էլ, որոնք թեև լեզվաբան չեն եղել, բայց իբրև հայագետ այս կամ այն չափով անդրադարձել են հայոց լեզվին և տվել այլևայլ հետազոտություններ հայերենի վերաբերյալ: Բայց մեր նպատակը չէ գրել Վիեննական Մխիթարյանների ամբողջ հայագիտական գործունեության պատմությունը, ուստի և բավականանում ենք միայն ծանոթացնելով ամենականավոր գործիչներին, որոնք հայ լեզվաբանությանը զգալի ծառայություն են մատուցել: Ինչպես վերը տեսանք, աչդ հեղինակներն էլ լեզվաբան չեն՝ նեղ իմաստով: Նրանք բոլորն էլ, չնչին բացառությամբ, հայագետներ ևն բառիս ընդարձակ նշանակությամբ և, ինչպես ցույց ենք տվել, նրանց գործերի մի զգալի մասը բանասիրական, գրականագիտական ու պատմական բնույթ ունեն: Մենք, սակայն, սահմանափակվել ենք միայն նրանց այն աշխատություններով, որոնք անմիջականորեն մեր ուսումնասիրությանն են վերաբերում: Այդ աշխատությունների ընդհանուր, համառոտ քննությունը մեզ այն եզրակացությունն է բերում, որ Վիեննական Մխիթարյան Միաբանությունը գրեթե մեկ հարյուրամյակի ընթացքում ինչպես առհասարակ հայագիտության, այնպես էլ մասնավորապես հայոց լեզվի ուսումնասիրության կենսորոններից մեկն է հանդիսացել: Անմիջականորեն կապված լինելով հիպոթետիկ գիտության հետ՝ Վիեննականներն ու շարունակությամբ հետևել են այդ գիտության զարգացմանը և յուրաց-

նկելով այն՝ դարձադրել հայերենի ուսումնասիրության մեջ: Վիեննական դպրոցի հատուկ և անդնահատելի վաստակն է հանդիսանում մի կողմից՝ դասական և ոչ դասական հայերենի գյուտը և դրա հիմամբ էլ՝ դասական շրջանի կատարյալ ուսումնասիրությունը՝ իր ժամանակին հայտնի եղած աղբյուրների հիմամբ: Հետաքրքիր է այս առթիվ հիշել Հ. Գալլերճյանի տողերը, որ խոսելով Վիեննական և Վիեննական Մխիթարյանների դերի մասին հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում, ասում է. «Մխիթարյանց երկու դպրոցները կարծես թե աշխատությունը մեջերսին բաժնեցին: Վիեննական դպրոցը հռոմայեցի լեզվի սիրահարներին մոծված խորթությունները՝ որոնք բառից և անոնց դասավորությունաց մեջ թափանցած էին, ամենաչն անաչառությամբ դտեց. Վիեննային ալ 30 (1840—են սկսյալ) տարիե ի վեր մանրակրկիտ կորոշե ալելի մեծ ան հեղափոխությունը՝ որն որ աս լեզվի մեջ հեղինասեր հայ մատենագրաց ձևոք հինգերորդ դարուն կեսերեն սկսելով արդեն նույն դարուն վերջերը տիրող եղավ» (Մաշթոցեան լեզու, ՀԱ, 1913, էջ 719—720): Այս վաստակներով Վիեննական դպրոցն անմահ փառք է նվաճել իր համար: Սակայն այստեղ պետք է ավելացնել նաև նրանց պարբերականը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն, որ ավելի քան կես դարու ընթացքում մեծապիս նպաստել է հայագիտության զարգացմանը: Բավական է հիշել, որ հայերին և հայագիտության բոլոր ճյուղերին վերաբերող խնդիրները տեղ են դրել նրա մեջ. սխալված չենք լինի, եթե ասենք, թե նա հայերեն լեզվով հրատարակված պարբերականների մեջ ամենաարժեքավորներից մեկն է եղել: Ինչ վերաբերում է Վիեննականների լեզվաբանական հայացքներին, ապա այդ մասին յուրաքանչյուրի մասին խոսել ենք իր տեղում. այստեղ մի քանի խոսքով միայն կարելի է ամփոփել այդ ամենը հետևյալ ձևով: Վիեննականները, դրեթև առանց բացառության ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներում հետևում են Հոմերոլոտին կամ՝ որոշ դեպքերում (հնչուհական օրենքներ)՝ երիտքերականներին. հայերենի սկզբունքային հարցում նրանք, բացի մի քանիսից, որոնք հրապարակ են իջել ավելի ուշ, — հետևել են նախապես կադարգին ու Մյուլլերին, բայց Հյուբշմանի կողմից նոր տեսությունը հիմնադրվելուց հետո անցել Հյուբշմանի կողմը: Այս բանը մենք տեսանք մի քանիսի մասին խոսելիս (օր. Տերմիշյանի): Մյուսների մասին վճռական բան

ասել՝ իրենց դրածները հիմք ունենալով, չենք կարող. ինչպես ցույց ենք տվել, նրանք բոլորն էլ հետևում են հնդեվրոպաբանության, և որովհետև նախապես հնդեվրոպաբանության մեջ այն տեսակետն էր իշխում, թե հայերենն իրանական լեզու է, ուստի և նրանք էլ այդ ժամանակի գիտությանը հետևելով, ընդունում էին այդ միջոցով երբ Հյուսիսային Հասարակածի լեզուները, նրանք պետք է անցնեին այդ տեսության կողմը երկու հիմնական պատճառով. նախ՝ հենց այն պատճառով, որ երիտքերականներին հետևելով, նրանք սկզբունքով արդեն հակված էին Հյուսիսային կողմը: Ինչպես շեշտել ենք իր տեղում, նախորդ դարերը «բացառություններին, շեղումներին» առանձին կարևորություն չէր տալիս, համարելով դրանք մի բնական բան: Միջոցով երիտքերականները բացառությունները: Ինքնին հասկանալի է, որ Վիեննականները, «հնչյունական օրենքների» հարցում հետևելով երիտքերականներին, ի սկզբանե արդեն հակառակ էին Հյուսիսային տեսակետին, որ հիմնված է հենց «հնչյունական օրենքների» այդ տեսության վրա: Այստեղից մասին խոսելիս մենք ցույց ենք տվել, որ նա դեռևս Հյուսիսայինց առաջ տեսականորեն, սկզբունքով տարբերում է փոխառյալն ու բնիկը: Ինչպես նա չէր ընդունի Հյուսիսային տեսակետը, Հյուսիսային, որը դործնականորեն զատում էր բնիկը փոխառյալից և դրա վրա էլ հիմնում իր տեսությունը: Այսպես էլ պետք է դիտել նաև մյուսներին: Հենց այս երկու նկատումով է, ահա, որ մենք Վիեննական դպրոցը զետեղեցինք Հյուսիսայինց անմիջապես հետո. այսինքն՝ նրանք Հյուսիսային հետ կապվում են թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետներով, քանի որ որոշ հարցերում երիտքերականներին են հետևում, և թե՛ հայերենի հիմնական հարցում, քանի որ այստեղ էլ նրա տեսությանն են հարում վերջնականապես: Եվ եթե բոլորը չեն արտահայտել այդ, ապա այն պատճառով միայն, որ բոլորը չեն, որ քննության են առել այդ խնդիրը: Այդ հարցի քննությանը վերադառնալու հետևանքով, Տաշյանը և Մենելիշյանը, Երզնկա և լիովին ընդունում են Հյուսիսային տեսությունը:

* * *

Ինչպես Վիեննական դպրոցը, այնպես էլ ուրիշ հայագետներ կապվում են Հյուսիսային հետ, այսինքն՝ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերում երիտքերականներին հետևելով, հայերենի ցեղակ-

յուժյան հարցում Հոլաշմանին ևն հետևում. դրանք ևն՝ Քերովրե Պատկանյան, Սոֆուս Բուզգե¹:

Անցյալ դարի առաջին կեսերից հայագիտութեան սկսում է զարգանալ նաև Ռուսաստանում. Կախերական աղադեմիայի հրատարակութամբ լույս են տեսնում զանազան ուսումնասիրություններ՝ հայոց պատմության, հայ մատենագիրների և առհասարակ հայոց մասին. դրանցից կարելի է հիշել օրինակ Բրոսսի (1802—1880) և Լանդլուացի (1829—1869) աշխատությունները: Հայերենի մասին նույնպես ուսումնասիրություններ են տպագրվում, որոնցից կարելի է հիշատակել Բերոյեվի հայոց լեզվի քերականությունը (Պետերբուրգ, 1852): Այնուհետև Ռուսաստանում հայագիտությունը զարգացնելու գործում մեծ դեր խաղաց Եղաթը, որ իր բազմաթիվ բանասիրական ու թարգմանական գործերով՝ թե՛ ռուսերեն, և թե՛ օտար լեզուներով՝ պատվալուր տեղ է զբաղում անցյալ դարի հայագետների թվում: Սակայն այդ բոլորից ավելի նշանավոր է մեզ համար Քերովրե Պատկանյանը, որ իր ուսումնասիրություններով գերազանցեց իր՝ վերոհիշյալ նախորդներին: Հետամուտ լինելով յուր ժամանակի գիտության նվաճումներին, յուրացնելով ժամանակի լեզվաբանության ոգին, նա իր ժամանակի գիտության սկզբունքներով սկսեց ուսումնասիրել հայոց լեզուն և յուր կողմից զգալի ավանդ ներդրեց այդ բնագավառում, մասնավորապես հայ բարբառագիտության մեջ:

Պատկանյանը ծնվել է Նոր Նախիջևանում՝ 1833 թվին. Քերովրեի ծննդից մեկուկես տարի հետո հայրը՝ Տեր Պետրոսը գաղթել է Ստամբուլ. այդտեղ էլ Քերովրեն ստացավ յուր նախնական կրթությունը, ապա՝ 1843-ին մեկնեց Մոսկվա և շարունակեց ուսումը Կազարյան Ճեմարանում: Այնուհետև Պատկանյանը սովորել է Դորպատում (1851) և Պետրոգրադում. ավարտելով ուսումը, 1853 թվի գեկտեմբերին ռուս գրականության ուսուցիչ Ֆշանակիվեց Թրիփսիում՝ «Աղջիկների Անդրոկովկասյան գիմնազիայում»: 1861 թվին, երբ Բերոյեվը հրաժարվեց Պետերբուրգի համալսարանի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնից, Պատկանյանը նշանակվեց նույն պաշտոնում և հենց այդ ժամանակից էլ սկսեց յուր արգասավոր հայագիտական աշխատանքը: Նա տարբեր ժամանակներում ալե-

¹ Երիտթերականներին է հետևել նաև Մանուկ Արեղյանը, որի մասին Կիսովի զբոխ երկրորդ հատորում:

այլ պաշտոններ է վարել նաև Ռուսական Հնախոսական ընկերության, Կովկասագիտական և այլ ընկերությունների մեջ, մասնակցել է արևելագետների միջազգային կոնգրեսին (1876) և այլն: 1885 թվին Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ ընտրվեց: Վախճանվել է 1889 թվի ապրիլի 2-ին:

Յուր գիտական գործունեության ընթացքում Պատկանյանը արտաբերել է բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են հայոց պատմությանը, մատենագրությանը, լեզվին, բարբառներին և այլն: Ավելորդ համարելով մեկ առ մեկ թվել այդ բոլոր աշխատությունները, որոնցից կարևորների ցուցակը տալիս ենք մատենագիտական ցանկում, ամփոփ կերպով ներկայացնենք այն գրությունները, որ արտահայտել է յուր աշխատությունների մեջ հայերենի մասին, և այն եզրակացությունները, որոնց հանգել է իր ուսումնասիրությունների շնորհիվ: Հույսերենին վերաբերող նրա առաջին գործն է «Исследование о составе армянского языка» (СПБ, 1864), որի մեջ հեղինակը՝ օգտվելով համեմատական քերականության արդեն իսկ ձեռք բերած նվաճումներից՝ մանրամասնորեն քննում է հայոց լեզվի կազմությունը և համեմատում ցեղակից լեզուների հետ՝ կամենալով պարզել, թե արիական լեզուների ո՞ր խմբին է պատկանում հայերենը: Գիրքը բազկացած է երկու մասից, որոնցից առաջնում համեմատում է հայերենի հնչյուններն այլ լեզուների հնչյունների հետ և ցույց տալիս նրանց միջև եղած համապատասխանությունները, իսկ երկրորդ մասում քննության առնում ձևաբանությունը (հոլովում և խոնարհում), ձգտելով պարզել հայերենի ցեղակցության հարցն ըստ հոլովման ու խոնարհման սխառմի: Իր այդ քննությունների ու համեմատությունների արդյունքները նա ամփոփում է առաջաբանում: Հիմնական եզրակացությունները հետևյալներն են. հայերենը յուր քերականական այն սխառմով, որ ավանդված է մեզ պատմական շրջանում՝ զրականության միջոցով, բավականաչափ հեռացած է ցեղակից հին լեզուների ներկայացրած սխառմից, իսկ այդ նշանակում է, որ հայերենը մինչև գրի առնվելը ապրել է մի երկար նախաշրջան, որի ընթացքում էլ հնագույն, ցեղակից լեզուներին ավելի հարազատ ձևերը այլևայլ փոփոխություններ են կրել. «Չնայած նրան, որ հայերենի հնագույն գրավոր հուշարձանները պատկանում են չորրորդ դարի հենց սկզբին (!), նրա քերականական ձևերի անկումը (упадок) շատ նշանակալից է: Այն ժամանակ, երբ ժամանակակից գոթական լեզուն գրեթե սանսկրիտի ու ղեն-

դերենի հետ զարգացման մի աստիճանի վրա է գտնվում, հայերենն իր քերականական թեքումների մեջ (в грамматических флексиях) ձևերի հին լրությունից պահպանել է մի փոքր ավելի, քան նոր պարսկերենը: Լեզվի մեջ այսպիսի վաղ անկումը վկայում է հայ ժողովրդի երկար պատմական կյանքի մասին... Դրա համար էլ վերլուծելով գրավոր հայերենի կազմությունը, մենք անհրաժեշտաբար պետք է նմադրենք (մի) հնագույն հայերեն ժամանակակից վենդերենին ու սանսկրիտին: Այս նախնական հայերենում պետք է գտնվեն հին լեզուների այն հատկությունները (примечности), որոնք նրանում կորել են այժմ, կամ հաղիվ նշմարելի են, այն էլ փորձված աչքի համար» (Անդ, էջ V): Այդ նախնական արագ փոփոխումների, հայերենի քերականական սիստեմի «անկման» համար նա նշում է երկու պատճառ. շեշտի վերջավանկում լինելը, որի պատճառով նախորդող ձայնավորներն ընկել են (ինչպես՝ *վիճիւ>վճիւ, *կոճեղ>կոճղ: էջ VI) և բաղաձայնների փոխանցումները՝ կոշտից փափուկ և ընդհակառակն (Lautverschiebung): Այնուհետև, հեղինակը նշելով ելլուպական հայագետների կողմից հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում կատարվածը, ելլականում է, որ այդ դեռ քիչ է և հատկապես շեշտում է հայերեն բարբառների ուսումնասիրության նշանակությունը, որ մինչև այդ դրեթե աչքաթող էր արված. «Հայերենի ուսումնասիրության համար բավականին (բան) կատարված է, բայց դեռևս բոլորովին ոչ ամեն ինչ: Գլխավորը, որ մինչև այժմ իր վրա չի դարձրել գիտունների ուշադրությունը՝ հայերենի բարբառներն են: Լեզվի մեջ շատ բան է բացատրվում միայն բարբառների ուշադիր ուսումնասիրությամբ» (Անդ, էջ XIII): Եվ, ահա, շարունակելով յուր դատողություններն այդ մասին, գտնում է, որ բարբառները է՛լ ավելի մեծ արժեք են ստանում այն պատճառով, որ նրանք գոյություն են ունեցել շատ վաղ ժամանակներից և պահպանել են բառեր, որոնք չենք գտնում գրաբարում. «Հնում գոյություն տունին բաղմաթիվ բարբառներ, որոնցով խոսում էին հայ ազգի բաղմաթիվ ցեղերը: Ք. Մ. հետո երկրորդ և երրորդ դարերում մի բարբառ սկսեց մյուսների նկատմամբ գերակշռություն ձեռք բերել և շուտով դարձավ պաշտոնական լեզու: Այդ արարատյան նահանգի պալատական լեզուն է՝ Ոստանիկ կոչված (հմտ. պոսկ. dari «պալատական լեզու»): Հայերի կողմից շորորդ դարում քրիստոնեությունն ընդունելու և հինգերորդում այբուբենը գտնելու ժամանակից Ոստանիկ լեզուն դարձավ միակ գրականը բոլոր հա-

լերի համար» (Անդ, էջ XIII—XIV): Արտահայտելով այդ գրույթը, հեղինակն այնուհետև անցնում է գրաբարի խոսակցական, ժողովրդական լեզու լինելու հարցին, որ և, մեր կարծիքով, ծայրահեղությամբ է հասցնում և հանդում սխալ հղրակացության. նա գտնում է, որ Ոստանիկ լեզուն կենդանի և ժողովրդական չի եղել, այլ, դադարած լինելով դարդանալուց, հանդիսացել է մի արվեստական, մեռյալ լեզու. «Այդ Ոստանիկ, գրական լեզուն նույնիսկ և չորրորդ դարում չի եղել ժողովրդական ու կենդանի, որովհետև այդ ժամանակից և մինչև մեր իսկ ժամանակները նա ալլիս չդարձացավ, և մնաց այն ֆերականական ձևերով, որպիսիք գտնում ենք նրանում չորրորդ դարի սկզբներում: Ակներև է, որ այդ եղել է արվեստական լեզու (ընդգծումը մերն է. — է. Ա.), որը գործածության մեջ է եղել արքունիքում և գրասենյակներում» (Անդ, էջ XIV): Ապա՝ հիշելով գերմաներենի վերաբերմամբ Լյութերի խոսքերը, թե նա ընտրել է սաքսոնական գրասենյակային լեզուն, գտնում է, որ Մեսրոպն էլ այդպես է վարվել, և հակասելով իրեն՝ հղրակացնում, թե գրաբարը որևէ բարբառ չէ, որը գրական լեզվի աստիճանին է բարձրացել. «Ճիշտ այդպես էլ եղել է Հայաստանում, ուր ոչ մի բարբառ չի բարձրացել գրական լեզվի աստիճանին» (Անդ, էջ XIV): Հեղինակն, այնուհետև, թվարկում է հայերեն բարբառները, որոնցից հայտնի են նրան միայն տասներկուսը: Այստեղ մեկ հետաքրքրույն այն մեծ նշանակություն է, որ նա տալիս է բարբառների ուսումնասիրությանը, մի կողմից, և գրաբարի դոյացման խնդիրը՝ մյուս կողմից: Ճիշտ է, այս վերջին խնդիրը նա քննում է չափազանց միակողմանի, բայց, այդուհանդերձ, նա առաջիններից մեկն է, որ փորձում է հաստատել հայերեն բարբառների հնությունը՝ կապելով այդ բարբառները ցեղային լեզուների հետ: Ինչ վերաբերում է հայերենի ցեղակցության խնդրին, որի պարզաբանման էլ նվիրված վաշխատությունը, ապա այստեղ էլ հեղինակը հանդես է բերում ջուր քննադատական մոտեցումը: Հետևելով Պետերմանին, Վինդիշմանին ու մյուսներին, նա էլ գտնում է, որ հայերենն արիական լեզու է, բայց թե արիական լեզուներից հատկապես որի՞ն է ցեղակից, գծվաբանում է ասել. «Մենք գիտենք այժմ, որ հայերենը ֆերականական ձևերով ու բառակազմով արիական է, որ նա հնչյունական կազմով մոտենում է իրանական լեզուներին. բայց մենք գիտենք նաև, որ նա իրանական նախնական լեզվի բարբառը չի հանդիսանում: Միևնույն ժամանակ մենք ի վիճակի չենք որոշել՝ ո՞ր ընտանիքի հետ

մտա, այսպէս կոչված արեւնակցային ցեղակցութեան մեջ է զըտ-
նըվում» (Անդ, էջ XVII): Այդ բանի համար է, ահա, որ հեղինակը
հատկապէս շեշտում է բարբառների ուսումնասիրութեան անհրա-
ժեշտութիւնը, գտնելով, որ միայն զրաբարի ուսումնասիրութեամբ
հնարավոր չէ լուծել հայերենի ցեղակցութեան հարցը. «Միմիայն
Նըա (զրաբարի.— է. Ա.) ուսումնասիրութիւնը մեզ հնարավորու-
թիւն չի տալիս լիովին գտնել հայերենի կազմի մասին և զրկում
է մեզ հնդեվրոպական լեզուների շարքում նրա զբաղած տեղի
ստույգ որոշումից» (Անդ, էջ XVII): Եվ, ահա, նա եռանդով սկսում
է ուսումնասիրել հայերեն բարբառները, նպատակ ունենալով լրա-
ցուցիչ նշան մատակարարել այդ խնդրի լուծման համար: Այդ
ուսումնասիրութիւնների արդյունքը նա ամփոփեց 1869-ին հրա-
տարակա՞ծ իր «Исследование о диалектах армянского языка»
աշխատութեան մեջ, որտեղ տալիս է տեղեկութիւններ Ատրախս-
նի, Երեւանի, Թիֆլիսի, քրդական, Ագուլիսի, Ղարաբաղի, Խոյի,
Ջուղայի, Մուշի, Նախիջեւանի բարբառների մասին, տալով նմուշ-
ներ ու փերականական ծանոթութեաններ մի քանիսի (Ագուլիս,
Խոյ և այլն) վերաբերմամբ. մնացւորի համար բավականանում է
կամ միայն նմուշներ բերելով, կամ հակիրճ նկարագրութիւն
տալով: Մի կողմ թողնելով նրա քննութիւնն իրի բարբառադի-
տական դործ, ծանոթանանք այն տեսակետների հետ, որոնք ար-
տահայտել է հայերենի գոյացման մասին. մեղմացնելով իր տե-
սակետը զրաբարի և բարբառների մասին, այս գրքում նա գտնում
է, որ զրաբարը նախապէս մի բարբառ է եղել, որ հետո զրական
լեզվի աստիճանին է բարձրացել. «Այն, ինչ մենք տնվանում ենք
հին հայերեն լեզու հայերեն մի բարբառ է, որ Բ. Ծ. հետո մոտա-
վորապէս երրորդ դարում գործածութեան մեջ է մտել արքունիքում,
կառավարութեան մեջ, դատարաններում և ս. Մեսրոպի կողմից
հայկական տառերը գտնելուց հետո զրական դարձել» (О диа-
лектах, էջ 1): Այս գրույթը զարգացնելով, և քննելով հայերեն բար-
բառների հնութեան հարցը, նա գտնում է, որ «Այժմյան հայերեն
բարբառները ժառանգներն են մինչև պատմական ժամանակ-
ները գոյութիւն ունեցած բարբառների: Նրանք միմյանց նկատ-
մամբ գտնվում են զարգացման՝ ոչ ավելի կամ պակաս՝ միեկնայն
աստիճանի վրա, ինչպէս այս բառը հասկացվում է լեզվաբանու-
կան դիտութեան մեջ» (Անդ, էջ 4): Զարգացնելով այդ միտքը, նա
հերքում է այն տեսակետը, թէ հայերեն արդի բարբառները զրա-
բարի ազավաղումն են. «Այժմյան հայերեն բարբառները հին

գրականի տարբեր ազավազուոմները չեն, այլ միայն հնուց գոյություն ունեցած տարբեր հայկական ցեղերի խոսվածքների ժառանգները» (Անդ, էջ 10): Այստեղից էլ հեղինակը գալիս է այն հրահանգության, որ հայերենը տարբեր ժամանակներում իր մեջ է ներառել տարբեր ցեղերի լեզվական տարրերը, ուստի և անհրաժեշտ է նաև պարզել հայերենի և փոքր-ասիական լեզուների փոխազդեցությունների խնդիրը. «Ք. Մ. երեք և ավելի հազարամյակներ առաջ հայկական ցեղերն սկսել են բնակություն հաստատել արարատյան երկրներում, սակավ առ սակավ դուրս են մղել ցեղապես անհայտ նախնական բնակիչներին... և գրավել մի հսկայական տարածություն Միջերկրական, Սև ու Կասպից ծովերի միջև» (Անդ, էջ 5): Այդ նկատի ունենալով էլ, հեղինակը գտնում է, որ հնարավոր է ենթադրել հայերենի ցեղապական կապը փոքր-ասիական աշխարհ լեզուների հետ. «Հների հայտնի կարծիքը հայերի՝ փոյուգացիներից ծագած լինելու մասին (հավանաբար փոքրաթիվ փոյուգացիները հայկական ցեղերից մեկն էին), որը թեև բոլորովին չի հիմնավորվել վերջին ժամանակների բանասիրական դատողություններով, բայց և չի հերքված, ատիթ է տալիս ենթադրել նաև ուրիշ փոքր-ասիական ու թրակյան ցեղերի հայերին ցեղապես լինելու մասին» (Անդ, էջ 5): Հայերենի և այդ լեզուների փոխազդեցությունների պարզաբանման համար, ըստ հեղինակի, մեծ նյութ կարող են մատակարարել բարբառները. այդ է պատճառն, ահա, որ հեղինակը կշամբում է գիտնականներին այն բանի համար, որ նրանք քիչ են զբաղվել, կամ բոլորովին չեն զբաղվել հայերեն բարբառների ուսումնասիրությամբ, «որ հայոց լեզվի բաղմատեսակ բարբառներն ու խոսվածքները երբեք լուրջ ուսումնասիրության և քննադատական վերլուծության առարկա չեն եղել» (Անդ, էջ 10):

Հյուբշմանի հայանի հոգվածի լույս տեսնելուց հետո Պատկանյանն էլ իր հերթին վերանայեց հայերենի ցեղապական խնդիրը և այդ առթիվ հրատարակեց «Թե ինչ տեղ է բռնում հայերեն լեզուն Հնդկա-եվրոպական լեզուների շրջանում» հոգվածը նախ՝ ուսերեն (ИКСО, 1879), ապա՝ հայերեն (Փոքձ, 1880, մարտ, էջ 77—98): Այս հոգվածի մեջ հեղինակն ամփոփում է ժամանակի երեք լեզվաբանների՝ Հյուբշմանի, Մյուլլերի և Լազարդի կարծիքները քննարկվող հարցի մասին և իր կողմից սրուշ նյութ տալիս խնդրի լուծման համար: Քննության առնելով հայերենի և այլ լեզուների համեմատելի կողմերի հարցը (բառապաշար, թեքում, 21— հայ լեզվաբանության պատմություն

մասնիկներ և ալլն), հեղինակը գտնում է, որ դրա համար «պետք է պահպանվին հետևյալ պայմանները. 1) Պետք է դուրս հանել հայերենից աճի բոլոր բառերը, որոնք պարսկականների հետ նմանություն ունին: Դժվար է ջոկել նույնպես հունական, ասորական և ուրիշ սեմական բառերը... Այս կերպով գործածական բառերի մի երրորդից ավելի հանելով, կմնա մեզ մի քանակություն 3500—4000 բառերի, որոնք արտաքին նմանություն չունին ուրիշ լեզուների բառերի հետ: ...Քննության ենթարկելով այս վերջին կարգի բառերը... հայ լեզվի ձայնական հատկությունների կտրված և ուրիշ լեզուների հետ ունեցած հարաբերության գլխավոր կետերը կպարզենք... 2) Հայկական լեզուն պարսկական բարբառների հետ համեմատելով, չեղվաբանները միայն հին և նոր իրանյան բարբառները աչքի առաջ ունին, որոնք ունեցել են և ունեն գիր ու զարդություն: Սակայն բառերը ոչ միայն զրգերից են անցնում մեկ լեզվից մյուսը, այլ շատ ավելի հաճախ ազգերի միմյանց հետ ունեցած կենդանի հաղորդակցության և անընդհատ պատահմունքների արդյունք են: ...Զրավականապես լոկ պարսից գրական լեզվով, հարկ է... զանազան բարբառների գիմել, որոնցով խոսում են պարսկական ազգի զանազան ցեղերը: 3) ...Նախ քան մի վճռական վճիռ տալու այն խնդրի մասին, թե հայկական լեզուն որ խմբի մեջ պետք է դասել, հարկ է խորին կերպով ուսումնասիրել այն չեղվի բարբառները... 4) Քերականական ձևերի ավելի բազմակիցմանի քննությունը բառերի քննության հետ զուգընթաց անշուշտ ուրիշ պայմաններից ավելի կարող է նպաստել մեզ զբաղեցնող խնդրի լուծմանը» (Փորձ, 1880, մարտ, էջ 86—89): Տալով այս հիմնական սկզբունքները համեմատություններ կատարելու մասին, հեղինակը կողմնակիորեն քննում է նաև հայերենի ու թուրքերենի փոխհարաբերությունների հարցը. հիշելով Մորդմանի կարծիքը՝ թուրանյան լեզուներից հայերենի կրած ազդեցության մասին, և ցույց տալով, որ նրա թվարկած հայերեն 23 բառերը կապ չունեն թուրքերենի համեմատված բառերի հետ, Պատկանյանն ինքն իր հերթին համեմատում է դասական հայերենի մի շարք բառեր թուրքերենի հետ (թել, բանջար, շեն, արուզ, փեթակ, խոյ, թուփ, փոր, էջ 93—94. Տուրք անունն իրր թուրքական գաղթականության նախնական անուն, էջ 95—96. ոչխար, ոսկի, էջ 96—97) և ելրակացնում. «Եթե մեր վերև հիշած բառերը չեղվաբանական նկատմամբ հիրավի թուրքերեն են, ուրեմն նոցա ներկայությունը Ե գաղտ հայ լեզվի մեջ պիտի բացատրվի այն ենթադրությամբ, որ

կամ երկրի մեջ հին Թուրանյան բնակիչներ են եղել, կամ ավելի ուշ՝ բայց այնուամենայնիվ Արարացիներից առաջ թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են բնակել Հայաստանում» (Անդ, էջ 96): Ինչ խոսք, որ հեղինակի համեմատություններից և ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ, ուստի և նորից հերքել նրա՝ ժամանակի ընթացքում արդեն իսկ հերքված ենթադրությունը՝ Թուրանյան աղբյուրության մասին, ավելորդ է: Հիմնական խնդրին՝ հայերենի իբր հնգեվոր-պական լեզվի՝ դիրքին անցնելով՝ նա շեշտում է, որ վճռական բան ասել հնարավոր չէ. «Վերոհիշյալ բոլոր խոսքերից հետևում է, որ դեռ ժամանակը չէ եկել վճռական պատասխան տալու այն հարցին, թե Հնդկա-հնդկական լեզուների որ իմբի մեջ պետք է դասել հայկական լեզուն» (Անդ, էջ 97): Այդպես էլ նա վերջացնում է ուսումնասիրությունը՝ հիշելով կրկին Լադարդի, Հյուբշմանի և Մյուլլերի կարծիքները և տալով հետևյալ վերջաբանը. «Վերջի վերջո մինչև այժմ եղած խոզարկությունների եզրակացությունները հետևյալի մեջ են ամփոփվում. հայկական լեզուն, իրանյան և սլավոնիկական լեզուների մեջտեղը բռնելով, հնդկահնդկական լեզուների անհայտացած (զուցե փոքրասիական) խմբի անկախ ներկայացուցիչն է» (Անդ, էջ 98): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը, հետևելով Հյուբշմանի ուսումնասիրությանը, որից շատ նյութ է քաղում իր հոդվածում, փոխում է յուր նախկին կարծիքը հայերենի ցեղակցության մասին և ընդունում, որ նա անկախ լեզու է: Իսկ այս ցույց է տալիս նրա ոչ կանխակալ, համառ ու ինքնաբավ, այլ քննադատական-գիտական մոտեցումը քննարկվող հարցին:

Պատկանյա՞նը հրատարակել է նաև շատ ուրիշ հայագիտական ուսումնասիրություններ (տե՛ս Մատենագիտական ցանկում), թե՛ հայ բարբառների, թե՛ հայ պատմիչների մասին, և թե՛ սղղակի պատմիչներ, բայց դրանց թվարկումն ու քննությունը սույն աշխատությանը չեն վերաբերում:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասածները, կարող ենք ասել, որ Պատկանյա՞նը յուր ժամանակի մեծագույն հայագետն էր ոչ ուս առուսահայ իրականության մեջ. նրա ուսումնասիրությունները մեծ դեր են խաղացել Ռուսաստանում հայագիտությունը զարգացնելու գործում, բայց որպես նրա հատուկ արժանիք ու վաստակ պետք է շեշտել հայերեն բարբառների և առհասարակ հայերենի կազմի ուսումնասիրությունը. այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ է գնահատում նրա վաստակը Հ. Տաշյանը, ասելով, թե նա «հայրն

եղև քննութեան նոր բարբառոց հայերէնի» (Ուսումն դաս. հայերենի, էջ 439): Ի պատիւ նրա պետք է ասել, որ իրեն է պատկանում հայերեն բարբառների և գրաբարի փոխհարաբերութեան գիտական հարցադրումը. այդ խնդիրն, ինչպես հայտնի է, հետադաշում շատ վիճաբանութունների տեղիք է տվել և դեռ այժմ էլ վերջնականապես լուծված չէ. այսինքն՝ դեռևս չի պարզված ու հաստատված, թե որ բարբառն է գրաբարի հիմքը հանդիսացել, որքանով է որոշորը ազդեցութուններ կրել ուրիշ բարբառներից և այլն: Պատկանյանի արժանիքներից է նաև այն, որ նա հատուկ նշանակութուն է տալիս հայերենի և փոքր-ասիական այլ լեզուների, ինչպես և հայերենի և պարսկական բարբառների փոխազդեցութունների հարցին: Ի վերջո պետք է հիշել և այն մեծ ծառայութունը, որ մատուցել է նա Ռուսաստանում հայագիտութեան դարդացման գործին. երկար տարիներ դասախոսելով Պետերբուրգի համալսարանում՝ նա շատ հայագետներ է պատրաստել, որոնցից պետք է թվել այստեղ մեծանուն հայագետներ Նիկոլայ Մառին և Ստեփան Մալխասյանին:

Հյուբշմանի անմիջական կողմնակիցներից՝
Սոփուս իրրև երիտքերական, և հայերենի ասպարեզում՝
Բուզգե հետևորդներից մեկն էր նշանավոր լեզվաբան Սոփուս Բուզգեն: Ծնվել է նա 1833 թվին, Նուրի-գիսյի կարմիր քաղաքում: Ավարտելով բարձրագույն կրթութունը՝ ճանապարհորդութեան է դիմել, որի ընթացքում էլ սովորել է զանազան լեզուներ (արևելյան լեզուներ, հին լեզուներ և այլն): 1860 թվականին համեմատական լեզվաբանութեան գծով ժամանակավոր պաշտոնի է նշանակվել Քրիստիանիայի (Օսլոյի) համալսարանում, որ և 1864-ին դարձել է համեմատական լեզվաբանութեան և հին-հյուսիսային լեզվի ասիստենտ, ապա՝ 1866-ին՝ պրոֆեսոր: Վախճանվել է 1907 թվին:

Բուզգեն համեմատական-լեզվաբանութեան մեջ հայտնի է առանձնապես իրրև սկանդինավյան լեզուների մասնադետ. այս ասպարեզում նա մեծագույն հեղինակներից մեկն է համարվում: Հատկապես հռչակված է ռուներ (Runen «Գաղտնիք») կոչված արձանագրութունների վերծանման և ընթերցման շնորհիվ: Նրան է պատկանում ամենահին ռունյան արձանագրության ընթերցումը: Այդ արձանագրութունների լեզուն շատ զգալի կերպով տարբերվում է սկանդինավյան ամենահին գրավոր հիշատակարանների լեզվից: Դրա պատճառով էլ ռուների լեզուն առեղծվածի նման մի

քան էր համարվում Բուզգեից առաջ: Այդ արձանագրությունների վերծանումով է, ահա, որ նա մեծ հռչակի արժանացավ և իրավամբ ճանաչվեց որպես սկանդինավյան բանասիրության ամենամեծ զեմքերից մեկը: Մեծ ուշադրության են արժանացել նաև նրա հեռագրությունները սկանդինավյան դիցաբանության վերաբերմամբ, այդ առթիվ նրա արտահայտած տեսակետները մեծ մասամբ ընդունված են: Հայտնի է Բուզգեն նաև լատիներենի, իտալական արձանագրությունների և ուրիշ լեզուների վերաբերմամբ կատարած բազմաթիվ ուսումնասիրություններով: Այս բոլորի շնորհիվ է, որ նա ընդհանուր լեզվաբանության մեջ ամմահ անուն է թողել, և բոլորովին չի սխալվում Տոմսենը, որ նրան հանճարեղ և ունիվերսալ հեղինակ է համարում¹:

Հայերենի մասին Բուզգեի հրատարակած առաջին աշխատանքն է «Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache» («Նպաստ՝ հայերեն լեզվի ստուգաբանական բացատրությունների», Քրիստիանիա, 1889), որ նվիրված էր Ստոկհոլմում հրավիրված արևելագետների կոնգրեսին: Այս փոքրիկ գրքի մեջ (48 էջ, 3 հավելված) հեղինակը քննության նյութ է դարձրել հայերեն բառերի ստուգաբանությունը: Գրքի մեջ 114 թվահամարով քննության է առնում հայերեն դանադան բառեր, որոնց մի մասի (մոտ 58 բառ) ստուգաբանությունները ինքն է առաջին անգամն առաջարկում: Աշխատության մեջ քննության առնելով կամ խորհել վկայություններ բերելով ընդամենը 151 բառ, հեղինակը փորձում է դրանց հիման վրա որոշ հնչյունական օրենքներ սահմանել: Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ երիտբերականներին, իսկ հայ լեզվաբանության մեջ Հյուբշմանի դպրոցին հետևելով, Բուզգեն այս ուսումնասիրության մեջ ուշադրության է առնում բնիկ հայերեն բառերի կրած հնչյունական փոփոխությունների մեջ եղած տարբերությունները կամ շեղումները և փորձում դանել դրանց օրենքները՝ հիմնվելով 151 հայերեն բառերի քննության վրա: Հեղինակի սահմանած օրենքները հասնում են 48-ի, բայց պետք է ասել, որ դրանք հեռու են ճշմարիտ, հաստատուն կանոններ համարվելուց: Շատերից հիշենք միայն մեկը, որ թերևս ավելի հավանական կարող է համարվել: Հիշելով այն հայտնի երևույթը, որ հնիք ք-ի զիմաց հայերենը բառասկզբում երբեմն ունի ն, իսկ խորհման՝ ոչինչ, հեղինակը քննության է առնում մի խումբ հայերեն

¹ Անդ, էջ 91:

րեն բառեր և տալիս հետեւյալ կանոնը (էջ 9). հնդեւրոպական՝ բառասկզբի Ծ հնչյունը հայերեն բառերի սկզբում դառնում է և այն բոլոր ձայնավորներից առաջ, որոնք նախապես շեշտ են ունեցել, օրինակ՝ հայ. ԲԵՐՈՒ=հուն. $\beta\epsilon\rho\omicron\upsilon$ և այլն: Հակառակ պարագայում նախնական ք հնչյունը բառասկզբում ընկնում է, ինչպես հայ. ալիք=հուն. $\alpha\lambda\iota\kappa\varsigma$:

Այս կանոնը հավանական է թվում. բայց այդ գեպում ինչպիսի պիտի բացատրվեր նույն pes, ped-is արմատի դիմաց հայերենի ունեցած ԲԵՒ-Բ և ուՒ-Բ ձևերը, կամ pater (*թա՛ւր) արմատի դիմաց ունեցած ԲԱՅՐ ձևը, որի մեջ ունենք և անշեշտ ձայնավորից առաջ: Դրան հակառակ՝ հայերեն որդի բառն ըստ այդ կանոնի պետք է լիներ ԲՈՐԴԻ, քանի որ նրա նախաձևում ք-ն շեշտյալ ձայնավորից առաջ է (*pórtiyo հմմտ. լատ. partus հուն. $\pi\omicron\rho\tau\iota\varsigma$ են): Ծիշտ սցզպիտի օրենք է սահմանում նաև *ց-ի համար (էջ 31), որ մի խումբ հայերեն բառերի սկզբում դարձել է կ, իսկ ուրիշ բառերի սկզբում իբրև ԹԻ՝ ընկել: Ինչպես ասացինք, արդեն, այդ «հնչյունական օրենքներից» ոչ մեկն էլ հաստատուն, ապացուցված չի կարելի համարել. հեղինակը չափազանց հանգուգն է իր եզրակացությունների մեջ. չափազանց քիչ, երբեմն մի երկու օրինակները միայն բավական են, որ նա այս կամ այն «օրենքը» դուրս բերի: Մինչդեռ, քննության առնելով, տեսնում ենք, որ իբրև օրենքը հաստատող դեպքեր բերված օրինակների չափ, իսկ երբեմն էլ՝ ավելի շատ հակասող դեպքեր կան: Այնպես որ այդ կողմից զբոսն մեծ արժեք տալ և մանավանդ հավատ ընծայել՝ զգուշ է: Բայց եթե այդ տեսակետով Բուզգեի ուսումնասիրությունը մեծ արժեք չի ներկայացնում, ապա նա արժեքավոր է մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններով: Շատերից կարելի էր հիշել՝ սլիֆ բառի գեղեցիկ ստուգաբանությունը (=հուն. $\pi\omicron\lambda\iota\omicron\varsigma$, $\pi\alpha\lambda\iota$ palitá են), իր երկու իմաստներով («փրփուր» և «սպիտակ մալ»)։ Եր հիացմունք է պատճառել նաև Հյուրըմանին: Նույն վերնագրով նա դարձյալ երկու հոգված է տպագրել, իբրև այդ գրքի շարունակություն կամ I և II հատվածներ (KZ, 1891, JF, 1892), որոնց մեջ նույնպես բազմաթիվ հայերեն բառեր է ստուգարանել:

1890 թվին Բուզգեն հրատարակեց յուր մի այլ ուսումնասիրությունը՝ «Etruskisch und Armenisch» (էտրուսկերեն և հայերեն: Քրիստիանիա) I մաս¹: Ուսումնասիրության նպատակն էր

¹ Երկրորդ մասը, որքան մեղ հայտնի է, լույս չի տեսել չմատ. նաև Տաշեան, Վ. Յ. Ուսումն դաս. հայ., էջ 252, ծան. 6:

պարզել էտրուսկերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, մի բան, որ այդ ժամանակներում եվրոպական լեզվաբանների վիճարանությունն չույժ էր դարձել։ Այդ ապացույցելու համար, ահա, էտրուսկերենը ուսումնասիրում է հայերենի համեմատությամբ, ելնելով այն կարծիքից, որ հնդեվրոպական լեզուների մեջ էտրուսկերենն ամենից ավելի հայերենին է մոտ։ Հայերենի և էտրուսկերենի մերձավորությունն մասին դեռևս 1861 թվին տեղիացի լեզվաբան Ռոբերտ Էլլիսը հրատարակել էր յուր «The armenian origine of the Etruscians» (Հայերենի ծագումը էտրուսկերենից) աշխատությունը. դրա մեջ հեղինակը բազմաթիվ համեմատություններ է կատարել հայերենի և էտրուսկերենի միջև՝ գլխավորապես բառապաշարի կողմից և այն տեսակետն է հայտնել, թե հայերենը մերձավոր ցեղակիցն է էտրուսկերենի. սակայն այդ համեմատությունները, գրեթե առանց բացատրության, անճիշտ են, ուստի և դրանից հետևեցրած եզրակացությունը դիտական արժեք չի ստացել և մոռացման է տրվել։ առանց վերապահության կարող ենք ասել, որ ամբողջ գիրքը բացարձակապես ոչ մի արժեք չունի։ Այդ անհաջող փորձից հետո, ահա, Բուզգեն կրկին ուզում է ապացուցել, թե հայերենն ու էտրուսկերենը շատ մոտ են իրար և հենց գրքի սկզբում աճա տեսակետն է հայտնում, թե «էտրուսկերեն լեզուն հնդեվրոպական լեզուների այն խմբից է, որից և հայերենն է, որ Հյուրշմանը ցույց տվեց իր բն հնդեվրոպական լեզուների բնութանքի առանձին և ուրույն անդամ։ էտրուսկերենն այնքան մերձավոր է հայերենին, որքան (օրինակի համար) իռլանդերենը՝ բրիտանական լեզուներին, մասնավորապես ավելի ևս մերձավոր, այնպես որ կարելի է կարծել, թե էտրուսկերենը հնարավոր է կոչել հին հայերենի մի բարբառ, որ միայն շատ օտարացել է» (Etr. u. Arm. էջ 7)։ Այս կարծիքը հիմնավորելու համար բերում է այն նախնական փաստարկումը, թե էտրուսկերենի և ժամանակակից հայերեն բարբառների միջև շատ նմանություններ կան. «Ծառ բաների մեջ էտրուսկերենը միաբան է այժմյան հայ գավառական բարբառներին, երբ այս վերջինները հեռանում են դասական հայերենից, և շատ անգամ նաև այն դեպքերում, երբ հայերենի նախնական ձևերը պահել են» (Անդ, էջ VIII)։ Այս բանից հեղինակը հետևեցնում է, թե էտրուսկերենը հայերենին ազգակից մի լեզու է, որ նախապես խոսվել է Փոքր-Ասիայում, և ինչպես հայերենն է տեղական լեզուների ազդեցությամբ շատ

բաներում տարբերվել ցեղակից հնդեվրոպական լեզուներից, այնպես էլ՝ էտրուսկերենը. «էտրուսկերենը ծագմամբ Փոքր Ասիայից է, մերձավոր ազգակից հայերենին. և այս կարծիքը կարող է լիովին հաշտեցնել էտրուսկագետների այն պնդման կարծիքները, որոնք բոլորովին հակառակ են իրար. որովհետև հայերեն լեզուն էլ, թեև հայտնապես հնդեվրոպական է, բայց խիստ հեռացած է հնդեվրոպական լեզվի նախնական կերպարանքից, առավել քան ուրիշ հայտնի լեզուներ, անշուշտ մեծապես ազդվելով Փոքր-Ասիայի և Կովկասի լեզուներից, որոնք հնդեվրոպական չէին: Ըստ պատմության էլ այժմ՝ մանավանդ Լեմնոսի-ալոսրենյան վիճական արձանագրությունների գյուտից հետո, հավանապես է էտրուսկերենի և ալոսրենների ցեղակցությունը հայերի հետ» (Անդ, էջ 9—10): Այս տեսակետն ապացուցելու համար հեղինակը յուր ոչ փոքրածավալ դրքի մեծագույն մասը նվիրում է հայերենի և էտրուսկերենի համեմատություններին՝ թե՛ բառարանի, և թե՛ քերականության կողմից: Այդ համեմատությունները սակայն, թեև քանակապես մեծ, այնուամենայնիվ իբրև հիշյալ տեսակետը հիմնավորող ապացույցներ ծառայել չեն կարող՝ պարզապես սխալ կամ, լավագույն դեպքում, անհաստատ լինելու պատճառով: Հաստատելու համար թե այդ համեմատությունները գերազանցապես սխալ են, բերենք միայն մի քանի բնորոշ օրինակներ: Այսպես՝ 102—109 էջերում հեղինակը համեմատում է էտրուսկերեն բայական -ce վերջամասնիկը հայերեն կու, կը նախամասնիկի հետ, գտնելով, որ երկուսն էլ նույն նախածից են ծագել: էտրուսկերեն *la-s/cei* «կուսին, մահիկ» բառը համեմատում է հայերեն լուսկայ բառի հետ (էջ 4—6) գտնելով, որ էտրուսկերեն ձևում մասնիկ է չա, իսկ հայերենում՝ -կաչ, մինչդեռ ինչպես գիտենք, հայերենը, որ ժողովրդական կազմություն ունի, բոլորովին էլ մասնիկ չէ, ույլ «կամ» բայի եզ. երրորդ դեմքն է (հիմա. բանկաչ=բան—կաչ, պարզկաչ=պարզ—կաչ և տեղի հատուկ անուններ՝ Մուշեղկաչ, Բենիկաչ, Ասգվկաչ): Այդպես և էտրուսկերեն *lautu* մեկնելով իրր «աղնվական, աղնիվ տուն» և **lavluu* նախածից հանելով, համեմատում է հայերեն լաւ—տուն շեղյալ բարդության հետ (էջ 26—30) կամ էտրուսկերեն *culsu* «սանդարամետական գիցուհի» բառի հետ է համեմատում հայերեն շուն բառը՝ իբրև կուլ-շուն «կլանող շուն» (էջ 30—54), մինչդեռ, ինչպես գիտենք, հայերենում կուլ—շուն բառ չունենք, ուստի և՛ թե՛ էտրուսկերեն բառի «կլանող շուն» բացատրությունը, և թե՛ հայերեն շուն բառի դրա հետ

նույնացումը ճիշտ չէ: Կարելի էր այսպիսի օրինակների թվարկումը շարժական երկարել, որովհետև գիրքը լինի է դրանցով. բայց այդ ավելորդ է. բավականանում ենք ասելով, որ այդ գրքում եղած համեմատությունների ամենամեծ մասը սլարոնական սխալ է, մի փոքր մասը թերևս կարելի լինե՞ր հավանական համարել, բայց այն էլ բավականաչափ ապացուցված չէ, հետևաբար և կարելի է դիտել իբրև անհաստատ ենթադրություն: Ինչ վերաբերում է հիմնական խնդրին, այսինքն՝ էտրուսկերենի և հայերենի մերձավոր ազգակցությունը, ապա՝ հենց այդ համեմատությունների սխալ լինելը ինքնին վկայում է այդ տեսակետի անհաստատությունը. բավական է ասել, թե էտրուսկերենի ուսումնասիրությունը մինչև այժմ էլ դրսևում է անբավարար վիճակում: Բառապաշարի, հնչյունաբանության և մանավանդ քերականության շատ ու շատ հարցեր դեռ անհայտ են գիտությանը: Ուստի և՛ անհայտ, անստույգ երևույթները կապել հայերենի կամ մի այլ լեզվի հետ, դիտական հիմքերից զուրկ է: Սակայն Բուդգեն մշտապես մնացել է այդ տեսակետին և նույնիսկ այն կարծիքն է հայտնել, թե էտրուսկերենը հայերենի մի հնագույն բարբառն է և, հետևաբար, էտրուսկերենի կուլտուրայից դատելով՝ պետք է եղբայրացնել, թե հայ աղբյուր Եվրոպայի ամենից առաջին քաղաքակիրթ ազգն է. «...էտրուսկերենը, — գրում է նա «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի խմբագրությանն ուղղած նամակում, — շատ մերձակա է հայ լեզվի, մանավանդ թե կրնա հին հայերենի շատ տարբերող մեկ գավառաբարառը համարվել: ...էտրուսկերենի պատճառով ուրիշ հետադրությունացի դրդվեցա, որոնք՝ ինչպես կհուսամ, հայ ազգին և յուր ամենամերձավոր ցեղակից ազգաց հնագույն նախապատմական ժամանակի պատմության նկատմամբ մեծ նշանակություն պիտի ունենան» (Սոֆուս Բուդգէի աշխատությունը, ՀԱ, 1892, էջ 148):

Այդ հետազոտությունները վերաբերում էին փոքրասիական լեզուներին, առանձնապես լյուկիերենին, որ և հրատարակեց Բուդգեն «Lükische Studien» վերնագրով՝ (Քրիստիանիա, I, 1897, II, 1907): Գրքի մեջ հեղինակը քննության է առնում այն հարցը, թե արդյոք լյուկիերենը, ինչպես և ուրիշ փոքրասիական լեզուներ, հնդեվրոպական են, թե՛ ոչ:

Ինչպես դիտենք, այն ժամանակ փոքրասիական լեզուների հարցը ևս լիովին չէր ուսումնասիրված: Հետագայում միայն Հրոդնիի աշխատանքով, Բոդազ Քոչի պեղումներով և տասներեք հազար արձանագրությունների գյուտով հաստատվեց Կրեմերի են-

թագրությունը: Արձանագրությունների ընթերցումով հայտնաբերվեցին ութ լեզուներ, որոնցից մի քանիսը (օր. հիբրիերեն) հնդեվրոպական են, իսկ մնացյալները կազմում են «ասիական» (asianique) խումբը:

Այդ նշանավոր գյուտից առաջ, ահա, իր ձեռքի տակ ունեցած աղբատիկ մատերիալով Բուզգեն իր այս ուսումնասիրությամբ ուզում էր հաստատել այն տեսակետը, թե «Փոքր Ասիայի բոլոր լեզուները հնդեվրոպական էին և առավել մերձավոր հայերենին, քան բաղձաթիվ հիշատակաբաններով ծանոթ որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվի» (Lyk. St. էջ 6): Այս ուղղությամբ էլ, ահա, հեղինակը բաղձաթիվ համեմատություններ է կատարում հայերենի և լյուկիերենի միջև ու եզրակացնում է, թե լյուկիերենը հայտնապես հնդեվրոպական լեզու է և շատ մերձավոր հայերենին, բայց այդ մերձավորությունը չի հասնում այն աստիճանին, որ լյուկիերենը հայերենի բարբառ համարվի. նա ուրուհ, անկախ լեզու է, սակայն նա էլ, հայերենի նման, չափազանց շատ փոփոխություններ է կրել և դրա հետևանքով էլ այնքան է տարբերվում ցեղակից լեզուներից, որ այժմ տուաջին հայացքից դժվար է ասել, թե նա հնդեվրոպական լեզու է» (Անդ, էջ 6): Բուզգենի այս ուսումնասիրությունն էլ, իհարկե, ընդունելի եզրակացությունների չի հանդուստան, անշուշտ, հավանական են թագրություններ, բայց դրանք հիմնավորված չեն և հնարավոր էլ չէ հիմնավորել, քանի որ լյուկիերենը մինչև այժմ էլ ո՛չ բացարձակապես ճշտորեն ընթերցված է, ո՛չ էլ նրա բառերի իմաստներն են ճշտվել տրոշված:

Յուր մի ուրիշ հոգվածում Բուզգեն ուզում է ասացուցել, թե հայերենը աղղեցություն է ունեցել գոթական լեզվի վրա. հոգվածը՝ «Հայերէն լեզուին գոթացերենի վրայ ըրած աղղեցութիւնը» վերնադրով թարգմանված և տապգրված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1895 թ.): Ընդհանուր միտքն այն է, թե հայերենը որոշ աղղեցություններ է թողել գոթական լեզվի վրա քրիստոնեության տարածման շրջանում. սակայն այս տեսակետը գոթական լեզվի մասնագետների կողմից մերժված է: Ինչ էլ որ լինի, այդ իբրև ուսումնասիրություն՝ ոչ թե հայերեն, այլ գոթական լեզվին է վերաբերում:

Այսպես ուրեմն. ամփոփելով Բուզգենի հայտնաբերական աշխատանքների մասին մինչև այժմ ասվածները, կարող ենք եզրակացնել, որ նրա անժխտելի վաստակն այդ ասպարեղում հայերեն շատ բառերի ճիշտ սառաբարանություններն են, որոնք ընդունված են լեզվաբանության կողմից և որոնք պատիվ են բերում հեղինակին:

Ինչ վերաբերում է հայերենի և էտրուսկերենի ու լյուսիերենի մերձավոր ազգակցությանը և այդ ուղղությամբ նրա կատարած ուսումնասիրություններին, ապա՝ դրանք այն հիմնավորումներով, որ հեղինակն է տվել, ընդունելի չեն, ուստի և առանձին արժեք չեն ներկայացնում։ Գրանք թույլ կողմը հատկապես այն է, որ հեղինակը՝ իրեն հատուկ «սխալելու քաջասրտությամբ»,—ինչպես դատում է Պեդերսենը¹,—քիչ փաստերից էլ խիզախում է մեծամեծ եզրակացություններ հանել, որի հետևանքով էլ այդ եզրակացությունները բավականաչափ հաստատուն չեն դառնում, նրանք, ըստ մեծի մասին, չավագույն դեպքում մնում են իրրև հավանական կարծիքներ։ Հետևաբար, Բուզդեհն հայտը լեզվի ուսումնասիրությանը մեծ ծառայություն է մատուցել ոչ այս երկու ուսումնասիրություններով, այլ չուր բազմաթիվ ճիշտ ստուգաբանություններով, որոնք իր ժամանակին ընդունված ու հաստատված են Հյուբշմանի կողմից և այսօր էլ ընդունվում են։ Բուզդեհն թե՛ հայերենի և թե՛ ուրիշ լեզուների վերաբերմամբ կատարած ուսումնասիրությունների մեջ ցուցաբերել է իրեն որպես հմուտ ստուգաբան (ЭТИМОЛОГ)։ Նա չուր ժամանակի եվրոպական ամենամեծ լեզվաբաններից մեկն է և իրրև հայագետ էլ ցույց է տվել չուր հմտությունը ստուգաբանության մեջ։

* *

Ինչպես ներածության մեջ ասել ենք, անցյալ դարի վերջերից ընդհանուր լեզվաբանության մեջ հիմնադրվեց «Սոցիոլոգիական դպրոցը»։ Այդ դպրոցի հիմնադիրն էր Ֆերդինանդ դը Սոսյուրը։ Նրա աշակերտ ու հետևորդ Անտուան Մեյյենը դարգացրեց չուր ուսուցչի տեսությունը և դարձավ այդ ուղղության ամենամեծ ներկայացուցիչը։ Մեյյենը, սակայն, ինչպես շատ ուրիշ լեզուների, այնպես էլ հայերենի մասնագետ էր. և, ահա, իր տեսությամբ հայագիտության մեջ էլ մեծ դեր խաղաց՝ ունենալով իր հետևորդները և ստեղծելով իր դպրոցը. այդ դպրոցը, սակայն, մասնավորապես հայերենին վերաբերող հարցերում, ինչպես ասել ենք, առանձին ուղղություն չի հանդիսանում։ Հայ լեզվաբանության պատմության մեջ Մեյյենը և իր հետևորդները մտնում են Հյուբշմանի դպրոցի մեջ, քանի որ բոլորն էլ անփոփոխ կերպով ընդու-

¹ Holger Pedersen, Սոֆուս Բուզդե (մահվան ամսիկ), ՀԱ., 1907, էջ 306—309։

նում են հայերենի ցեղակցության ու ցեղակից լեզուների միջև նրա ունեցած դիրքի մասին հյուսիսային տեսակետը: Մեյլեի և իր հետևորդների ու նախորդների հայացքների միջև եղած տարբերություններն ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներին են վերաբերում: Նախորդների հայացքներին ծանոթացանք վերը. այժմ ծանոթանանք հայ լեզվաբանության նույն, իսկ ընդհանուր լեզվաբանության «Սոցիոլոգիական դարոցին» պատկանող հայագետների գործերին ու իրենց լեզվաբանական հայացքներին: Բնականաբար այստեղ ամենից առաջ պետք է խոսենք Մեյլեի մասին, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ այդ ուղղության մեծագույն ներկայացուցիչն է, իսկ հայ լեզվաբանության մեջ՝ այդ ուղղության հիմնադիրը:

Անտուան Մեյլեն ոչ միայն հայ լեզվաբանության, այլ և առհասարակ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ էլ քսաներորդ դարի եվրոպական ամենախոշոր գիտնականներից մեկն է: Նրա անվան հետ է կապված ընդհանուր լեզվաբանության պատմության մեջ վերջին շրջանում նշանավոր դարոցի բեղմնավոր գործունեությունը, նրա անվան հետ է կապված ընդհանրապես լեզվաբանության զարգացումը քսաներորդ դարում՝ առանձնապես Ֆրանսիայում: Ծնվել է Մեյլեն 1866 թվին, Մուլենում (Ֆրանսիա). նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա՝ դնացել է Փարիզ բարձրագույն ուսումնառու, այստեղ նա աշակերտել է Միշել Բրեալին և Ֆերդինանդ դը Սոսյուրին, որի ուղղության էլ հետևել է: Համալսարանն ավարտելուց հետո, 1890-ին զննում է վիեննա՝ Միխայելսոնների մոտ՝ հայերենի ուսումը խորացնելու, այդտեղ աշակերտելով Հ. Հակոբյան Տաշյանին, առաջին անգամ լսում է դասախոս և ոչ դասական հայերենի մասին, որ և ընդունելով, ինքն էլ հմտորեն սկսում է ուսումնասիրել: 1891-ին եկել է Հայաստան՝ Էջմիածնի հին, ձևադիր ավետարանները լեզվաբանական կողմից ուսումնասիրելու և արևելյան հայերեն արտասանությանը ծանոթանալու: Փարիզ վերադառնալով նույն թվին, գրավում է արդեն վախճանված Սոսյուրի ամբիոնը՝ դասախոսելով համեմատական ֆերականություն, իսկ հետո՝ նաև հայերեն և արևելյան այլ լեզուներ: Կյանքի վերջին տարիներում Մեյլեն չափազանց ընդարձակ գործունեության ասպարեզ է ունեցել ոչ միայն տեսականի կողմից, այլև գործնական կյանքում. նա Կոլեժ դը Ֆրանսում պրոֆեսոր է եղել, E'cole Pratique des Hotes

Etude-ի գիրեկատորը, Փարիզի լեզվաբանական ընկերության (Société de linguistique de Paris) քարտուղարը և փաստական ղեկավարը, Սլավոնագիտական ինստիտուտի կազմակերպիչն ու նրա օրգան «Revue des études slaves»-ի խմբագիրը և այլն: Վախճանվել է 1936 թվին:

Վերոհիշյալ պաշտոնների թվարկումն արդեն ցույց է տալիս, թե որքան բազմակողմանի գործունեություն է ունեցել Մեյլեն: Սակայն նա ոչ միայն գործնական, այլև տեսական ասպարեզում չափազանց բեղմնավոր, բազմակողմանի է եղել: Բավական է թեթևակի կերպով աչքի անցկացնել նրա աշխատությունների ցանկը՝ իմանալու համար նրա բեղմնավորության աստիճանը: Նա մասնագիտորեն զբաղվել է հնդեվրոպական բոլոր լեզուներով ու տվել դրանցից շատերի գիտական ուսումնասիրությունը (հունարենի, լատիներենի, գերմաներենի, սլավոներենի, հին պարսկերենի, թուսարենի, սերբերենի, բուլղարերենի, ղենդերենի, հայերենի ևն): Նպատակ չունենալով մանրամասնորեն խոսելու նրա ոչ հայագիտական աշխատությունների մասին, թվենք միայն ընդհանուր բնույթ կրող, առանձնապես հնդեվրոպական լեզուներին վերաբերող նրա կարևորագույն աշխատություններից մի քանիսը: Այստեղ ամենից առաջ պետք է հիշել. Ա) Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes (Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ֆերականության ներածություն), որը մինչև 1934 թվին ունեցել է յոթ հրատարակություն և թարգմանված է երեք լեզվով՝ գերմաներեն, ռուսերեն (3 հրատարակություն) և լեհերեն: Դա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության լավագույն ամփոփումն է: Բ) Les dialectes indoeuropéens (Հնդեվրոպական բարբառները. Փարիզ, 1908. բ. տպ. 1922). այս աշխատության մեջ հեղինակն ամփոփել, հանրագումարի է բերել այդ նյութի շուրջը նախապես եղած բոլոր իր մանր ու մեծ ուսումնասիրությունները՝ տալով մի ամբողջական, գերազանց գործ. դրանով նա ապացուցում է բարբառների գոյությունը հնդեվրոպական նախալեզվում: Գ) Linguistique historique et linguistique générale (Պատմական լեզվաբանություն և ընդհանուր լեզվաբանություն. Փարիզ, I, ա. տպ. 1921, բ. տպ. 1926, II, 1936): Տարբեր ժամանակներում և տարբեր հարցերի մասին դրած իր զանազան հոդվածների ժողովածուն է:

Առանձին հնդեվրոպական լեզուների մասին եղած աշխատություններից կարելի էր հիշել՝ Հունարենի պատմությունը, (4-րդ

տալ. 1935), լատիներենի պատմությունը (3-րդ տալ. 1933), Գերմանական լեզուների ընդհանուր բնույթը (4-րդ տալ. 1930), Ընդհանուր սլավոններենը (2-րդ տալ. 1934, ռուս. թարգմ. 1952 թ.), հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ (տե՛ս ստորև) և այլն: Միայն հնդեվրոպական լեզուներով չէ, սակայն, որ զբաղվել է Մեյյեն. բովական է հիշել, որ նա է գլխավոր խմբագիրը «Les langues du mondes» (Աշխարհի լեզուները, Փարիզ, 1924, ր. տպագրութ. 1952) կոլեկտիվ ուժերով կազմված արժեքավոր գրքի, որի մեջ ընդգրկված են շուրջ երկու հազար լեզու և բարբառ:

Խոսել այդ նշանավոր աշխատություններից յուրաքանչյուրի մասին, թեկուզ և համառոտ, մեր նպատակից դուրս է, սակայն անհրաժեշտ է ընդհանուր գծերով ներկայացնել Մեյյենի լեզվաբանական ահռական հայացքները՝ ամբողջ կերպով: Այստեղ էլ, իհարկե, մենք կանգ չենք առնելու ամեն մանրամասնություն վրա, չենք խոսելու մասնավոր խնդիրների մասին. մեր նպատակն է, Մեյյենի հայագիտական գործունեությունը ծանոթանալուց առաջ, շարադրել նրա ընդհանուր լեզվաբանական հիմնական սկզբունքները: Ինչպես ասացինք, Սոսյուրի հետ և նրանից հետո սոցիոլոգիական ուղղության մեծագույն ներկայացուցիչն ու զարգացնողն է եղել Մեյյեն: Արդ, որտե՞ղ էն այն հիմնական դրույթները, որոնցով բնորոշվում է Մեյյենի լեզվաբանական ուղղությունը, նրա տեսությունը: Հետևելով համեմատական լեզվաբանությանը՝ Մեյյեն ընդունում է լեզուների ցեղակցության հիմնական սկզբունքը և միակ ճշմարիտ, գիտական դասակարգումն է համարում լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը. «Լեզվաբանական միակ դասակարգումը, որ արժեք և օգտակարություն ունի՝ ծննդաբանական դասակարգումն է, որը հիմնված է լեզուների պատմության վրա» (Ling. hist. et ling. gen. II, էջ 53): Այսպիսով, Մեյյեն երիտքերականների նման ընդունում է լեզուների ցեղակցությունը որպես միակ գիտական ճշմարտություն: Դրան հակառակ, նա միանգամայն վճռական կերպով մերժում է Հոմբոլդտի, Շլայխերի և մյուսների կողմից կատարված՝ լեզուների ձևաբանական դասակարգումը (ամեջատական, կցական, թեքական), իբրև մի դասակարգում, որը «ո՛չ գիտական կարևորություն ունի, ո՛չ գործնական օգտակարություն» (Անդ): Ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը՝ Մեյյեն բացատրում է, թե ի՞նչ է հասկանում ինքը լեզուների ցեղակցությունն ասելով. «Երկու լեզուներ ցեղակից են

կոչվում, երբ նրանք երկուսն էլ անցյալում գործածվող միևնույն լեզվի երկու տարբեր զարգացման արդյունքն են հանդիսանում: Յեղակից լեզուների ամբողջությունը կազմում է այսպես կոչված լեզվական ընտանիք» (Введение..., էջ 50): Ամեն մի լեզվական ընտանիք ունեցել է յուր նախալեզուն. բոլոր ցեղակից լեզուները իրենց նախալեզվի տարբեր ուղղություններով զարգացած ու տարբեր վիճակն են հերկալացնում, ուրեմն, եղել է մի ժամանակ, որ ցեղակից լեզուները մի լեզու են կազմել, իսկ հետագայում բաժանվելով ու հեռանալով միմյանցից՝ դարձել են առանձին լեզուներ: Սակայն, ընդունելով նախալեզվի դոյությունը, Մեյլեն տարբեր կերպով է նայում նրան, քան Շլալիսերը և մյուսները: Շլալիսերն այնպես իրակա՞ն մի բան էր համարում նախալեզուն, որ կա՞մնե՞ր էր վերականգնել այն և նույնիսկ հատվածներ էր գրում նրանով. մինչդեռ Մեյլեն միանգամայն ժխտում է նախալեզուն կատարելապես վերականգնելու հնարավորությունը. նա միակ իրականն է համարում այն համապատասխանությունները, որոնք գոյություն ունեն ցեղակից լեզուների միջև. «Միակ իրականը՝ համապատասխանություններն են վկայված լեզուների միջև: ...Միմիայն համապատասխանություններն էլ կազմում են գիտության առարկան: Համեմատությունների միջոցով հնարավոր չէ վերականգնել անհետացած լեզուն» (Անդ, էջ 73): Այդ համապատասխանությունները ենթադրում են մի ընդհանուր հիմք, բոլորի նախատիպարը հանդիսացող մի ձև, կամ երևույթ, որի մասին, սակայն, կարելի է «միայն վարկածով» որոշ դաշտափար կազմել: Այստեղից էլ նա հետևցնում է համեմատական քերականության անկիճը, նրա նպատակը և համեմատական մեթոդի նշանակությունը, նրա գործադրության սահմանումը. «Համեմատական քերականության մեթոդը պետք է գործադրվի ոչ թե վերականգնելու համար հնդեվրոպական լեզուն այն վիճակով, որով խոսել են, այլ միայն պատմականորեն վկայված լեզուների միջև եղած համապատասխանությունների որոշ սխառն հաստատելու համար» (Անդ, էջ 79): Այսպիսով էլ հանգում է նախալեզվի մասին իր հատուկ տեսակետին. նախալեզուն Մեյլենի համար ոչ թե բացարձակ իմաստով նախալեզու է, ինչպես Շլալիսերի մոտ, այլ «Համապատասխանությունների հանրագումար, որ կազմում է այն, փնչ որ հնդեվրոպական լեզու հն կոչում» (Անդ, էջ 80): Ուշագրավ է այս տեսակետից նաև այն, որ Մեյլեն սովորաբար «նախալեզու» տերմինի գործածությունից խուսափելով գործածում է «հնդեվրո-

պտկան լեզու» անբմիւնը, որով և հասկանում է հնդեվրոպական լեզուների համապատասխանութիւնների հանրադրմամբ: Չնայած այս բոլորին, Մեյյէն աշխատեցնալով, ինչպես ասացինք, ընդունում է նախալեզվի գոյութիւնը. «Բոլոր հնդեվրոպական լեզուները միեւնոյն լեզվի տարբերակված (des formes differanciées) ձևերն են» (Ling. hist. etc. II, էջ 48): Նրա առարկութիւնը միայն այդ «միեւնոյն լեզվի» վերականգնման մասին է: Ինչ վերաբերում է այդ «նախալեզվի» վիճակին, ապա այստեղ ևս Մեյյէն հակադրում է նախորդներին: Եթե հենքը կարծում էին, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ներկայացնում է մի սկզբնական պրիմիտիվ լեզու, որի ուսումնասիրութեամբ էլ հնարավոր է թափանցել մարդկային լեզվի ծագման խնդրի խորքերը, ապա՝ Մեյյէն գտնում է, որ այդ նախալեզուն բոլորովին էլ սկզբնական վիճակ չի ներկայացնում, որ նա ոչ ավելի հին, ոչ էլ ավելի նախնական է, քան, օրինակ, եգիպտական լեզուն: «Երկար ժամանակ կարծում էին, թե հնդեվրոպական լեզուն սկզբնական լեզուն է: ...Բայց չէ՞ որ հնդեվրոպական լեզուն, խեթերինի, սանսկրիտի, հինարենի... նկատմամբ նույնն է, ինչ որ լատիներենը՝ իտալերենի, ֆրանսերենի... նկատմամբ... Հնդեվրոպական լեզուն, իհարկե, պիրամիդների եգիպտական և հին բաբելական (ակկադերեն) լեզուներից ո՛չ ինչ և ո՛չ էլ, համեմատն դեպս, «նախնական» է (Введение, էջ 80—81): Այստեղից էլ բխում է այն, որ հնդեվրոպական նախալեզուն՝ հակառակ հենքի պնդումին՝ մարդկային լեզվի ծագման խնդիրը լուծելու համար նույն մատակարարել չի կարող. «Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականութիւնը նվազագույն չափով էլ լույս չի սփռում լեզվի առաջին աստիճանների վրա» (Անդ, էջ 79): Հետևաբար և նախալեզվի վերականգնումը ոչ միայն հնարավոր չէ, այլև անհրաժեշտ էլ չէ. համեմատական քերականութիւնն «իրբն պատմական քերականութեան մի տեսակը» երկվան պետք է հանի միայն համապատասխանութիւնները, որոնց հիման վրա էլ հնարավոր է ուսումնասիրել «լեզվական զարգացման այն մասերը, որոնք չեն կարող հետազոտված լինել փաստերի հիմամբ» (Անդ, էջ 79):

Լեզվի զարգացման տեսական հարցերում Մեյյէնի մոտ հատուկ տեղ են գրավում լեզվի պատմականութիւնը և լեզվի սոցիալական բնույթը: Ծիշտ կերպով ընդունելով լեզվի զարգացումն իբրև պատմական երեւոյթ, նա այդ երեւոյթը դիտում է իբրև տարբեր գործոնների շնորհիվ կատարվող մի բարդ պրոցես: Երկու-

քերականների «հնչյունական օրենքն» ընդունելով հանդերձ, շի գտնում, որ նա է լեզվական փոփոխությունների գլխավոր գործոնը, ինչպես այդ պնդում էին երիտքերականները: Մեջքին գտնում է, որ հնչյունական փոփոխությունները ոչ թե պատճառ, այլ հետևանք են լեզվական փոփոխությունների, որոնք կատարվում են հասարակական բնույթով ունեցող պատճառներով: Հնչյունական փոփոխություններն արդյունք են ավելի բազմազան ու բարդ երևույթների. ուստի և «հնչյունական օրենքները» միայն այդ փոփոխությունների արդյունքն են. «Այն, ինչ որ կոչվում է «հնչյունական օրենք», ...կամ երկու հաջորդական ձևերի, կամ միևնույն լեզվի երկու բարբառների միջև եղած համապատասխանությունների կանոնավոր ձևակերպումն է: Եվ այդ համապատասխանությունը մեծ մասամբ արդյունք է ոչ թե առանձնակի իրողության, այլ բազմակի և բարդ իրողությունների, որոնց իրականացման համար պահանջվել է ավել կամ պակաս տեական ժամանակ» (Անդ, 64): Այդ «բազմազան ու բարդ իրողությունները», ինչպես ճիշտ կերպով շեշտում է նա, իրենց հիմքն ունեն հասարակական երևույթների մեջ. լեզվական ամեն մի փոփոխություն արգելադրվում է հասարակական որևէ երևույթի: Այս տեսակետը նա լավագույն կերպով արտահայտել է բառերի կրած փոփոխություններին, հատկապես բառիմաստի փոփոխություններին նվիրված յուր ուսումնասիրության մեջ¹: Ելնելով այն սկզբունքից, որ «ամեն բառ ունի յուր պատմությունը» (Введение, էջ 63) նա յուր այդ ուսումնասիրության մեջ քննում է բառիմաստի փոփոխությունների ընթացքը և հանգում այն եզրակացության, որ «իմաստի փոփոխությունները պետք է դիտվեն որպես (մի բան), որ իբր հիմնական պայման ունի տարբերությունն այն տարրերի, որոնք կազմում են հասարակությունները» (Ling. hist. etc. I, էջ 271): Բառիմաստի փոփոխության հիմնական պատճառն է հատկապես բառի անցումը սոցիալական մի խմբից մյուսին. այս դեպքում էլ, եթե ավելի մեծ խմբից բառն անցնում է՝ ավելի փոքրին, ապա՝ նրա իմաստն էլ անգանում է, իսկ եթե փոքր խմբից է անցնում մեծին, ապա իմաստը լայնանում է. «Հիմնական երևույթն այն է, որ մի բառ, որը, մի հասարակության ընդհանուր լեզվում ունի լայն իմաստ, փոքր խմբերից մեկում կիրառվում է ավելի սահմանափակ տարկանների

¹ Comment les mots changent le sens: „Ling. hist. et ling. gén.“ I, p. 230—271:

22—Հայ լեզվաբանության պատմություն

համար, և ընդհակառակը» (Անդ, էջ 245): Այս բոլորն, ինչպես տեսնում ենք, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Մեյչեն գիտում է լեզուն իբրև հասարակական երևույթ, մի բան, որ նա ուղղակի ու վճռական կերպով հայտարարում է. «Լեզուն իբրև նախապայման ունի մարդկային հասարակությունների գոյությունը... լեզուն, ...գերազանցապես սոցիալական մի երևույթ է» (Անդ, 230): Կապելով լեզվի զարգացումը հասարակական երևույթների հետ՝ Մեյչեն գտնում է, որ երիտքերականների կողմից իբրև լեզվի զարգացման հիմնական գործոններ ընդունված «հնչյունական օրենքը», համարանությունն ու փոխառությունը լեզվական մասնակի երկվույթներ են բացահայտում միայն. հիշյալ սկզբունքները «բացատրում են միայն մասնակի իրողություններ և տալիս են մասնակի եզրակացություններ. նրանք հանգում են չնչին բացատրություններին, որոնցից յուրաքանչյուրը ճիշտ է, թերևս, բայց չեն կազմում մի սիստեմ...» (Անդ, էջ 7): Մինչդեռ լեզուների զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ոչ թե այդ մասնակի երևույթների բացատրությունը, այլ՝ այն ընդհանուր, բոլոր լեզուներին հատուկ օրենքների, որոնք մարդկային լեզվի զարգացման շարժիչ ուժն են հանդիսանում. «Լեզվաբանական զարգացումը ենթարկվում է ընդհանուր օրենքների» (Անդ), որտեղ և լեզվաբանության խնդիրն է քննել առհասարակ հանել այդ օրենքները (հմմտ. անդ, էջ 94): Իսկ այդ «ընդհանուր օրենքները», ինչպես ասացինք, նա ճիշտ կերպով փնտրում է հասարակական երևույթների մեջ:

Հակառակ երիտքերականներին, գտնում է, որ լեզվական փոփոխությունները կարող են տեղի ունենալ այն դեպքում միայն, եթե դրանք կրում են ընդհանուր, հասարակական բնույթ. առանձին, անհատական նորմոլծությունները չեն կարող դեր խաղալ լեզվի զարգացման մեջ, եթե այդ անհատականը ընդհանուրի կողմից չընդունվի: Եթե երիտքերականները գտնում էին, որ լեզվական փոփոխություններն սկսվում են անհատներից, ապա՝ հետագայում նմանությամբ յուրացվում լեզվական հանրության անդամների կողմից և ընդհանրանում, ապա՝ Մեյչեն գտնում է, որ լեզվական փոփոխությունները պայմանավորված են հասարակական ընդհանուր տենդենցով և անհատական նորմոլծությունները կարող են ընդհանրանալ այն դեպքում միայն, եթե դրանք համապատասխանում են հասարակության ընդհանուր տենդենցին: Վերջապես պետք է նշել նաև, որ Մեյչեն վճռաբար ժխտում է այն հակադի-

տակա՞ն տեսակետը, թե լեզուն և ցեղը անխզելիորեն կապված են իրար հետ, թե այս ինչ ցեղին ի սկզբանե հատուկ է եղել և է՝ այս ինչ լեզուն և այդպես էլ պետք է մնա: Նա ցույց է տալիս, որ ցեղերը՝ պատմական որոշ հանգամանքների շնորհիվ կարող են մեծամեծ փոփոխությունների ենթարկվել, պահելով իրենց լեզուն, ինչպես և՛ պատմական որոշ պարագաների մեջ փոխել իրենց լեզուն. այսպես, օրինակ, այժմյան անգլիական ժողովուրդը մի ժամանակ խոսել է կելտերեն լեզվով, բայց հետագայում՝ նվաճվելով անգլո-սաքսերի և յուտերի կողմից՝ ընդունել է նվաճողների գերմանական լեզուն: Հետևաբար և լեզուն կախում չունի ցեղից. «Լեզուն կախված է պատմական պայմաններից և բոլորովին կախում չունի ցեղից, որ ֆիզիկական հասկացողություն է» (Введение, էջ 106): Այստեղից էլ նա հանում է այն եզրակացությունը, որ չի կարելի, առհասարակ, խոսել հնդեվրոպական ցեղի կամ ժողովրդի մասին. կարելի է ասել հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղեր, բայց ոչ երբեք՝ հնդեվրոպական ցեղեր, որովհետև «կան հնդեվրոպական լեզուներ, բայց չկան հնդեվրոպական ցեղեր» (Անդ, էջ 108): Սրանք են, ահա, այն սկզբունքները, որոնցով բնորոշվում է Մեյյեի լեզվաբանական ուղղությունը, և որոնց շնորհիվ նա, ըստ արժանվույն, ճանաչվում է իբրև քսաներորդ դարի մեծագույն լեզվաբանը՝ եվրոպայում: Սակայն այս միանգամայն դրական սկզբունքների հետ Մեյյեի տեսության մեջ գտնում ենք նաև սոյնպիսի դրույթներ, որոնք ընդորոշում են նրա իդեալիզմը: Ամենից առաջ պետք է շեշտենք այստեղ, որ նրա լեզվաբանական տեսության հիմքն է կազմում բուրժուական սոցիոլոգիզմը. յուր փիլիսոփայական հայացքներով նա հետևում է ֆրանսիական ակադեմիոր սոցիոլոգ Դյուրկհեյմին: Յուր ճիշտ դրույթը լեզվի՝ իբրև սոցիալական երևույթի մասին նա չի կարողանում դարգացնել ու հասցնել իսկական վախճանին: Շեշտելով՝ որ լեզվական երևույթները կախված են հասարակական երևույթներից, նա չի կարողանում գտնել այդ հասարակական երևույթների հիմքը և բավականանում է ցույց տալով միայն լեզվական երևույթի և հասարակական միջավայրի կապը: Մերժելով նախորդների սուբյեկտիվ իդեալիզմն ու բիոլոգիզմը, և այդպիսով իսկ առաջ անցնելով նրանցից, նա այնուամենայնիվ մինչև վերջ չի հասցնում յուր տեսությունը. հասարակությունը նրա մոտ ոչ թե արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված դասակարգային մի կատեգորիա է, այլ՝ զանազան խմբավորումներից կազմված մի հանրություն. արտե-

զից էլ, ահա, բխում է նրա հայացքը լեզվի մասին: Այնուհետև, ընդունելով լեզվի պատմական բնույթը, նա միաժամանակ իբրև լեզվական զարգացման հիմնական օրենք է դիտում «լեզվաբանական անընդհատությունը (տե՛ս Введение, էջ 52—60), այսինքն՝ լեզվի էվոլյուցիոն զարգացումը, անտես առնելով և ուղղակի ժրխտելով որակական անցումները լեզվի մեջ: Ժշտ կերպով բնորոշելով լեզուների ցեղակցությունը որպես պատմական երևույթ՝ Մեյյեն գտնում է, որ ցեղակից լեզուները միեկնույն լեզվի տարբեր ձևափոխություններն են միայն. «Խառերեն և իտալաներեն լեզուների նմանությունն առաջանում է նրանից,—ասում է Մեյյեն,—որ նրանք լատինների երկու ժամանակակից ձևերն են. ֆրանսերենը, իսկ նվաղ չափով է նրանց նման, այնուամենայնիվ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լատիններեն, միայն առավել փոփոխված: ...երկու լեզու կոչվում են ցեղակից, եթե նրանք նախկինում գործածված լեզվի երկու տարբեր էվոլյուցիաների արդյունք են» (Введение в сравнительное изучение индоевр. языков, էջ 50): Այսպիսով Մեյյեն անտեսում է ցեղակից լեզուների, ինչպես և միեկնույն լեզվի պատմականորեն իրար հաջորդած տարբեր համակարգերի որակական տարբերությունները և ընդունում այն ձևափոխությունները միայն, որոնք հանդիմ է մի ընդհանուր նախաձևի: Իսկ սա լեզվի զարգացման գեհիկ էվոլյուցիոնիստական ու ֆորմալիստական ըմբռնումն է: Վերջապես Մեյյեն՝ դիտելով լեզուն որպես հասարակական երևույթ՝ փորձում է լուսարանել նաև հասարակական տարբեր դասակարգերի ազդեցության բնույթը լեզվի վրա, բայց այստեղ էլ նա՝ կանգնած լինելով բուրժուական սոցիոլոգիայի դիրքերում՝ միանգամայն սխալ տեսակետներ է հայտնում: Նրա կարծիքով միեկնույն ազգի տարբեր սոցիալական խմբերն ունեն իրենց լեզուները: Այդ կարծիքը հիմնավորելու համար նա հիշում է երկու փաստ. ա) տարբեր հասարակական խմբավորումների «լեզուներում» եղած բառապաշարի տարբերությունը. բ) սոցիալիստիկ բուրժուազիայի կողմից սուրիշ, ոչ մայրենի լեզուն օգտագործելը: Այս վերջին «փաստը» նա փորձում էր հաստատել այն պնդումով, թե իբր «հայ բուրժուազիան խոսում է միայն ռուսերեն, մինչդեռ հայ գյուղական բնակչությունը միայն՝ հայերեն է խոսում՝ գեւ» (Ling. hist. et ling. gen., հ. I, էջ 119—120): Վերահիշյալ երկու փաստարկներից առաջինը չի հաստատում հասարակական տարբեր խմբավորումների լեզուների գոյությունը. նա ցույց է տալիս միայն, որ հասարակության տարբեր խավերը, ինչպես

և զանազան պրոֆեսիոնալ խմբավորումներ կարող են օգտագործել որոշ քանակով յուրահատուկ բառեր, արտահայտություններ և այլն, որոնցով սակայն ընդհանուր լեզուն չի փոխվում, չի վերաժվում ո՛չ դասակարգային, ո՛չ էլ պրոֆեսիոնալ լեզվի: Բառապաշարի մեջ եղած տարբերությունները, սպեցիֆիկ բառերն ու արտահայտությունները առաջ են բերում ո՛չ թե տարբեր լեզուներ, այլ՝ ժարգոններ: Ինչ վերաբերում է երկրորդ փաստին, ապա նա չի համապատասխանում պատմական իրողության: Նախ՝ հայ ազգային բուրժուազիան, իրրև աշխարհին, երբե՛ք և ո՛չ մի տեղ չի խոսել ռուսերեն. հայ բուրժուազիան, իրրև դասակարգ, խոսել է հայերեն ազգային լեզվով. ռուսերեն խոսել են միայն առանձին հայ բուրժուաներ: Երկրորդ, նույնիսկ այն դեպքում էլ, երբ առանձին հայ բուրժուաներ խոսափել են հայերեն խոսելուց և դիմել են ռուսերենին, ապա նրանք ռուսերեն խոսել են ընտանեկան նեղ շրջանակներում և բուրժուական վերնախավի շրջանում: Այդ շրջանից դուրս ռուսերեն չիմացող հայ մասսայի հետ նրանք, այնուամենայնիվ, ստիպված էին լինում հաջերեն խոսել: Երրորդ, եթե նույնիսկ ճիշտ լիներ Մեյլեի հիշած այն փաստը, թե Թբիլիսիում հայ բուրժուազիան միայն ռուսերեն է խոսել, ապա՝ այս դեպքում էլ գոյություն չէր ունենա ինչ-որ դասակարգային լեզու, այլ պարզապես ռուսերեն համաժողովրդական ազգային լեզուն, որ հայ բուրժուական վերնախավն ավելի վերադասում էր, քան հայերենը: Վերջապես, Մեյլեն նկատի չի ունենում, որ Թբիլիսիում, ինչպես և Բաքվում, ռուսերենը հանդես էր գալիս որպես ազգամիջյան, ընդհանուր հաղորդակցման միջոց հայ, վրաց, ռուս և ալլադվի բնակչության համար: Ուստի և՛ Մեյլեի այդ պնդումները ոչ մի հիմք չունեն: Պետք է շեշտել նաև, որ ելնելով բուրժուական սոցիոլոգիզմի դիրքերից, նա չէր տարբերում դասակարգերը հոռաբակական այլ կարգի (պրոֆեսիոնալ) խմբավորումներից: Նա հավասարության նշան էր դնում լեզվի մեջ եղած դասակարգային ու պրոֆեսիոնալ տարբերությունների միջև և դրանով իսկ նույնացնում դասակարգային ժողովուրդների մասնագիտական ու պրոֆեսիոնալ տերմինաբանության հետ: Իսկ սա խորապես սխալ է:

Անշուշտ մի ահսպիսի համառոտ ակնարկով հնարավոր չէ վեր հանել Մեյլեի տեսությունն իր ամբողջ մանրամասնություններով: Վերոն ասվածները միայն ընդհանուր, հիմնական հարցերն են շոշափում, որ մեր աշխատության համար բավական համարելով՝ անցնում ենք նրա հայագիտական ուսումնասիրություններին:

Հայերենի վերաբերյալ Մեյյեն գրել է բազմաթիվ մեծ ու փոքր աշխատություններ. բացի դրանից, նա հայերենի շատ հարցերի մասին խոսել է նաև ուրիշ աշխատությունների մեջ՝ կապված այս կամ այն ընդհանուր խնդրի հետ. բայց այստեղ թվենք միայն հայերենին վերաբերող նրա ուսումնասիրություններից մի քանի դել-տավորները:

1) *Position dialectale de l'arménien* (Հայերենի բարբառային դիրքը. MSL, IX, 1896): Չնայած իր ծավալի փոքրության՝ լուրջ հետազոտություն է, որի մեջ հեղինակը որոշում է հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շարքում՝ հիմք ընդունելով ոչ թե բառապաշարի միջև եղած նմանությունները միայն, այլև տարբեր լեզուների հնչյունական փոփոխությունների միջև եղած համապատասխանությունները: Այս ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփված են հետագայում «Les dialectes indoeuropéens» աշխատության մեջ:

2) *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* (Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ, Վիեննա, 1903, ր. տպ. 1936): Աշխատության մեջ համեմատական քննության է ենթարկվում հայերենի ամբողջ քերականական կազմը և ցույց տրվում քերականական ձևերի ծագումն ու զարգացումը, որքանով այդ հնարավոր է հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ լուսարանել. այսպիսով՝ դա հայերենի միակ պատմա-համեմատական քերականությունն է: Երկրորդ հրատարակության մեջ հեղինակը կատարել է բազմաթիվ հավելումներ ու բարելավումներ՝ առաջին հրատարակությունից հետո կատարված նորագույն ուսումնասիրությունների արդյունքների համաձայն: Չնայած որոշ թերությունների՝ հատկապես մեթոդալոգիական տեսակետից, դիրքն այնուամենայնիվ գիտական շատ մեծ արժեք ունի. վստահորեն կարող ենք ասել, թե առանց այն լիովին յուրացնելու չի կարելի ձևաբանության ճիշտ ուսումնասիրության:

3) *Recherches sur la syntax comparée de l'arménien* (Հետազոտություն հայերենի համեմատական շարահյուսության. MSL, X, 1898, XI, 1900, XII, 1903, XVI, 1910, XVII, 1911): Թեև ամբողջը միասին առանձին գրքով լույս չի տեսել, բայց բավական

¹ Երկու հրատարակությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակի հիմնական եզրակացությունները անփոփոխ են մնացել:

ներին մեծ ուսումնասիրություն է և իր ծավալով էլ նախորդի չափ (մոտ 190 էջ)։ Հեղինակը հանդամանորեն քննության է առնում հայերենի քերականական ձևերի կիրառությունը՝ ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, սկսած հոգերից ու զերանտներից, վերջացրած բաշի զիմավոր ձևերով։ Պետք է նշել, որ հայերենի շարահյուսության ուսումնասիրությունն ընդհանրապես հարկ եղած ուշադրության չի արժանացել, մանավանդ այլ լեզուների շարահյուսության հետ համեմատելով։ Մեյլեն է, որ լուրջ, գիտական կերպով ուսումնասիրել է այն և տվել, իրոք, մի մեծարժեք հետազոտություն։ Հետևաբար այս աշխատությունը ևս թե՛ յուր գիտական խորությամբ, և թե՛ նրանով, որ իր տեսակի մեջ միակն է, մի թանկարժեք ավանդ է հանդիսանում հայ լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում։

4) Altarmenische Elementarbuch (Հին հայերենի տարրական դասագիրք. Հայդելբերգ, 1913). գրաբարի քերականությունն է, որ, չնայած համեմատ վերնագրին, դարձյալ մի լուրջ աշխատություն է։ Եվրոպական լեզուներով եղած՝ գրաբարի քերականությունների մեջ այժմ էլ ամենալավն է։

Այստեղ պետք է հիշել կրկին «Les dialectes indoeuropéens» աշխատությունը, որ հավասարապես վերաբերում է բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին, այդ թվում նաև հայերենին։ Իհարկե, ինչպես վերև ասացինք, սրանցով չի սահմանափակվում Մեյլենի՝ հայագիտական ուսումնասիրությունների ցանկը. բազմաթիվ են նրա հետազոտությունները հայերենի այլ և այլ կողմերի նկատմամբ։ Դրանք մեծ մասամբ առանձին հոդվածներ են, որոնց մեջ հեղինակը քննության է առնում հայերենի մասնավոր երևույթները, իսկ տվելի շատ՝ ստուգարանում հայերեն բառեր։ Սակայն հայերենին նվիրված կարևոր, ընդհանուր բնույթ կրող աշխատությունները վերը թվարկածներն են։

Այժմ հակիրճ կերպով խոսենք Մեյլենի՝ հայոց լեզվի վերաբերմամբ ունեցած հայացքների մասին։ Նրա ընդհանուր լեզվաբանական սկզբունքների մասին խոսելիս ասացինք արդեն, որ նա լիովին ընդունում է լեզուների ծննդաբանական ցեղակցությունը և ճանաչում «հնդեվրոպական լեզվաընտանիքը» յուր ճշտագիտական երևույթով հանդերձ։ Ինքնին հասկանալի է, որ հայերենը նույնպես ճանաչում է իբրև այդ «ընտանիքի» մի անդամ, մի բան, որ հայտնապես արտահայտված է գրեթե յուր բոլոր աշխատությունների մեջ. այդ այնքան հայտնի սկզբունք է նրա մոտ, որ ավելորդ է

որևէ մեջ բերումով հաստատել, թե իրոք այդպես է ընդունում: Ինչ վերաբերում է այդ ընտանիքի մեջ հայերենի ունեցած՝ ինչպես ինքն է ասում՝ բարբառային գիրքին, ապա այստեղ Մեյլեն արդեն իր սեփական տեսակետն ասելի, որ թեև սկզբունքորեն չի տարբերվում Հյուրշմանի տեսակետից, բայց նրա զարգացումն ու ճշտորոշումն է հանդիսանում: Այդ խնդիրն, ինչպես ասացինք, Մեյլեն քննության է առել յուր «Հայերենի բարբառային գիրքը» հոդվածի մեջ: Այստեղ հեղինակը քննության առնելով հայերենի յուրահատուկ հնչյունափոխական՝ երևույթները մյուս լեզուների համեմատությամբ, հանգում է այն եզրակացության, որ հայերենն իր հնչյունափոխական երևույթներով նման է հնդ-իրանականին, լատո-սլավականին և հունականին, բայց և այնպես զրանցից ոչ մեկի հետ էլ սերտ միություն չի կազմում. «Հնդ-իրանականի (և մասնավորապես իրանյանի), լատո-սլավականի և հունականի մեջ է, որ հայերենի հնչյունական հին երևույթները (les anciens phénomènes) դառնում են իրենց համապատասխանները, առանց թույլ տալու, սակայն, հայերենն առանձնապես սերտ կերպով այս երեք բարբառներից մեկի հետ միացնելու» (Position etc. MSL, IX, էջ 155): Այսպիսով Մեյլեն հայերենն՝ իբրև անկախ, առանձին ճյուղ՝ գետնիցում է հնդ-իրանականի, լատո-սլավականի և հունականի միջև: Այդ նույն եզրակացությունը տալիս է նաև «Les dialectes indoeuropéens «աշխատության մեջ, որում քննության առնելով բոլոր «հնդեվրոպական բարբառների» հարաբերությունները միմյանց հետ, այսինքն՝ իրար մեջ ունեցած զուգաձայնություններն (isoglosse) ու տարբերությունները, հայերենը դասում է արևելյան խմբի մեջ, շեշտելով, որ նա համապատասխան մոտ է նաև հունականին, փակ մի կետում էլ՝ զերմանականին, (բաղաձայնական փոփոխությունները), որոնք արևմտյան խմբի մեջ են մտնում. «Հնդ-իրանականը, սլավոնականը, բալթիականը, հայկականը (և ալբանականը) կազմում են արևելյան խումբը» (Les dialectes etc., էջ 131): Այդպե՛ս «Հունարենը մի քանի տեսակետներից մոտենում է հայերենին և հնդ-իրանականին ... Հունարենը գրավում է, ուրեմն, մի միջին գիրք մի կողմից իտալական և մյուս կողմից արևելյան լեզուների՝ հայերենի և հնդ-իրանականի, ու մասնավորապես՝ իրանականի միջև: ... Արևելյան լեզուների մեջ հայերենը, որ պահպանում է *a* և *o*-ի և *ā* և *ō*-ի տարբերությունը, համեմատաբար մոտ է արևմտյան խմբին: Մյուս

կողմից՝ երևան են հանված նաև մի քանի առանձնահատուկ գու-
ղարկություններ հայերենի, սլավոնականի և բալթիականի
միջև... Բաղաձայնական փոփոխությունների ընդհանրությունը
գերմանականի հետ մի կարևոր երևույթ կլինի, բայց, ինչպես
տեսանք, նա օրինաչափ չէ, որպեսզի չուրջ նշանակություն տրվի»
(Անդ, էջ 133): Մեյյեի այս տեսակետն ընդունված է հնդեվրոպա-
րանության հետևող ժամանակակից հայագետների կողմից¹: Հա-
յերենի ցեղակցության մասին ունեցած այս սկզբունքի համաձայն
և՛ Մեյյեն ուսումնասիրել է յուր աշխատությունների մեջ հայոց
լեզվի տարբեր կողմերը, վեր հանելով հատկապես այն ընդհան-
րությունները և առանձնահատկությունները, որ ներկայացնում է
հայերենը ցեղակից լեզուների համեմատությամբ: Այսպես՝ մոն-
րազմին քննության ենթարկելով հայերենի հնչյունաբանությունը
(Esquisse, էջ 1—35) նա այն հետևություն է հանգում, որ հայե-
րենը ներկայացնում է «հնդեվրոպականից բոլորովին տարբեր
սխառն» (Անդ, էջ 35): Իրեն տարբերություններ նշում է. 1) Շեշ-
աը, որ հայերենում հաստատուն է և ոչ երաժշտական, այլ՝ ուժ-
նության, մինչդեռ «հնդեվրոպականն» ուներ շարժուն երաժշտա-
կան շեշտ: 2) Հայերենի ձայնավորները քանակի (երկարության ու
կարճության) տարբերություն չեն ներկայացնում շեշտյալ կամ
անշեշտ լինելիս, իսկ «հնդեվրոպականում» կային երկար ու կարճ
ձայնավորներ: 3) Խուլ և ձայնեղ պայթականների արտասանու-
թյան ժամանակ ձայնալարերի թրթռումն ուշ սկսվելու հետևանքով
հայերենում առաջացել է բաղաձայնների այնպիսի փոփոխություն,
ինչպիսին կատարված է գերմանականում, այսինքն հնդեվրոպա-
կան խուլ պայթականներին հայերենում համապատասխանում են
շնչեղ խուլ պայթականները, ձայնեղ պայթականներին՝ խուլները,
շնչեղացած ձայնեղ պայթականներին (bh, dh են)՝ պարզ ձայ-
նեղները: 4) «Հնդեվրոպականն» ուներ բազմաթիվ ու բազմատեսակ
բաղաձայնական խմբեր. հայերենը վերացրել է նրանք և դրեթև
բոլոր վանկերը վերածել բաց վանկերի: 5) Հնդեվրոպականն ուներ
մի խումբ հնչյուններ, որոնք ըստ իրենց դիրքի կարող էին լինել
ձայնավոր, բաղաձայն կամ երկրաբառի երկրորդ տարր. հայե-
րենը վերացրել է նաև այդ: Այս տարբերությունները, սակայն,
ինչպես եզրակացնում է հեղինակը յուր հետազոտությունների հի-

¹ Մեյյեի հիշյալ դրեի հիման վրա այդ տեսությունն ամփոփումը տե՛ս
Ահա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 23—33, 84—99:

մամբ, ընն թույլ տալիս կարծելու, որ հայերենի հնչյունական առանձնահատկություններն առաջացել են տեղական լեզուների ազդեցությամբ. դրանք արդյունք են հայերենին հատուկ ներքին ձգտումի՝ տեղեկների (Անդ, էջ 36): Հոլովական ձևերը քննելով և ցույց տալով հայերենի հոլովական վերջավորությունների համապատասխանությունները ցեղակից լեզուների հետ, ապա՝ քննելով հոլովական ձևերի կիրառությունը՝ հեղինակը հանդում է այն եզրակացության, որ հակառակ հնչյունարանության մեջ ունեցած զգալի տարբերության, հոլովների կիրառության մեջ հայերենը չափազանց հարազատորեն է պահպանել հնդեվրոպական հոլովական իմաստները. «Մինչև այսօր հոլովները հայերենում պահպանել են իրենց հնդեվրոպական հիմնական արժեքը՝ առանց կական փոփոխությունների, և այդ պահպանումը նրանով ավելի նշանակալից է, որ բացի սլավոնականից ու բալթիականից, ոչ մի տեղ չենք գտնում նրանց համարմեքը» (Անդ, էջ 71): Այնուհետև քննության է առնում հայերենի խոնարհումը և ցույց տալիս, որ հնդեվրոպական խոնարհման բարդ սխեմներ հայերենում վերածված է շատ ավելի պարզ ու հաստատուն սխեմի, հակառակ հոլովական սխեմին, որը «զեղ էր հասել հավասարակշռության մի հաստատուն վիճակի» (Անդ, էջ 58): Հեղինակը ցույց է տալիս, որ էթն հոլովների կիրառությամբ հայերենը միաձուլման հարազատ է մնացել հնդեվրոպականին, ապա՝ ձևարանության մեջ՝ հոլովման ու խոնարհման ձևերի զարգացումը, որը միանգամայն շոշափելի է, ներկայացնում է երկու տարբեր աստիճան. հոլովաձևերի զարգացումը, հոլովական սխեմի զարգացումը չի հասել մինչև վերջ, և հաստատուն զբաղվում չի ստեղծվել. հոլովաձևերի բազմազանությունը, միևնույն բառի տարբեր հոլովումների ենթարկվելը ցույց է տալիս, որ հայերենի հոլովական սխեմները զեղես չի հասել միօրինակության աստիճանին, որին ձգտել է, որ հայերենի հոլովական սխեմներ, այդպիսով, առնչման մի վիճակ է ներկայացնում. «Հոլովումը, այնպես, ինչպես այն ներկայանում է հին հայերենում, գտնվում է, ուրեմն, փոխանցման շրջանում» (Անդ, էջ 60): Դրան հակառակ խոնարհման սխեմներ մինչև վերջ հասցնելով զարգացման ընթացքը, հասել է մի պարզ ու կայուն վիճակի, այնպես որ, հինգերորդ դարում («Գրի հաստատման ժամանակ») բայերն արդեն չունեն ձևերի կուտակում, որը, ինչպես հոլովման մեջ, առաջացնի նորաձևություններ և մի ամբողջ վերակառուցում» (Անդ, էջ 75): Այսպես, ահա, քննության առնելով

հայերենի քերականական կազմը՝ հեղինակը տալիս է հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունը, «Հայերենը պահպանում է հնդեվրոպական բնորոշ առանձնահատկություններից մի մեծ թիվ. հոլովների կիրառությունը, ու բնով դոշականների թեքումն, օրինակ, բացառիկ արխայիզմներ են:

«Բայց, ընդհանուր առմամբ, հայերենի հնչյունաբանական ու ձևաբանական սիստեմը խորապես տարբեր է հնդեվրոպականից. արատասանությունն ունի մի բոլորովին նոր երևույթ. քերականական ձևերը կազմված են մի յուրահատուկ ձևով. և այն ժամանակ, երբ հայերենը գրի էր առնվում, վերակառուցման աշխատանքն արդեն այնքան առաջացել էր, որ անկանոնությունների մեծ մասը վերացված էր և քերականությունը հասել էր կանոնավորության մի բացառիկ աստիճանի» (Անդ, էջ 111):

Այդպիսի մանրախույզ ուսումնասիրության է ենթարկել Մեյ-յեն նաև հայերենի շարահյուսությունը: Յուր «Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien» աշխատության մեջ նա քննության է առել հայերենի քերականական ձևերի կիրառությունները, նրանց յուրահատկությունները և ավել շատ արժեքավոր եզրակացություններ: Այսպես՝ հետազոտելով հայերենի ցուցական դերանունների (այս, այդ, այն, սա, դա, նա, սոյն, դոյն, նոյն), հոգերի (ս, ն), տեղի մակբայների (աստ, աստէն, այստ, աստի, այդտ, այդէն, այտի, անդ, անդէն, անդր, անդրէն), «ահա» նշանակող բառերի (աւասիկ, անաւասիկ, աւաղիկ, անաւաղիկ, աւանիկ, անաւանիկ) և անորոշ դերանունների (մի, ոմն, ոք, իք, ինչ) ծագումը և, հատկապես, նրանց գործածությունը (MSL X), ցույց է տալիս, որ հայերենը բացառիկ հարուստ միջոցներ ունի բառերը և նրանց հետ կապված հանգամանքները նախադասության մեջ ճշտելու համար. դերանունների ու հոգերի առաստույթամբ, ինչպես հեղինակը ցույց է տալիս, հայերենը գերազանցում է բոլոր ցեղակից լեզուներին: «Այս ընդհանուր շարադրանքից երևում է, թե որքան միջոցներ ունի (dispose) հայերենը՝ բառերը որոշելու համար, և որքան կուտ ու համաչափ է այն սիստեմը, որ նա հաստատել է: Այս բոլոր միջոցների ճիշտ օգտագործման արդյունքն է հայերենն այս կամ այն դարձվածքի (phrase) պարզությունը. և այն հեղինակները, որոնք՝ ինչպես Աստվածաշնչի թարգմանիչները, ինչպես Նզնիկը, ինչպես Նդիշեն՝ գործադրում են այն հաստատուն և ճիշտ կերպով, իրենց ոճին տալիս են, այդպիսով, կյանք ու արտահայտչություն, որոնք կազմում են նրանց հրապույրի մեծ մասը:

Այս տեսակետից, թվում է, թե հնդեվրոպական ուրիշ ոչ մի լեզու չի գերազանցում, կամ նույնիսկ չի հավասարվում հայերենին. այն դարգացումը, որ ստացել են որոշիչ միջոցները, փոխհաստատումն է այն կորուստների, որ լեզուն կրել է ուրիշ կողմերով» (Recherches, MSL, X, էջ 271): Այնուհետև անցնելով հոլովներին՝ առանձին-առանձին քննության է առնում հոլովների կիրառությունները զրարարում և, կրկին անգամ հաստատելով վերը հիշված յուր այն հետևությունը, թե հայերենը հարադատորեն պահպանել է հոլովների «հնդեվրոպական արժեքն» ու «պրեթե քոլոր հոլովները», սովեաացնում է. «եվ, եթե, ինչպես և ուրիշ բարբառներում, հոլովները լեզվի զարգացման որոշ ժամանակում որոշվել են նախդիրների միջոցով, առնվազն, հակառակ այն բանին, որ տեսնում ենք հաճախ ալլուր, նախդիրներն են, որ մի մեծ գեր խաղացած լինելուց հետո, վերջնականապես անհետացել են նոր լեզվում, մինչդեռ հոլովներն ունեն դարձյալ իրենց լրիվ արժեքը. հնդեվրոպական բոլոր կենդանի լեզուներից ամենից ավելի հայերենն է, որ հոլովների կիրառությունը կարելի է չափազանց պահել, և, այս կողմից, լիավաներենն անգամ նրան չի հավասարվի» (Recherches, MSL, XI, էջ 428): Ի վերջո, ուսումնասիրելով բայի ձևերը և հանգամանորեն քննելով բոլոր ժամանակների, եղանակների ու դերբայների կիրառությունները (MSL, XVI), եզրակացնում է, որ հայերենի խոնարհման սխեման՝ «հնդեվրոպականի» նկատմամբ՝ բոս մեծի մասին, նոր է: Հայերենի խոնարհման առանձնահատկությունները հեղինակն ամփոփում է հետևյալ կետերում. գիմավոր ձևերը լիովին պահպանել են դեմքի և թվի արտահայտման պարզությունը: Կրավորականի կազմությունն առաջացել է հայերենին սեփական միջոցներով. չի նկատվում ներգործականից ոչ այնքան տարբեր և, հետևարար, ոչ միշտ՝ պարզ, նա ժամանակի ընթացքում տարբերակվել ու նոր հայերենում դարձել է մի որոշակի և էական տարր: Ներկայի և անցյալի կերպերի զանազանությունը հետընթաց է կատարել: Դրա փոխարեն հայերենը պահպանել է ներկայի և անցյալ անկատարի այն գիտակցությունը՝ որ նրանք արտահայտում են չափարոված զործողություն: Սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի ձևերը դարձել են ստորագասական ներկա և անցյալ անկատար բոլոր նոր բարբառներում. «նախկին բոլորագասական ներկան և ատրիտը, որոնք հայերենի ստեղծագործությունն էին, անհետանում են և այս կորուստն առաջ է բերում կերպերի ընդհանուր կորուստ, որ հակադրության է վերած-

վում սահմանականի երկու ձևերի միջև. անկատար՝ տեականությունն արտահայտող, և արիստ՝ պատմողական անցյալը» (MSL, XVI, էջ 39): Իր պատմության ոչ մի շրջանում հայերենը չի վարդապրել ապառնին, անհրաժեշտության դեպքում զիմելով նկարագրական (բաղադրյալ) ձևերի: Այդպիսով կերպը, որ գրաբարում էլ արդեն վերանում էր, ժամանակակից լեզվից անհետացել է: Բայական նախածանցները (առ,—դ, ընդ. են), որ գրաբարում սահմանափակվում են մի քանի հեռքերով, նոր հայերենում ոչ մի դեր չեն խաղում այլևս: Ահա, այս բոլորի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է. «Բայական ձևերի, ինչպես և անվանական ձևերի, կիրառության մեջ դասական հայերենը, պահպանելով շատ հնդեվրոպական գծեր և ներմուծելով (Introduisant) սեփական միջոցներ՝ նախկին քերականական կարգերը (catégories) նշելու համար, ներկայացնում է, ուրեմն, մի շատ նոր կերպարանք, և նրա մեջ գտնում ենք սկզբնավորումն այն բոլորի, ինչ որ պետք է կատարվեր նոր հայերենում» (Անդ, էջ 40):

Ինչպես տեսնում ենք, Մեյլեն խորապես ուսումնասիրել է հայոց լեզվի յամբողջ քերականական կազմը՝ ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը և տվել շատ արժեքավոր եզրակացություններ: Այդ ուսումնասիրությունների մեջ նա հմուտ կերպով ցույց է տվել հայերենի քերականության այն տարրերը, որոնք ընդհանուր են հնդեվրոպական լեզուների հետ, և այն տարրերը, որոնք յուրահատուկ են հայերենին, որոնք առաջացել են միայն հայկական հողի վրա: Բայց միայն զրանցով չեն սահմանափակվում Մեյլենի հայագիտական ուսումնասիրությունները. մենք հիշեցինք միայն ընդհանուր նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերին նվիրված նրա հետազոտությունները և շարադրեցինք այդ խնդիրների վերաբերմամբ արտահայտած նրա տեսակետները. մինչդեռ նա բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ունի հայերենի առանձին հարցերի վերաբերյալ, ունի բազմաթիվ հայերեն բառերի ստուգաբանություններ և այլն, որոնց թվարկումն ու արժանիքների վեր հանումը մի առանձին, շատ ավելի ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ հնարավոր է միայն: Մեյլեն չափազանց բեղմնավոր հեղինակ է ոչ միայն ընդհանուր առմամբ, այլև մասնավորապես հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում: Իսկ եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ այդ բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ էլ, սկսած ամենափոքր հոգվածից մինչև առանձին աշխատությունները, նա պահպանել է իրեն հատուկ գիտական լրջությունը, որ նա

շափաղանց խոտապահանք է կզել իր հետազոտությունների նկատմամբ և զուտով՝ իր կղերականությունների մեջ, ապա՝ ինքնին պարզ կլինի, թե ինչու Հյուբերմանից հետո նա դարձավ հայազգիտության պարագլուխը, հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում ամենահիմնականվոր գիտնականը նվրդալացում և ունեցավ իր հետևորդները ոչ միայն նվրդալացում, այլև մեզ մոտ Ճիշտ է, ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերի նկատմամբ ունեցած նրա հիմնական սկզբունքներից շատերը, ինչպես վերը ցույց տվինք, մարքսիստական լեզվաբանության հետ անհամատեղելի են. բայց այդ սկզբունքները հաղթահարելը մարքս-լենինյան գիտելիական մատերիալիզմով զինված մեր սերունդի համար հեշտ է, մի կողմից, և այդ սկզբունքները չեն խանգարել նրան ճիշտ, գիտական հիմունքներով հայերենի փաստական նյութն ուսումնասիրելու գործին՝ մյուս կողմից։ Մեյքեի հետազոտությունները հաստատապես մոտեցնում են հայոց լեզվի ուսումնասիրության ոսկե դարձարանի մեջ. նրա ուսումնասիրությունները ոչ միայն մնայուն են իրենց բարձր արժեքով, այլև հենց իրենց այդ խորը, գիտական բնույթով օրինակ են հանդիսանում այն բանին, թե ինչպես պետք է ուսումնասիրել լեզվական երևույթները։ Մեյքեն հայ լեզվաբանության պատմության մեջ մտած մեծագույն լեզվաբաններից մեկն է։

Մեյքեից հետո կլրդական ժամանակից նշանավոր հայագետներից մեկն է Կոպենհագենի համալսարանի պրոֆեսոր Հոլգեր Պեդերսընը, որ յուր հմուտ աշխատություններով նույնպես մեծ ծառայություն է մատուցել հայերենի ուսումնասիրությանը. նա հայերենի ցեղակցության հարցերում, ինչպես կոեսենսք, լիովին ընդունում է Մեյքեի տեսակետները և այդպիսով իսկ հարում նրա ուղղությունը։

Հոլգեր Պեդերսընը ծնվել է 1867 թվին՝ գյուղական ուսուցչի ընտանիքում. հայրը շատ լեզուներ գիտեր և ընդհանուր ծանոթություններ ուներ լեզվաբանական հարցերի մասին, որոնք և սովորեցրել է յուր որդուն։ 1885 թվին ավարտելով գիմնազիոն՝ շարունակել է ուսումը Կոպենհագենի համալսարանում, որ և ավարտել է 1890-ին։ 1892 թվից մինչև 1896 թվը ճանապարհորդել է Կեպի Գերմանիա, Շվեյցարիա, Իտալիա, Հունաստան, Բուլգարիա, Ռուսաստան և Իսլանդիա։ 1897 թվին Կոպենհագենի համալսարանում ստանում է դոկտորի աստիճան և ուսուցանելու իրավունք

(*ius docendi*), իսկ 1903 թվի ասորիլի 1-ին՝ պրոֆեսորի կոչում։ Վախճանվել է 1953 թվականին։

Պեղերսընը որպես լեզվաբան մասնագետ է հնդեվրոպական լեզուների, առանձնապես՝ ավրաներենի և կելտական լեզուների, որոնց մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ունի։ Իրեն հնդեվրոպագետ՝ նա զբաղվել է հայերենով իր ուսումնասիրությունների վաղ շրջանում էլ. հայերեն լեզուն սովորել է ինքնաշխատությամբ՝ սկսած 1892 թվից և հետագայում այնպիսի կատարելություն է հասցրել յուր գիտությունը հայերենի ասպարեզում թե՛ գործնականի, և թե՛ տեսականի մեջ, որ դարձել է նվիրույթի լավագույն հայագետներից մեկը։ Հայերենի սրտասանությամբ ծանոթանալու համար նա գնացել է Վենետիկյան Մխիթարյանների մոտ՝ Ս. Ղազար կղզին (1893-ին), և Վիեննականների մոտ (1903-ին), իսկ Պետերբուրգում գտնված միջոցին (1898-ին) հայերենի արտասանության մասնավոր դաս է առել մի հայ քահանայի որդու մոտ։ Սկսած 1897 թվից, Պեղերսընը մանր ուսումնասիրություններով քննության է առնում հայերենի զանազան հարցերը (հնչյունական օրենքներ ևն)։ 1900 թվին՝ ավրաներենի մասին հրատարակած ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ հեղինակը լուրջ հետազոտության առարկա է դարձնում հայերեն լեզուն և մի զբոսում (*Albanesisch und Armenisch*) քննության առնում ու հաստատում զանազան հայերեն և ավրաներեն բառերի համապատասխանությունը։

Առանձնապես հայերենին վերաբերող նրա առաջին մեծ ուսումնասիրությունն է «*Zur armenische Sprachgeschichte*» (1904), որ թարգմանված է հայերեն «նպաստ մը հայ լեզվի պատմության» վերնագրով ու նախապես տպված «Հանդէս Լեզուբան»-ում (1903—1904 թթ.), ապա և՛ հրատարակված առանձին (1904)։ Հեղինակն ինքն է սրբագրել թարգմանությունը հրատարակության միջոցին և որոշ հավելումներ կատարել, որով և գիրքն ստանում է բնագրի արժեք։ Բուն ուսումնասիրությունը նվիրված է հայերենի մի քանի հնչյունական օրենքների քննությանն ու նոր օրենքների հայտարերմանը։

Աշխատությունը բաժանված է երեք գլխի. առաջին գլխում հեղինակը նախնական գիտելիքներ է տալիս հայերենի հնչյունական օրենքների մասին, քննում հնդեվրոպական մի քանի բաղաձայնների ունեցած համապատասխանությունները հայերենի մեջ։ Այստեղ նա՝ քննության առնելով հայագետների կողմից նախա-

պես առաջարկված հնչյունական օրենքները՝ հայերենի վերաբերմամբ, մի մասը հաստատում է, մի մասն էլ մերժում՝ նորանոր ապացույցներով ցույց տալով, որ դրանք սխալ են։ Այս գլխում իր ընդունած ու հաստատած գլխավոր հնչյունական օրենքներն են։

Հնդեվրոպական V հայերենում բառի սկզբին միշտ գտնում է գ. բառասկզբում երբեք վ չի մնում. երկու ձայնավորների միջև գտնում է վ, ի՞նչպես հայերենում բառի վերջ ընկնի. ի՞նչ բառի մեջ է՝ դառնում է գ (օր. կով, կողի)։ Հնդեվրոպական ք = հայ. u., kv = շ, ps = u, sp = u, phs = փ, rp = ո՞, t = թ, ձայնավորից հետո՝ յ, կամ լ, ր-ից հետո՝ դ, ք և գ-ից հետո՝ ք, r(r = հ, գ բառի սկզբում գտնում է հ՞ բառամիջում՝ ր-ից հետո գտնում է գ, ձայնավորից հետո՝ կ. gh բառի սկզբում դառնում է ձ, բառամիջում՝ գ. kh = ց, sqh = շ կամ սխ, s = ա։ Այս օրենքներից յուրաքանչյուրի համար հեղինակը բերում է բավականաչափ օրինակներ և զբաղեցնում իսկ հաստատում յուր առածները։ այդ հնչյունական օրենքների համադրատախանի էլ հեղինակը առաջարկում է նոր ստուգաբանություններ, որոնք մեծ մասամբ ճիշտ են։

Նրկորդ գլխում հեղինակը քննության է առնում հայերենի V հոգնակերտ մասնիկը, որ, ինչպես գիտենք, երեան է դալիս զբարարում՝ գոյականների հոգնակի ուղղական ու գործիական հոլովաձևերում և բայերի հոգնակի թվի առաջին ու երկրորդ զեմքերում։ Հայերենի այս V մասնիկը հնչյունաբանական կնճռոտ հարցերից մեկն է, և, ահա, հեղինակը փորձում է դանել նրա համադրատախանը՝ հնդեվրոպական հնչյունը։ Պեղերսերից առաջ V-ն համադրատախան էր համարված հնդեվրոպական S-ին, բայց ոմանք այդ սխալ էին համարել և զրել sv, tva խմբերը։ Հարցը լուծելու համար հեղինակը վերցնում է այն բոլոր հնդեվրոպական ձևերը, որոնց մեջ վերջահանգ s կա, և քննում, թե դրանք հայերենի մեջ ինչ փոփոխությունների են ենթարկվել։ Հնդեվրոպական հոլովաձևերից վերջահանգ s ունեն ուղղականն ու սեռականը. հայերենում այդ հոլովները S-ին համադրատախան ոչինչ չունեն. հեղինակը գտնում է, թե մեր ուղղականը կազմված է համարանությունյամբ, իսկ սեռականը նախապես ոչ թե բուն սեռական է եղել, այլ՝ տրական, որ հետագայում նաև սեռականի նշանակություն է ստացել. հայերենի բացառականն էլ ոչ թե կազմված է tos մասնի-

կուլ, ինչպես ասում է Հյուրշմանը, այլ ուղղակի ներգոյական հոլովի փոխանցմամբ: Սրանցից հեղինակն աճա եղբայրացությունն է հանում, որ հնդեվրոպական վերջահանդ Տ-ն հայերենում միշտ դարձել է Բ. եթև որևէ ձևում նա չկա, ապա այդ ոչ թև որևէ օրենքի վրա հիմնված կորուսման արդյունք է, այլ՝ համաբանության:

Երրորդ գլխի նյութն է կաղմում մի քանի գոյականների ու ածականների (ծաղր, ծանր), գերառնվանական հոլովների (այսր, այդր, նորա) և բայական ձևերի (սիրեր, մի սիրեր) մեջ եղած Ի հնչյունը, որ, ինչպես եզրակացնում է, գոյականների ու ածականների մեջ՝ ստացվել է հնդեվրոպական Տ ուղղականակերտ մասնիկից, իսկ դերանունների ու բայերի մեջ՝ դու, դա դերանուններից:

Իրրև համեմատված գրքին կցված է հեղինակի մի հոդվածը՝ «Հին հայերեն լեզվի շեշտը», որ հեղինակն ինքն է աշխարհաբար հալերենով (տրեմտահալ բարբառով) գրել: Ինչպես դիտենք, ընդունված էր, որ հին հայերենի շեշտը ոչ թև երաժշտական, այլ ուժգնության շեշտ է եղել. դրա համար իբր ապացույց ծառայում էր մի քանի ձայնավորների անկումը՝ շեշտից առաջ: Պեղբուրնը՝ հիմնվելով նոր քննությունների շնորհիվ հաստատված ալն երևույթի վրա, որ ձայնավորների, հատկապես *ի* և *ու*-ի անկման պատճառ կարող է լինել նաև երաժշտական շեշտը¹, ցույց է տալիս, որ հին հայերենում էլ շեշտը երաժշտական է եղել. հայերեն լեզվում անշեշտ վանկի *ի* և *ու* հնդեվրոպական ձայնավորներն են ընկնում, իսկ *ե*, *ա*, *օ* մնում են. *ei*, *oi* երկրարբառները դարձել են *ei*, *eu* և *ou* > *ou*. ստացված այս *ei* և *ou* երկրարբառները դարձել են *ի* և *ու*, ինչպես նա երկրարբառը անշեշտ վանկերում դարձել է ն. հետևաբար՝ «Այս ամեն ձայնական օրենքները՝ միայն ձայնահնչման կորոսությամբ կարելի է մեկնել. ըստ հետևորդի՝ հին հայերեն լեզվի շեշտը պետք է որ՝ երաժշտական շեշտ մեղած ըլլար» (էջ 71—72):

Ամբողջ աշխատության արժեքի մասին խոսելիս նախ պետք է նկատի ունենալ ուսումնասիրվող նյութի դժվարությունն ու, միաժամանակ, կարեւորությունը: Հնչյունական օրենքների հաստատումը դժվար է հենց այն պատճառով, որ նույն հնչյունը տարբեր դիրքերում՝ շատ հաճախ տարբեր փոփոխություններ է կրում, որ

¹ Այդ բանն ապացուցեց Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆինկը՝ սլավոնական լեզվի շեշտի մասին գրած ուսումնասիրության (1895):

և դժվարացնում է դրանց միջև եղած կապը գտնել. այդ ավելի քան բարդանում է այն բանի հետեանքով, որ երբեմն այս կամ այն կարգի փոփոխության համար բավականաչափ օրինակներ չեն լինում: Սակայն հնչյունական օրենքների հայտարարումը կարևոր է չափազանց, քանի որ այդ օրենքների վրա են հիմնվում բոլոր ստուգարանությունները: Այս երկու տեսակետից մոտենալով՝ կարող ենք ասել, որ Պեդերսենի այս աշխատությունը մի լուրջ գործ է, թեև, իհարկե, հայերենի մասնավոր կողմերի քննությամբ, — և աչքի է ընկնում ընդգրկած նյութի հմուտ ու խորազնին ուսումնասիրությամբ: Հեղինակը ամենայն խստությամբ քննում և հաստատում է յուր հետազոտության նյութ դարձած հնչյունական օրենքները, կամ՝ մերժում նրանք, և կամ նորերը սահմանում: Այդ բանի շնորհիվ էլ նրա ասածները վստահելի են դառնում:

1904 թվին KZ-ում լույս տեսավ «Armenisch und die Nachbarspachen» ընդարձակ և հմուտ ուսումնասիրությունը, որ և թարգմանվեց ու ապվեց «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1906), ապա և յառանձին՝ «Հայերեն և դրացի լեզուները» վերնագրով: Աշխատության առաջին և ամենից ընդարձակ մասը նվիրված է հայերենի հնչյունական օրենքների քննությանը. հեղինակը չափազանց հանգամանորեն քննության է առնում հայերեն հնչյունների համապատասխանությունները ցեղակից լեզուների հնչյունների հետ և հաստատում այս կամ այն կանոնը, որոնց թվում և նոր փաստեր ա՛վելացրած, կրկին պնդում է նախորդ աշխատության մեջ սահմանած հնչյունական կանոնները: Այդ մանրամասն ուսումնասիրությունից հանում է յուր հիմնական եզրակացությունը. հայերենի հնչյունական փոփոխությունները, ինչ վիճակով էլ նրանք մեզ ներկայացած լինեն, ներկայացնում են հնդեվրոպական հնչյունական սխեմայի պատմական զարգացումը, որ հայերենի մեջ ավելի աբսոլյութամբ և ավելի շուտ է կատարվել, քան ուրիշ ցեղակից լեզուների մեջ. «Հայերենի ձախական դրության փոփոխությունն իբրև հիմ ունի այնպիսի երևույթներ, որոնք մեզի քաջածանոթ են մյուս ամեն հնարավոր հնդեվրոպական լեզուներին» (էջ 165): Այնուհետև հեղինակն՝ ամփոփելով հայերենի զանազան հնչյունափոխական օրենքները՝ ցույց է տալիս, թե հայերենի ո՛ր հնչյունափոխական երևույթը ցեղակից լեզուներից որի մեջ է գտնում յուր համապատասխանը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հատվածը, որ աշխատության այս մասի ամփոփումն է հանդիսանում. «Տ ձայնին հ-ի անցման կհանդիպինք հույն և իրանական լեզվաց

մեջ. հնդեվրոպական քմականներուն զարգացումը ձայնաբնախոսորեն գրեթե բնական է և կհամաձայնի մյուս արևելյան հնդեվրոպական լեզվաց հետ... փակ բաղաձայններու (==պայթական) եռապատիկ արտասանության կերպը ֆախալեզվեն ժառանգված էր. ձայնաշրջութունն յուր սկզբնական շրջանին մեջ (նուրբ կըլլա նուրբ-թալ, միջակը կըլլա զուտ նուրբ) բոլորովին զուգընթաց է գերմանական ձայնաշրջության հետ, և այս զուգընթացությունն անշուշտ պատահական չէ, այլ ձայնաշրջության սաղմն անշուշտ նախահնդեվրոպական արտասանության կերպերուն դրությունն մեջ ծածկված էր. գոնե այս շրջման առաջին գործողությանմբը ստեղծվեցավ դրություն մը՝ որ հին հունական ու նախիտալական փակ բաղաձայններու դրության հետ չափազանց նման էր: Եթե շրջման առաջին գործողությունն էր գոյություն ունեցող նուրբ թավիրը, (==խուլ-շնչող պայթականները) շատ անգամ բաց բաղաձայններ եղան ասպագային, ասիկա ալ կհամաձայնի դարձյալ գերմաներենի, նոր հունարենի և իտալերենի զարգացման հետ: Եվ այն, որ ք և ք մյուս հնդեվրոպական նուրբ-թավերին ավելի արագ ու կատարյալ կերպով բաց (==շփական) բաղաձայն եղավ, կհիմնվի հայտնապես աշխարհի բնախոսական պատճառներու վրա, որոնք ամենուրեք կհանդիպին. ք, ծանոթ է, նաև արիական ու բալթիկ-սլավ (և ալբաներեն) լեզվաց մեջ բաց ձայն եղած է... Բաղաձայն խմբերում պարզումն երկրիս ամեն լեզվաց մեջ ազդող ձգտումն էր կծագի, և զօր. սլավերենի մեջ ալ նույն հետևողությունը ի գլուխ եղած է... Պարզման ճամբումն յուր առաջին շրջանին մեջ կհիշեցնե իրանական ձայնական օրենքները: R—խմբերուն տառատեղափոխությունը կգտնվի նաև օսեթերենի մեջ... և կովկասյան լեզվաց մեջ, բայց նաև օտար աշխարհներու և նոր պարսկերենի մեջ ալ. համեմատյալ դեպս բոլորովին անապացուցելի է թե հայերեն լեզուն՝ այս կետիս մեջ կավկասյան լեզուներեն ազդեցություն կրած ըլլա. վասն զի նույնիսկ հակառակն ալ նույնչափ հավանական է: Վերջապես ստ, սկ, սլ ևն ձևերուն առջի ը ձայնավորի մը հավելումը զուգընթաց է իտալերենի և գաղղիերենի հետ: Բաղաձայն խմբերուն պարզման հաջորդեց (ու և ի ձայնավորներուն կորուստեն վերջը) բաղաձայններու հոծ կուտակում մը (որուն արդյունք եղան նոր պարզումներ) ճիշտ այնպես, ինչպես եղած է սլավերենի մեջ: Հայերենի ձայնավորաց նվազումները կհիմնվին ընդհանուր բնախոսական օրինաց վրա և վճռական կերպով զուգընթաց են մասամբ սլավերենի և կիմերերենի, և մասամբ

լատիներենի... Այս պատճառով տարօրինակ դյուրահավատ մարդ մ'ըլլալու է, որ հայերենի ձայնական զարգացման մեջ օտար աղ-
ղեցություն հետքեր գտնել կարծի: Միայն թե զարգացման արա-
ղությունը կրնա ազդին փոթորկալից պատմության հայտանիշ ըլ-
լալ, բայց նաև այս տեսակետը պետք չէ չափազանցել, վասն զի
հայերենը շատ բազմաթիվ զիպաց մեջ ապշեցուցիչ հնություն
մ'ունի:—Նաև պարսկերենի փոխառյալ բառերն ալ հայ լեզվին մեջ
ներմուծած չեն ձայն մը որ բնիկ հայերեն բառերուն մեջ չգտնվեր»
(էջ 165—167): Այս հիմնական սկզբունքից էլ ելնելով՝ հեղինակը
վճռաբար մեթոսմ է ահն տեսակետը, թե հայերենի հնչյունական
սխառմի զարգացման մեջ կավկասյան լեզուները որեւէ ազդեցու-
թյուն են ունեցել. իր ուսումնասիրության այս մասի մեջ ցույց
տալով, որ հայերենի հնչյունական փոփոխություններն արդյունք
են ներքին, օրինաչափ զարգացման, և այդ փոփոխություններին
համապատասխան երևույթներ երևան հանելով նաև ուրիշ ցեղա-
կից լեզուների մեջ, հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ բանում
առհասարակ օտար, այդ թվում և կավկասյան լեզուների ազդե-
ցությունը գոյություն չունի. «Շատ անգամ ըսված է, թե հայերենի
ձայնական դրությունը կավկասյան լեզուներեն ազդված է: Եվ այս
կարծիքը բնականաբար ապագային ալ ստեղծ պիտի կրկնվի, մինչև
էր այս կարծիքը կրկնողներուն մեկուն միտքն իջնա՝ կավկասյան
լեզվաց վրա հայեցվածք մ'արձակելու: Ով որ այս բանը կրնե՝ ան-
միջապես պիտի համոզվի թե նախ և առաջ բոլորովին դյուրին չէ
համանել թե յորո՞ւմ կիսյանա ըստինքյան ընդհանուր կավկաս-
յան ձայնական դրոշմը, վասն զի զանազան բարբառները շատ
կշեղին իրարմե և երկրորդ՝ թե կավկասյան լեզվաց աչքի զարնող
սմին ձայնական երևույթները հայերենի մեջ կպակսին, չեն զրո-
նվիր» (էջ 165): Վերջապես հայերենի հնչյունափոխական երե-
վույթները քննության առնելով ցեղակից լեզուների նման երե-
վույթների համեմատությամբ, հեղինակը կամենում է նաև որոշել
հայերենի դիրքը ցեղակից լեզուների մեջ՝ ըստ հնչյունական օրենք-
ների, կամ՝ ավելի ճիշտ, ցույց տալ, թե յուր հնչյունական օրենք-
ներով հայերենը որ ցեղակից լեզվին է ավելի մոտ. «Ձայնադիտու-
թյունը կրնա մեծապես նպաստել լեզվին առողջ՝ հնգվորտական
լեզվաց շրջանին մեջ որոշելու համար: Հոս ակներև է թե հայերենը
satəm լեզու մըն է (արևելյան ճյուղ.— է. Ա.). սակայն satəm
լեզվաց մեջ բոլորովին եզական դիրք մը կզբաղի և ասով ցույց
կու տա թե satəm —լեզվաց և centum—լեզվաց (=արևմտյան

Ճյուղ.— է. Ա.) միջև եղած վիճն աճնչափ խոր չէ, որչափ հաճախ ընդունվիլ կուզվի» (էջ 167): Գտնելով, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների արևելյան ճյուղին է պատկանում և ցույց տալով հնչյունական օրենքների այն համապատասխանությունները, որոնք գոյություն ունեն իրանական լեզուների մեջ, նա, այնուամենայնիվ, գտնում է, թե հնչյունական օրենքների համապատասխանությունների կողմից հայերենն ամենից ավելի մոտ է հունարենին: Դրա համար իբր օժանդակ հիմնավորում հիշում է նաև այն տեսակետը, թե արևելյան և արևմտյան ճյուղերի միջև հնչյունական տարբերություններն ավելի ուշ են կատարվել քան այդ ճյուղերի անջատումն իրարից, ուստի և հնչյունական այդ տարբերությունների գոյությունից առաջ մի ճյուղը կարող էր աղդել մյուսի վրա, որ և կմնար նաև անջատումից հետո. «Գավառաբարբառական այն տիպը, որ satəm լեզուները բաժանեց centum—լեզուներեն, հնդեվրոպական լեզվի հնագույնը՝ անջատումը չի ներկայանար: Գավառաբարբառական այս ալիքեն հառաջ և նույնիսկ վերջն եղող ժամանակներուն մեջ ալ կրնային շատ դյուրութեամբ արևելյան և արևմտյան լեզվի մը մեջ անձուկ աղերսներ տեղի ունեցած ըլլալ և հասարակաց զարգացումները հառաջ բերած: Եվ չեմ ուզեր թագցնել համոզումս, թե արդեն կանխապէս ապահովված ստուգաբանական ատաղձն և միանգամայն այս ուսումնասիրութեանս մեջ ձեռք բերված արդյանց կշռադատութունը զիս այն կարծեաց կտանի, թե հայերեն լեզուն հնդեվրոպական ուրիշ լեզվի այնչափ մերձավոր չէ, որչափ հունարենի» (էջ 169):

Աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է հայերենից փոխառյալ բառերի քննությանը. այս մասում հեղինակը՝ մի կողմ թողնելով նորագույն շրջանի փոխառությունները՝ կամենում է հաստատել, որ թուրքերենի մեջ հայերենից բառեր են փոխառված նաև շատ վաղ ժամանակներում: Այդ բանի համար հեղինակը նախ և առաջ մոնղոլերեն, մանջուրերեն և թուրքերեն լեզուների համեմատությամբ որոշ հնչյունական օրենքներ է սահմանում՝ թուրքերեն բառերի նախաձևերը վերականգնելու համար, ապա՝ թուրքերեն բառերը այդ համեմատությունների միջոցով իր վերականգնած նախաձևերով համեմատում հայերեն բառերի հետ: Այդ բառերի համեմատությունները տալով և ջանալով ապացուցել՝ մի կողմից՝ նրանց նախնական հույնությունը, և մյուս կողմից՝ հայերենից թուրքերենի, երբեմն նաև մոնղոլերենի՝ մեջ մտած լինելը, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, թե այդ փոխա-

ուսթյուններն արդյունք են հայերենի և թուրքերենի շփման՝ նախաքրիստոնեական ժամանակներում. «Հին հայ-թրքական հարաբերությանց ժամանակը կարելի չէ ճշտիվ որոշել: Եթե Պ. Ենսենի հաթյան տեսութունը հաստատվի, այն ասեն ասի ժամանակախոսական կովան մը կըլլա: Թուրքերենի մեջ գանձող հայերեն փոխառյալ բառերն այնպիսի հնամի երևույթ մ'ունին, ինչպիսի են. Ենսենի կարդացած հաթյան ձևերը: Իսկ հաթյան արձանագրությունքն նախաքրիստոսյան առաջին հաղարամյակին առաջին կեսն են: Նաև հայոց պատմության մեզի ծանոթ իրողությունները հավանական կընծայեցնեն ինձի այն կետը՝ թե թրքերենի մեջ գրտնըվող հայերենն փոխառյալ բառերը համեմայն զեպս պետք են հնագույն ըլլալ 500 տարեին՝ Ն. Բ.» (էջ 204): Վերը մենք առիթ ենք ունեցել յսելու, թե Ենսենի տեսությունը հաթերի և հայերի մասին՝ ընդունելի չէ, և որ հաթյան արձանագրությունների ենսենյան ընթերցումից ոչ մի բան ճիշտ չէ. ինչ վերաբերում է Պեղերսընի այս տեսակետին՝ թուրքերենի մեջ հայերենից փոխառյալ բառերի մասին, ապա այս ևս բոլորովին ընդունելի չէ. այդ տեսակետը հիմնավորելու համար բերված հայերեն ու թուրքերեն բառերի համեմատությունները համոզիչ չեն, եթե չասենք, թե արվեստական ու մտացածին են:

Դրքի երրորդ մասի նշումն են կազմում հայերենի հոգնակերտ մասնիկները. հեղինակը թվելով հայերենի (հին և նոր)՝ -ք, -եր, -նի, -ուի, -ան, -ստան, -ներ հոգնակի կամ հավաքական կազմող մասնիկները՝ քննում է նրանց ծագումը: Իբրև ստուգաբանված՝ պարսկերենից փոխառյալ -ստան մասնիկը մի կողմ թողնելով՝ նա մեկ առ մեկ քննում է մյուս մասնիկները և ցույց տալիս, որ դրանք ստացվել են ընդի հայերեն նախնական ձևերից և փոխառություններ չեն: Հեղինակը գտնում է, որ միջին և նոր հայերենում հոգնակիի համար շտիպալանց մեծ գործածություն ստացած -եր, -ներ, -տի, -նի, -ուի մասնիկները գրարարյան հավաքական ձևը կազմող նույն մասնիկներն են, որոնք և իրենց ծագմամբ հնդեվրոպական են. նա հաստատում է, որ հավաքական ձևերն իբրև հոգնակի գործածելը հատուկ է բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին, հետևաբար և ամենևին էլ հարկ չկա հայերենի մեջ հավաքականների հոգնակիի մասնիկներ դառնալն օտար լեզուների ազդեցությամբ բացատրել. «Հավաքականաց իբրև հոգնական գործածությունը գոյություն ունի ամեն հնդեվրոպական լեզվաց մեջ (ուր մասամբ նույն իսկ վերջավոր կազմության համաձայնություն-

ներ կրնա ապացուցվիլ) և ըստ դիպաց երբեմն շափազանց առատությամբ ալ կզարգանա, ու նույնիսկ կազմությունն ալ հավաքականներու արդյունք է, անոր համար անխմաստ բան մըն է հավաքական հոգնակիները իբրև հնդեվրոպական լեզվաց օտար երևույթ մը նշանակել» (էջ 208): Հավաքականների իբրև հոգնակի դառնալու համար հեղինակը նշում է երկու պայման. նախ՝ հոգնակիների անկասնոն կազմությունները և միաժամանակ երկու ձևերի գոյություն ունենալը. եթե երկու հոգնակի ձև կա նույն բառի համար, ապա շփոթությունից խուսափելու համար մեկը պետք է ջնջվի. մինչդեռ հավաքականը կարող է գործածվել անկասնոն կազմություն ունեցող հոգնակի ձևի հետ՝ առանց շփոթություն առաջացնելու, և հենց դրա շնորհիվ էլ տարածում ստանալ: Երկրորդ պայմանը ածականի և գոյականի համաձայնությունն է. հոգնակի ձևը պահանջում է համաձայնեցում. բայց հաճախ համաձայնեցումը հնարավոր չի լինում կամ ուղղակի չի կատարվում, մասնավորապես եթե լեզվի մեջ համաձայնեցման օրենքը խախտա է: Մինչդեռ հավաքականի գործածությունը հնարավորություն է տալիս խուսափել համաձայնեցումից. «Հնդեվրոպական հին հոգնակի հոլովումը հավաքական կազմութենե վանասլանողը ճիշտ անկասնոն հոլովումն է, և ոչ թե նշանակությունը: Հոգնակվո և հավաքականի գաղափարները տեսականորեն դյուրավ իրարմե կզանազանվին, բայց գործնականին մեջ երբեք իրարմե որոշ շեն բաժանվիր: ...Հոգնակի կազմությունն իրեն հատուկ անկասնոն հոլովման հետ տակավին երկրորդ ծանուցիչ մ'ալ ունի՝ ածականաց, դերանվանց և բայաձևերուն (հոլովական) համաձայնությունը: Այս համաձայնությամբ հին հոգնակի կազմությունը որոշակի կբաժանվի նորածագ հավաքական կազմություններեն, և այս վերջինք սովորաբար իբրև հոգնակի կազմություններ շեն կրնար մնալ, եթե միևնույն ատեն անկասնոն հոգնակի հոլովումը չընդունին: Հավաքական կազմությունները կրնան՝ առանց անկասնոն հոլովում մ'առնլով իրենց հավաքական նկարագիրը կորսցնելու, որոշ հոգնակի ձևեր ըլլալ՝ միայն այն լեզվաց մեջ, ուր ածականաց համաձայնությունը նուրբ թելե մը կկախվի, ինչպես հայերենին մեջ, կամ ուր հոլովի փոփոխությունը բոլորովին դադարած է, զ. օր. կիմերենի և բրետոներենի մեջ» (էջ 210): Խոսելով հայերենում գոյականի և ածականի համաձայնության խախտում վիճակի մասին՝ նա գտնում է, որ այդ ոչ թե նոր, մասնավորապես հայկական հոգի վրա առաջացած երևույթ է, այլ իր արմատներն ունի հնդեվրոպական

նախալեզվում: «Ու՛ր իրողություններով կառաջնորդվի, չի կրնար տարակուսիլ, թե հայերենի անհամաձայնությունը նախահնդեվրոպական համաձայնական դրույթան լեզվայն արդյունքն է, որոնք այստեղ մյուս հնդեվրոպական լեզվաց նման անհետացած չեն, այլ ավելի տարածված: Արդի հայերենին մեջ տիրող գրությունն այն է, որ ածականները միշտ գոյականեն հառաջ կդրվին ու միշտ ալ անհոլով են... Արդի հայերենին կանոններն միջին հայերենի մեջ էապես զարգացած լմնացած էին... Արդի հայերենը ամենահաջող եղանակով զերծած պրծած է նախահնդեվրոպական համաձայնության անլուծանելի խառնակությունեն, որ զեռ աջ օրս երկար հաղարամյակներն վերջն ալ՝ զրեթե ամեն հնդեվրոպական լեզվի վրա կտիրե, և վերադարձած է արամաբանական... պարզույթան» (էջ 213—214): Հեղինակն ընդունում է, որ ալգ զարգացման ընթացքում կարող էր հարեան լեզուներից այս կամ այն շափով ազդեցություն կրել, սակայն այդ ազդեցությունը արտահայտվել է ոչ թե հայերենի մեջ նոր երևույթ կամ իրեն խորթ տարր մտցնելով, այլ միայն նպաստելով իր սեփական ուղղությունը կատարվող զարգացման ընթացքի արտագայմանն ու վերջնական կատարմանը. «Զարգացման այլ և այլ հնարավորությունց մեջ ճիշտ այս ամբան բունել կարելի է որ բոլորովին անկախ եղած չըլլար զրացի ոչ-հնդեվրոպական լեզուաց ազդեցութենեն. բայց այսու ամենայնիվ այս դրացիությունն զարգացման մեջ օտար բան մը մտցուցած չէ. արդի հայերենի համաձայնությունը արդյունք է հին հայերենին, հին հայերենն ալ՝ նախահնդեվրոպականին» (էջ 214): Այս զարգացման շնորհիվ ահա հայերենում հավաքականները շատ մեծ դործածություն ստացան և աստիճանաբար դարձան ուղղակի հոգնակերտ մասնիկներ. «Միջին և արդի հայերենի հոգնակիի դրույթան համար դեռիքն պատրաստված էր արդեն հին հայերենի վերադրական ածականին անհամաձայնությունմը իրենց գոյականին հետ, և որ բնիկ հնդեվրոպական սկզբնավորութենե կազմված էր... Այս հավաքականներուն մեջ գոյություն ունին արդեն այնպիսի օրինակներ, որոնք միջին և արդի հայերենին մեջ ընդհանրացած ձևակերտները կցուցնեն, և այս ձևակերտներն ալ իսկույն ցույց կուտան իրենց ազդեցություն հայերենի ուրիշ և հնդեվրոպական ձևակերտաց դրույթան հետ» (էջ 215): Վերջապես հիշելով Կարստի այն տեսակետը, թե միջին հայերենի -եւ, -նի, -ուի և -աի հոգնակերտ մասնիկները կովկասյան լեզուներից են փոխառված (Հմմտ. մեզ մոտ՝ Յոզեֆ Կարստ)

հերքում է այդ տեսակետը և բերում հետևյալ ապացույցները (էջ՝ 228—232)։ 1. Հայերենի մասնիկներն այնպես սերտ կապված են հայկական-հնդեվրոպական «ձևակերտի գրության» հետ, որ փոխառության մասին խոսք լինել չի կարող։ 2. Եթե զբաբար հայերենը ավելի հնագույն է, քան նույն ժամանակի խոսակցականը, համենայն դեպս հարյուր տարվա տարբերություն կարող է լինել, և ոչ հազարամյակի, որ անհրաժեշտ էր Կարստի այն տեսակետի համար, թե այդ մասնիկները խոսակցականի մեջ են մտել, բայց չեն թափանցել գրականի մեջ։ 3. Եթե հնագույն ժամանակ փոխառված լինեին այդ մասնիկները և տարածված գործածություն ստացած ժողովրդյան լեզվում իբրև հոգնակերտներ, ապա հինգերորդ դարում նրանք արդեն պետք է որ հոլովում ունենային. բայց զբաբարի մեջ «հաղիվ հրնթացս պատմական հին հայերենի շրջանին պատրաստված են միջին հայերենի հոգնակի գրության համաձայնական պայմանները. իսկ լրիվ զարգացած են միջին հայերենի շրջանին մեջ»։ 4. Հոգնակի կազմությունների այդ սխառմը չի կարելի դիտել իբր նախկինում գոյություն ունեցած բարբառներին հատուկ երևույթ, որովհետև այդ դեպքում «զարգացման կողմանե հազար տարիեն ալ ավելի հառաջացած ըլլալու էին մյուսներեն. բայց հիմ չունենք այսպիսի խորունկ գավառաբարբառական տարբերություններ ընդունել հին հայերենի համար» (էջ 229)։ Եվ վերջապես՝ 5. «Փոխառությունն այն պատճառով ալ անկարելի է, որ կավկասյան լեզուներն ընդհանրապես հայերենի վրա ազդեցություն ունեցած չեն» (էջ 230)։ Սրանցից հեղինակը հանում է այն եզրակացությունը, թե «բոլորովին անըմբռնելի է որ օտար հոլովման գրություն մ'ընդունած ըլլան Հայք կավկասյան ժողովուրդներեն, որոնք հայոցմե քաղաքակրթականորեն ու քաղաքականորեն վար էին, և որոնցմե հաղիվ թե միակ բառ փոխառած ըլլան, մինչդեռ ընդհակառակն Հայք իրենց սեփական լեզվադարձը մեծաքանակ տված են կավկասյան ժողովրդոց» (էջ 230)։ Կովկասյան լեզուներից հայերենի վրա եղած ազդեցության այս բացարձակ ժխտումն, իհարկե, քննադատության չի դիմանում. բայց այդ մասին ավելի հանգամանորեն կ'ստանանք ստորև։

Գրքին իբրև վերջաբան կցված է նաև «Հայերենից փոխառյալ բառեր թուրքերենի մեջ» հատվածի քննադատության պատասխանը. քննադատությունը գրել էր դոկտոր Բեռնհարդ Մունկաչին և մի քանի կետերում լուրջ առարկություններ էր արել։ Պեղերսընը պատասխանել է դրան KZ-ում տպված հոդվածով, որի համառոտու-

թյունն էլ կցված է գրքի հայերեն թարգմանությանը: Այս թարգմանությունը ևս հեղինակը նախել և որոշ հավելումներ է կատարել, որոնց թվում՝ նաև իր այդ պատասխանի հիմնական կետերն է մտցրել համապատասխան գլխում (տե՛ս էջ 202—203):

Այս աշխատությունը, հակառակ իր մի քանի անընդունելի եզրակացություններին, արդյունք է հմուտ ուսումնասիրության. թեև մասնավոր խնդիրներ է շոշափում միայն, բայց և այնպես արժեքավոր քննություններ է ամփոփում իր մեջ՝ հատկապես հնչյունական օրենքների վերաբերյալ և հայերենի ամբողջական ուսումնասիրությունը բավականին նյութեր մատակարարում:

ՊԱՂԻՐԱՐՆԻ մյուս գլխավոր ուսումնասիրությունն է «Les Pronoms démonstratifs de l'ancien arménien. Avec un appendice sur les alternances vocaliques indo-européennes». Հրատարակված նախ՝ Դանիայի Գիտությունների ճեմարանի տեղեկագրերի (memoires) պատմական-քառասիրական բաժնում, ապա՝ և առանձին (Կոպենհագեն, 1905): Ամբողջ աշխատությունը թարգմանված է հայերեն ու տպված «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1906—1907 թթ.) և հրատարակված առանձին դրքով: Աշխատությունը բաժանված է չորս մասի. առաջինը, որ ուսումնասիրության ներածական (դրութիւն և տարերք) մասն է կազմում, նվիրված է հընդ-եվրոպական *to, *k̄i, *eno, *ano—դերանվանական բների ու դրանց բարդությունների և «մի» նշանակող բառերի քննության: Այստեղ հեղինակը հանդամանորեն քննության է առնում հնդեվրոպական լեզուների ցուցական դերանունների սխտեմն ու նրանց կապը նախածեմի ու նախնական սխտեմի հետ և ցույց տալիս, թե ցեղակից լեզուներից ո՛րը ինչ սխտեմ է ներկայացնում ցուցականների կողմից և զարգացման ինչպիսի ընթացքով է հասել տվյալ սխտեմին: Մասնավորապես հայեցենի ցուցականների համար ընդունում է երեք շարք՝ այս (շարք՝ hic); այդ (շարք՝ iste), այն (շարք՝ ille) իրենց նմաններով հանդերձ: Համեմատելով հայերենի դերանվանական սխտեմը ցեղակից լեզուների դերանվանական սխտեմի հետ՝ նա առանձին ուշադրություն է նվիրում բալթիկ-սլավոնական լեզուներին և բազմաթիվ համեմատությունների միջոցով ցույց տալով հայերենի և նրանց միջև եղած համապատասխանությունները՝ եզրակացնում, որ ցուցական դերանունների կողմից հայերենն ավելի մոտ է բալթիկ-սլավոնական լեզուներին. «Հայ շարքերուն իրարմ տարբերող արմատական տարեր-

քը դյուրությամբ կգտնվին քույր լեզուներու մեջ, սակայն առանց այն ձևագիտական զուգակշռության, որ հայերենի հատուկ է: Հայերեն ձևերուն ամենին ավելի ճշգրիտ համազորները կգտնվին սլավ և բալթիկյան լիզվաց մեջ» (էջ 3):

Երկրորդ մասում հեղինակը քննության է առնում Մեյյեի տեսությունը հայերենի ցուցական դերանունների ու հոգերի մասին միաժամանակ յուր առարկություններն ու դիտողություններն անելով Մեյյեի այս կամ այն բացատրության դեմ: Մեյյեն գտնում է (*Mémoires orientales*, 1905 թ., 139), որ հայերենի ցուցական դերանունները (այս, այդ, այն, սա, դա, նա, սոյն, դոյն, նոյն) ստացվել են հնդեվրոպական *ko, *to, *no ցուցական բներից. հայերենի ցուցականները կաղմվել են այդ բների միացմամբ՝ ai մասնիկի հետ, որը կարող էր դրվել բնի և՛ սկիզբը, և՛ վերջը: Հոգերի մասին կարծում է (*MSL*, X, 261), որ ստացվել են մակբայներից և համեմատում է լատիներեն -ce մասնիկով ձևերի հետ:

Երրորդ մասում Պեգերսընը հակադրում է Մեյյեի տեսակետներին իր կարծիքը և տալիս իր «տեսությունը հայերենի ցուցական դրության մասին»: Այս մասում հեղինակը նախ ստուգարանում է հայերենի հոգերը. նա իր քննություններով այն եզրակացության է հանգում, թե հայերենի հոգերն ստացվել են այս, այդ, այն ցուցականներից: «Ոչ ոք կրնա տարակուսիլ որ հայերեն բավական հենակետնիր ընծայած ըլլա նմանակազմական նորությանց... Մեյյեի տեսության դեմ առարկություն մ'աչն է, որ հազիվ թե հնդեվրոպական երեք մասնիկներ կգտնենք՝ որոնք կարենան ս, դ, ն հայերեն հոգերը մեկնել: Ամեն տարակուսե զերծ է ki մասնիկի մը գոյությունը, բայց արդեն դժվար է *te մասնիկ մը գտնելը... Իսկ ցուցական մասնիկ մը ne գոյություն չունի, ինչպես և ոչ ցուցական բուն մը... Բայց աստի *ki, te, ne մասնիկները չէին մեկներ հայ հոգերուն ձևերն որ են -բս, -բդ, -բն: Շատ կարելի է ընդունիլ որ *ki՝ մասնիկն դեր մը խաղացած ըլլա հոգերու ձևագիտական զարգացման մեջ: Բայց հոգերու բուն աղբյուր ուրիշ տեղ չենք կրնար փնտռել, բայց եթե այս, այդ, այն քերականաց մեջ, որոնք վերակցական եղած և վերածված են ձևերու՝ -բս, -բդ -բն» (էջ 56): Հոգերին նվիրված այս հատվածում ուշագրավ է այն, որ հեղինակը ցույց է տալիս, թե հայերենի հոգերն ունեն իրենց հոլովները, որոնց համար օգտագործվում են տեղ ցույց տվող մակբայները (աստ, աստէն ևն). «Հոգերը բոլորովին ալ կորսնցուցած

չին իրենց հոլովումը. տակավին ունին հատուկ ձևեր՝ տեղական պարագաները ցուցնելու համար. այս նպատակին համար կրնան գործածվիլ տեղական մակբայները» (էջ 57): Ինչ վերաբերում է այս, այդ, այն և սա, դա, նա ցուցականներին, ապա հեղինակը գտնում է, որ դրանք բոլորն էլ ստացվել են միևնույն արմատներից (այ-ս, ս-ա են):

Չորրորդ մասը հավելվածն է, որի մեջ քննության է արժանանում հնդեվրոպական ձայնավորների փոխանակությունները (alternances) ցեղակից լեզուների մեջ. բայց այդ մասը հայերենին չի վերաբերում և գուրս է մեր քննությունից:

Նախորդ աշխատությունների նման Պեդերսենի այս աշխատությունն էլ հայերենի մասնակի խնդիրներին է վերաբերում.¹ բայց և այնպես, այդ մասնավոր խնդիրների քննության մեջ էլ հեղինակը ցուցաբերել է յուր խոր հմտությունը, որի շնորհիվ էլ ուսումնասիրությունն, ըստ ամենայնի, մեծ արժեք է ներկայացնում:

Ինչպես մինչև այժմ ստածներից կարելի է նկատել, հիշյալ աշխատությունների մեջ Պեդերսենը հայերենի տեսական հարցերին առանձին ուշադրություն չի նվիրել. իրոք այդ ուսումնասիրությունները, ինչպես շեշտել ենք, հայերենի այս կամ այն մասնավոր խնդրին են վերաբերում. սակայն դրանց, հենց այդ առանձին խնդիրների ուսումնասիրությունների շնորհիվ է, որ հետազայում հեղինակն ամփոփել, ամբողջացրել է յուր տեսակետները հայերենի վերաբերմամբ. նախապես ասենք, որ այդ տեսակետները բոլորովին էլ չեն հակասում Հյուրշմանի ու Մեյցելի տեսակետներին, այլ միայն հաստատում են նույնը, այնպես որ, չի էլ կարելի ասել, թե Պեդերսենը հայերենի ցեղակցության հարցերում յուր ուրույն տեսակետն ունի. այս դեպքում նա ուղղակի հետևող է: Հայերենի ցեղակցության ու ցեղակից լեզուների միջև նրա դրաված գիրքի և ուրիշ, ոչ ցեղակից լեզուների հետ ունեցած խոնդիրների վերաբերմամբ նա գրել է մի հոդված՝ Էբերտյան հանրագիտական բառարանում²: Հոդվածը՝ «Հայերենի դիրքը» վերնագրով թարգմանվել ու լույս է տեսել «Համադէտ Ամսթերսայ»-ում (1929 թ. էջ 117—121, 172—190): Հոդվածի մեջ հեղինակը քննելով հայերենի բառապաշարի, հնչյունաբանության ու ձևաբանության

¹ Reallexicon der Vorgeschichte, herausgegeben von Max Ebert, Berlin, 1924. Armenier: II, Sprache, p. 219 ff.

նմանությունները ցեղակից լեզուների հետ՝ հանդում է նույն եղրականացության, ինչ որ Հյուբշմանը և Մեյլեն, այսինքն՝ որ հայերենը միջին դիրքն է զբաղում հնդ-իրանական, սլավո-լատական և հունական լեզուների միջև. «Հայերենի բառամթերքին մասին եղած այս նախընթաց ուսումնասիրությունները... զմեզ կառաջնորդեն ձայնադիտության ու հոլովարանության քննության տվյալներուն հետ միացած սա եզրակացության. հայերենը հնդեվրոպական կենդանի լեզվաճյուղերու մեջ իբր երեք ուղղությամբ մերձավոր ազդակցական կապեր ունի, այսինքն՝ արևմուտքին հունարենի, արևելքին՝ հնդկ-իրանականին և հյուսիսին սլավ-բալտյան լեզուներուն հետ. ալբաներենը, զոր կարելի է հայերենի և սլավալատերենի միջև միջնօղակ մը նկատել, ամենայն հավանականությամբ սլավ-բալտերենեն շատ ավելի մերձավոր պիտի կարենայինք դասել հայերենին, ի՞նչ լիովին ավանդված քլար» (ՀԱ, 1929, էջ 187)։ Այսպես, ընդունելով ցեղակից կենդանի լեզուների շարքում հայերենի դիրքի մասին Հյուբշմանի ու Մեյլեի տեսությունը, հեղինակը խոսում է նաև հայերենի ու ծանոթ մեռյալ լեզուների կապի մասին. այս հարցում, ընայած հայտաբերված չափազանց քիչ տրվյալներին, հեղինակը վճռաբար դեմ է արտահայտվում այն տեսակետին, թե հայերենը ցեղակից է փոյուզերենին կամ հաթերենին. «Արդյոք ի՞նչ ազերս ունի հայերենը մեզի ծանոթ մեռյալ լեզուներուն հետ։ Նախ փոյուզերենի նկատմամբ ստիպված ենք խոստովանիլ, թե աջդ լեզվին մեզի հասած մնացորդներն այնչափ աղքատիկ են, որ չենք կրնար համարձակվիլ մանրամասնությանց մասին մեր վճիռը տալ։ Սաչափ միայն ներելի է կարծել, թե փոյուզերենն ու հայերենն Փոքր Ասիայի մեջ՝ անով միայն համազգի խումբ մը կկազմեն, որ երկուքն ալ մյուս բոլոր փոքր-ասիական լեզուներու հանդեպ հասարակաց հակադրության մը մեջ էին։ Այս հակադրությունն կար ոչ միայն հանդեպ այն լեզուներու, զորոնք երբեք հնդեվրոպական չենք կրնար նկատել, այլ նաև (հավանորեն) հնդեվրոպական կարծված հաթական լեզվախմբին, որուն զարմանալի և ալլասեռ ու եզական զարգացման ո՛չ փոյուզերենն և ո՛չ ալ հայերենը մասնակցած են» (Անդ, էջ 187—188)։ Քննության առնելով հայերենի փոխառյալ բառերը՝ հեղինակը գտնում է, որ այդ փոխառությունները հայ ժողովրդի նախապատմության համար սպասվածից շատ աղքատիկ նյութ են մատակարարում և, հետևաբար, դրանց հիմամբ հայերի և ուրիշ ժողովուրդների միջև նախապատմական շրջանում եղած փոխազդեցությունների մասին

մեր ունեցած տեղեկությունները շատ քիչ են: Ապա, շարունակելով դատողությունը, այն միտքն է հայտնում, թե հնագույն փոխառությունն է հայ ցեղանունը, որ հայերը նախապատմական շրջանում վերցրել են ասուրերենից, սակայն այս էլ ասում է որոշ վերապահությամբ. «Կարելի է թե ամենահին ժանոթ փոխառություն է հայ անունը, որով հայերն իրենք զիրենք կկոչնու չայ անունը միայն այն ենթադրությամբ կարելի է ասուրական Hatti անվան հետ նույնացնել, եթե ընդունենք թե Hatti հայերին անցած է այն ժամանակ, երբ գեռ է գիրն իրրև միջնատառ ուներ հառաջ քան նույն տառին հայերենի մեջ կրած փոփոխությունները» (Անդ. էջ 119): Այս տեսակետն այնքան հակադրական է, որ քննադատություն անգամ ավելորդ է. ամհեթեթություն է կարծել, թե որեէ ցեղ իր համար իբր անուն վերցնում է մի ուրիշ ցեղի անուն, որի հետ ոչ խաչավորվել է և ոչ էլ, ինչպես հեղինակն է պնդում, այնպիսի փոխհարաբերության մեջ է եղել, որ նրա ազդեցությանը ենթարկված լինեք: Վերջապես առանձին ուշադրություն է արժանի հոդվածի այն մասը, որի մեջ հեղինակը խոսում է հայերենի ու կովկասյան լեզուների փոխհարաբերության մասին: Վերը տեսանք արդեն, որ հեղինակը չի ընդունում կովկասյան լեզուների ազդեցությունը հայերենի հնչյունաբանության վրա. այս հոդվածի մեջ էլ հեղինակը կրկնում է այդ տեսակետն ավելի վրձնական կերպով. նա գտնում է, որ հայերենի հնչյունական կազմի զարգացման մեջ կովկասյան լեզուների ազդեցությունը դեր չի խաղացել, և որ նա, ըստ էության, բոլորովին էլ տարբեր չէ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հնչյունաբանության զարգացման ընթացքից. հայերենը միայն ավելի արագ է անցել զարգացման այդ ուղին. գեռ ավելին, հեղինակը ոչ միայն գտնում է, որ կովկասյան լեզուները չեն իրենց հնչյունաբանությամբ ազդել հայերենի վրա, այլև ենթադրում է, որ՝ ընդհակառակն՝ հայերենը կարող է ազդած լինել կովկասյան լեզուների վրա. «Թե հայերենը իր ձայնական դրության վրա՝ ինչպես շատ անգամ կարծված է, կովկասյան ազդեցության մի որոշ հիմքը կկրե, ենթադրություն մըն է, որ շատ տարակուսական է: Նախ պետք չենք չափազանցել նմանությունը և երկրորդ՝ պետք չէ անտեսել այն հնարավորությունը, թե այս փոփոխությունը կրնա տեղի ունեցած ըլլալ կովկասյան ձայնական դրության վրա՝ հայերենին ազդեցությամբ: Հայերենի ձայնական զարգացումն համեմատությամբ հնդեվրոպական լեզուներուն շատ արագ կատարված է, սակայն զար-

դացման այն ուղիով գացած է, որով մյուս հնդեվրոպական լեզուներն ընթացած են: Ամեն պարագային այդ երկակողմանի ծայնական դրույթուններու նմանությունը գոհացուցիչ կերպով կմեկնվի անոնց պատմական դրացիությունեն և հարկ չկա նախապատմական անդրադույն պատճառ մը փնտռել» (Անդ, էջ 120—121): Բայց հեղինակը հնչյունական ազդեցությունների հերքումով միայն չի բավականանում. նա կասկածում է նաև նախապատմական ժամանակներում կովկասյան լեզուներից բառերի փոխառության վրա և վերապահության միայն ընդունելով դրա հնարավորությունը՝ գտնում, որ այնուամենայնիվ այդ չի կարող դիտվել իբրև կովկասյան կուլտուրական ազդեցություն. «Շատ հետաքրքրական հարց մըն է, թե արդյոք կավկասյան լեզուներեն հին փոխառյալ բառեր կդառնվին հայերենի մեջ: Եթե ապացուցվի նաև անոնց գոյությունը, այդ պարագային ալ բնականաբար ոչ թե կավկասյան քաղաքակրթական ազդեցություն մը իբրև հետքեր պետք ենք համարել, այլ մնացորդներ նախագույն լեզվին այն օտարատոհմ բնակիչներուն, որոնք հայոց հետ համաձուլվեցին»: (Անդ, էջ 119—120): Վերջապես հեղինակը խոստում է նաև այդ «համաձուլված» ցեղերի՝ հայերենի մեջ ունեցած լեզվական տարրերի մասին և գտնում է, թե այդ տարրերը որոշելը դժվար է այն պատճառով, որ այդ լեզուները մեզ կամ շատ քիչ են ծանոթ, կամ բոլորովին ծանոթ չեն. «Բավական երկարաձիգ ժամանակամիջոց մ'անցնելեն հետո շատ դժվարին է ապացուցանել լեզվականորեն համադրված և ձուլված ժողովրդի մը մնացորդ բառերը... ասոնք առհասարակ լեզվի մը շրջապատին (périphérie) մնացած բառեր են, որոնց սկզբնականները կրնանք ապացուցանել միայն, երբ շատ ավելի մերձուստ ճանշանք իրր աղբյուր ծնունդ լեզուն. իսկ այսպիսի ծանոթություն մը կպակսի մեզի հին-կավկասյանին համար» (Անդ, էջ 120): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ծայրահեղ մոլեռանդությամբ պաշտպանում է այն տեսակետը, թե հայերենը «մաքուր» հնդեվրոպական լեզու է և որ հայերենի բոլոր երևույթները բացատրվում են լեզվի ներքին զարգացմամբ, որ այդ բոլոր երևույթները հատուկ են հնդեվրոպական լեզուներին ու գրանից էլ հետեցնում, թե հայերենի ու կովկասյան լեզուների մեջ ոչ մի փոխազդեցություն չկա: Այս խնդրում սույն դպրոցի ներկայացուցիչներից և ոչ մեկն այնքան մոլեռանդ չէ, որքան Պեդերսընը. նա բացարձակապես ժխտում է հայերենի մեջ եղած կովկասյան փոխառությունները. մինչդեռ, ինչպես գիտենք, դրանք

զգալի թիվ են կազմում: Բայց Պեղերսընը, որպես հայագետ, իհարկե յուր այս տեսակետներով չէ նշանավոր. այդ հոգվածն, ըստ էության, ոչինչ չի ավելացնում Հյուրշմանի ու Մեյլեի տեսությանը: Իսկ վերջին տեսակետով ծայրահեղության է հանգում և սխալ ուղու վրա կանգնում: Պեղերսընի վերը հիշված առանձին ուսումնասիրություններն են, որ նրան պատվի են արժանացնում: Հիրավի, Պեղերսընը նշանավոր է հայերենի կոնկրետ խնդիրների, մասնավորապես հնչյունաբանական հարցերի վերաբերմամբ կատարած յուր հմուտ ուսումնասիրություններով: Նրա աշխատություններից և ոչ մեկն էլ, հարկավ, հայերենի բոլոր կողմերն ընդգրկող գործ չէ. նա չի տվել մի այնպիսի ընդհանուր, հայերենն ամբողջությամբ ուսումնասիրող գործ, ինչպես, ասենք, Հյուրշմանը, Մեյլեն, Այտնյանը: Սակայն այդ առանձին ուսումնասիրությունները արժեքավոր են հենց նրանով, որ՝ հմուտ հետազոտությունների արդյունք լինելով՝ մեծ և գիտական լուրջ արժեք ունեցող նյութ են մատակարարում հայերենի համեմատական-պատմական փրակախությանը: Այս տեսակետից, ահա, այդ ուսումնասիրությունները մնալու են և օգտակար, պայմանով միայն, որ նրանց մեջ ցուցաբերված միակողմանիությունը նկատի չառնվի և հաղթահարվի:

Եվրոպական ժամանակակից հայագետներին

Էվալդ

Լիդեն

է շվեդացի լեզվաբան, հնդեվրոպագետ, Գոթերուդի համալսարանի պրոֆեսոր Էվալդ Լիդենը, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ դեռ չունենք:

Լիդենը գերազանցապես բառագետ-ստուգարան է և ունի հայերենի վերաբերյալ բավականին հոգվածներ՝ հատկապես ստուգաբանություններ և հնչյունական զանազան օրենքների քննություններ¹: Նրա զեխավոր գործերը, սակայն, երկուսն են: Առաջինն է Bauminamen und Verwandtes (Ծառանուններ և նմանները, IF, XVIII, էջ 485—609): Այսուհի հեղինակը քննության է առնում մի խումբ ծառանուններ և նման նշանակություն ունեցող հայերեն, իրանական, հունական բառեր ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, այդ համեմատությունների հիման վրա տալիս այդ բա-

¹ Թեև ինքը չվեդ է, բայց հայերենի մասին իր բոլոր ուսումնասիրությունները դրել է գերմաներեն լեզվով, գիտության լայն շրջաններին մատչելի լինելու համար: Բացառություն է կազմում միայն սալլ բառի ստուգաբանությունը, որ և թարգմանված է հայերեն:

ներքին ստուգաբանությունը և դրանց հիման վրա էլ առաջարկում նոր հնչյունական օրենքներ: Նրկրորդ աշխատությունն է *Armenische Studien* (Հայկական ուսումնասիրություններ, Գոթերոպ, 1906). Եւթորդից շատ ավելի մեծ աշխատություն է, որի մեջ հնդինակը 77 հայերեն բառերի նվիրված հատվածներում քննության է առնում հայերեն բաղմաթիվ բառեր (շուրջ 330) և մասնիկներ ու շաղիս նրանց ստուգաբանությունները, որոնք մեծ մասամբ ճիշտ են: Դրանց զուգընթաց և հենց դրանցից ելնելով՝ հնդինակը խոսում է նաև հայերենի շատ հնչյունական օրենքների մասին: Դրանցից ուշագրավ են հատկապես հնչյունների դրափոխության կանոնավոր երևույթը հայերենում ձայնեղ պայթական +r խմբում, ինչպես՝ *qr>rl, *yr>rl և այլն (հմմտ. *pr>rp են): Հնդինակը խոսում է ավելի քան 60 հնչյունական օրենքի մասին, որոնցից շատերն արդեն իսկ առաջարկված են հղել մինչև յուր ուսումնասիրությունը դրելը. նոր ստուգաբանություններով դրանցից մի մասը հաստատում է, ուրիշները մերժում. շատ կետերում ընդունում է Պեդերսենի սահմանած հնչյունական օրենքները: Ավելորդ է, իհարկե, թվարկել այդ բաղմաթիվ օրենքները. բավականանում ենք ասելով, որ դրանցից, ինչպես և ստուգաբանություններից, շատերը ընդունելի են:

Լիդենը, ինչպես ասել ենք, յուր ուսումնասիրությունների մեջ հանդես է եկել իբրև քառագիտ և այս ասպարեզում նա ցուցաբերել է յուր հմտությունն ու խստապահանջությունը: Այդ է նկատի ունեցել Մեյյեն, որ ասել է, թե Լիդենն իր ստուգաբանությունների մեջ այնքան զգույշ է և օրինապահ, որ դժվար է կառկածիկ նրա ստուգաբանությունները:

Լիդենի առավելությունը մյուս հայագիտ-լեզվաբանների նկատմամբ այն է, որ քաջ ծանոթ լինելով հյուսիսային լեզուների (շվեդերեն, դանիերեն, իսլանդերեն, նորվեգերեն), վեր հանեց նրանց մեջ եղած նմանությունները հայերենի հետ և շատ հայերեն բառեր ստուգաբանեց հենց այդ հանապարհով: Բաղմաթիվ ստուգաբանություններից կարելի է հիշել՝ արգանդ, ալֆատ, առասպել, առաստաղ, գերան, լաստ, սայլ (երկու իմաստով՝ «կառք» և համաստեղծության անուն), արածել և այլն: Լիդենը տեսական բնույթ կրող հայագիտական աշխատություն չունի. նրա վաստակը հայերեն մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանությունն է: Հայերենի ցեղակցության, ինչպես և ցեղակից լեզուների մեջ նրա գրաված գիրքի մասին ոչինչ չի գրել կամ, գոնե, մեկ ոչինչ ծանոթ չէ:

Այդ բանն, ասենք, այլևս նրա համար լուծված խնդիր է. այնպես որ նա չի խոսել այդ մասին ոչ թե այն պատճառով, որ այդ նրան չի հետաքրքրել, այլ այն պատճառով, որ բացարձակապես հաստատված է համարել Հյուբշմանի տեսությունը և այդ ոգով էլ կատարել է յուր ստուգաբանական հետազոտությունները. իր կարծիքներն մեջ՝ հնչյունական օրենքների մասին հատկապես հետևում է Մեյյեին:

Մինչև այժմ մենք ծանոթացանք հայ լեզվաբանության այս զարույցի նշանավոր հեղինակների, նրանց ուսումնասիրությունների և տեսակետների հետ թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի, թե՛ առանձնապես հայերենի մասին: Իհարկէ, հիշված հեղինակներով չի սպառվում այս զարույցին հետևող այն լեզվաբանների ցանկը, որոնք զբաղվել են հայերենի ուսումնասիրությամբ: Այստեղ պետք է ավելացնենք դրանցից.

1. Նեֆթելովից, որ հայերենի մասին ունի շատ հետազոտություններ, առանձնապես՝ ստուգաբանություններ, թեև ոչ բոլորն քննարկելի:

2. Հեմման Օստակոֆ, որ հեղինակն է «Zur armenischen Laut- und Wortforschung» (Հայերենի հնչյունբանության ու բառաբանության մասին. SA, B. II (1901), հ. 4, էջ 49—136), որի մեջ հմտորեն քննության է առել մի խումբ հայերեն բառեր ու մասնիկներ, ավել նրանց ստուգաբանությունները և ճշտել որոշ հնչյունական օրենքներ: Առանձնապես ուշագրավ է հայերեն շոմ բառի մասին գրած նրա ուսումնասիրությունը (Etymologische Parerga, I, 199—278), որի մեջ խոր հմտությամբ քննել է այդ բառի ստուգաբանությունը և երևան հանել կարևոր մանրամասնություններ:

3. Ղուկաս Բադրուպանյան (Patrübany, ծն. 1861). հունգարահայ լեզվաբան, որ գրել է հայերենի մասին բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք սակայն գլուխ են գիտական լրջությունից. բազմաթիվ ստուգաբանություններից և ոչ մեկն էլ քննարկելի¹ չէ: Արժեքավոր է նրա հրատարակած լեզվաբանական ժողովածուն (Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, I, II), որի մեջ բազմ-

¹ Իրեն զվարճալի օրինակ կարելի է հիշել ստուգաբանությունը դանշլանուանդ բառի, որ կարգալով զանգանաւանդ, կապում է զոթական gaggan «գռնալ» և bindan «կապել» բառերի հետ (ՀԱ, 1908, էջ 152):

մաթիվ մեծարժեք ուսումնասիրություններ կան հայագիտական հարցերի մասին՝ գրված ղանադան հեղինակների կողմից:

Շատ են, իհարկե, այն դիտնականները, որոնք (հայ թե օտարագիր) այս կամ այն առիթով գրել են հայերենի մասին. սակայն դրանց թվարկումը մեր նպատակից դուրս է:

Ի՞նչ եզրակացություն ենք դալիս, ուրեմն, մինչև այժմ ասվածներից: Նախ և առաջ այստեղ պետք է պարզ ու որոշակի ասենք, որ անցյալ դարի երկրորդ քառորդից սկսած հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը նոր փուլի մեջ է մտնում՝ գիտական հիմունքների վրա գրվելով. մինչ այդ եղած նախնական շրջանի ուսումնասիրությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, շատ կետերում արդեն գիտական հիմունքներով էին կատարված, անհրաժեշտ հող էին պատրաստել հայ լեզվաբանության այս ամենախնթաց դարգացման: Համար: Հնդեվրոպարանության հիմնադրման զուգընթաց հայ լեզվաբանության մեջ էլ հիմնադրվեց հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը, որ և մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում այնքա՜ն մեծ ծառայություններ է մատուցել հայագիտությանը: Այս շրջանի երկու դպրոցները՝ Պետերսման-լագասրդյան և հյուբշմանյան՝ թեև հայերենի գրաված դիրքի հարցում իրարից հիմնովին տարբերվում են, բայց և այնպես ընդհանուր սկզբունքով, այսինքն՝ հայերենի ցեղակցության տեսությունը, իրար հակառակ չեն: Այս ուղղության առաջին դպրոցը կարելի է դիտել իբրև երկրորդ՝ հյուբշմանյան դպրոցի նախապատրաստական շրջանի ուղղությունը: Հայերենի իսկական, գիտական ուսումնասիրությունն իր զարգացումն է ստանում Հյուբշմանի տեսության հիմնադրումից հետո: Հյուբշմանի դպրոցը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ այս շրջանի միակ գիտական ուղղությունն է: Չափազանց տեղին է և համապատասխան այս դպրոցին Ֆրիդրիխ էնդելսի այն դնահատականը, որ տվել է համեմատական լեզվաբանությանը՝ նրա բեղմնավոր գործունեության մասին: Ճիշտ այդպիսի բեղմնավոր գործունեություն էլ ունեցել է հայ լեզվաբանության այս դպրոցը, հայերենի շատ կողմերի վերաբերմամբ սպառիչ ուսումնասիրություններ տալով: Առանց այս դպրոցի թողած մեծահարուստ ժառանգությունը յուրացնելու հայագետ դառնալ անկարելի է:

Ընդունելով, սակայն, այս դպրոցի միանգամայն դրական, արժեքավոր կողմերն ու բարձր գնահատելով հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում ձեռք բերած վաստակները, սովետական-

մարքսիստական լեզվաբանությունը, բնականաբար, ամեն ինչ աշխարհաբանական ընդունում, ինչպես այս դպրոցի հեղինակներն են տեսարանում. մարքսիստական լեզվաբանությունն այս դպրոցի մեծարժեք ժառանգությունը չուրացնում է քննադատորեն: Իսկ այդ քննադատությունն ամենից առաջ ուղղված է հիմնական, լեզվաբանական փիլիսոփայական սկզբունքների դեմ: Մենք շատ հեղինակների հայացքների մասին խոսելիս ցույց ենք տվել, որ լեզվի պատմականությունը, նրա հասարակական բնույթն ընդունվել է շատերի կողմից. բայց միևնույն ժամանակ ցույց ենք տվել, որ թե՛ լեզվի պատմականությունը, և թե՛ հասարակական բնույթը չեն լուսարանված աշխարհ, ինչպես այդ հասկանում ենք մենք: Մարքսիստական լեզվաբանությունը քննադատելով այդ, լուսարանում է լեզվի պատմականությունն ու հասարակական բնույթը դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմունքներով:

Նրկրորդ հիմնական խնդիրը լեզուների ցեղակցության և նախալեզվի հարցն է: Ծիշառ կերպով վեր հանելով ցեղակից լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, այս դպրոցի ներկայացուցիչներն, աշխտամենաշնիվ, չկարողացան բացատրել լեզուների ցեղակցության պատմական հիմքերը: Նրանք պաշտպանում են իդեալիստական աշխարհայացք, թե, ասենք, հնդեվրոպական լեզուները շարունակությունն են կազմում հնդեվրոպական նախալեզվի: Այդ լեզվով, ըստ այդ տեսության, մի ժամանակ խոսել է հնդեվրոպական «միասնական նախացեղը», որը աստիճանաբար ճյուղավորվել է, դառնալով զեպի աշխարհի դանազան կազմերը, նվաճել նոր տերիտորիաներ, տիրել ու իրեն ձուլել այդ տերիտորիաներում ապրող ցեղերին ու ժողովուրդներին և կազմել «հնդեվրոպական ժողովուրդները»: Դրան համապատասխան էլ, նրանք ցեղակից լեզուները համարում են «նախալեզվի» ճյուղավորումներն ու պարզ շարունակությունը: Հիշենք, օրինակ, Մեյյեի այն խոսքերը, թե «երկու լեզու ցեղակից են կազմում, եթե նրանք նախկինում գործածված միևնույն լեզվի երկու տարրեր էվոլյուցիաներն են հանդիսանում», թեև նույն Մեյյեն, ի տարբերություն մյուսների, ճիշտ կերպով գտնում էր, որ կան հնդեվրոպական լեզուներ, բայց չկան հնդեվրոպական ժողովուրդներ:

Ինքնին հասկանալի է, որ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների կազմավորման ու զարգացման պատմական պրոցեսի աշխարհի իդեալիստական, պարզունակ ու միակողմանի բացատրությունն ընդունելի չէ: Զի կարելի, իհարկե, ժխտել դառնների դերը ժողո-

վերլուծողների կազմավորման պրոցեսում, և մարքսիզմի կլասիկները շատ հաճախ են շեշտել պատմության ընթացքում տեղի ունեցած դադիների հսկայական դերը: Սակայն, որքա՞ն է մեծ լինի այդ դերը, այնուամենայնիվ, չի կարելի ժողովուրդների ողջ պատմությանը վերածել դադիների, տեղափոխությունների ու նվաճումների պատմության՝ անտեսելով ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսի ներքին օրինաչափությունները: Ժողովուրդների առաջացումը բխեցնելով «նախացելի» մասնատման ու դադիների պրոցեսից՝ այս դպրոցի ներկայացուցիչների մեծագույն մասն այդ ամբողջ պրոցեսը դիտում է որպես արդեն իսկ կազմավորված, մեկընդմիջ ապտորաստի ժողովրդի հատվածների հաջորդական կամ միաժամանակյա դադիականություն և, դրանով իսկ, անտես առնում յուրաքանչյուր առանձին ժողովրդի կազմավորման պատմությունը: Մինչդեռ իրականում յուրաքանչյուր ժողովրդի կազմավորումը կոնկրետ պատմական իրողություն է իր հատուկ պայմաններով, առանձնահատկություններով ու դրսևորումներով: Համապատասխանորեն, ցեղակից լեզուների պատմությունն էլ նրանք դիտում են որպես նախալեզվի շարունակական ձևափոխությունների պրոցես, որով և այդ լեզուները ուղիղ գծով, ապտորաստի կերպով բխեցվում են նախալեզվից. ըստ տրում, շեշտը դնելով ցեղակից լեզուների ընդհանրությունների վրա, նրանց միջև եղած տարբերությունները կամ աչքաթուղ են արվում, կամ անխտիր օտար ազդեցություններ համարվում: Հենց սրանով էլ ցեղակից լեզուների առաջացումը, լեզվական ընտանիքների գոյացումը վերածվում է ինչ-որ բացարձակ սխեմայի, և մթագնվում է կոնկրետ լեզուների առաջացման պատմական պրոցեսը:

Ընդհանուր բնույթի այս թերությունները, բնականաբար, իրենց կնիքն են դրել այս դպրոցի հայագիտական ուսումնասիրությունների վրա: Այդ բանն առանձնապես արտահայտվել է հայ ժողովրդի կազմավորման, հայերենի առաջացման ու տեղական լեզուների հետ հայերենի ունեցած կապերի հարցում, որի մասին խոսվել է համապատասխան հատվածներում (տե՛ս Հյուբշման, Պեդերսըն ևն):

Տեսական բնույթի այդ սխալները, սակայն, չեն արժեքավրվում այս դպրոցի մեծամեծ վաստակները հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում: Հյուբշմանի դպրոցը հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը գիտական բարձր մա-

կարողակի հասցրեց և փալլուն արդյո՞ճա՞նքների հասավ: Այդ արդյունքների լիակատար հաշվառումով և տեսական սխալները հաղթահարելով է, որ սովետահայ լեզվաբանությունը, ինչպես կոեսնենք, շարունակել և շարունակում է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը:

ԱՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես ասել ենք այս մասի սկզբում, համեմատական լեզվաբանության շրջանում հայ լեզվաբանության դիտական ուղղության՝ հնդեվրոպարանության գույրնեց հղել են, կամ կան նաև ուրիշ ուղղություններ, որոնք թեև դարձյալ «համեմատական մեթոդով» են քննում հայերենը, բայց այդ, իրականում լեզվի իսկական, դիտական ուսումնասիրություն չէ, այլ անկասկած, այլընդանուր համեմատություններ, որոնց վրա հիմնված աեսականներն էլ բնականաբար, նույնքան անհեթեթ են: Այդ ուղղությունները, իհարկե, առանձին դպրոցներ չենք կարող համարել, քանի որ իրենց հետևի՞տները չեն ունեցել: Հայերենի մասին արտահայտված այդ թուր տեսակետները մնացել են իբրև իրենց հեղինակների սեփականությունը և հեղինակների հետ էլ մոռացման տրվել, մերժված լինելով դիսկուսիան կողմից հենց իրենց հրապարակ դալու ժամանակ: Մի փոքր այլ դրություն մեջ է կարոտի տեսությունը, որի մասին հանգամանորեն կխոսենք իր տեղում:

1. «ՏԱՌԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Ներածության մեջ նախնական շրջանի ատուգարանությունների մասին խոսելիս ասացինք, որ այդ շրջանի դիտության թույլ կողմերից մեկն է ատուգարանությունների կամայականությունը: Հիշեցինք նաև, որ ելնելով այն սկզբունքից, թե բառերը նախապես առարկաների էությունը համապատասխան են տրվել, ումանք կամեցել են գտնել բառի և առարկայի կապը, հաճախ այդ կապը հանգեցնելով տառերի բնություն. ադպես՝ հինգերորդ դարում Ավրելիոս Ավգուստինը (354—430) գտնում էր, որ լատիներենի **v**-ն ունի ինչ-որ թանձր և ուժգին հնչում¹: Սակայն եթե այդպիսի

¹ Հմմտ. մեկ մոտ, էջ 29, ծան., Т о м с е н, անդ, էջ 28:

տեսակետը հինգերորդ դարի «լեզվաբանության» դարգացման մակարդակով էր պայմանավորված և, այդպիսով, իր ժամանակի հետ համատեղելի էր, ապա XIX դարի վերջերին, երբ լեզվաբանությունն իր զարգացման բարձր մակարդակի վրա էր կանգնած, արդեն, այդ տեսակետը նորից հրապարակ հասնելը նշանակում էր միայն հրաժարումն գիտության նվաճումներից և նահանջ դեպի V դարը: Եվ, այնուամենայնիվ, այդպիսի «տեսակետ» արտահայտվել է և, նույնիսկ, ներկայացվել որպես «նոր գրություն»:

Այդ տեսության հեղինակն է Սերովբե Թադ-
Սերովբե վորյանը, որի մասին կենսագրական ոչ մի տեղե-
Թագվորյան կություն չկարողացանք գտնել: Նա հրատարակել է մի գրքույկ՝ «Փորձ լեզուագիտական մի գրու-
թեան» (1881) վերնագրով, որի մեջ բացատրում է հայերենի արմատները հայերեն այբուբենի տառերով. գիրքը թարգմանել ու հրատարակել է նաև ուսուցիչներն ու ֆրանսերեն լեզուներով: Համառոտակի ծանոթանանք նրա «տեսությունը»: Գրքի առաջին մասում, կշտամբելով լեզվաբաններին այն բանի համար, որ նրանք գտնում են, թե արմատները «տառական նշանակություն» չունեն, ասում է, որ արմատական տառերը պետք է որ նշանակություն ունենան. «Բառերը արմատներն ծագելով և արմատները տառերն, բնականապես պետք էր՝ որ արմատներն ևս տառերն նշանակություն առնուին» (էջ 5): Ապա բացատրում է յուր «տեսությունը» հետևյալ ձևով. հայերեն տառերից յուրաքանչյուրն իր հատուկ նշանակությունը կամ նշանակություններն ունի. այդ նշանակությունների հիման վրա էլ կազմվել են հայերեն բառերը. օրինակ, հայերեն շ տառն՝ ըստ հեղինակի՝ նշանակում է «ուղղություն, շիտակություն, երկայնություն», այդ ընդհանուր իմաստից ելնելով էլ կազմել են շար, շիտակ, աշտարակ, աշտէ, շալիղ բառերը շ տառից, իրեն թե այդ բոլորն էլ ունեն «ուղղություն, երկայնություն» ընդհանուր իմաստը, կամ՝ հայերեն զ տառը նշանակում է «հոգնակա-նությու», ուստի և նրանից կազմել են՝ ազն, ազգ, զարմ, բազում, զանց անել, զեղով, զառամիլ բառերը: Այսպիսի «ստուգաբանությունները» վրա հիմնվելով հեղինակը եզրակացնում է, թե
«...Արմատք և մասնիկք որ մինչև այսօր անիմաստ կհամարվին և հետևաբար անուծանելի, են արդարև բաղադրյալ բառք, և թե՛ ճշմարիտ արմատք լեզվին այբուբենի նույնիսկ տառերն են» (էջ 6): Այս սկզբունքով էլ, ասա, նա «քննության» է առնում հայերեն

այբուրենի տառերը և տալիս նրանց նշանակութիւնները: Դժվար է որոշել՝ հեղինակը տառ տեսելով իսկապէս ա՛յն է հասկանում, ինչ որ մենք, թե դրանով հնչյուն է ուղում ասել. հալանական է, որ հնչյունը նկատի ունի, որովհետեւ ուրիշ լեզուների հետ կատարած համեմատութիւնների մեջ, բնականաբար, հնչյունները կարող էր համեմատել, ինչպէս և անում է, և կամ ավելի ճիշտ, տառի և հնչյունի մեջ տարբերութիւն չի դնում: Ինչպէս էլ որ լինի, մենք միշտ պահպանում ենք նրա գործածած տերմինը: Հեղինակն իրար տեսից իվելով հայերեն այբուրենի տառերը՝ տալիս է նրանց նշանակութիւնները (էջ 6—9). օրինակ ա նշանակում է՝ 1) «առնել կամ ընել, ձեռնկերպել». 2) բացառական մասնիկ. 3) նախադրութիւն՝ համադր Լ-ին: է — «գոյութիւն». Թ — «բարձր, ցածր». Լ — «երես, մակերևութ, տարածութիւն, հավասարութիւն» և այլն: Այդ տառական նշանակութիւններին համապատասխան էլ կազմել են բառերը. բայց քանի որ մարդկային պաղափարները ավելի շատ են, քան տառերն ու նրանց տրամահայտած նշանակութիւնները, ուստի և այդ միատառ արմատների հետ կազմվել են նաև երկրորդական արմատներ, որոնք կազմված են երկուական տառերից և որոնց մի մասի ցուցակը տրվում է 15—21 էջերում: Այդ ցուցակից մենք տեղեկանում ենք, օրինակ, որ հայերը ա «անել» և բ «բռնվանդակութիւն» տառերից կազմել են աբ երկրորդական արմատը, որ «տառապէս» նշանակում է «եղյալ պահելու համար». զրանից էլ կազմվել է բերան, ճիշտը՝ աբիրան, տառապէս «մուտք իրանին» (էջ 15) կամ՝ ի «իբականութիւն» և ո «նրկայնութիւն» տառերից կազմված է իո երկրորդական արմատը, որ «կծնանի ամեն բանին, որ երկայնութիւն, շարունակութիւն իմաստն ունին, թե շոշափելի եղած լինեն և թե չկալի. ինչպէս երգել, զոալ, բիւ, բիւ, եռալ, վէրլ, եգր, որ ամենքն այդ արմատն կկազմվեն» (էջ՝ 15) և այլն: Բայց չէ՞ որ հայերենը գոյութիւն ունի և այն ժամանակ, երբ դեռ հայերեն զրերը չէին ստեղծված, — կարելի է հարցնել. հեղինակը զրան էլ է պատասխանում. հայերը նախապէս ունեցել են գիր ու գրականութիւն, բայց օտար բռնակալութիւնների լծի տակ ընկնելով՝ զրկվել են զրանից մինչև հինգերորդ պարը, երբ հայերը վերստին գիր ու գրականութիւն ստեղծեցին. «Հայ ազգը՝ երկայն դարերու միջոց գերութիւն լուծը տանելով կորուսած է միևնույն ժամանակ յուր ազատութիւն հետ յուր գրականութիւնն. և լեզուն ժողովրդյան բերնին մեջ մնալով, կարելի է զրուցել, ամեն պարտալ ժողովրդոց լեզվի բազմին

(sic!) հանդիպեցավ: Եվ այս վիճակը մինչև մեր իվականին Դ. դարն տևեց...» (էջ 23): Ի դեպ, այդ վիճակը մի լուրջ հետևանք է ունեցել. հայերենը «ժողովրդյան բերնին մեջ» ժամանակի ընթացքում աղավաղվել է. իսկ հետո էլ, նորից դիր ու գրականություն ստեղծելով, թարգմանիչներն, իրրև թե հայերենն աղավաղումից ազատելու և մշակելու համար, վերցրին ասորերեն, պարսկերեն և հունական ձևեր. «Թարգմանիչք ասորերենն ու պարսկերենն և հունարենն մասնավորապես իբրև դասական լեզու համարելով, ընդունեցան նույն ձևերն ու հայերենին հարմարացուցին» (էջ 23): Այս է պատճառն, ահա, որ «Հիրավի հայերենն շատ աղավաղյալ լեզու է» (Անդ): Ավագ հայերենին, որ այսպիսի գնահատողներ պետք է ունենա... Բայց այս դեռ բոլորը չէ. հեղինակը նկատում է, որ հայերեն մի խումբ բառեր չեն ստուգաբանվում իր տեսության մեջ (իբրև թե մնացյալներն ստուգաբանվում են...): զրա պատճառն էլ հենց այդ «աղավաղումն» է. ուստի հայերեն բառերն ստուգաբանելուց առաջ պետք է իմանալ, թե որքանով այդ բառերը համապատասխանում են իրենց սկզբնական ձևին. հենց որ բառը տառերի նշանակությամբ չի բացատրվում, պետք է եզրակացնել, որ նա սկզբնապես ուրիշ ձև է ունեցել, ուստի և, առաջարկում է հեղինակը, պետք է «ուղղագրությամբ» փոխել բառը և վերականգնել «նախնական» ձևը. «եթե մենք բառ մը կառնունք յուր տառական իմաստը փնտռելու համար, նախ պետք է քննենք թե յուր ֆերկա ձևին մեջ կպատասխանե՞ տառական նշանակության, եթե չի պատասխաներ, պետք է ուղղագրության ճանապարհով զայն փնտռել» (10): Եվ այդպես էլ նա անցնում է հայերեն մի խումբ բառերի «ուղղագրությանը». օրինակ՝ «Դիլ որ կնշանակե գլորումն, տառակառուցյալ կնշանակե կապյալ մակերևույթի հետ» հակառակ ընդունյալ նշանակության: Ուստի ես կհետևեցնեմ որ զ տառին տեղ պետք է դնել և տառը, որ բառին կուտա իմաստ «կրկնապատկել (շարժումները) մակերևույթի վրա»—և կնշանակե «գլորումն» (էջ 11). այդպես խմբագրում է նաև՝ նուազ=ունազ, տեասանել=թեզանել, կրակ=ակուր (էջ 15), երեսայ=երադայ, իժ=էժի, մարանչել=մառտանչել (էջ 19) և այլն: Վերջապես հեղինակը խոսում է նաև բառերի ծագման ու զարգացման մասին. նրա կարծիքով նախնական շրջանում մարդիկ ունեցել են միայն ձայնարկություններ, հետագայում այդ ձայնարկությունների մեջ բառային իմաստ դնելով՝ նրանք բառերի վերածեցին «...Մարդն ճիշտ նման այն տղուն, որ խոսել չի սովորած ձայնի կձգե որ իմաստ

չոնին յուր զղացմանց մղմանն հետեւելով: Եվ յուր այս աղաղակներն հաղանականաբար մեկ կտմ երկու տառերն կաղմշալ միավանկեր կամ ձայնարկություններ էին, որ իմաստ չունեին: Դարեր միմյանց հաջորդելով, մարդուս գաղափարներն աճելով, այս ձայնարկությունք բառերու փոխակցան, ինչպես ա՜հ, ե՜հ, ո՜հ, վա՜հ, վաղ, որ կկաղմեն հիմա հայ լեզվին արմատները որ կնշանակի «աչք, տեսություն, հուր» և այլն» (էջ 14): Հետագայում, զտրգացման ավելի բարձր աստիճանի հասնելով՝ մարդիկ որոշել են կատարելագործել իրենց լեզուն, որի համար էլ բառերին սկզբից կամ վերջից մասնիկներ աւելացրել և սահղծել են քերականական ձևեր. «Այս միավանկերու դարձն քերականական ժամանակն հաջորդեց, յորում մարդիկ իրենց պիտույքը ավելի լավ նշանելով և հառաջադիմությամբ ավելի խոստապահանջ լինելով, ուղեցին կատարելագործել նաև իրենց լեզուն և նոր ձևեր նորա վերա ավելացնել, ինչպես մասնիկներ՝ հոլովմանք՝ լծորդությունք, միով բանիվ քերականական զանազան ձևեր և զանազան կանոններ հաստատել որ զանոնք կարգավորեն: ...Այնպես որ մի արմատական բառի առաջ և ետև մասնիկ մը գրվելով նոր իմաստ մը կամ զանազան այլակերպություն կպատճառե» (էջ 14—15): Սակայն հեղինակն այդքանով էլ չի բավականանում. հիշելով, որ հնդեվրոպաբանները հայերենը սանսկրիտի հետ են կապում, իսկ հնդերը (Բոպպ և ուրիշներ) ուղղակի նրա բարբառն են համարում, հեղինակը մերժում է այդ և կոմենտմ է ցույց տալ, որ, ընդհակառակն, հայերենով պետք է բացատրել սանսկրիտի և ուրիշ լեզուների շատ բառեր. «Բայց կարելի՞ է հետեցնել՝ թե ...հայերենն ...սանսկրիտի մի դուհիկն է: Ես կարծեմ թե կրնամ ապացուցանել հակառակն հաստատելով, և հայերենի արմատների տառական իմաստը հայտնելով, ոչ միայն սանսքրիտի, այլ նաև սեմական և թուրքական (sic!) լեզվաց բառերու մի մասը բացատրել» (էջ 23): Եվ հեղինակը «բացատրում» է սանսկրիտի, արաբերենի, թուրքերենի մի խումբ բառեր հայերենով. օրինակ՝ «սանսկրիթի գաբի բառը՝ հայերեն կապիկ ուղղապես Բաբիք տառապես «որ ունի մեծ բերան»...: Սանսկրիթի նիսետամի «ես կնստիմ», հայերեն նստիւմ ուղղապես նիսեդիւմ տառապես նի, ս, եդ, իւմ=անդ, ինք, դնել և բայական վերջավորությամբն իւմ, այսինքն «ես զիս անդ դնեմ» (էջ 25) և այլն:

Այս «տեսությունն» այնքան հակադիտական է, որ քննադատելն անդամ ավելորդ է. բավական է հիշել, որ հայերեն գառն և

գալլ, գուբ և զազան բառերը կազմված են նույն գ-ով, կամ՝ ուշ և շուտ կազմված են շ-ով, որ ըստ հեղինակի «երկայնություն» է նշանակում, բարի և բուն (ություն) կազմված են ք-ով և այլն: Այդ բացարձակ հակադրական, մենք կասեինք անհեթեթ «տեսություններ», ոչ մի հետևորդ չի ունեցել և հենց իր ժամանակում իսկ մերժվել ու խիստ քննադատության է ենթարկվել:

2. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹՈՒՐԿԱՆՅԱՆ ԼԵՁՈՒ

Այն ժամանակ, երբ Պետերմանի, Մյուլլերի և այլոց կողմից հաստատված էր արդեն հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, իսկ Հյուլսմանի կողմից՝ որոշված հայերենի, իրրե անկախ, ինքնուրույն լեզվի տեղը՝ հնդեվրոպական լեզուների համակարգի մեջ, հրապարակ հանվեց այն տեսակետը, թե հայերենը ոչ հնդեվրոպական, այլ թուրանյան լեզու է: Այս տեսության հիմնադիրն է Հյունքյարպեյենտյանը, որ իր տեսության համեմատ կազմել է հայերենի ստուգաբանական բառարանը:

Հովհաննես

Հյուսքյարպեյենտյան

Հովհաննես (մկրտություն անունը Թադևոս)

Հյունքյարպեյենտյանը ծնվել է 1818 թվին, Պոլսում: Նախնական կրթությունն ստացել է Մայր եկեղեցու դպրոցում. աշխատել է պատրիարքարանում՝ որպես քարտուղար, ապա՝ թողնելով այդ պաշտոնը՝ զբաղվել ուսուցչությամբ. 1852-ին քահանա է ձեռնադրվել: Վախճանվել է 1895-ին¹:

Բնակվել է Կոնստանդնուպոլսում, որպես քարտուղար, ապա՝ թողնելով այդ պաշտոնը՝ զբաղվել ուսուցչությամբ. 1852-ին քահանա է ձեռնադրվել: Վախճանվել է 1895-ին¹:

Հյունքյարպեյենտյանի լեզվաբանական պատրաստությունը մեծ չի եղել. ճիշտ է, նա իմացել է մի քանի լեզուներ՝ լատիներեն, պարսկերեն, թուրքերեն և հատկապես՝ հունարեն: Իբրև լավ հունագետ մասնակցել է անդլո-ամերիկյան աստվածաշնչական քննարկության կողմից հրատարակված Ս. Գրքի խմբագրությանը. նա է կատարել հայերեն թարգմանության և հունարեն բնագրի համեմատությունը. այդ, թերևս ավելի վաղ կատարած, համեմատությունների արդյունքներն ամփոփել է իր ստուգաբանական բառարանի մեջ, նշանակելով հայերեն թարգմանության մեջ եղած մի խումբ անճշտություններ, որոնք արդյունք են կամ «հույն օրինակի ինչ ինչ սխալ զրույթանց և կամ հայ թարգմանիչներու անշարժություն»: Նրա թողած լեզվաբանական միակ աշխատությունն

¹ Կենսագրությունը, նկարը և բառարանից մի հատված տպված են «Մասիս»-ում (1893, № 3974, էջ 15, 19—20, 21—22):

է «Ստուգարանական բառարան հայ լեզուի»: Շատ է շարչարվել հեղինակը չուր գրքի տպագրության համար. սկսած 1881-ից մինչև 1887 թիվը երեք անգամ հեղինակը ձեռնարկել է գրքի տպագրության, բայց միշտ էլ ձախողվել է. վերջապես 1893-ին, բառարանը ներկայացնելով իզմիրյան մրցանակաբաշխության և արժանանալով մրցանակի, քաջալերվեց ու շորորդ անգամ պատրաստելով հրատարակության՝ լույս ընծայեց 1894-ին: Նախքան բառարանի մասին խոսելը՝ մի երկու խոսք հայերենի ծագման վերաբերմամբ նրա ունեցած տեսությունն առթիվ: Այս մասին հեղինակը որևէ բան չի գրել. նրա բառարանը բազմաթիվ քննադատություններ ունի, որոնց մեջ, սակայն, այդ տեսության մասին ոչինչ չկա. հեղինակը, որ մտադիր է եղել բառարանի առաջաբանում պարզաբանել իր տեսությունը, բառարանի հրատարակության ժամանակ ծերացած լինելով, չի կարողացել անել այդ բանը. ասենք, բառարանի հրատարակությունից անմիջապես հետո՝ (1895) ինքն էլ վախճանվել է. այնպես որ այդ տեսությունը լուսարանելու համար իբր սկզբունադրյուր ծառայող՝ հեղինակի գրչին պատկանող որևէ դրավոր բան մեր ձեռքի տակ չունենք: Այդ իսկ պատճառով էլ, որպես աշգլխիսին օգտագործում ենք Հ. Աճառչանի հոգվածը («Հիւնքեարպէյէնտեանի լեզուաբանական գրութիւնը», Արրտ. 1902, էջ 313—323): Հոգվածագիրը ներկայացնում է Հյունքյարպէյէնտյանի տեսությունը ըստ Անտոն Մատաթիա Գարազաշյանի բանավոր բացատրություն. վերջինս Հյունքյարպէյէնտյանի մերձավոր բարեկամը և այս խնդրում նրա հետևորդն է եղել և ոչ միայն բանավոր, այլև դրավոր կերպով մասնաշաղկապներ և պաշտպանել է այս տեսությունը (տե՛ս ստորև):

Հայերենի զարգացման ընթացքի մասին ունեցած հայացքը պարզվում է հենց իր իսկ ստուգարանական բառարանի միջոցով. ինչ վերաբերում է այդ զարգացումից առաջ հայերենի ունեցած վիճակին, ապա այստեղ բառարանն այլևս չի օգնում, ուստի և քաղվածորեն բերում ենք Աճառչանի խոսքերը. «Այս կետը... պարզելու համար ունինք հարկավոր անձնական տեղեկությունները՝ որ հայտնած է մեզի մեր ուսուցիչ և Հյունքյարպէյէնտյանի սերտ բարեկամը Ա. Մ. Գարազաշյան, Պոլսո Աղգային կենդոնական վարժարանին մեջ չուր դասախոսության ժամանակ:

«Հյունք. կհարծե թե հայերենը նախնաբար թուրքերենի ցեղակից լեզու մըն էր. այս բանին ալ ասպացուցց են խոմը մը հայ բառեր՝ որոնք թուրք լեզվով կմեկնվին. ահպես հազիւ=թրք. աշ,

լաստ=թրք. sal, կոյս=թրք. qəz, ուլի=թրք. yol, քոմիս «աքռու ձագ»=թրք. tosun «հորթ», արուզ=թրք. arəq «նիհար, շոր» ևն։ Երբ հայերը եկան իրենց ներկա հայրենիքը՝ դրացի դանվիլով զանդիկ, պարսիկ, հույն, հոռոմայեցի ևն ազգերուն, ասոնցմե ազդուիլ սկսան և նախնի թուրքերեն բառերը սկսան աեղի տալ նորամուտ ձևերու։ Թարգմանչաց ժամանակ՝ այն է ն. դարու առաջին կեսին, մեր երանաշնորհ նախնիքը ժողովք մը կազմելով՝ որոշեցին լեզվին վերջնական կերպարանք մը տալ. այս նպատակով քանի մը հոգի սուրբկեցին Պարսկաստան, քանի մը հոգի Աթենք, Գյուլանդիոն, և ուրիշներ ալ Հռոմ։ Հոն այս աշակերտները լավ ընտելանալով տեղական լեզվին, դարձան եկան Հայաստան։ Նոր ժողովք մը կազմվեցավ. այդ ժողովին մեջ յուրաքանչյուրը թափեց յուր ուսած ու լսած դադառիքները և... զանազան, եղանակներով (տե՛ս ստորև) կազմվեցավ հայերեն լեզուն։ Սկսան այդ նորակերտ լեզվով թարգմանել Ս. ֆիրքը, որ և դարձավ Կեդրոն և տիպար մամբողջ հայերեն լեզվի. յուրաքանչյուր անձ սովորեցավ այդ լեզուն, և կամաց կամաց դպրոցներու միջոցով տարածվելով՝ դարձավ ընդհանուր հասարակաց բարբառ» (Արրու. 1902, էջ՝ 322—323)։ Այսպես ուրեմն. հայերենը նախապես Թուրանյան մի լեզու է եղել, ցեղակից արդի թուրքերենին։ Փալով Հայաստան՝ մեր նախնիները շփման մեջ են մտել հարևան պարսիկների, հույների և այլ ժողովուրդների հետ և նրանց լեզուների ազդեցությամբ փոխել իրենց նախնի լեզուն։ Ինչ վերաբերում է հինգերորդ դարից դրավոր կերպով մեզ ավանդված հայերենին, ապա դա մի արվեստական, ուրիշ լեզուների օգտագործմամբ սարքված լեզու է, որ հետո ընդհանուր է դարձել հայ ազգի համար։ Այս մի այնպիսի անհեթ ճեթն է, գիտություն հետ ոչ մի կապ չունեցող «տեսություն» է, որ քննադատելն անգամ ավելորդ ենք համարում. բավական է ասել, թե ոչ մի կերպ հնարավոր չէր ինչ-որ արվեստական, շինծու լեզվի աջնպիսի ընդհանրացում ու կիրարկություն տալ, ինչպիսին ունեցել է հայերենը։ Ինչ վերաբերում է թուրքերենով ստուգաբանված վերահիշյալ բառերին, ապա դրանցից և ոչ մեկն էլ ձիշտ չէ. ուստի և դրա վրա որևէ «տեսություն» հիմնելն ի սկզբանե ձախողված է։

Անցնենք բառարանին։ Ամբողջ բառարանը բաղկացած է 409 էջից. իսկական, ստուգաբանական մասն ընդգրկում է 1—362 էջը. այդ մասը բաժանվում է բազմաթիվ իրարից անկախ հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է մի արմատի ստու-

գաբանությունը և այդ արմատից ծագած բոլոր բառերը. այդ հատվածներն իրարից բաժանված են աստղաճիշերով. ամեն մի հատվածի սկզբում տրված է մի արմատական բառ և դրա ստուգաբանությունը, ապա՝ հաջորդաբար տրվում են այն բոլոր բառերը, որոնք, ըստ հեղինակի, զանազան միջոցներով կազմված են նույն արմատից. այսպես, օրինակ, առյուծ Բրդեմ բառի ստուգաբանությունը (<սլրսկ. burridan «կտրել») և բերելով մի քանի վկայություններ այդ բառի գործածություններից, թվում է այնուհետև դրանից կազմված բառերը, այն է. բարդեմ, բարդ «խոտի դեզ», բուրդ, բերդ, բիրտ, բրտագույն, բրտուրիւն, բրուտ, բրտանամ, բրդիմ: Այդպես և մյուս հատվածները: Շատ հաճախ վկայություններ բերում է ոչ միայն հատվածի սկիզբը դրված արմատական բառի համար, այլև նրանից կազմվածների: Բուն աշխատությունը հաջորդում է բառարանում ստուգաբանված հայերեն բառերի ցանկը՝ աջուբենական կարգով (էջ 363—409): Այդ ցանկից երկվում է, որ դրեթե բոլոր հայերեն բառերը ստուգաբանել է հեղինակը, չնչին բացառություններով, որոնք թերևս «ուշադրութեան միայն սպրդած են»: Քննության առնելով բառարանի ստուգաբանական մասը, գտնում ենք, որ հայերեն բառերն ստուգաբանելու համար հեղինակը դործադրել է հետևյալ միջոցները:

1. Հետևելով իր այն դրույթին, թե մեզ ավանդված հայերենը կազմված է արվեստական կերպով, տարբեր լեզուների օգտագործմամբ, հեղինակը դրեթե բոլոր հայերեն բառերը փոխառյալ է համարում. փոխառու լեզուներն են դիսալորապես՝ հունարենը, լատիներենը և պարսկերենը. կան և արմատներ, որոնք համեմատված են թուրքերենի, ինչպես և արաբերենի հետ: Փոխառությունների համար որոշ կանոն, հնչյունական փոփոխությունների կամ համապատասխանությունների որևէ օրենք չկա. միևնույն հնչյունը մի բառի մեջ այս, մի ուրիշի մեջ էլ բոլորովին այլ փոփոխության կարող է ենթարկվել, կամ կարող է պարզապես ջնջվել: Բառի մասում էլ առանձնապես կարևոր նշանակություն չունի. բավական է որ համեմատվող բառերը ձևով որոշ նմանություն ունենան. այնպես որ, հաճախ հայերեն բառը ձևական չնչին նմանության պատճառով համեմատվում է այնպիսի օտար բառի հետ, որ իմաստով բոլորովին տարբեր է. օրինակ՝ հայ. վառնակ բառը ծագում է արաբ. fāra «մով» բառից, իբրև թե այն ընդհանուր իմաստի պատճառով, որ երկուսն էլ փաթը են. հայ. զան բառը ծագում է հուն.

ԿՅՅՅՃ «եղեգն» բառից, որպես թե՛ շնորհիվ այն ընդհանուր պաշտօնի, որ եղեգը ծառայել է իրեն ծեծելու գործիք:

2. Շատ հայերեն բառեր կազմված են օտար նշանավոր հատուկ անուններից՝ դիցարանական ու պատմական նշանավոր անձերի անուններից, երբեմն էլ աշխարհագրական անուններից. այսպես՝ Բելիարից կազմված է հայ. բլուր, Տանաղոս-ից՝ դանդաղ, ծանծաղ, Հեղինե-ից՝ յեղյեղուկ, յեղուկ, աղաւնի, եղեւնի, եղն և այլն, Վեգուվ հրաբխի անունից՝ վիշապ, վիրապ և այլն:

3. Մի խումբ բառեր էլ կազմված են լեզվի մեջ արդեն իսկ եղած արմատներից՝ զանազան հավատալիքների, առասպելական կարծիքների, հոմանիսն ու լատինական առակների և առածների համաձայն. այսպես, օրինակ, առափինի բառից է կազմված հայերեն արագիլ բառը, որովհետև հույների և եգիպտացիների մոտ արագիլը համարված էր «օրինակ և պատկեր առաքինության»։ Աշուն կազմված է շուն բառից, որովհետև աշունը նկարվում էր «ի տիսլ պատանիս, որուն մեկ ձեռքը կողով մը մրդեղէն կա, և քովն ալ շուն մը՝ զոր մյուս ձեռքով կիսայիսյալ» (Բառարան, էջ 254)։ Գարուն կազմված է գառն-ից, որովհետև «անձնավորյալ գարունն է նորահաս պատանի մը, ձեռքը փունջ մը ծաղիկ, և գիրկը գառնով մը բռնած» (Անդ, էջ 255) և այլն:

4. Նույնպես լեզվի մեջ եղած բառերից կրճատման, հավելման, որեւէ հնչյունի փոփոխման և կամ՝ ուղղակի շրջման միջոցով կարող են ստացվել նոր բառեր, որոնք իրենց նախատիպարի հայանիշներն են իմաստով։ Այսպես՝ արուզ «նիհար» բառից կազմված է առոյգ, լուծանել-ից՝ լծել, տգրուկ-ից՝ տիեզերք, որպես փոքրագույնի և մեծագույնի հակադրություն, ցուկ-ից՝ ձու, ուլ, լու, նախարար-ից՝ նախիր, քագ-ից՝ տակ, բրդել-ից՝ բիրտ, բուրդ և այլն։ Կարելի է ունեցած բառերից վայրիվերու կրճատումներով էլ ստանալ նոր բառեր, ինչպես՝ նանապարհ-ից առապար, ապառաժ-ից՝ ժայռ, հողամաղ-ից՝ մղել, մաղել, մաղ. դատախազ-ից՝ ռոտխ, ռոտխ-ից՝ շառաիղ-ից՝ շիղ և այլն։ Այս բանը կարող է կատարվել նաև այլ լեզուների հետևողությամբ։ Օտար լեզուներում նույն արմատից կարող են ծագած վիճակ տարբեր նշանակությամբ բառեր. ինչպես՝ տաճկերենում kes «կտրելը» արմատից են ծագում kesmek «կտրել», keser «ուրագ», kesgin «կծու»։ Հայերենում էլ նույն միջոցը գործադրելով կազմել են նոր բառեր մի արմատից. օրինակ՝ առոյգ բառից են ծագել՝ ուրագ, արագ, էրագ:

5. Կան հայերեն բառեր, որոնց պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշն ունի տարրեր նշանակություններ. այդպիսի դեպքերում հայերեն բառից էլ ածանցվում, կազմվում են պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշի երկրորդ իմաստն ունեցող նոր բառեր. այսպես, օրինակ, հայ. բովլ բառի պարսկերեն kura հոմանիշը նշանակում է ոչ միայն «բովլ, հալոց», այլև «զմի մասն ի հնգից մասանց աշխարհին պարսից», և, ահա, հայերենում էլ իրր թև պարսկերենի այդ երկրորդ նշանակության համապատասխան կազմված են բովանդակ, բաւանդակ բառերը. այդպես էլ պարսկերեն kuk բառը նշանակում է և «հազար բուշար», և «հազ», ուտաի և հայերենում էս հազար բառից կազմեցին հազ:

6. Կա և հակառակը. հայերեն բառի պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշը կարող է ունենալ ձևով նման, բայց իմաստով տարրեր բառեր. այդ դեպքում հայերենի մեջ էլ կազմվում է հայերեն բառին նմանաձև մի ուրիշ բառ, որ իմաստով նույնը լինի, ինչ-որ պարսկերեն կամ հունարեն երկրորդ բառը. այսպես, օրինակ, հայ. բաւական բառի հունարեն հոմանիշն է ἀρκῦς «բավական», ձևով նման է գրան ἀρκῦθος «բելեկն» բառը, սւտաի և հայերենում էլ բաւական բառից կազմված է բեկն «ուտաինի հյուսիս»: Այդպես և՛ պարսկերեն ligal «տանձ» բառին նման է ligam «տանձ», սւտաի և հայերենում էլ սանձ բառից կազմված է տանձ. պարսկերեն sipariš «հանձներ», sipari «հնձել», sipār «հնձան», հետևաբար՝ հայերենում էլ յանձնել բառից կազմված են՝ հուճ, հնձել, հնձան. հունարեն ἄριστος «ձմեռ» և ἄριος «ձեր» նման են, հետևաբար հայերենում էլ ձմեռն բառից կազմված է ձեր և ալին:

7. Հայերեն բառի ուրիշ հայերեն հոմանիշը կարող է որևէ ուրիշ լեզվում նմանաձև բառ ունենալ, որ իմաստով բոլորովին տարրեր է հայերեն երկու բառերից էլ. բայց այդ պատճառ է դարձել, որ հայերեն առաջին բառից կազմվի մի նոր բառ՝ օտար բառի նշանակությամբ. այսպես, օրինակ, հայերեն արագ բառին հոմանիշ է շոյտ. այս բառին էլ ձևով նման է պարսկերեն šid, որ նշանակում է արեգակ, սւտաի և հայերենում էլ առաջին բառից, այսինքն՝ արագ-ից կազմել են արեգ և արեգակ՝ պարսկերեն բառի նշանակությամբ:

8. Երկու տարրեր լեզուների մեջ կարող են լինել նույնաձև ալլանիշ բառեր. այդ նմանությունները հիմք են ծառայել հայերեն նորանոր բառերի կազմության. օրինակ՝ հունարեն γύναι

«կին» բառին նման են թուրքերեն yeni «նոր», gelin «հարս» և gelen «եկեալ, այսինքն նորեկ», yenge «հորեղբոր կին», yemîe «նորագույն» բառերը. այս նշանակում է, որ «նոր» գաղափարից կարող են առաջանալ «կին» կամ ընդհանրապես խնամություն ցույց տվող նորածն բառեր. ուստի և հունարեն *κατα*, բառից է ծագում հայ. քննի, հայերեն նոր-ից՝ անհր, պարսկերեն *nau* «նոր» բառից հայերեն նու «հարսն» և այլն:

9. Փոխառությունների ժամանակ կարող է կիրառվել նաև երկու օտար բառերի ձևի փոխանակությունը՝ իմաստի պահպանմամբ. այս միջոցը, որ հնդկնակը համարում է «խտտունակ ձև» (էջ 63) գործադրվել է իբրև թե փոխառությունը քողարկելու համար: Այսպես, օրինակ, իմաստով հայերեն սեպուհ=պրսկ. *šāpūr* «արքայորդի» բառին, իսկ սափոր=պրսկ. *sabu-ին*. սակայն փոխառության ժամանակ հայերենում սեպուհ բառն ստացել է պրսկ. *sabu-ի* ձևը, իսկ սափոր-ը՝ պրսկ. *šāpūr-ի* ձևը: Այդպես էլ հայերեն ժանուար ծագում է լատ. *Iuvenalis-ից*, իսկ յունուար-ը՝ լատ. *Januarius-ից*, բայց փոխառության ժամանակ ձևերը փոխանակել են և հայ. ժանուարը ստացել է լատ. *Januarius-ի*, իսկ յունուար-ը՝ *Iuvenalis-ի* ձևը. հայ. կալ՝ իմաստով=թրք. *qalmaq* «ոհնալ» և գալ=թրք. *gelmek* «գալ», իսկ ձևով՝ կալ=թրք. *gelmek* և գալ=թրք. *qalmaq* և այլն:

10. Կա և հակառակ եղանակը. երկու տարբեր լեզուներից փոխառված երկու տարբեր բառեր իրենց ձևերը պահպանելով՝ կարող են փոխանակել իրենց նշանակությունները, որով և ստացվում է «պարսիկ ձայնը հունական առումով և հույն բառը պարսկային իմաստով ընդունված» (էջ 251) փոխառությունների եղանակը: Օրինակ, հայերեն ծոլլ ստացված է հուն. *ζῆλος* «նախանձ» բառից, իսկ հայ. նախանձ-ը՝ պրսկ. *naxast* «անդամալուծ (իբր ծոլլ)» բառից. բայց իմաստների փոխանակությամբ ծոլլ-ը ստացել է պարսկ. *naxast* բառի նշանակությունը, իսկ նախանձ-ը՝ հուն. *ζῆλος* բառինը:

11. Կան նաև մասնակի, բայց ավելի բարդ միջոցներ. այսպես՝ հայերը նկատել են, որ զանդիկ բառը ծագում է պրսկ. *zandagi* «կենդանություն» բառից, որին հոմանիշ է լատ. *sanitas* «առողջություն». դրա լատ. հականիշը *mortalis* «մահկանացու» ձևով նման է լատ. *mortarium* «սանդ» բառին. այդպես էլ թուրքերեն *havan* «սանդ» նման է արաբերեն *hayvan* «կենդանի» բառին. դրանցից հայերը եզրակացրել են, որ սանդ-ի գաղափարը

25—Հայ լեզվաբանության պատմություն

կապ ունի «Լիենգանսթյուն» գաղափարի հետ, ուստի և զանդիկ բառից կազմվել են սանդ: Հուն. $\varepsilon\lambda\lambda\iota\chi$ «ձիթենի» բառին նման է հուն. $\varepsilon\lambda\epsilon\iota\nu\text{OS}$ «սղորմ, աղիսղորմ, ցաւագին», իսկ հայ. ձիթենի բառից կազմված է ձիթենեաց տօն-ը. հայերը ենթադրելով, թե «Ձիթենեաց տօն»-ի և ուրալ գաղափարների մեջ լնշ-որ կապակցություն կա, պրսկ. $z\bar{a}ri - z\bar{a}ri$ «սղրագին» բառից կազմվել են զարզարդար (sic) «Ձիթենեաց տօն» բառը:

Այս միջոցներով է, ահա, ստուգարանել Հյունքյարսյեյենտյանը հայերեն բառերը. ըստ այսմ՝ հեղինակը արժան համարված մի բառից հանում է բազմաթիվ ու բազմազան բառեր, որոնք ոչ մի կապ չունեն իրար հետ. աջալես, Արծաք արմատից է հանում հեղինակը՝ կարծ, կարծ, կարծել, կործանել, կորզել, կործմ, կրծել, կրնել, կրնակ, ծար, ծարիր, ծիր, ծառ, արձակ, արձան, արծնել, արչն, արչասպ, աղչամուղչ, չղչիկ (էջ 31—32): Ուղի արմատի տակ են բերված՝ ուլիլ, ուղեղ, դեկ, քեղի, աղեղ, բաղեղ, փակեղ, պատաղիլ, ուղրել, օղ, օղակ, ուղկեան, ողորկ, յղկել, ոլոր, բոլոր, ոլորա, մոլոր, շմոռիլ, ջոլոր, ջոլիր, լորձ, ջիղ, ոլոռն, ոլեռն, մոլար, լար (էջ 42—44): Այդպես և մյուս արմատները: Այդ ստուգարանությունները հաստատելու համար հեղինակը հաճախ հայ հին մատենագրությունից այնպիսի վկայություններ է բերում, որոնց մեջ ստուգարանված բառերն իրար հետ դործաձված լինեն. օրինակ՝ անէմ՝ բառից հանելով՝ օձ բառը, որպես ապացույց՝ բերում է Ծննդոց դրքի հետևյալ հատվածը (Գ, 24) «Եւ անէմ Տէր Աստուած զօձն... անիծեալ լիջիր դու» (բառարան, էջ 71): Հեղինակի կարծիքով այդպիսի հատվածների մեջ հայ թարգմանիչները դիտմամբ իրար մոտ դրել են այդ բառերը, որպեսզի «նրանց համարմատ լինելը շեշտեն»: Ահա այն բոլոր միջոցները, որ գործադրել է հեղինակը յուր «Ստուգարանական բառարանում»¹:

Ամփոփելով այս բոլորը, պալիս ենք այն եզրակացության, որ Հյունքյարսյեյենտյանի լեզվաբանական գործունեությունն, ընդհանուր առմամբ, սրկէ զբաղան ազդեցություն չի ունեցել հայերենի ուսումնասիրության դործում, եթէ չասենք, թե՝ ընդհակառակն՝ հակադիրտական ու վնասակար է եղել: Նրա «տեսություն» չմասին խոսելիս ցույց տվինք արդեն, որ այդ տեսությունը ոչ մի

¹ Տե՛ս Ա ճ ա ո յ ա ն, անդ, էջ 318—322, որից օգտվում ենք:

ընդհանուր բան շունի գիտության հետ. նրա բառարանի մասին էլ իբր ընդհանուր գնահատական, նույնը կարող ենք ասել. ճիշտ է, այդ բառարանն ունի մասնակի արժանիքներ, այն է. աստվածաշնչի հայ թարգմանության և հույն բնագրի համեմատությամբ երևան հանած անճշտությունները, որ զետեղված են բառարանում, և մի խումբ փոխառյալ (հատկապես հունարեն) բառերի ճիշտ ստուգաբանությունը. բայց զրանք էլ ընդհանուր կամայականությունների, ամբողջ բառարանում վխտացող հակագիտական ստուգաբանությունների անսահման բազմության մեջ բոլորովին կորչում են ու կորցնում իրենց արժեքը: Այնպես որ, Հյունքյարպկենայանի մասին այստեղ խոսելով, և, նույնիսկ, առանձին դպրոց հասկացնելով նրան, մենք նրան, թեկուզ և դույզն չափով, անգամ, մեծարելու նպատակ չունենք: Նրա լեզվաբանական-հայագիտական դործունեությունը, — եթե կարելի է այդպես ասել, — դատում ենք իբրի պատմական մի երևույթ, որ թեև իր ժամանակին հետևորդներ էլ է ունեցել, բայց հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, իրենից հետո որևէ ազդեցություն չի թողել. Հյունքյարպկենայանի և յուր մի քանի հետևորդների հետ տեսությունն էլ անցյալի դիրքն է անցել ու մոռացության տրվել: Ավելորդ բաներով աշխատությունը չծանրաբեռնելու համար նրա հետևորդներից միմիայն մեկին՝ Ա. Մ. Գարաբաշյանին ծանոթանանք, որ, թեև այդ տեսության հետևելով առանձին բան չի ավելացրել նրան, սակայն հայերենի ուսումնասիրության գործում, ինչպես ասել ենք արդեն, մեծ դեր է խաղացել, որի շնորհիվ էլ արժանի է ուշագրության:

Դասական հայերենի հայտնաբերման գործում Գաթրոճյանի ընկերն աւ ջատագովն է եղել Մատթիա Գարաբաշյան Անտոն Մատթիա Գարաբաշյանը, որ աշակերտական սեղանից ընկերանալով նրան, գրաբարի տարբեր շրջանների ուսումնասիրության մեջ նշանակալից դեր է խաղացել: Ծնվել է 1818 թվին, Պոլսում: 1832-ին գնալով 'Վիեննա'՝ սովորում է Մխիթարյանների ուսումնարանում. 1836-ին Միաբանության անգամ է դառնում, իսկ 1840-ին՝ ձևնադրվում քահանա: 1848-ին գնում է Զմյուռնիա՝ աշխատելու այնտեղի Մխիթարյան ուսումնարանում. հաջորդ տարին մեկնում է Պոլս, որ և այնուհետև իր մշտական բնակավայրն է դառնում: Այստեղ Գարաբաշյանը ծանոթանալով բյուլաներյան փիլիսոփայությանը, սակավ առ սակավ հրաժարվում է յուր կրոնական համոզումնե-

րից, որի պատճառով էլ 1855-ին հեռանում է կրոնական ասպարեզից: Վախճանվել է 1903 թվին:

Իբրև գրական գործիչ Գարագաշյանն ավելի բանասեր ու պատմաբան է եղել, քան լեզվաբան: Նրա գլուխ գործոցն է «Քննական պատմութիւն Հայոց» չորս մասից բաղկացած աշխատությունը (1895), որ այժմ էլ պահպանում է յուր արժեքը: Այսպէս իբրև բանասեր ու պատմաբան, կամ ավելի ճիշտ՝ իբրև հայագետ լայն մտքով, Գարագաշյանն էլ, ինչպէս Վիեննականների մասին առհասարակ տեսլ ենք, զրազվել է նաև հայոց լեզվով և ունի լեզվաբանական յուր հայացքները: Այդ հայացքներից դատելով՝ Գարագաշյանի գրական-լեզվաբանական գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք շրջանի: Առաջին շրջանն է կազմում նրա կյանքի այն մասը, երբ Վիեննական միաբանության մեջ, Գալլերճյանի և մյուսների հետ միասին զբաղված էր ոսկեդարյան հայերենի ուսումնասիրությամբ: Այս շրջանի նրա գործերից մեզ հետաքրքրում են երկուսը՝ «Բոսքւտալ խօսք վասն տիեզարական պատմութիւն» և «Նկարագիր ուսմանց»: Առաջինն, ինչպէս արդեն տեսլ ենք, թարգմանել է Գարագաշյանը Գալլերճյանի և Պ. Հովնանյանի հետ (հրտր. 1841 թ.) դասական հայերենով. այդ թարգմանությունն իրենց գլուտի գործնական կիրառությունն էր և ուշագործյան արժանի հենց այդ պատճառով: Երկրորդը (հրտր. 1845) ղանազան գիտությունների նկարագրությունն է ու համառոտ պատմությունը, գրված դարձյալ դասական հայերենով: Գրքի բոլոր գլուխներն էլ հետաքրքիր և ուշագրտվ են ինչպէս նյութի, այնպէս էլ գեղեցիկ լեզվի կողմից. սակայն մեզ հետաքրքրում է այստեղ միայն մի հատվածը (էջ 25—46): Այստեղ հեղինակն առաջին անգամը լինելով հրապարակ է հանում Վիեննականների գլուտը, տալիս նրա տեսությունն ու դասական հայերենի նկարագիրը: Այդ՝ Վիեննականների գլուտի առաջին տեսական քննությունն ու նկարագրությունն է: Հեղինակը միանգամայն պարզ կերպով բաժանում է գրաբարը դասական և հետ դասական շրջանների ու տալիս առաջին նկարագիրը. ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ նկարագրությունից մի հատված, որ ցույց է տալիս հեղինակի հմտությունը դասական հայերենի հատկություններին. «Պայման ոճոց սոցա, եթէ իբրև գեղեցիկ ուսումն նկատեսցուք, մարթ է ասել թէ կատարեալ է, ի սրատմականս, ի վարդապետականս, ի վիպասանականս և յամենայն իսկ ազգս նւթոց ճարտարախօսութեան քաջ գուգի ընդ այլոց վարեալ և հղկեալ լեզուաց

հնոց, յունականին և հռոմէականին ևս: Կանոնք օրինատր դպրութեան նշմարին ի դիրս նոցա, բանք և բարբառք հոյակապք, ընտիրք, անեղծք և բուն հայկականք, ամենայն փոփոխմունք անուանց և խոնարհմունք բանից միակերպ. վերագիրք (ածականք) բնականք և ճշդիւ յայտարարք զօրութեան և մտաց գոյականաց, ոչ ի բմաց հնարեալք և յօդեալք. նկարագիրք հղօրք, քաղցունք, յորդք և պերճք. կարգ յստակ և դիրքիմաց. ասացումածք գեղեցիկք, ոչ բռնազրօսեալք և ոչ կարի ճարտարամտեալք զարդք վայելուչք, և ոչ սոփեստականք. և միանգամայն իսկ ասել յամենայն դործս նոցա արուական իմն ճարտարախօսութեան կերպարանք երեկին:

«Զարմանալի է տեսանել ի թարգմանութեան Ոսկերեանի, Քրոնիկոսին եւսերեայ, Սերերիտնու և ի գիրս քաջին Եղնկայ, զայնչափ բարձրութիւն խօսից և սեպհական յայտարարութիւնս, ի թարգմանութիւնս... մեկնութեան Դսկերեանի ի Յովհաննէս, Բարսղի և ի գործս Կորեանն զանհնարին ատաւտութիւն և զհոյակապ զարդարանս բանից, որ ոչ արկանեմ ձանձրոյթ ի լսողսն» (Տիկ. Ուսմանց, էջ 28): Ուշագրւով է այն, որ աշտեղ հեղինակն իր հիացմունքն արտահայտելով հանդերձ՝ չի դադարում քննող, քննադատող լինելուց և ճիշտ կերպով դիտում է նաև դասական հայերենի թերութիւնը. այդ թերութիւնն, ինչպես գիտենք, փիլիսոփայական-գիտական բառերի պակասն էր. բնական է, որ գեո նոր գրական կիրառութիւն ստացած լեզուն այդ կարգի բառերի պակաս պետք է զգար, քանի որ դրանք ավելի շատ հենց գրականութեան, այն էլ այդ կարգի (գիտական ու փիլիսոփայական) գրականութեան միջոցով են ստեղծուում. իսկ հայերը, որ մինչև դրերի գլուտը առհասարակ զուրկ էին հայերեն լեզվով գրականութիւնից, բնականաբար փիլիսոփայական ու գիտական բառերով հարուստ լեզու չպիտի ունենային: Այս պակասն է, ահա, որ ճիշտ կերպով մատնանշում է հեղինակը. «Բայց բազում ուրեք ի սոսա, մանուանդ յոմանս, փիլիսոփայական ճշդութիւն անուանց, մեկին և որիշ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է ասել թէ այս միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս աշտորիկ, զոյ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար և աղնուսպոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերակատարութիւն, որ ի չլինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծաղկեալ յուսմունս գիտութեանց ծագէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիլիսոփայական և ի ճիշդ ուսումնականս ոչ բիծ միայն է, այլև խոշընդոտն մեծ, մինչև գրեթէ յայնպիսի

Քշգրիտ խօսու զայն ի կիր արկանել չէր հնար առանց յառաջագոյն արուեստական բանս և գիտնական յայտարարութիւնս որոշելոյ» (Անդ, էջ 28—29): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ճիշտ կերպով կարողանում է գիտել ոչ միայն առավելութունները, այլև պակասը: Ճիշտ այս քննադատական մոտեցումն է ցուցաբերում նաև այդ շրջանի թարգմանութունների նկատմամբ. նա գտնում է, որ Լևի ընդհանրապես այդ թարգմանութունները կատարյալ են, հարադատ ու զեղեցիկ, ապա՝ երբևէն էլ նրանք համեմատաբար տղատ են բնագրի համեմատությամբ (Անդ, էջ 29—30): Այս քննադատական ոգին է, ահա, որ ինչպես առհասարակ վիեհնականների մասին ասել ենք, մեծ արժեք է տալիս հեղինակի աշխատութեանը: «Նկարագիր ուսմանց»-ը հեղինակի առաջին շրջանի լավագոյն գործն է, որ այսօր էլ կարելի է օգտագործել թե՛ հայերենի համար, և թե՛ այլ գիտութունների, որոնց մասին խոսված է:

Ներկորդ շրջանն սկսում է այն պահից, երբ բյուսներչան փոխառութեան ուղեկցութեան տակ՝ հրաժարվելով կրօնական կոչումից՝ ուսուցչութեամբ է զբաղվում Պոլսում: Այս շրջանի նրա գործերից մեկ համար կարևոր է «Քննական պատմութիւն»-ը, որի առաջին մասը լույս է տեսել նախ՝ 1880 թվին (Պոլիս), ապա՝ մյուս երեք մասերի հետ՝ 1895-ին (Ռիֆլիս): Այդ գրքի ամբողջ բովանդակութունն, իհարկե, մեր ուսումնասիրութեանը չի վերաբերում. սակայն կան գլուխներ, որոնք հայոց լեզվին են նվիրված, ուստի և ենթակա են մեր քննութեան: Այդ գլուխներից դատելով, կարող ենք ասել, որ այս շրջանն առաջինից բոլորովին տարբեր, քան էութեան նախորդին հակադիր մի ուղղութիւն չի ներկայացնում: Ավելի ճիշտ կլիներ այս շրջանը գիտել իբրև նախորդի զարգացումը՝ յուր լեզվաբանական քննութունների շրջանակների ընդարձակմամբ: Այսպես, եթե առաջին շրջանում իր, ինչպես և մյուս վիեհնականների, ուշագործեան կենտրոնն էր կազմում հայերենի տարբեր շրջանների, առանձնապես զասական հայերենի ուսումնասիրութունը, իսկ հայերենի ծագման ու ցեղակցութեան հարցը մի կողմ էր թողնված, ապա՝ այս շրջանում հայերենի ծագումն ու ցեղակցութիւնը լուրջ կերպով զբաղեցնում են նրան. այդ խնդիրը է՛լ ավելի կարևորութիւն է ստանում հենց յուր աշխատութեան նյութի, իր հետազոտութեան բնույթի շնորհիվ: Քանի որ հեղինակն ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի ծագումը, ապա՝ ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նա անհրաժեշտաբար պետք է քննու-

թյան առներ նաև հայերենի ծագման ու ցեղակցության խնդիրը։ Այնպես որ, այս շրջանը կարելի է դիտել միայն իբրև նախորդի շարունակություն ու զարգացումը, նրա մի նոր աստիճանը։ Գրաբարի, հին հայ մատենագրության լեզվի տարբեր շրջանների (դասական և ոչ դասական) վերաբերմամբ հեղինակն այս շրջանում էլ նույն կարծիքն ունի, ինչ որ նախորդ շրջանում։

Հինգերորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության լեզվի գերազանցությունը հետին շրջանի լեզվից, այդ մատենագրության շուրս դպրոցների բաժանելը, դրանց ոճական տարբերությունների գոյությունը և այլն, հեղինակը հուշումովյալմբ ընդունում է. «Հայերեն ոսկեդարի լեզվին կատարեալ ճաշակը կու տան մեզ թարգմանչաց գործերն, որոց լեզուն, մի քան էության իբրև անխառն և բուն հայերեն՝ կընծայեցուցանե շուրս ուրույն ոճ, որ այնպես կճանաչին և կորոշվին իրարմե՝ ինչպես ճարտարապետական ոճը, Դորացին և Բիւզանդյանն, Արվայիկն (Արարաիկն) և Գոթացին։ Զառաջին ոճն արու, չղոտ, բնական, գեղեցիկ՝ առանց սկիւկների, առաւ՝ առանց զեղխության, հանկ առ ամենայն նյութ, լուրջ վարդապետականն մինչև ի վարթ վրաստանականն, դուրին ի նմանել՝ կու տան մեզ թարգմանությունք գրեթե ամբողջ հին և նոր կտակարանաց..., մեկնություն Ոսկերեբանի...։ Այս ոճով է, որ հայերենն իբրև մատենագրական լեզու կմերձենա և կհավասարի իսկ հին հույն և լատին և արդի եվրոպական լեզվաց։ Զերկրորդ ոճն մեղմ, հանդարտիվ քաղցր՝ կու տան մեզ Կիւրդի նրուսաղեմացույ Կոչումն ընծայութեան, Եւագր Պոնտացի...։ Երրորդ ոճոյ, որ մեղմությամբն և քաղցրությամբ կմերձենա երկրորդին՝ օրինակ են թարգմանութիւնք գործոց ասորի հարց...։ Այս ոճ, նշանավոր հանդերձ պարզությամբն և քաղցրությամբ, ունի առանձինն ինչ, որ թերևս արդունք է դաշնակալոր խեցբեկ կարգին Սիրիա՛ կոշված քրիստոնեական ասորերենին։ Զորրորդ ոճն, զոր հիւսովի է կոշել պերճ, արեւելյան տառնական, թեպետ անշուի հորգությամբն և անկոնոն դարձվածներուն համար օտար արդի ճաշակի, սակայն հոյակապ և սքանչելի, և իբրև գանձարան իմն անսպառ նյութո հայերենին՝ կմատուցանե մեզ նպաստ մեծ յուսումն հայ լեզվին» (Քն. պատմ., Դ, էջ 71—72)։ Հեղինակը ոչ միայն լիովին ու նույնեղությամբ ընդունում է այդ, այլև դրա հիմամբ աշխատում որոշել մի քանի մատենագիրների (Նզիշէ, Փարպեցի, Խորենացի ևն) ժամանակը (Անդ, էջ 74, 75—76 ևն)։

Ինչ վերաբերում է հայերենի ծագման ու ցեղակցության հար-

ցին, ապա այստեղ հեղինակը նախ հերքում է աստվածաշնչի պատմությունն ու զրա հիման վրա՝ նախնիների այն կարծիքը, թե հայերենը բարեկենդան խառնակութունից առաջացած մայր լեզուն է, ինչպես և այն՝ որ հայերենն Ագամի լեզուն է. «...Աշտարակաշիրության և լեզվաց խառնակության ավանդություններն... հավատալից կարգեն են և լուրջ գրվածներու մեջ հազիվ և պայմանով միայն կրնան մտնել...» (Անդ, էջ 76): Ավելի խիստ կերպով է մերժում հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը. «...Ավելորդ կհամարինք հիշել ոմանց պնդելը ժամանակավ, թե հայերենն այն աստվածատուր լեզուն է, որ խոսեցան նախանվանչալ նախածնողք մեր յեղեմական գրախոսին, և ապա սերունդք նոցա մինչև ի խառնակութուն լեզվաց, և որ հետո նոցա միջոցով անցավ ի նախնին մեր Հայկ: Այսպիսի կարծիս սաշտպանել թրեւս ներքի էր դար մի հառաջ, մինչդեռ լեզվարանական ուսումը դեռ չկար» (Ա. էջ 75): Հերքելով աչղ տեսակետներն ու գիտական տեսակետից անարժեք համարելով, հեղինակը հետևում է համեմատական լեզվարանության գրույթներին և ընդունում, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է. «Հայերենի ցեղակցությունն ուրիշ հնդեվրոպական լեզվաց, հնագուինց և հեռավորագուինց հետ անգամ, որպիսին են սանսքրիդն, հույնն և լատին, այնպես հայանի և ներքին է, զի նմանությունն որ կա ի մեջ սոցա և հայերենին՝ չկարել լինել արգշտնք ոչ պատահման և ոչ փոխառութեան: Հայերենի այս նմանությունը կտեսնվի հնդեվրոպական լեզվաց երկու գլխավոր տարրերեն, այսինքն բառերեն և քերականական ձևերեն միանգամայն» (Անդ, էջ 276—277): Այնուհետև հեղինակը հայերենի մի քանի քերականական ձևեր համեմատում է ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերի հետ՝ ապացուցելու համար իր ասածները և ապա՝ եզրակացնում. «Քերականական ձևերու նմանությունը, զոր ունի հայերենն ընդ հնդեվրոպական լեզվաց՝ ավելի մանր կրնա ցուցվիլ համեմատչալ քերականութեան մը մեջ, ...որո նպատակ է միայն երկրացութեանը բառնալ՝ թե մեր լեզուն, յուր բնութեան նաչելով, չկարել վերաբերել լեզվաց ուրիշ խմբի մը, բայց միայն հնդեվրոպական» (Անդ, էջ 277, հմմտ. նաև էջ 5—7): Հնդեվրոպական լեզուների հետ հայերենի ցեղակցությունն ընդունելով՝ հեղինակը քննութեան է տոնում նաև ցեղակից լեզուների մեջ հայերենի գրաված դիրքի հարցը և այստեղ էլ միանգամայն բրոշակի կերպով հետևում Հյուբշմանի տեսակետին. ավելի մոտ

Համարելով հայերենը հնդեվրոպական լեզուների արեմտյան (հունական) ճյուղին, գտնում է, որ մեր լեզուն անկախ, ինքնուրույն է և ոչ՝ որևէ մեկի բարբառը. «Արդարև հայերեն լեզուն հնդեվրոպական լեզվաց արևմտյան ճյուղին կվերաբերի մասնավանդ քան արևելյան արիականին, թեև ևս ի վերջո աստի առած է հետո դրացությամբ զմեծ մասն հարստության յուրո: Մեր հնագույն բառերը և քերականական ձևք շատ մոտ ազգականություն կցուցնեն հունարենի, լատինիերենի և գերմանական ճյուղին հետ» (Անդ, էջ 7): «Թեպետ այսպես բնությամբ հնդեվրոպական՝ է սակայն հայերենն այնպես ուրույն և անկախ՝, իբրև զսանսքրիզն, զհույնն և զալլս ի համացեղից յուրոց, մինչև հիշալի է կոչել զնա հատուկ անվամբ իբրև արմենական ճյուղ ի մեջ հնդեվրոպական ցեղին» (Անդ, էջ 278): Այսպես, ահա, երկրորդ շրջանում էլ հեղինակը կանգնած է գիտական հողի վրա և, թեև լեզվաբանական առանձին ուսումնասիրություն չի տվել, այնուամենայնիվ գիտական սկզբունքներով կազմած «Պատմության» մեջ միանգամայն որոշակի արտահայտել է յուր լեզվաբանական հայացքները՝ ինչպես՝ ընդհանրապես լեզուների ծագման, այնպես էլ մասնավորապես հայերենի ծագման ու ցեղակցության մասին: Նույն աշխատության շրջորդող մասում, սակայն, արդեն կարելի է գտնել փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, թե նա այդ մասը գրել կամ, գոնե, մշակել է այն ժամանակ, երբ արդեն Հյունքյարպեյենտյանի հետևորդն էր դարձել, այսինքն՝ իր գործունեության երրորդ շրջանում:

Երրորդ շրջանն ընդգրկում է Գրագաշչյանի ծերության տարիները, նրա կյանքի վերջին երկու տասնամյակից մի փոքր ավելին: Այս շրջանում ծերունի հայագետը՝ հրաժարվելով գիտական ուղղությունից՝ անցնում է Հյունքյարպեյենտյանի կողմը, և ոչ միայն նրա «տեսություն» ջերմ պաշտպանը դառնում, այլև բանավիճում նրա հակառակորդների, առանձնապես Հ. Սերովյեի Տերվիշյանի դեմ, ջանալով հերքել նրա տեսակետներն ու ապացուցել հայերենի թուրանական լեզու լինելը: Այդ մասին հատկապես Հյունքյարպեյենտյանի բառարանի ատթիվ նա գրել է հոգվածներ, որոնք սուր քննադատության են ենթարկվել Տերվիշյանի կողմից²:

¹ Յուր այս տեսակետը ցույց է տալիս, որ Վեն. Պատմությունը գրել է կամ 1875-ից (Հյուբշմանի հոգվածի հրատարակությունից) հետո և ևս, և թե մինչ այդ էլ զբաղ է եղել, ապա՝ վերամշակել է գրանից հետո:

² Մանրամասնություններ տե՛ս Աճառյանի վերոհիշյալ հոգվածում:

Այս շրջանի կարևոր գործն է «Պատմութիւն Հայ գրականութեան» երկարաշունչ հոգւածը, որ ապել է նախ՝ յուր հրատարակած «Ճաշակ սկիզբն գաղութեան» հանդեսում, 1886—87 թվերին, ապա՝ Գաղիկ-ում՝ 1891 թվին։ Հոգւածը հայոց լեզվի պատմությունն է սկզբից (ծագումից) մինչև հինգերորդ դարը։ Հոգւածի սկզբում խոսելով լեզուների ցեղակցութեան մասին, ընդհանրապես, հեղինակն անցնում է մասնավորապես հայերի ծագման ու ցեղակցութեանը։ Այս մասը հոգւածի ընդարձակագույն հատվածն է, որի մեջ հեղինակը հերքում է հայերենի ցեղակցութունը հնդեվրոպական լեզուների հետ և համարում թուրանյան լեզու։ Ընդունելով, որ մեզ ամենավաճ հայերենի մեջ հնդեվրոպական լեզուների շատ տարրեր կան, այնքան շատ, որ հայերենին հնդեվրոպական երանդ են տվել ու ստիպել լեզվարանների՝ հնդեվրոպական լեզու համարել հայերենը, հեղինակը գտնում է, որ գրաձք միայն հեաադայի ազդեցութունների արդյունք են, և, հետեաբար, դրանց վրա հիմնվելով մեր լեզվի ծագման ու ցեղակցութեան հարցը լուծել չի կարելի։ Նա համեմատութեան է բերում թուրքերենը, որ շատ ազդեցութուններ է կրել արաբերենից և պարսիերենից, բայց և այնպես սեմական կամ հնդեվրոպական լեզու չէ. աչգպես էլ հայերենն աչգ ազդեցութունների շնորհիվ հնդեվրոպական չի գարծել. «Հայերենն... յընթացս յուր գրագիտական կենաց՝ չուր արեւելյան և արեւմտյան աղնվագույն և կրթագույն դրացիներեն ի պարսից և ի հունաց, առավ յուր լեզվի նախնի կմախին վրա հնդեվրոպական միս և մորթ, ինչպես ըրած է թուրքերենն աստ ուրմն յարաբացվույն և ի պարսկեն. միթե այս լեզուն ի ծնէ սեմական կամ արիական էր, վասն զի տնի այնչափ խառնուրդ այս երկու վերջիններեն» (Մաղիկ, էջ 38)։ Այսպես, ժխտելով հայերենի ցեղակցութունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, նա գտնում է որ հայերն իբրեւ թուրանյան մի ցեղ ներգաղթել են Հայաստան և այստեղ իրենց ձուլել տեղացիներին ու գերիշխող գարծել, հետեաբար հայերեն լեզուն էլ ծագումով թուրանական է ու մերձավոր ցեղակից թուրքերենին. «Չէ ամենեւին անտեղի ըստ մեզ գեթ հալանական ինչ նմանութուն նկատել Հայերենի Դուրանական վեզվաց խմբին հետ, որո ծանոթ ճշուզն է մեզ թուրքերենն, մանավաճաւ բայերու կազմութեան կողմանէ տր լեզվի էական և մնայուն տարրն է» (Անդ, էջ 28)։ Այս դրույթը հաստատելու համար համեմատում է հայերենը թուրքերենի հետ և նշում հետեալ նմանութունները. 1) «Մեր բայն ժամանակների թվոցն և կազմութեան կողմանէ ունի թուրք-

րենի հետ մեծ նմանություն», այսինքն հայերեն բայն, իբրև թե, այնքան ժամանակներ ունի, որքան թուրքերենը, իսկ այդ ժամանակները կազմության մեջ էլ նման է թուրքերենին: 2) «Մեր էական բայն, ինչպես թուրքերենին, է պակասավոր»: 3) «Էծորդության ձևերն մոտագույն են թուրքերենին»: 4) «Հայերենն կմոտենա թուրքերենին» որ հատուկ ընդունելությամբ և էական բայով կկազմե կրավորական»։ հայերենը «կկազմե յուր կրավորականը ելի ընդունելությամբ և էական բայով»: 5) «Հայերենի մասնավոր արտոնությունը՝ ընդհանրապես ամեն շեղոք բայ անցողականի՝ այսինքն ներգործականի փոխելու՝ բային արմատին վրա մասնիկ հավելելով, կգտնենք թուրքերենի մեջ միայն»: 6) էական բայը հայերենում ստանում է «ունել» բայի նշանակությունը՝ երբ նրա ենթական սեռականով է դրվում, իսկ խնդիրը՝ ուղղական։ «Ճիշտ այսպես կգործածվի թուրքերենի վար «գոյ»: 7) Երկու լեզուներում էլ գոյականները զուրկ են քերականական սեռից (Անդ, էջ 28—29): Այս բուրից, ահա, հեղինակը եզրակացնում է, որ «...այսելով վերոհիշյալ նմանությանց Հայերենի ընդ Թուրքերենին իբրև տիպարի Դուրանական լեզվաց, լիվիր հանդգնություն (դնելով Արարատյան ցեղին ծագումը Դուրանական) այն նմանությունը կարծել յուր նախկին լեզվեն, որո վրա եկած են հնդեվրոպական խավեր... (Անդ, էջ 29): ...Չէ անհավանական թե լեզուն ես էր նախապես հյուսիսային Դուրանական անհարթ բարբառ» (Անդ, էջ 60): Այդ «անհարթ» բարբառը, որ հայերն իրենց հետ բերել էին հյուսիսից, ժամանակի ընթացքում փոփոխվեց, զարգացավ ու հղկվեց և դարձավ այն կատարյալ լեզուն, որ հինգերորդ դարից զրավոր կերպով ավանդված է մեզ: Հայերենի զարգացման մեջ մեծագույն դերը խաղացել են օտար ազդեցությունները. սերտ հարաբերության մեջ մտնելով հարևան ժողովուրդների, առանձնապես պարսիկների ու հույների հետ, հայերը նրանց լեզվից կատարած անվերջ փոխառություններով հարստացրել են իրենց լեզուն, և այդ է պատճառը, որ մեր ճանաչած հայերենն այնքան տարբեր է պարունակում այդ լեզուներից, որ՝ դատելով հենց այդ փոխառություններով՝ հնդեվրոպական են համարում այն։ «Լեզվաբանական տարրեր տարբեր տարրեր ունենալով ինքնյանց զրացի, Հայք հարկավ մեծ ազդեցություն կրած են ի նոցանե, քաղաքակրթության ինչպես ուրիշ մասերում, նույնպես մանավանդ լեզվի կողմանե... և որովհետև ավելի հառաջագիմներն էին Արիք և Հույք, հարկավ այս երկու ազգաց լեզուներն մանավանդ կրնային գործել մեծ ազդեցություն

հայերենի վրա, և է իսկապես այնպես, որպես ցուցանե մտադիր քննությունն: ...Հետ ժամանակաց ազդեցությամբ լեզվաց զրացի հնդեվրոպական ավելի քաղաքակիրթ ազգաց առավ տակավ հնդեվրոպական ձև» (Անդ, էջ 60): Այդ բանը փաստացի կերպով ցույց տալու համար հեղինակը գիմում է հայերեն բառերի ստուգաբանության. այդ ստուգաբանությունը, եթե կարելի է այդպես տեսլ, ճիշտ նույն կարգին է պատկանում, ինչ որ Հյունքյարպեյեանյանի վերը հիշված ստուգաբանությունները. այսպես, Գարագաշյանը հետևելով Հյունքյարպեյեանյանին, գտնում է, որ հայերը զագան բառը փոխառել են պարսիկներից, իբր խաճան կամ խաճանող (տյսինքն՝ կապում է պրսի. gazidan «կծել» բառի հետ). այդ արմատից հնչյունների այլ և այլ անկախում, խառն ի խառն փոփոխությունների միջոցով կազմված է համարում հետևյալ հայերեն բառերը. խաճանեմ, կիծ, կծել, կծանել, կիգում, խալծ, խալք, խիք, խեր, խրան, խոր, խոշ, խաշ, խոցել, խից, խնում, գրել, գալքել, գալքակել, կալքել, կալառել, կալառ, կալառառ» (Անդ, էջ 89): Այս կարգի ստուգաբանությունները, որ քաղել է Հյունքյարպեյեանյանից, տեղ են գտել նույնիսկ նաև «Քննական պատմության» պատմական աշխատության շարքորդ հատորում: Այստեղ հեղինակը ստուգաբանում է Հայկ և հայ անունները իբրև սեմական փոխառություններ. «Հայանի է, թե Հայկ է սեմական աստեղագիտության Աբուլին, որ տրված է Կասիոպե անուն համաստեղության...: Հայ անունն է սեմական լեզվին հայ-կենդանի բառն, զոր ազգը տված է ինքյան նմանությամբ յուր զրացի ցեղին զնա անվան, որ կնշանակե նույնպես կենդանի («Քն. Պատմ. էջ 76—77: Հմմտ. վերը, Հյունք. մտտ): Այս բոլորից հետո հեղինակը անցնում է դասական հայերենի նկարագրությանը. այստեղ նա հարադատ է մնացել յուր առաջին ու երկրորդ շրջանների համոզմանը՝ կրկնելով նույն տեսակետները դասակարգի և ոչ դասական հայերենի մասին, ուստի և ավելորդ ենք համարում երկրորդից զրա վերաբերյալ վերն տաճները:

Գարագաշյանի դրական-լեզվաբանական գործունեության այս երրորդ շրջանը միանգամայն հակադրական, անօգուտ գործունեության շրջան է: Իր այս տեսակետով և դրա հիմամբ կատարած «Դասականասիրություն» նա ոչ միայն ոչինչ չավելացրեց յուր հայագիտական վաստակներին, այլև, ընդհակառակը, վնասեց: Այս շրջանը Գարագաշյանի գիտական կյանքի համար մի բիծ է: Բայց, իհարկե, մենք, ինչպես և բոլորը, Գարագաշյանին չենք հիշում

այս վերջին շրջանի հողվածներով, չենք հիշում իր այս դրույթի շնորհիվ. նրա կյանքի այս շրջանը, ինչպես այդ դպրոցի հիմնադիր Հյունքյարպեյենտյանը և իր տեսությունն ու բառարանը, մոռացման է տրված արդեն: Գարագաշյանի անունը հայագիտության պատմության մեջ մտել ու մտնում է յուր երկու գործերի՝ «Նկարագիր ուսմանց» և «Քննական պատմություն» աշխատությունների, առավելապես վերջինի շնորհիվ: Այդ գործերն, իրոք, պատիվ են բերում հեղինակին: Վերջապես, պետք է հիշել նաև աշխարհարարի մասին Գարագաշյանի ունեցած տեսակետը: Վերն արդեն խոսել ենք աշխարհարարի՝ իբրև գրական լեզվի մասին եղած վիճարանությունների մասին. Գարագաշյանն այդ հարցում մի տեսակ միջին դիրք է գրավել. նա այն համոզմունքն է ունեցել, որ պետք է գրել աշխարհաբարով՝ գրաբարի անսահմանափակ օգտագործումով. այդպես էլ նա գրել է, օրինակ, իր «Քննական պատմություն»-ը, որի հետևանքով ստացվել է այսպես կոչված «Գրաբարախառն աշխարհաբար». այդ տեսակետը քննադատելն այժմ արդեն ավելորդ է. ժամանակը ցույց է տվել արդեն, որ այստեղ էլ նա ճիշտ չէր:

*

Հյունքյարպեյենտյանի դպրոցի մասին ավելին խոսելն ավելորդ ենք համարում. նրան հետևող մի քանի աննշան, ոչ մասնագետ անձինք ոչինչ չեն ավելացնում վերն ասվածներին և արժանի չեն հիշատակման: Իր իսկ Հյունքյարպեյենտյանի մասին հիշելն էլ, ըստ էության, անհրաժեշտ է դառնում միայն աշխատությունս ամբողջացնելու համար: Հյունքյարպեյենտյանի «տեսությունը», չնայած իր ամբողջ սնանկության, անուամենայնիվ հայ լեզվաբանության մեջ մի առանձին ուղղություն է կազմում և այդ պատճառով էլ իբրև պատմական երևույթ պարտավոր ենք հիշատակել: Այդ «տեսություն» իբրև այդպիսին գիտական ոչ մի արժեք չունի. ստուգաբանությունները նույնպես բացարձակորեն հակագիտական են. ուստի և, դրանց ցուցադրումն այն կողմնակի նշանակություն ունի, որ դրանց միջոցով մի անգամ ևս ցույց է տրվում, թե ինչից պետք է խուսափել լեզվի ուսումնասիրության գործում, թե ինչպես չպետք է ստուգաբանել բառերը:

3. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԵՆԱՍԻՅԱՆ ԼԵՁՈՒ

Նախորդ երկու ուղղությունների հեղինակներն, ինչպես տեսանք, լեզվաբան չէին, այսինքն՝ գուրկ լեզվաբանական անհրաժեշտ պատրաստականությունից ու գիտելիքներից, նրանք իրենց սահմանափակ տեղեկություններով ձեռնամուխ էին եղել հայերենի «ուսումնասիրության» և այդ պատճառով էլ առանձնապես զարմանալի չէ, որ նրանց «տեսությունը» լեզվաբանական գիտության տարրական հիմունքներին իսկ հակասում է: Սակայն եթե նրանք լեզվաբանության տարրական սկզբունքները չիմանալու հետեանքով համզել են այդպիսի հակագիտական «հետևությունների», ապա որքան զարմանալի է, որ մեր օրերում, քսաներորդ դարում, դրանցից, ըստ էության, ոչնչով չտարբերվող «տեսություն» հրապարակ հանեց հայագիտության մեջ հայտնի, միջին հաշիւների մասնագետ Յոզեֆ Կարստը:

Յոզեֆ Կարստը ծնվել է 1871 թվին, Բեռլին-գում (Լսթարինդիա): Նախնական կրթություն ստացել է անդի դպրոցում, 1892 թվից սովորել է Ստրասբուրգի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում, ուր հայերենի դժով աշակերտել է Հրուբմանին: 1899 թվին պաշտպանելով դիսերտացիա՝ ստացել է դոկտորի աստիճան: Այնուհետև զասախոսի պաշտոն է ստացել նույն համալսարանում, ապա՝ դարձել պրոֆեսոր:

Կարստն սկսել է իր հայագիտական գործունեությունը յուր գիւտերտացիոն աշխատանքով, որ է. «Aussprache und Vocalismus des Kilikisch—Armenischen» (Կիլիկյան հայերենի արտասանությունն ու ձայնավորները. Ստրասբուրգ, 1899): Այս ոչ մեծածավալ աշխատության մեջ հեղինակը հմտությամբ ուսումնասիրել է կիլիկյան հայերենի հնչյունաբանությունը և տվել արժեքավոր արդյունքներ: Դիրքը բաժանված է երկու հատվածի: Առաջին հատվածում հեղինակը քննության է առնում կիլիկյան հայերենի արտասանությունը և ճշտում տառերի արժեքը: Նրկորդ հատվածում քննում է հին հայերենի ձայնավորների կրած փոփոխությունները կիլիկյան հայերենում և սահմանում ձայնավորների համապատասխանությունները զրաբարի և կիլիկյան հայերենի միջև:

1901 թվին Կարստը հրատարակեց յուր մեծարժեք աշխատությունը՝ «Historische Grammatik des Kilikisch—Armenischen» (Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն. Ստրասբուրգ, 1901): Դիրքն անմիջապես իր վրա գրավեց հայագետների ուշա-

գրությունը և արժանացավ բարձր գնահատականի: Արդարև, նա կիլիկյան հայերենի միակ և կատարյալ ուսումնասիրությունն է: Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինն է հնչյունաբանությունը, որ ուսումնասիրված է իր պատմական զարգացմամբ. երկրորդ մասը կազմում է ձևաբանությունը, որ քննված է յուր ամենայն մանրամասնությամբ ու մեծ հմտությամբ: Հեղինակը քննության է առնում յուրաքանչյուր ձևի (հոլովական, խոնարհման են) ծագումն ու զարգացումը և այդպիսով տալիս ոչ միայն սոսկ քերականություն, այլև, ինչպես վերնագիրն էլ ցույց է տալիս՝ պատմական քերականությունը: Փոքրիկ հավելվածով տրված են նաև շարահյուսական առանձնահատկությունները, ապա՝ միջնադարի առականների ու բարոյախոսական գրականության լեզվական նյութին նվիրված համառոտ քննություն: Աշխատությունն իր լրիվ աբժեքը պահպանում է այժմ էլ՝ իբրև կիլիկյան հայերենի հմուտ ուսումնասիրություն:

Միջին հայերենի ուսումնասիրությամբ, սակայն, կարստը չսահմանափակվեց. տեսնելով բարբառային առանձնահատկությունների բազմազանությունը հինց միջին հայերենում և հայերեն բարբառների հոծ բազմությունը մեր ժամանակներում՝ նա սկսեց փնտրել դրանց աղբյուրներն ու հանդեպ յուր արտառոց հետևություններին: Այսպես, դեռևս 1911 թվին հարտարակած «Zur ethnischen Stellung der Armenier» (Հայոց աղագրական դիրքը. Յըրձ. էջ 399—431). ուսումնասիրության մեջ նա արդեն կամենում է հայտարարել հայ ազգի և հայերենի մեջ նորագույն բաղկացուցիչ տարրեր. այդ տարրերը հայտարարելու համար նա բազմաթիվ համեմատություններ է կատարում հայերենի ու ասուրերենի, սումերերենի¹, ուրալո-ալթայական (մասնավորապես թաթարական) լեզուների հետ, համեմատություններ, որոնք, չնայած քաջարձակապես բռնազբոսիկ են, բայց և այնպես հիմք են հանդիսանում հեղինակի համար «հնչյունափոխական օրենքներ» հնարելու և ապա՝ եզրակացություններ հանելու հայերի ու հայերենի գոյացման մասին: Նա եզրակացության մեջ ասում է, թե այս աշխատությունը

¹ Սումերերենի ու հայերենի նմանությունները մասին դեռևս 1909 թվին Սադգյան Հովհաննես Փաշան գրել է մի ուսումնասիրություն՝ «Աքքադեան լեզուն» (ՀԱ, 1909, էջ 333—336). հրատարակել է նաև ֆրանսերեն եզրով La langue d'accade, 22 էջից բաղկացած մի զրբույթ՝ Պոլսում, որ սակայն չենք տեսնել:

յուր Atlantica-ի¹ լրացումն է հանդիսանում, և համառոտակի շարադրում այնտեղ արդեն հայտնած տեսակետները՝ ավելի ընդարձակելով հայերի ցեղակցական կապերը. նա գտնում է, որ «Հայերենը պարունակում է յուր մեջ հիթիթալադական մի տարր, որ նրան հավասարապես ընդհանուր է քամյան լեզուների հետ՝ մի կողմից, ուզո-Ֆիննական ու թաթար-ալթայականների հետ՝ մյուս կողմից» (Յշբձ, էջ 430): Այստեղից էլ, ահա, հիմնվելով յուր համեմատությունների վրա՝ եզրակացնում է. «Հայերը կազմում են ալպյան ալարոդյան կամ պելասգո-հիթիթյան մարդկային ցեղի (homo syriacus, homo alpinus) արեւելյան ճյուղը, որ իբրեւ մարդաբանական միջին ու կապող անդամ առաջին հերթին քամյանների և ուրալ ալթայանների միջև է դրնվում» (Անդ):

✓ 1928 թվին Կարստը հրատարակեց յուր մի ավելի ընդարձակաշխատությունը Փրանսերեն լեզվով՝ «Alarodiens et protobasque» (Ալարոդյաններ և նախա-բասկեր, Ստրասբուրգ, 1928): Այս աշխատության նպատակն է, ինչպես ասում է հեղինակը, որոշ լույս սփռել նախահայկական շրջանի վրա և հաստատել, որ Հայաստանն է այն վայրը, որտեղից ելել ու տարածվել են զանազան ցեղերը՝ Կովկասից մինչև Պիրենեյան շրջանը²: Այդ բանն ապացուցելու համար հեղինակը առաջին գլուխներով համեմատություններ է կատարում բասկ-եմսկարյան և հայ-ալարոդյան կամ նախահայկական լեզուների միջև, հնչյունական, ձևաբանական, բառական կողմերով, ապա և՛ ցեղագրական տեսակետից, և եզրակացնում է, թե Պոնտո-Կովկասի ու Բալկանո-Ալպյան ծվրոպայի կովկասոյիդների և հյուսիս-աֆրիկյան ու առաջավոր Ասիայի լիվիո-եթովպացիների միջև այդ երկու ցեղերի խառնուրդից առաջացել է մի միջնական ցեղային տիպ, որ և իր շառավիղներն է տարածել մինչև Իսպանիա. այդտեղի բասկյան ցեղերը չիգուրներն միջոցով կապվում են նախափուլոգո-ալարոդյան ցեղային խմբին. այս ցեղային խումբը ազգակից ու եզրային է եմսկալոունակ-Ֆախարասկյան ցեղին: Միջնական ցեղի այս ամբողջ շղթան, որը տարածվում է, իբրեւ թե, Պամիրից մինչև Իսպանիա, հեղինակը կոչում է եմսկալոգո-ալա-

¹ Այդ վերնագրով նա, ինչպես ասում է, գրել է մի «մեծածավալ աշխատություն, որ զեւ լույս չի տեսել»:

² Գրքի ամփոփումը տպված է 1927 թվին, Յշտկ, էջ 71—73. նույնը հջված է գրքին իբրեւ առաջաբան:

րողյան, որի հետ և սերտորեն կապված է, ըստ հեղինակի, հայերի նախապատմությունը (էջ 1—3, 63—101):

Յուր այս աշխատությունների ամփոփումը, նոր «ապացույցներով» հանդերձ, տվել է իր «հայ բանասիրության պատմություն» աշխատության մեջ (տե՛ս «Մատենագիտություն»): այդ ամփոփումն էլ, ահա, հանդիսանում է յուր տեսությունը, որի հիմնական կետերը հետևյալներն են: Տեսության հիմնական սկզբունքն այն է, որ հայերենը որպես հնդեվրոպական լեզու յուր վրա կրել է պելասգյան լեզուների կնիքը: Պելասգյան լեզուները նշանակալից կերպով այլափոխել են հայերենի հնդեվրոպական բնույթը: Հեղինակը հենց առաջարանում այսպես է բացատրում յուր գործածած «պելասգերեն» տերմինը. «Պելասգերեն ասելով մենք հասկանում ենք երկու բան. 1. նախապելասգերեն, այսինքն նվսկարա (բասկերեն), կամ՝ նախակովկասյան լեզվի տիպին պատկանող մի շարք լեզուներ. 2. երկրորդ աստիճանի պելասգերեն (Deutero—Pelasgisch), այսինքն դեռևս ոչ բավարար չափով զարգացած նախահնդեվրոպական լեզվից զատված բարբառային նախնական մասնակի ճյուղեր, որոնք այնուհետև հիմք ունենալով նախապելասգերենը, իրենց առանձին շեղակի զարգացումն ունեցան: Սրանց թվին են պատկանում հայերենը, ալբաներենը...» (էջ VII): Այնուհետև առաջին դիտում («Հայերենի լեզվապատմական դիրքը») թվելով հայերենի ցեղակցության մասին եղած կարծիքները և ընդունելով Հյուրշմանի տեսակետը՝ որպես հայերենի մի շերտը միայն լուսաբանող տեսակետ, յուր կողմից զանազան համեմատություններ է կատարում, ցույց տալու համար, որ հայերենն իր մեջ մարմնացնում է նաև պելասգյան տարրը: Նա գտնում է, որ տեղագրորեն էլ հայերենը իր նախապատմությամբ կապվում է թրակո-պելասոզյան կամ հյուսիսային պելասգյան շրջանի հետ. հետո նրան հյուսիս-արևմուտքից կելտերենն է հարեղ, իսկ արևմելքից՝ իրանականը: Բասկերենն էլ իր հերթին մերձավոր կապի մեջ է թրակյան—հյուսիսային—պելասգյան լեզուների խմբին, որից և հետևում է, որ հայերենն էլ, իբրև թրակյան—իլիրյան—պելասգյան մի ճյուղ, նրանց համանման զարգացման ընթացք է ունեցել: Դեռևս շատ վաղ շրջանում, նախնական ժամանակներում հնդեվրոպական նախալեզվից բաժանվել են եվերային բարբառները և լինելով կենտրոնից շատ հեռու՝ չեն կարողացել այն զարգացումն ունենալ, ինչ որ կենտրոնականը. այդ լեզուները հեղինակը կոչում է «կիսանդեվրոպական կամ կենտրոնախույս նա-

խահնդեւորպական» լեզուներ (էջ 20): Նրանք հետազոտում տարածվեցին դեպի Թուրան-կասպիական երկիրը մինչև Ենիսեյ և օստյակների երկիրը, միջին շրջանով՝ դեպի Սուումի-ուզբեկական ու կովկասյան շրջանը՝ տարածվելով ասիականից էլ ավելի հեռուները՝ դեպի Ալդեր ու Պիրենյան լեռները՝ մի կողմից, և դեպի Փոքր-Ասիա՝ մյուս կողմից: Այստեղ նրանք խառնվեցին տեղական լեզուների հետ և կազմեցին խառնուրդ լեզուների մի ամբողջ խումբ: Հայերը նախ բնակություն են հաստատել հյուսիսային-Պոնտոսյան շրջանում, որ և կրել են իրանական լեզուների ուժեղ ազդեցությունը: Այս բոլորից, ահա, ստացվել է այն, որ հայերենը յուր մեջ պարունակում է դանազամբ բաղկացուցիչ լեզվական տարրեր: «Այսպիսով մենք ունենք հայերենի մեջ.

1. նախնական զարգացման կիսահնդեվրոպական հիմնահարկ (Grundstock):

2. Դեռևս նախնական ժամանակներում Պոնտոսում հայերենի մեջ մուտք գործած իբերո-կովկասյան կամ, ավելի ճիշտ, եվսկարատիպ մի խավ, որ այդ կիսահնդեվրոպական նախահայերենը հայկազյանի (Haykanisch)՝ հեթի կամ հայկթի, այսինքն՝ հիթի-թատիպ մեծ լեզվացեղի մի ճյուղի վերածեց:

«Խառնուրդ լեզու ներկայացնող հայկազյան լեզվին ավելանում են նաև՝ իբրեւ երկրորդական և լեզվի ձևական-քերականական նոր կազմություն առաջ շերտով դործոններ՝ հարևան լեզուներից փոխառյալ տարրերը.

ա) Իրանական, որ մեծ մասամբ կիմմերական-սարմաթյան կամ սկյութական-իրանյան տարր է կազմում և պետք է բաժանվեր իսկական հյուսիս-պոնտոսյան-կիմմերական և կասպոգովկյան իրանյան շերտերի. դրանց դիմաց արշալուռնյան և սասանյան ժամանակներում Մարաս-պարթևա-Պարսկաստանից մտած փոխառությունները երկրորդական դեր են խաղացել:

բ) Կրկնակի ասորական. մեկը՝ ավելի հին և կարևոր, որ ծագում է հեթանոսական շրջանից, և մյուսը՝ նվազ կարևոր՝ քրիստոնեականը:

գ) Կրկնակի հելլենական. մեկը շատ հին, նախաքրիստոնեական, որ ծագում է Փոքրասիական (անատոլիական) հելլեն բարբառներից, մյուսը՝ նորագույն, քրիստոնեական ժամանակներից» (էջ 23—25):

Սրանք են, ահա, հայերենի «բաղկացուցիչ տարրերը». սկսած հնդեվրոպականից, ուրալո-ալթայականից, կովկասյաններից ու

բասկերենից մինչև հյուսիս-աֆրիկյան ու դրավիդյան լեզուները՝ իրենց տարրերն առատաձեռն կերպով մուծել են հայերենի մեջ. զարմանալի է, թե ինչպես հեղինակը մոռացել է ամերիկյան լեզուներն էլ խառնել հայերենի հետ. չէ՞ որ ամերիկյան *hura* լեզվով էլ երեխային ասում են *хуха*, ինչպես Ղարաբաղի ու Մեղրու հայերեն բարբառներում՝ խոխա:

Հաջորդ գլխում հեղինակը քննության է առնում հայերենի բարբառային բաժանումները և այդ մասին եղած կարծիքները: Այստեղ հեղինակն ամենից առաջ խոսում է դրաբարի մասին և այն տեսակետն արտահայտում, թե դրաբարը բարբառային սոո-րաբաժանումներ չի ունեցել: Գրաբար մատենագրության մեջ կան տարրեր ուղղություններ ըստ ոճային առանձնահատկությունների, բայց ոչ՝ բարբառային ճյուղեր: Գրաբարը մեզ ներկայանում է իբրև մի կուռ ամբողջություն (էջ 29): Այսպիսի խոսելով հայերեն արդի բարբառների մասին՝ գտնում է, որ նրանց արժեքի վրա բավականաչափ ուշադրություն չեն դարձրել լեզվաբանները և համեմատությունները կատարել են միայն գրաբարը նկատի ունենալով, մինչդեռ հայերենի պատմության համար բարբառների ուսումնասիրությունը չափազանց մեծ նշանակություն ունի. «Թե հայերեն բարբառները որքան կարևոր են լեզվի պատմության համար, երկվում է հենց միջին և նոր հայերենի բարբառային երկու գլխավոր խմբի բաժանված լինելուց, որոնք էապես տարբերվում են, այնպես, որ առաջ են բերել հայերեն գրական երկու լեզուներ, մեկը՝ Փոքր-սոսիական ու Փոքր-Հայքի, մյուսը՝ Մեծ-Հայքի արևելյան հայերենը» (ևնդ): Որ բարբառների ուսումնասիրությունը չափազանց մեծ նշանակություն ունի, այդ իհարկե, ոչ ոք չի ժխտում և այդ նոր գյուտ էլ չէ. բավական է հիշել, որ այդ մեծ նշանակությունն ընդունելու արդյունքն են Աճառյանի ուսումնասիրությունները հայերեն բարբառների, ուսումնասիրություններ, որոնք մի ամբողջ շարք են կազմում: Այնուհետև, անցնելով հայերեն բարբառների քննության՝ հեղինակը գտնում է, որ հայերեն բարբառները հնդեվրոպական ծագում չունեն (հոգնակիի կազմություն են). նրանք հայկազյան լեզվի՝ հընդ-կվրոպական հայերենի մեջ նորմոթություններ են նախահայկազյան հայերենից (էջ 37): Նախահայկազյան-հայկական այդ բարբառները հեղինակը բաժանում է հետևյալ սոոորաբաժանումներին. «Հարավ-արևելյան նախահայերեն» իբրև շարունակություն կյուրի-ներենի, կամ միջին մի տիպ հարավային լեզգիերենի և բլաշոփ-դրավիդյանի միջև: Ինչպես հայերենը, այնպես էլ կյուրիներենը և

գրավիդյանը կանոնավորապես ու գերազանցապես Ե հոգնակի ունենւն։ 2. Միտանի չեզվին մերձավոր ցեղակից ուրարտյան-ալարոդյան, որ հատակտոր ձևով ավանդված է Վանի սեպագիր տրձանագրությունների մեջ, և որը հավանորեն թուշերեն-չիչներենի տիպի է, իրրեւ անցումն և միջնորդ (օղակ) մի կողմից՝ դեպի քարթլիկերենը, մյուս կողմից՝ դեպի հյուսիս-արեւմտյան կամ նախաալթայականը։ 3. Արեւմտյան—հյուսիս—արեւմտյան կամ Փոքր Հայքի հայերենը՝ վերին Եփրատից և Տիգրիսից՝ Կորգվաց աշխարհի վրայով դեպի Կիլիկյան Տավրոս տարածվող քարթվիկատիպ խումբը» (էջ 32—33)։ Ապա հեղինակը կրկին անդրադառնալով գրաբարին, գտնում է, որ նա՝ «հայկազյան սրբագործված և բարձր, բոլոր լեզուն», այդ երեք բարբառային ճյուղերից դրեթն ներքնապես յադդեցութուն չի կրել (էջ 37)։ Վերջապես հեղինակը կամենում է պարզել նաև հույների (Հերոդոտ, Յվդոքսիոս ևն) տված այն յոնդեկությունների իմաստը, որոնց մեջ հայերը ցեղակից են համարված փոյուզացիներին։ Նա գտնում է, որ «Փոյուզացիների Phrig, Brig տոհմանունը համապատասխանում է Վիրֆ-ին՝ իբեքացիների հայերեն անվանումին» (էջ 45)։ Եվ քանի որ, ըստ հեղինակի տեսության, Իբեքացի ասելով պետք է հասկանալ հնագույն ժամանակների ցեղերի ու լեզուների մի մեծ խումբ, որ «ծագումով սերտ կապ ունեին իրար հետ և վան-Ուրարտուից Միտանի և հյուսիս-Արամեա-Միջագետքի վրայով տարածվում էին Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասում, և որոնց լեզվական առանձնահատկությունները կազմում էին ի միջի այլոց նաև հայկազյան չեզվի, նոր փոյուզերենի ու մասամբ էլ իրանականի, ինչպես և սլավերենի, հիմնական բնույթը... ապա՝ հետեցնում եմ. Հերոդոտի Փոյուզացիներ անունը նեղ իմաստով փոյուզացիներ, այսինքն՝ այդ անունով հայտնի հետագա ցեղերը չպիտք է հասկանալ, այլ հավանաբար հյուսիսային առաջավոր Ասիայի նախնական իբերական մեծ ցեղը. ինչպես նաև Armenioi գաղափարով ոչ թե հնդեվրոպական հայկազունները պիտք է հասկանալ, այլ նախահայերը» (Անդ)։ Այսպիսով հեղինակն այն եզրակացության է հանգում, որ Հերոդոտի հայտնի հաստատված հիշված հայերը հնդեվրոպական հայերը չեն, ինչպես և «Փոյուզացիներ»-ը՝ հետին փոյուզացիները (Deutero-Phrigger) չեն։ Այդ անվամբ հին հույները ճանաչել են յիբերատիպ նախահայերին և նախահնդեվրոպական հնագույն փոյուզացիներին, այսինքն՝ արեւելյան-իբերական նախա-փոյուզացիներին»։ Այս վերջինները, որպես ցեղական միջնօղակ տարած-

վում էին Հարավային Կովկասի ու Եվսկալդունի (բասկոյիդների) միջև, այսինքն Հայքից մինչև Արամեա-Ասորիք: Հետևաբար՝ Նախահայերն ու նախա-արամեացիները, որովհետև հնագույն ժամանակների համար այդ երկու անունները գրեթե հոմանիշ են և ցույց են տալիս մի ընդհանուր նախահայթյան ծագում,—Փոյուզացիներն, հայերեն՝ վիրք, այսինքն՝ իբերացի, իմաստով» (էջ 48):

Այս տեսությունն այնքան խճողված է, այնքան խառնաշփոթ, որ երկար խոսելն ավելորդ է. հեղինակը բոլոր ցեղերի խառնարանն է դարձնում Հայաստանը. բոլոր ցեղերն այդտեղից են ելել կամ այդ տեղով անցել, թողնելով Հայաստանում և հայերենի մեջ իրենց թանգարանային նմուշները, այն բանի համար, իհարկե, որ մեր օրերում Յուլեֆ կարատը հայտաբերի դրանք և ստեղծի յուր խայտաբղետ լեզվաբանական կոլեկցիան: Պակասում է միայն մի բան. հարկավոր էր բոլոր այդ ցեղերի նախահայրը համարել Նոյին և կստանայինք Աստվածաշնչի նորագույն խմբագրությունը:

Յուր այդ տեսությունը՝ այսինքն հայերենն իրրև պելասգյան լեզու, որ նշանակում է՝ մեղ ծանոթ գրեթե բոլոր լեզվա-ընտանիքների տարրերն իր մեջ պարունակող մի գանձարան,—հաստատելու համար հեղինակը դիմում է բասկյան և «հայկադյան հայկական» ցեղանունների համեմատական ստուգաբանություններին: Այստեղ հեղինակը հայտնում է թե հայերեն չեզոք բառը նույն է զոկ սանվան հետ, իսկ զոկ անունն էլ համապատասխանում է բասկերեն euskara ցեղանվան *ezuk արմատին, իսկ նույն անվան -ara մասնիկը նույն է հայերենի -երէն մասնիկին: Ապա հու ցույց է տալիս, որ բասկերեն aitor «ազնվական» և հայերեն-ցեղային հայ անունը նույն ծագումն ունեն¹ և այլն և այլն: Սակայն բոլոր ստուգաբանությունների գլուխ գործոցը Թորգոմ-Թոգարմա անվան ստուգաբանությունն է. հեղինակը, ասելով որ հայերեն Թորգոմ անունը հույն է Աստվածաշնչի Թոգարմա-ի հետ, բացատրում է, թե այդ անվան առաջին տարրը՝ Թոգ-ը գտնվում է նաև Կասպադովկ-ներ (Cappa-doces)—Տայք (Taochi), Կորդուֆ (Car-duchi), Թոխարա (Toch-ara) անունների մեջ, և նույն է հայերեն զոֆ, ձոֆ (ձու-), ազգ (իբրև թև՝ ազուգ-ից) բառերի հետ. իսկ—arima տարրն է Արիմներ, Արմեններ (Arim, Armenii), որոնց հետ կապված են նաև հայերեն արմ-ատ, գ-արմ բառերը: Այս համեմատու-

¹ Ինչպես գիտենք, Մառը Հայ ցեղանունը կապում էր Բասկ և Մեսիս ցեղանունների հետ (ՀԱ, 1921, էջ 78—83):

թյուններից հեղինակը հետեցնում է, որ Թոգարմա նշանակել է «ազգատոհմ, ազգ, հայրենիք»: Այստեղից էլ երկրորդ գյուտն է անում: Հայ մատենագրությունն էլ որովհետև ծագումով և հնագույն բնույթով ազգային բնույթ էր կրում և նպատակ ուներ հայ ազգը բաժանելու հուշներից ու ասորիներից, ինչպես և նրանց ազդեցությունից, ուստի և հայերեն այբուբեն հնարողները՝ Մեսրոպն ու Սահակը և հինգերորդ դարի առաջին կեսի մատենագիրներն ու թարգմանիչները կոչվեցին Թորգոմեան (էջ 170): Սակայն այդ անունը հետագայում փոխվեց ու դարձավ Թարգմանիչ. այս բառը կապվում է ասորերեն targmānā ասորերեն turgumannu, targumannu հոմանիշներին, որից և հեղինակը եզրակացնում է, թե այդ բառը նույն է հայերեն Թորգոմեան ցեղանվան հետ. հայերեն այբուբենն ու մատենագրությունն ստեղծողները կոչել են իրենց այդ ցեղացին անվանմբ, որպիսով հակադրվեն իրենց նախորդներին՝ ասորական կամ հունական ուղղություններին. «Ասորերեն targmāna «թարգմանիչ», ասորերեն turgumannu, targumannu ձևապես լիովին նույն են նախահայկական Թորգոմեան ցեղանվան հետ... Հայոց հին մատենագրությունը՝ Սահակ-Մեսրոպյան գաղափար, այսինքն՝ հայ ազգային Մեսրոպյան այբուբենով գրված մատենագրությունը սկսած հինգերորդ դարից կոչվեց Թորգոմեան, այն է՝ «ազգային, հայրենի (vaterländisch), ժողովրդական հայերեն. նրա հեղինակներն էլ, հետևաբար, դարձան Թորգոմեան, այսինքն՝ ազգային-հայրենական» (էջ 172): Հաջորդ դարում, սակայն, հայ ժողովրդի միջից անհետացել էր այդ ազգային գրականության ծագման սկզբնական գիտակցությունը, հայերը մոռացել էին իրենց ազգային գրականության ստեղծման պատմությունը, ուստի և Թորգոմեան անունը սխալ կերպով դարձրել են Թարգմանիչ և այդպես էլ Առաջին Թորգոմեանները... դարձան առաջին թարգմանիչը. խիստ դրանց հետևեցին նաև երկրորդ թարգմանիչը (էջ 172): Հեղինակը վերջապես Թորգոմ—թարգման անունները կապում է նաև Տարաւն անվան հետ, որ իր հերթին կապվում է Տյուռեններ (Tyrrhener) անվան հետ, հետևաբար կազմված է Թարգաւն (Targavn)—Տարւամ, Տարւոմ (targam, targom) ձևերից և Թորգոմ—ցեղանվան փոփոխված ձևն է: Որ Տարոնն, ըստ հեղինակի, կարող էր այդպես կոչվել, ցույց է տալիս նաև այն, որ առաջին թարգմանիչները՝ Թորգոմեանները Տարոնից էին: Այնուհետև ալ և այլ համեմատություններ կատարելով հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ հայերենը պարունա-

կում է յուր մեջ շորս լեզվական ընտանիքների շերտերը. 1) Փոյու-
դական-թրակյան կամ թորդոմյան-նախահայկական. 2) Իբերական
խումբ. 3) Նախասեմական-իբերական կամ կասպիական-իրանա-
կան իբերական խումբ. 4) Հայկազնյան խումբ՝ ալախնքն հնդեվրո-
պական հայերենը (էջ 181—183): Այս է, ահա, Յոզեֆ Կարստի
տեսությունը, որ ինչպես տեսնում ենք, նախորդ երկու «տեսու-
թյուններից» տարբերվում է նրանով, որ յուր եզրակացությունները
կամենում է հիմնավորել «գիտական—լեզվաբանական» տվյալնե-
րով, հնչյունաբանական, քերականական և բառային համեմատու-
թյուններով. բայց վերը բերված մի քանի օրինակներն էլ բավա-
կան են ցույց տալու, որ այդ համեմատություններն ու ստուգա-
բանությունները ոչ մի գիտական արժեք չունեն, որ դրանք ոչ թե
ստուգաբանություններ են, այլ՝ լեզվաբանական ձևաձևություն-
ներ: Ինչպես կտեսնենք, այս «տեսությունը շատ նման է Մառի
տեսությանը¹, այն տարբերությամբ, սակայն, որ Մառը մերժում է
լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը և գտնում, որ հնդեվ-
րոպական ընտանիք գոյություն չունի՝ իբրև ծննդաբանական տե-
սակետով ցեղակից լեզուների ամբողջություն (տե՛ս հատոր Բ), իսկ
Կարստը հայերենի մեջ տեսնում է ոչ միայն հնդեվրոպական
տարրը՝ իբրև ծննդաբանական ցեղակցության արդյունք, այլև դրա
հետ ուրալ-ալթայական, կովկասյան, փոքրասիական, սեմական,
դրավիդյան, բասկյան լեզվախմբերի անհրաժեշտ տուրքը հայերե-
նին և ալախիսով հայերենը դարձնում գրեթե բոլոր լեզվախմբերից
բաղկացած մի խաչաբղետ լեզվափունջ: Հեղինակը յուր ամբողջ
տեսությունը՝ ինչպես ասում է, ընդարձակ ուսումնասիրությու-
ներով հիմնավորված՝ ամբողջական կերպով ամփոփում է իր ար-
դեն պատրաստ «Ատլանտիկա» մեծածավալ աշխատության մեջ.
դատելով այդ գրքի լույս տեսած ու մեզ ծանոթ մասերից (Հայերի
ցեղագրական դիրքը, Ալարդցիներ և Նախաբասկեր), վստահու-
թյամբ կարող ենք ասել, թե այդ յուր իսկ հեղինակի մտքերի մեջ
ստեղծված խառնաշփոթությունների օվկիանոսն («Ատլանտի-
կա») է:

Այսպես ուրեմն, այս «տեսությունը» ևս գիտության հետ ոչ մի

¹ Ինքը՝ Մառը միանգամայն ժխտում է Կարստի «տեսության» և հա-
րեթաբանության միջև թվացող կապը, ասելով. «Հարեթագիտության և
նրա վրա հիմնված լեզվագիտական վարդապետության հետ Կարստը բնավ
չունի կապ ոչ իր աշխատություններով և ո՛չ իր պատրաստականությամբ
(Արքա. 1912, էջ 839):

ընդհանուր բան չոճի, և ցաւում ենք, որ այգպիսի մի ուղղութեան հիմնադիրը կիլիկյան հայերենի քերականութեան հեղինակը և Ամբաստ Գունդատաբլի դատաստանագրքի հրատարակիչը, դերմաներենի թարգմանողն ու նրա ուսումնասիրողն է: Որքան որ այս աշխատութեանները պատիւ են բերում Կարստին, նույն չափով, և դեռ ավելին, անվայել է այսպիսի մի անհեթեթ «տեսութեան» հրապարակ հանելը:

*

Ամփոփելով այս գլխի մեջ այլ ուղղութիւններէ մասին ասածները՝ եզրակացնում ենք, որ դրանք հայ լեզվաբանութեան մեջ առանձին դեր չեն խաղացել. նրանք, թեև դարձյալ «համեմատական մեթոդին» են հետևում, բայց իրականում այդ մեթոդը խեղաթուրում են՝ չափ ու սահման չճանաչելով իրենց համեմատութեանների մեջ: Այդ ուղղութիւնները ժամանակավորապէս տղեկացել են հայ լեզվաբանութեան գիտական ուղղութեանը և ապա՝ իրենց հեղինակների հետ իրենք էլ մոռացման տրվել: Կարստի տեսութիւնն էլ այդ վախճանն է ունեցել դեռևս հեղինակի կենդանութեան օրոք:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԲ—Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի
 ԱՐՐտ—Արարատ
 Բազմ—Բազմավէպ
 ՀԱ—Հանդէս Ամսօրեայ
 ՀԳՊ—Հանդէս գրականական և պատմական
 ԳՀՀԲ—Միս. Աբբա, Բաղգիրք հայկազեան լեզուի
 Միս. Յբ—Միսթարեան Յոբելեան, Վենետիկ, 1901
 Յշտկ—Յիշատակարան Հանդէս Ամսօրեայի, Վիեննա, 1927
 Յշրձ—Յուշարձան, Վիեննա, 1911
 ՆԴ—Նոր-Դար
 ՆՀԲ—Նոր բաղգիրք հայկազեան լեզուի
 ЗВО—Записки Восточного отделения Имп. Русского Археологического Общества
 ИКГО—Известия Кавказского Географического Общества
 BB—Bezenberger's Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen
 BSL—Bulletin de la Société de Linguistique de Paris
 GGA—Göttingische gelehrte Anzeigen
 IF—Indogermanische Forschungen
 IFAnz—Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde
 JAS—Journal Asiatique
 KZ—Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung
 MSL—Mémoire de la Société de Linguistique de Paris
 REA—Revue des études arméniennes
 SA—Sprachwissenschaftliche Abhandlungen von Patrubá'ny
 SWAW.—Sitzungsberichte der Keis. Akademie der Wissenschaft in Wien
 ZAPH—Zeitschrift für armenische Philologie
 ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	7
Մասենագիտություն	13
Ներածություն	22

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Հայ լեզվաբանության պատմության առաջին շրջան

Մուտք	63
Նախնական դրություն	65
Հայ լեզվաբանության առաջին դպրոց	
Հայերենի բարեխոյան խառնակությունից առաջացած լեզու	67
Հայերենի ծագումն րստ հների	70
Դիտողություններ բառերի և նրանց նշանակության մասին	74
Քերականությունը հների մոտ	78
Հոլհաննես Երզնկացի	81
Ստուգարանությունը հների մոտ	86
Հայ լեզվաբանության երկրորդ դպրոց	
Հայերենը նախամայր լեզու	94
Հ. Ղուկաս Ինճիճյան	97
Լակրոզ	112
Սքրոզեր	114
Ստեփաննոս Ռոշրա	118
Մխիթար Սեբաստացի	120
Միքայել Չամչյաճ	131
Գևորգ Դալիր	135
Հարություն Ավգերյան	139
Շահան Զրպետյան	142
Ավետիքյան, Սյուրմելյան, Ավգերյան (ՆՋԲ-ի հեղինակները)	147

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Հայ լեզվաբանության պատմության երկրորդ շրջան

Համեմատական լեզվաբանություն	161
Հայ լեզվաբանության երրորդ դպրոց	
Հայերենի արիական-իրանական լեզու	164
Խաչատուր Աբովյան	165
Հայերի Գետերման	172

67-43
94-4

Ֆրիդրիխ Վինդիգման	175
Ռիխարդ Գոշև	178
Ֆրանց Բոպպ	180
Ֆրիդրիխ Մյուլլեր	182
Պոլ դը Լազարդ (Բյոտտիսեր)	187
Ստեփաննոս Նտդարյանց	198
Միքայել Նալբանդյան	210
Ստեփան Պալասանյան	222
Հայ լեզվաբանության չորսորդ դպրոց	
Հայերենն անկախ հնդեվրոպական լեզու	229
Հայերիս Հյուբշման	231
Վիննանական դպրոց	245
Հովսեփ Գաթրժյան	248
Պողոս Հովնանյան	257
Արսեն Այտնյան	269
Ղևոնդ Հովնանյան	288
Հերովրե Տերվիշյան	295
Հակովբոս Տաշյան	305
Քերովրե Պատկանյան	316
Սոֆուս Բուզդե	324
Պետրոս Մեյլե	332
Հովհան Պեղեքսյան	350
Էվալդ Լիդեն	368
Այլ ուղղություններ	
1. «Տառական դրուժյուն»	374
Սերովրե Թազվորյան	378
2. Հայերենը թուրքական լեզու	379
Հովհաննես Հյուսիսյանի պաշտպանություն	379
Մատթիա Գարադաշյան	387
3. Հայերենը պեղսոսական լեզու	398
Յոզեֆ Կարստ	398
Համառոտագրություններ	409

Տպագրվում է
Երևանի Պետական համալսարանի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի,
որոշմամբ

Էդուարդ Բագրատի
ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ .

(Սկզբից մինչև մեր օրերը)

Հատուր II

Հրատ. խմբագիր՝ Արմ. Շ. Հակոբյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Բաղեյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Հ. Ալոյան

ՎՋ 06528

Պատվեր 32

Տիրաժ 1000

ԵրԳհ Խմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 1,7/1-1958թ. 1 իջեցված է արտադրություն
4/11-1958 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7/VIII-1958 թ.: Թուղթ 60 X 92¹/₁₆

Տպագր. 25,75 մամուլ: Հաշվ.-հրատ. 22,1 մամուլ: Հեղ. 21,17 մամուլ:

Գինը 15 ո. 25 կ.

Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակչության տպարան,
Երևան, Կիրովի փող., № 12

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
17	վ. 7	etnologischen	ethnologischen
34	վ. 3	beynahe	beinahe
36	վ. 12	տասնութերորդ	«տասնութերորդ
49	ն. 6	Principen	Principien
53	ն. 2	Essaes	Essais
59	վ. 7	նվաճումները:	նվաճումները:
68	ն. 12	similitudinen	similitudinem
145	վ. 5	այլն էլ	այն էլ
153	վ. 20	բառաբանը	բառաքաղը
184	վ. 8	der	des
240	վ. 18	JE	IF
241	վ. 18	222	122
276	ն. 19	մարդկին	մարդիկն
278	վ. 12	կսկինք	կսկսինք
298	ն. 4	Ուստի և	Ուստի և
301	ն. 16	մոտ	մեջ
333	ն. 17	քերականության	ուսումնասիրության
341	ն. 18	ազգային	ազգային

For my
Ungrateful

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0030603

ЦЕНА

11

376